[illegible]	शब्दकौस्तुभः	भट्टोजीभट्टः	व्याकरणम्	Benares 1876	,,

S/O
891.25
[illegible]

अथशब्दकौस्तुभःप्रारभ्यते

श्रीगणेशायनमः॥ विश्वेशं सच्चिदानंदं वंदेहं योखिलंजगत्॥ चरीकर्त्ति बरीभर्त्ति संजरीहर्त्ति लीलया॥१॥ नमस्कुर्वे जगद्वंद्यं पाणिन्यादिमुनित्रयं॥श्रीभर्तृहरिमुख्यांश्च सिद्धांतस्थापकान्बुधान्॥२॥ नत्वा लक्ष्मीधरंतातंसुमनोवृंदवंदितं॥ [illegible] भाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभमुद्धरे॥३॥ परिभाव्य बहून्ग्रंथान्योर्थः क्लेशेन लभ्यते॥ तमशेषमनायासादितो गृण्हीत सज्जनाः॥४॥ समर्प्य लक्ष्मीरमणे भक्त्या श्रीशब्दकौस्तुभं॥ भट्टोजिभट्टोजनुषः साफल्यं लब्धुमीहते॥५॥ प्रेक्षावत्प्रवृत्तये व्याकरणस्य विषयं भगवान्भाष्यकारः प्रादर्शयत्॥ अथ शब्दानुशासनमिति॥ अथ शब्दः प्रारंभस्य द्योतकः नतु वाचकः निपातत्वात्॥ उपसर्गवत्॥ नचतेपि वाचका एवेति वाच्यं॥ उपास्यते गुरुरनुभूयते सुखमित्यादौ धातोः सकर्मकक्रियापरत्वं विना कर्मणि लकारायोगेन वाचकत्वे स्थिते उपसर्गाणां द्योतकत्वस्यैव युक्तत्वात्॥ ननूक्तयुक्त्यास्तूपसर्गाणां द्योतकता॥ निपातांतरं तु वाचकमेवेति चेत्॥ न॥ साक्षात्क्रियते अलंक्रियते ऊरीक्रियत इत्यादौ कर्मणि लकारेण कर्मीभूतस्य गुर्वादेरभिधान सिद्धये धात्वर्थं प्रति कर्मत्वस्य वाच्यत्वात्॥ उपसर्गस्थापेक्षया निपातत्वस्याधिकवृत्तितया तदवच्छेदेनैव द्योतकताकल्पनाच्च॥ सामान्ये प्रमाणानां पक्षपातात्॥ निपातत्वं चासत्त्वार्थ [illegible] रूपं जातिरूपं शब्दस्वरूपमेव चेति पक्षत्रयेपि प्रादिचादिसाधारणमेव॥ प्रत्वादिप्रत्येकपर्यवसन्नं नदिति पक्षेपि प्रादीनां चादिभ्यो वैलक्षण्यानिरुक्तेः॥ केवलानामप्रयोगेण अन्यलभ्यतापि तुल्यैव॥ विजयत इत्यत्र धातोर्विशिष्टजप इव घटश्चेत्यत्र समुच्चितघटे घटशब्दस्यापि लक्षणायाः संभवात्॥ किंच चादीनां वाचकत्वे समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्तिर्निपातेतरविषयकतया विना प्रमाणं संकोचनीया स्यात्॥ स्याच्च समुच्चयादिशब्दयोग इव चादियोगेपि घटादेः षष्ठी॥ किंच समुच्चयादिपदैरुपस्थिते यथा विशेषणसंबंधस्तथा चादिभिरुपस्थिते स्यात्॥ द्योतकत्वपक्षे तु पदार्थैकदेशत्वान्नतत्र विशेषणान्वयः॥ अपिच॥ शारैरुस्त्रेरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्रसानिवेत्यादौ च

3758

स्मसदृशौ॰ शौरिः रससदृशानुदीव्यानुद्दरिष्यनित्यादिरर्थः॥ सचउरन्वादिशब्दानांतत्सदृशपरत्वेइवशब्दस्यचतात्पर्यग्राहकत्वेसत्येवलभ्यते॥
अन्यथाप्रत्ययानांप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकतापिभज्येत॥इवशब्दात्तुतृतीयादुर्लभा॥असत्वार्थकतयाकारकविभक्त्ययोगात्॥एवमप्यु
स्वादिभ्यस्तृतीया॰नन्वयस्यानुद्धाराच्च॥नन्वेवंनञ्तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थादिप्राधान्यमित्यादिसिद्धांताभज्येरन्निति चेन्न॥पूर्वपदद्योत्यंप्र॰
तिप्राधान्यमितिनदर्थात्॥द्योत्यार्थेनाप्यर्थवत्त्वेतिप्रातिपदिकत्वसिद्धिः॥अतएवयेषांद्योत्योप्यर्थोनास्तितुहिचस्महवैपादपूरणेइत्यमरकोशात्ते
कर्मीमिद्वितिपादपूरणार्थाइतिनिरुक्ताच्च॥तदर्थंनिपातस्यानर्थकस्येतिवार्त्तिकारंभइत्यवधेयम्॥स्फुटञ्चेदंकैयटादिग्रन्थेषु॥अतएवाकृत्स्न
पिकरणेभट्टैरुक्तम्॥चतुर्विधेपदेचात्रद्विविधस्यार्थनिर्णयः॥क्रियतेसंशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः॥तयोरर्थाभिधानेहिव्यापारोनैवविद्यते।
यदर्थद्योतकौतौतुवाचकःसविचार्यतइति॥यत्तुअर्थवत्सूत्रे अधीतइत्यादौधातोरनर्थकता उपसर्गाविशिष्टस्यवाचकतेतिकैश्चिदुक्तं,तदभ्यु
पगमात्रम्॥ सर्वस्यद्वेइतिसूत्रेकैयटादिग्रन्थोप्येवमेव॥पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तत्रतत्रनञः पर्युदासेलक्षणेतिग्रन्था अप्येवमेव उक्तयुक्तेः अ
स्तुवामतांतरंनिपातनावाचकाइति सर्वथापिप्रादयोद्योतकाश्चादयस्तुवाचकाइत्येवंरूपमर्द्धजरतीयं नैयायिकाभ्युपगतमप्रामाणिकमेवेतिदि
क्। अनुपूर्वकः शासिर्विविच्यज्ञापनेदृष्टः।नत्वथा। अक्षेत्रवित्क्षेत्रविदंह्यप्राट्सप्रैतिक्षेत्रविदानुशिष्टः यथावा। संपूषन्विदुषानयप्रो अञ्ज
सानुशासति। यएवेदमितिब्रवत् अत्रहिगुणत्रयोपेतेनसद्गुरुणास्मान्शिक्षयेतिपूषाप्रार्थ्यते,तत्र --- अञ्जसेतिशीघ्रमुक्तम्। अनुशा
स्तीतिविविच्यबोधकत्वेबहुलञ्छन्दसीतिशपोनलुक्॥ इद मित्थमेवेति योब्रूयादिति [illegible] उक्तः ब्रवदित्यत्र लेटोडाटावित्यट्। त
थाच अनुशिष्यन्तेविविच्य असाधुभ्योविभज्यबोध्यन्ते येनेतिकरणेल्युट्॥ तज्ञशब्दानामिति कर्मणिषष्ठीतदन्तेनसमासः नचकर्म्मणि॰

शा·कौ· चेति सूत्रेण समासनिषेधः शङ्क्यः ॥ तत्र च शब्दस्य इति शब्दार्थे तथा कर्म्मणीति शब्द च उभयप्राप्ताविति सूत्रेण षष्ठी तदंतं न समस्यते इत्य
२ र्थात् ॥ इयं तु कर्त्तृकर्मणोरिति विहिता षष्ठी ॥ ननूभयप्राप्ताविति ॥ आचार्यस्य कर्त्तुर्वक्तृतः सत्त्वे पि तदनुपादानात् ॥ विचित्रं गवां दोहो ऽगोपेनेत्यत्र
हि आश्चर्यं प्रतिपाद्यं ॥ तच्च यद्यशिक्षितो दोग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्तदैव निर्वहति न त्वन्यथा ॥ अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्त्युभ
यप्राप्तिः ॥ इह तु शब्दानामिदमनुशासनं न त्वर्थानामिति अर्थनिवृत्तिपरं वाक्यं न तु कर्तृविशेषनिवृत्तिपरं अतो नास्त्युभयप्राप्तिः ॥ अस्तु वा यथा
कथंचिदुभयप्राप्तिः ॥ तथापि न क्षतिः ॥ उभयप्राप्ताविति सूत्रे अविशेषेण विभाषेति पक्षस्यापि वक्ष्यमाणतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे आचार्यस्य श
ब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात् ॥ शेषलक्षणा षष्ठी वास्तु तस्मादिति के लौकिकाश्च साधवः शब्दा इह विषय इति स्थितं ॥ वेदे भवा वैदिकाः
अध्यात्मादित्वाट्ठञ् ॥ एवं लोके भवा लौकिकाः ॥ यद्वा ॥ लोके विदिता लौकिकाः तत्र विदित इति वर्त्तमाने लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ प्रातिशाख्येष्वि
व न वैदिकैकदेशमात्रमिह विषयः ॥ न वा व्याकरणांतरेष्विव छांदसपरित्याग इति सूचयितुमुभयोपादानं ॥ इति विषयनिरूपणं ॥ स्यादेतत्
गौरित्यादिः शब्द इह विषयः ॥ तत्र च गकार औकारो विसर्गश्च घटकः ॥ व्युत्पाद्यते तु डो प्रत्ययः सुप्रत्ययो वा देशादिकं ॥ न चैतद्गौरिति बोधे भास
ते ॥ तथा चार्थांतरता ॥ गौरित्यनेन परिनिष्ठितेन सह डोप्रभृतीनां संबंधविशेषस्तत्प्रतिपत्त्युपयोगिता चास्तीति तद्व्युत्पादनमिति चेन्न ॥ शब्दांतर
व्यावृत्तस्य संबंधस्य उपयोगस्य च दुर्वचत्वात् ॥ द्रव्यगुणादिपदार्थानामिह व्युत्पाद्यतापत्तेश्च ॥ अस्ति हि तेषां गौरित्यनेन वाच्यवाचकभावादिः
संबंधः ॥ अत एव शाब्दबोधे गवि समवायेन गोत्वमिव शक्त्याख्यसंबंधेन शब्दो विशेषणतया भासते ॥ चाक्षुषबोधेप्यव्यक्तत्वात्स्मारितः शब्दो वि राम·
शेषणमित्यभ्युपगमः ॥ आह च ॥ न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ॥ अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे श २

क्तितेजसोयथा ॥ तथैवसर्वशब्दानामेतेपृथगवस्थितेइति ॥ यत्संज्ञास्मरणंतत्रनतदप्यन्यहेतुकं ॥ पिंडएवहिदृष्टः सन् संज्ञांस्मारयितुंक्षमइतिष
च ॥ युक्तंचैतत् ॥ गृहीतशक्तिकंप्रतिशब्देनार्थस्येव अर्थेनशब्दस्यापिस्मरणेबाधकाभावात् ॥ अतएवगोत्वस्येवगोशब्दस्यापिव्यक्तिविशेषणत्व
विशेषात्संसर्गोपितादात्म्यमेवास्तु ॥ एवंगोगुणादिभिरपितद्भिन्नाभिन्नस्यतद्भेदादित्याशयेनाथगौरित्यत्रकः शब्दइतिप्रघट्टकेद्रव्यगुणकर्म
सामान्यैः सहशब्दस्याभेदोभाष्यकृद्भिराशंक्यनिराकृतः ॥ तत्रनिराकरणग्रंथस्यायमाशयः ॥ समसत्ताकभेदाभेदौविरुद्धावेव ॥ अन्यथात्वदुक्तरी
त्यासत्तागुणत्वाद्यभेदात्सुखदुःखस्वर्गनरकादेरप्यभेदापत्तौप्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवस्थानस्यात् ॥ तस्याच्चभेदग्रहाद्भ्रमनिवृत्तिः ॥ जातिव्यक्त्यादि
संबंधस्त्वतिरिक्तएवेति ॥ एवमेवशब्देनापिसहास्त्येवसंबंधोद्रव्यादीनामितिस्थितं ॥ अस्तिचद्रव्यादिव्युत्पादनस्यप्रकृतेउपयोगोपि ॥ अस्मि
न्नर्थेऽयंसाधुरित्यर्थविशेषपुरस्कृत्यैवसाधुत्वस्यवक्तव्यत्वात् ॥ अतएववाजिनिदरिद्रेचक्रमेणअश्वशब्दोअस्वशब्दश्चसाधुर्युक्रमेणत्वसा
धुरितिसिद्धांतः ॥ ननुयथावैशेषिकादीनांएतच्छास्त्रसिद्धमेवप्रकृतिप्रत्ययविभागमुपजीव्यपदार्थव्युत्पादनायप्रवृत्तिः प्रकृतिप्रत्ययादिक्रिया
रस्तुक्वाचित्कः प्रासंगिकः ॥ तथेहापिलोकप्रसिद्धंदर्शनांतरसिद्धंचपदार्थजातमुपजीव्यशब्दमात्रव्युत्पादनंनविरुध्यतइतिचेत् ॥ अस्तुतावदेवं
तथापिडोप्रभृतिव्युत्पादनंनिष्फलमेवेतिचेत् ॥ अत्रोच्यते ॥ गौस्तिष्ठतिदेवदत्तःपचतीत्यादयःशृंगग्राहिकयातावज्जन्मसहस्रेणापिबोधयितुं
बोद्धुंचाशक्याः ॥ आनंत्यात् ॥ अतःप्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनारूपोलघुभूतउपायःसमाश्रीयतेलिपिवत् ॥ आरोपितएवचतत्रसंबंधः ॥ प्रसिद्धो
हिस्थूलारुंधतीशाखाचंद्रादिन्यायोलोकेपंचकोशावतरणन्यायश्चोत्तरमीमांसायां ॥ तात्पर्यविषयाबाधाच्चप्रामाण्यं ॥ एषैवत्वर्थवादेष्वपिमतिः
॥ आत्मवपोत्खेदनप्रभृतीनांबाधेपितात्पर्यविषयीभूतस्यप्राशस्त्यस्याबाधितत्वात् ॥ उक्तंचहरिणा ॥ उपायाःशिक्षमाणानांबालानामुपलाल

श॰ कौ॰ नाः॥ असत्येवर्त्मनिस्थित्वाततःसत्यंसमीहतइति॥ उपेयप्रतिपत्त्यर्थाउपायाअव्यवस्थिताइतिच॥ अतएवहिकेचित्सुप्रत्ययंविदधति॥ अपरेस्तिं
९ ॥ तथास्तु नरीत्यापाठिनश्चितिस्यन्नइतप्रत्ययः॥ भाष्यरीत्यातप्रत्ययः॥ सूत्ररीत्यात्वावानितिवक्तुंप्रभावतावर्थवैशेष्यादितिवार्त्तिकोक्तरीत्याङाव
तुमितिदिक्॥ एतेनपचतीत्यादौ आदेशैःस्मार्यमाणलडादयोबोधकाइतिवदंतःपरास्ताः॥ तथाहि॥ वृद्धव्यवहाराच्छक्तिग्रहइतिनिर्विवादं॥
ततश्चप्रयोगसमवायिनामेवतिप्प्रभृतीनांशक्तिःसिध्यति॥ नत्वलौकिकानांलादीनांएवंडुपचष्ड्डुकृञ्इत्यादिप्रकृतयोविच्क्विबादिप्रत्यया
अशक्ताः किंतुअपाक्षीत्सपाचपापक्त्यतेकरोतिचकरीतीत्यादिप्रयोगसमवायिनः अपाकृपपाच् इत्यादयएव॥ श्रूयमाणेनडुपचष्प्रभृतीनां
स्मारणंतेनार्थबोधइतिचेन्न॥ लाघवादव्यवस्थितत्वाच्चश्रूयमाणानामेवार्थसंबंधकल्पनात्॥ औत्सर्गिकस्यस्मरणकल्पनेगौरवात्॥ अव्य
वस्थापत्तेश्च॥ पचतिदेवदत्तः पचंतंतंपश्येतितिप्शतृभ्यांस्मारितस्यलटएवबोधकत्वेएकत्रआधाराधेयभावेनसंसर्गेणदेवदत्तेआख्याता
र्थोपत्तोविशेषणंइतरत्रतुअभेदेनसंसर्गेणकृदर्थः कर्त्ताविशेषणमितित्वत्सिद्धांतभंगापत्तेश्च॥ एतेनकर्त्रधिकरणेआख्यातार्थत्वंकर्त्तुर्निरस्य
जंजभ्यमानाधिकरणेशानजर्थत्वस्वीकुर्वंतोमीमांसकाअपिपरास्ताः॥ यत्तुतैरुक्तंशानजर्थःकर्त्तरिकृदितिव्याकरणंशक्तिग्राहकमस्तीति॥ तद
प्यापाततः॥ कृद्वाक्यशेषोयमनिर्दिष्टार्थेषुण्वुलादिषूपतिष्ठतेननतुशत्रादिषुस्यान्यर्थेननिराकांक्षत्वादितिवक्ष्यमाणत्वात्॥ आकांक्षितविधानं
ज्यायइतिन्यायात्॥ अन्यथाक्रियमाणइतिकर्म्मणिशानचोदौर्लभ्यापत्तेश्च॥ किंच॥ कर्त्तरिकृदितिपक्षेतृग्रहणंतदेवलः कर्मणीत्यत्राप्यनुव
र्तंतत्कथंकृतांतिङांनचवैलक्षण्यं॥ अन्यलभ्यत्वादेरुभयत्रसाम्यात्॥ यत्तुनामार्थयोरभेदएवसंसर्गइतिहिशानजादौकर्त्तावाच्यइत्युक्तं॥ तत्तुप
चतिकल्पंपचतिरूपंदेवदत्तइत्याद्यनुरोधात्तिङ्स्वपितुल्यं॥ तस्मात्परीत्यानकश्चित्कृत्तिङंतेवैषम्यहेतुः॥ अस्मद्रीत्यातुभावप्रधानमा ९

ख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तकारोक्तेः प्रत्ययार्थप्राधान्यमौत्सर्गिकं तिङ्सुप्स्वज्यते ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति
सूत्राच्च ॥ शतृशानज्विधौ रूपविधौ च भाष्येपि स्फुटमेतत् पाचको व्रजतीतिवत्पचति व्रजतीति प्रयोगोप्यत एव नोपपद्यते ॥ पचति भवती आदिर्वो
पपद्यते ॥ पचतो रूपं पचंति रूपमित्यादौ रूपवाद्यंते द्विवचनादि न भवति ॥ तस्मात्तिङ्सुप्सु च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रमस्तीति व
क्ष्यते ॥ यत्तु भट्टैरुक्तं । कर्त्तरि यदेकत्वं तत्रैकवचनं तिप् इति लादिविधेर्द्व्येकयोरित्यादेश्चैकवाक्यतया व्याख्यानात्कर्त्तुर्वाच्यता सूत्रादायातीति
तदप्यापाततः द्विवचनादिसंज्ञास्त्वादेशनिष्ठा ततश्च तद्विधिना द्व्येकयोरित्यस्य एकवाक्यता ॥ न च तत्र कर्त्तरीत्यस्ति यत् द्वित्वादिविशेषणतयान्वयं
निर्वीज्येत ॥ लविधितिबादिविध्योरप्येकवाक्यतास्तीति चेत् ॥ सत्यं । वाक्यैकवाक्यता न तु पदैकवाक्यता ॥ आदेशविधेर्लविधिलभ्यलकारानु
वादेन प्रवृत्तेः ॥ लविधौ तु कर्त्तृग्रहणं सद् द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्त एव ॥ अत एव आदेशस्मारिता लकारा बोधका इति पक्षे एकत्वादिभानाय आ
देशा एव शरणीकर्त्तव्याः ॥ एवं णलादौ तिबादिद्वारकं लिडादिस्मरणं कल्प्यमिति महद्गौरवं ॥ न च परंपरासंबंधेन णलेव बोधकः ॥ वृत्तिशून्य
त्वात् ॥ अत एवापभ्रंशानां साधुस्मारकताभ्युपगमस्तत्रापीति दिक् ॥ तस्मात्सूत्रसिद्धमित्यादौ यथा आहार्यारोपेणैव व्याख्यानं सर्वसंमतं तत
था शास्त्रीयप्रक्रियायां सर्वं ॥ वस्तुतस्तु वाचकता स्फोटैकनिष्ठा ॥ तत्र चाष्टौ पक्षाः ॥ वर्णस्फोटः १ पदस्फोटः २ वाक्यस्फोटः ३ अखंडपदस्फोटः ४
तादृग्वाक्यस्फोटः ५ इत्थं पंच व्यक्तिस्फोटाः ॥ वर्णपदवाक्यभेदेन त्रिविधो जातिस्फोट इति ॥ तथाहि ॥ किंचिद्वर्णव्यत्यासादिना शक्ततावच्छेद
कानुपूर्वीभंगस्य प्रतिपदमौत्सर्गिकत्वात्तत्र च केनचित्क चित्प्रथमं शक्तिग्रहात्केनचित्स्मारणमित्यत्र विनिगमनाविरहाद्दशभो दृषभो व
षट्त्यादाविव कलृकार कुरुचकल इत्यादीनां प्रयोगसमवायिनां सर्वेषामेव वर्णानां तत्तदानुपूर्व्येव भिन्नानां वाचकतेति वर्णस्फोटपक्षः ॥

श॰ कौ॰ कश्चभृतपोवाचकानवेतिन्नेहविप्रतिपत्तिशरीरं॥१॥रामैरामेणरामायेंहरयेहरौहरी निक्षादौपरिनिष्ठितेरूपेक्रियानंशोद्रव्यादिवाचकःक्रियांश्चक
४ र्मत्वादेरित्यस्यविनिगंतुमशक्यतयारामामित्यादिपरिनिष्ठितंपदमेववाचकंकर्मत्वादिविशिष्टस्येतिपदस्फोटपक्षः॥२॥दधीदंहरेवविष्णोवेत्या
दावपिविनिगमनाविरहतो स्त्याद्यक्यमेवविशिष्टार्थेशक्तमितिवाक्यस्फोटः॥३॥एकःपदइतिवदेकंपदंवाक्यंवेत्यबाधितप्रतीतेर्वर्णातिरिक्तमे
वपदंवाक्यंवा अखंडंवर्णव्यंग्यं॥ ए कत्वप्रतीतिरौपाधिकीतिचेत्॥पटेपितथात्वापत्तेः॥ कःपदार्थोसाविति चेत्॥भावः॥ भावविशेषेषुक्रांतभे
वतीतिचेत्॥ त्वत्परिभाषितेषुद्रव्यादिषुमांतर्भूत॥नह्येतावताप्रमाणसिद्धंप्रत्याख्यातुंशक्यते॥ अनियतपदार्थवादेगौरवमितिचेत्॥ व्य
क्तियत्नेनवापिनास्ति॥उपाधीयत्तातुसर्वैःसुवचा॥भावत्वाभावत्वाभ्यांनित्यत्वानित्यत्वादिनावाविभजनात्॥ भावविभाजकोपाधयस्तुघटत्वविभाज ५
कोपाधिवदेवनावश्यकाः॥ अस्मिंश्चपक्षेहये वर्णाअप्यनावश्यकाः॥ नन्वनुभवसिद्धास्तइतिचेत्॥ व्यंजकध्वनिविशेषोपहितस्फोटएवककारा
द्यात्मनाव्यवह्रियतइत्यभ्युपगमात्॥ भाट्टमतेगारोमंदोगकारइतिवत्॥ अद्वैतसिद्धांतेविषयसंबंधजन्यवृत्तिवैचित्र्येणब्रह्मणेस्वरूपसुखत्वैवि
ध्यवच्च॥अतएववाचस्पतिमिश्राः तत्त्वबिंदौवस्तुतःककाराद्गतिरिच्यमानमूर्त्तेर्गकारस्याभावादितिस्फोटवादिमतमुपन्यास्यत्॥ यथावा॥
अखंडेष्वपिककारादिषुवर्णेषुवर्णांतरसमानाकारैकदेशावभासः॥ तथात्रपक्षेवर्णावभासोपिभविष्यति॥उक्तंचवोपदेवेन॥शकारत्वइक्रा
न्तत्वेजातेर्लाघवमीस्यते॥औपाधिकोवाभेदोस्तुवर्णानांतारमंद्रवत्इति॥ भर्त्तृहरिरप्याह॥ पदेनवर्णाविद्यंतेवर्णेष्ववयवानच॥वाक्यात्प
दानामत्यंतंप्रविवेकोनकश्चनेति॥तस्मादखंडंपदंवाक्यंवेतिपंचापिव्यक्तिस्फोटावांतरभेदाः॥५॥जातिस्फोटवादिनस्तुघोत्तरटत्वादिकंश राम
क्ततावच्छेदकतयाआद्यपक्षत्रयेपियथायथंवाच्यं॥ अन्यथासरोरसइत्यादावर्थविशेषप्रतीत्यनापत्तेः॥तच्चउपाधिरूपं॥उपाधिश्चपरंपरासं ४

बद्धाजातिरेव॥साचसर्वाधिष्ठानब्रह्मस्वरूपात्मिका॥तथाचशक्यांशइवशक्यांशेपिन्यायसाम्येनाकृत्यधिकरणरीत्याब्रह्मतत्त्वमेवत
त्तदुपहितंवाच्यंवाचकंच॥अविद्यावाअविद्यकधर्मविशेषोवाजातिरितिपक्षेसैववाचिकास्त्वित्याहुः॥८॥अष्टावप्येतेपक्षाःसिद्धांतग्रंथे
षुतत्रतत्रोपनिबद्धाः॥तथाहि।स्थानिवत्सूत्रेसर्वेसर्वपदादेशाइतिभाष्यग्रंथः॥पद्यतेर्थोऽनेनेतिअर्थवदिहपदंननुसुप्तिङंतमेव॥तथा
चएकैकरित्यस्यतेस्कृरित्यर्थः इतिटीकाग्रंथश्चवर्णस्फोटेनुकूलः॥तथास्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वमितिस्थानेंतर — तमपरिभे
ष्येप्युदुस्थस्थमिपामित्यादिषुनिर्वाहात्तदर्थंयथासंख्यसूत्रंनारब्धव्यमितिभाष्यमपि॥पदस्फोटवाक्यस्फोटौतुइहैवप्रघट्टकेयेनोच्चा
रितेनेति भाष्यप्रतीकमुपादायकैयटेनभाष्यार्थतयावर्णितौ॥वर्णव्यतिरिक्तस्यपदस्यवाक्यस्यवेतिवदतातयोरखंडताप्युक्ता॥नित्येषु
शब्देषुकूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमितितत्रतत्रभाष्येसखंडतोक्ता॥मायानिश्चलयंत्रेषुकैतवानृतराशिषु॥अयोघनेशैलशृंगेसीरांगे
कूटमस्त्रियामित्यमरः॥पस्पशायामेवप्रघट्टकांतरे किंपुनरित्यादिभाष्यमुपादायकेचिद्वर्णस्फोटं अपरेपदस्फोटंवाक्यस्फोटंवाहुरितिवद
ताकैयटेनअइउण्सूत्रस्थव्यक्तिस्फोटजातिस्फोटयोर्बलाबलंचिंतयताप्रत्याहाराह्निकांतेअक्षरंनक्षरंविद्यादितिभाष्यव्याख्यावसरेव्यव
हारनित्यतानुवर्णपदवाक्यस्फोटानांनित्यत्वंतुजातिस्फोटस्येतिप्रतिपादयताअनुपदमेवब्रह्मतत्त्वमेवहिशब्दरूपतयाप्रतिभातीत्यर्थः
इतिव्याचक्षाणेनसर्वेपक्षाःसूचिताएव॥यदातुअविद्यैवजातिरितिपक्षस्तदभिप्रायेणजातिस्फोटस्यापिव्यवहारनित्यतेतिअक्षरंनक्षरंवि॰
द्यादित्यस्यकैयटीयेपक्षांतरं॥आद्यंतौटकिताविति सूत्रेचभाष्यएववर्णस्फोटपदस्फोटावुक्तौ॥असत्यमेवप्रकृतिप्रत्ययविभागंतदर्थंचा
श्रित्यरेखागवयन्यायेनसत्यस्यपदस्फोटस्यव्युत्पादनमभिप्रेतमितितत्रैवकैयटः॥अर्थवदधातुः स्वंरूपंशब्दस्य तपरस्तत्कालस्येत्यादि

श० कौ० सूत्रेप्यपि स्पष्टमिदं भाष्यकैयटादावि स्खलं बहुना॥ जातस्त्वत्र ह्यालमक त्वमुक्तं हरिणा॥ संबंधिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु॥ जातिरित्युच्य
५ ते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः॥ तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते॥ सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादय इति॥ जातेः स्फोटत्वमपि
प्रघट्टकांतरे स एवाह॥ अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता॥ कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति॥ यद्यपीहाष्टौ पक्षा
उक्तास्तथापि वाक्यस्फोटपक्षे तात्पर्यं ग्रंथकृतां॥ तत्रापि जातिस्फोट इत्यवधेयं॥ पूर्वपूर्वोपमर्देनैवोत्तरोत्तरोपन्यासात्॥ तथा च प्रथमव्युत्प
त्तेर्व्यवहाराधीनतया संपूर्णस्य वाक्यस्य विशिष्टे प्राथमिकः शक्तिग्रह इति निर्विवादं॥ स चावापोद्वापाभ्यां अवयवानां शक्तिरिति न्यायोपष्टंभे
नत्वन्यत्र इति रथानां पंथाः॥ एकदेशादिस्थले उक्तरीत्या विनिगमनाविरहेण कैश्चित्सरूपादिस्थले पूर्वलोपाद्यभ्युपगमेन च व्या
करणानां कलहे सति अवयवशक्तेर्दुरुपपादतया प्राथमिकशक्तिग्रह एव प्रमारूप इति नु सिद्धांतिकः पंथाः॥ उक्तं च हरिणा॥ तत्रयपम्युस्यमेके
षां तु त्रैतेषां विपर्यय इति॥ ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकंबले॥ देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थका इति च॥ एवं स्थिते निपाताद्यो
तका विकरणा अनर्थका इत्यादिविचारोपि प्रक्रियादशायामेव॥ आह च॥ अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पने॥ धातूपसर्गयोः शास्त्रे
धातुरेव तु तादृश इति॥ तादृशोऽखंड इत्यर्थः॥ एवं च नामार्थयोरभेद एव संसर्गः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यादिव्युत्पत्तयोपि प्रक्रियाश्रया एव
॥ उक्तं च॥ किं गर्भजन्ये किं गर्भकीदृग्भातीति नो मते॥ विचारः फलितः सर्वः प्रकृतिप्रत्ययाश्रय इति॥ आरोपितस्यापि पारमार्थिके उपायतान
विरुद्धा॥ लिपिस्थूलारुंधतीशाखाचंद्रादीनां लौकिकदृष्टांतानां अर्थवादवाक्यपंचकोशावतरणादीनां तंत्रांतरसिद्धानां पूर्वत्रासिद्धादी राम
नां चैतच्छास्त्रसिद्धानां प्रागेव दर्शितत्वात्॥ तदेवं पक्षभेदेन अविद्यैव ब्रह्मैव वा स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या स्फोट इति स्थितम्॥ ५

आह च। शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैः अविद्यैवोपवर्ण्यते इति॥ समारंभस्तु भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतमिति च॥ तदेवं वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिंताम
णिं लब्धवानिति वासिष्ठरामायणोक्ताभाणकन्यायेन शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसंगादिहैते औपनिषदे ब्रह्मण्यपि व्युत्पद्यतामित्यभिप्राये
ण भगवान्भर्तृहरिर्विवर्त्तवादादिकमपि प्रसंगाद्व्युत्पादयत्। तत्तु तंत्रांतरे स्फुटं प्रकृते नातीवोपयुक्तं चेति नेह तन्यते॥ इति स्फोटस्वरूपव्युत्पा
दनं॥ स्यादेतत्॥ चंलिखचकारस्त्रुटिन इत्यादिव्यवहाराल्लिपावेव शब्दभ्रमवतां तत्रैव वाचकत्वाभिमानजुषां बालानां पुस्तकमुपयुज्यतेम
य्यातथैष भेदग्रहवतामपीति वस्तुस्थितिः॥ एवमिहापि प्रकृत्यादिविभागपारमार्थिकत्वाभिमानवतामपि उपयुज्यत एव शास्त्रं तत्किमर्थं
कल्पनाव्युत्पादनक्लेशः॥ अत एव हि भाष्यकारोऽपि शब्दो नित्यो ऽनित्यो वेति विकल्प्य उभयथापि व्याकरणारंभस्य निष्प्रत्यूहत्वाद्यथातथा
स्त्वित्युदायिष्ट इति चेत्॥ सत्यं। व्युत्पत्त्यर्थं वस्तुस्थितिः कथिता॥ पक्षभेदेषु हि गौणमुख्येषु व्युत्पादितेषु तत्र तत्र परस्परविरुद्धतयाभास
मानाअपि [illegible] ग्रंथा व्यवस्थापयितुं शक्यंते॥ स्वार्थद्रव्यादीनां पंचानां क्रमेण भानमित्यादि वक्ष्यमाणमपि कल्पनयैवोपपादयितुं शक्यं
तदिति दिक्॥ नन्वस्तु साधुशब्दो विषयः असत्यप्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनया तद्व्युत्पादनोपपत्तिः। तथापि व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापकं कि
मिति चेत्॥ नित्याध्ययनविधिरिति गृहाण। श्रूयते हि॥ ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च इति॥ निष्कारणो दृष्टकारणनिर
पेक्षो नित्य इति यावत्॥ कर्तृत्वेनानुष्ठाप्यतेऽनेनेति कारणं फलं॥ ब्राह्मणेन षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यन्वयः॥ तथा च सांगवेदाध्ययनतदर्थज्ञान
रूपोऽयं धर्मो नित्यः संध्योपासनादिवदित्यर्थः॥ श्रुतिरेषेति हरदत्तादयः॥ स्मृतिरिति तु भट्टाचार्याः॥ तत्र यदि स्मृतिरेवेति प्रामाणिकं तर्हि ५
आगमः खल्वपीति भाष्येप्यागममूलकत्वादागमः स्मृतिरेवेति व्याख्येयं॥ अंगत्वं चांगत्वेन संस्तवात्॥ उक्तं हि शिक्षायां॥ मुखं व्याकरणं

श्री॰ कौ॰ तस्यज्योतिषंनेत्रमुच्यते॥निरुक्तंश्रोत्रमुद्दिष्टंछंदसांविचितिः पदे॥शिक्षाघ्राणंतुवेदस्यहस्तौकल्पान्प्रचक्षतइति॥उपकारकतयाप्यंगत्वं॥व्या
६ करणेहि अर्थविशेषमाश्रित्यस्वरविशेषादीन् विदधत् पदार्थविशेषनिर्णयेउपयुज्यते॥ज्योतिषमपिस्वाध्यायोपयोगिनं अनुष्ठानोपयोगिनं
चकालविशेषंप्रतिपादयति॥निरुक्तंतुव्याकरणस्यैवपरिशिष्टप्रायंबाहुलकादिसाध्यानांलोपागमविकारादीनांप्रायशस्तत्रसंग्रहात्॥छं
दोविचितिरपिगायत्र्यादिलक्षणद्वारागायत्र्यायजतीत्यादिविध्यर्थनिर्णयेउपयुज्यते॥शिक्षापिवर्णोच्चारणप्रकारंदर्शयति॥कल्पसूत्राण्य
पिप्रकरणांतरपठितस्यान्यापलभ्यस्यैकशाखातोधीतस्यचांगजातस्योपसंहारेणप्रयोगंदर्शयंति॥तस्मात्षडंगानितेष्वपिप्रधानंव्याकर
णं॥पदपदार्थविमर्शस्यव्याकरणाधीनत्वात्॥वाक्यार्थज्ञानस्यतन्मूलकत्वात्॥अतएवतस्यशिक्षायांमुखत्वेननिरूपणंकृतं॥मन्वा
दिस्मृतिष्वपि अंगाध्ययनविधयः प्रसिद्धाएव॥तथाचाध्ययनविधिर्व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापकइतिस्थितं॥ तथाचसंध्योपासनादेर
भावेप्रत्यवायोनुष्ठानेचपापक्षयइतियथाभ्युपेयतेतथाव्याकरणाध्ययनस्याप्यननुष्ठाने अनुष्ठानेचबोध्यम्॥ रक्षाप्रभृतीनिफलांतरा
ण्यपिसंति॥ तथाचभाष्यं॥कानिपुनरस्यप्रयोजनानि॥रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति॥ अत्रप्रयुज्यतेप्रवर्त्यतेनेनेतिकरण
ल्युडंतः॥प्रयोजयतीतिकर्त्तृव्युत्पत्त्याबाहुलकात्कर्तृल्युडंतोवा॥उभयथापिप्रवर्त्तकविधिपरःपुल्लिंगःप्रयोजनशब्दएकः॥फलपरः
क्लीबोपरः॥उभयोर्नपुंसकमनपुंसकेनेतिनपुंसकैकशेषेएकवद्भावस्यवैकल्पिकत्वात्प्रश्ने बहुवचनंउत्तरेएकवचनंचबोध्यम्॥तत्र
आगमःप्रवर्त्तकः॥ रक्षोहलाघवासंदेहास्तुफलानिइतिविवेकः॥ तत्रप्रवर्त्तकआगमोव्याख्यातः॥फलानिव्याख्यायंते॥तत्ररक्षावेदसं राम
रक्षणं॥तथाहि॥ भाषायामदृष्टालोपागमवर्णविकाराश्छंदसिदृश्यंते॥तेकेवलप्रयोगशरणैः प्रामादिकाः संभाव्येरन्॥वैयाकरणस्तु ६

लक्षणदर्शनेन देवरूपं स्थापयति॥ तत्र लोपोदाहरणं॥ त्मना देवेषु विविदे मितद्रुः। त्मना आत्मनेत्यर्थः॥ मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः॥ आ
गमो यथा॥ देवासः ब्राह्मणासः। आज्जसेरसुगित्यसुगागमः॥ लोपागमौ यथा॥ देवा अदुह्र॥ अदुहतेत्यर्थः॥ दुहेर्लङो झस्यादादेशे कृते र
लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः॥ बहुलं छंदसीति रुडागमः॥ एतेन नाशिरं दुह्रे विश्वाद्देधेनवो दुह्र इत्यादि लङंतमपि व्याख्यातं॥ वर्णविका
रो यथा॥ गृभ्णामि ते सौभगत्वाय॥ हृग्रहोर्भश्छंदसि हस्येति वक्तव्यमिति भकारः। प्रत्ययोपि छांदसोस्ति यथा॥ उद्ग्राभं च निग्राभं चेति॥ उदि
ग्रह इति सूत्रे उद्ग्राभनिग्राभौ च छंदसि स्रुगुद्यमननिपातनयोरिति वचनादुन्निपूर्वाद्ग्रहेर्घञ्॥ तत्र उत्पूर्वात्सूत्रेण लोकेपि सिद्धो घञ्॥ निपू
र्वात्तु वार्त्तिकोक्तश्छंदस्येव॥ सन्निवेशविशेषयुक्ताः पात्रविशेषाः स्रुचः॥ इह तु जुहूप्रभृतीनामेव ग्रहणं॥ उद्ग्राभं चेति जुहूमुद्यच्छति॥ निग्राभं
चेत्युपभृतं नियच्छतीति वचनात्॥ भकारादेशः प्राग्वत्॥ ऊहोपि प्रयोजनं॥ तथाहि॥ यत्रांगजातं संपूर्णमुपदिष्टं सा प्रकृतिः॥ यथा दर्शपूर्ण
मासौ॥ यत्र नोपदिष्टं सा विकृतिः॥ यथा सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति विहितो यागः॥ तत्र वैकृतस्य विधेर्विषयभूतायां भावनायां करणी
भूते यागे उपकारकाकांक्षायां तन्मुखेन प्राकृतमंगजातं प्राप्यते॥ वैदिके करणे तादृशानामेवांगानामपेक्षितत्वात्॥ तेषामेव प्रकृतौ क्लृप्तसा
मर्थ्यत्वात्॥ तद्विशेषस्य चैकदेवतात्वादिना शक्यज्ञानत्वात्॥ तस्मात्प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति पूर्वमीमांसायां स्थितं॥ तत्र यस्यांग
स्य प्रकृतौ य उपकारः क्लृप्तस्तस्य विकृतावसंभवे निवृत्तिः॥ यथा प्रकृताववघातस्य वैतुष्यमुपकारस्तथा क्लृप्तं तस्य कृष्णलेष्वसंभवादव
घातस्य निवृत्तिः॥ मंत्रा अप्यंगं॥ तेषां चानुष्ठेयार्थप्रकाशनं कार्यं॥ तत्र प्रकृतौ यस्य मंत्रस्य यदभिधेयं तच्चेद्विकृतौ साकल्येन नास्ति तदा कृ
त्स्नस्य मंत्रस्य निवृत्तिः॥ यथा॥ अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमित्यवघातमंत्रस्य कृष्णलेषु यस्य त्वेकदेशस्याभिधेयं नास्ति तस्य तावन्मा

त्रं निवर्त्तते॥ यथा॥ अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यस्य मंत्रस्यावयवभूतं देवताभिधायिपदं औषधद्रव्यकत्वेन एकदेवताकत्वेन चाग्नेयविकारभूते सौ
र्ये निवर्त्तते॥ अग्निशब्देन लुप्तद्वारकतया निवर्त्तमाने एकारोपि निवर्त्तते॥ अकारांतेतरप्रकृतिसन्निधाने नैव हि एकारस्य संप्रदानं वाच्यं॥ अ
ग्नांतात्तु यशब्दस्य॥ ततश्चतुर्थ्यंतं सूर्यायेत्याद्युदात्तं अग्नय इत्यस्य मध्योदात्तस्य स्थाने ऊह्यं॥ सोयं प्रकृत्यूहः॥ लिंगस्य क्वचिदूहः। यथा। दे
वीरापः शुद्धाः स्थेत्यप्सु प्रतिनियुक्तो मंत्रः। तस्याज्ये ऊहः॥ देवाज्य शुद्धमसीति॥ प्रत्ययमात्रस्य क्वचिदूहः॥ यथा॥ मा भेर्मा संविक्था इति पुरोडा
शावदानमंत्रः॥ तस्य धानासूहः॥ मा भेष्ट मा संविक्षि जिध्वमित्यादिरिति हरदत्तादयः॥ याज्ञिकास्तु संविग्ध्वमित्यूहमाहुः॥ युक्तं चैतत्॥ प्रकृता
वनिट्कतया विजिर् पृथग्भाव इत्यस्य प्रयोगो न तु ओविजी भयचलनयोरित्यस्येत्यवधारणात्॥ लाघवमपि प्रयोजनं॥ तथाहि॥ अध्यापनं ब्रा
ह्मणस्य वृत्तिः॥ तन्निर्वाहश्च वैदुष्याधीनः॥ वैदुष्यं च साध्वसाधुविवेकः॥ स च न प्रतिपदपाठादिना संभवति॥ शब्दानामानंत्यात्॥ तस्मादुत्स
र्गापवादरूपलक्षणद्वारा तद्बोधने लाघवं॥ अन्यथा तु गौरवं॥ असंदेहोपि प्रयोजनं॥ तथाहि॥ स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेतेति श्रूयते॥ तत्र सं
देहः कर्मधारयोयं बहुव्रीहिर्वेति॥ तत्र कर्मधारयपक्षे पृषतीशब्देन मत्वर्थलक्षणया पृषत्त्वती बिंदुमती गौरेवाभिधीयते स्थूलापि सैव॥ बिंदूनां
स्थौल्यं तानवं वा यथा तथास्तु॥ बहुव्रीहौ तु स्थौल्यं पृषत्त्वे वेति॥ गौस्तु स्थूला कृशा वेत्यत्रानादरः॥ तत्र लकाराकारे उदात्तत्वं दृष्ट्वा पूर्वपदप्र
कृतिस्वरेण बहुव्रीहिं वैयाकरणो निश्चिनोति॥ ततश्च निश्चयेन प्रतिबंधात्संशयानुत्पादः॥ स एवासंदेहः॥ अव्ययीभावेप्ययीभावादसंदेहमि
ति स्यादिति चेन्न॥ पर्यायेणाव्ययीभावतत्पुरुषसंज्ञाद्वयमपीह भवतीति द्वितीये उपपादयिष्यमाणत्वात्॥ अत एवोभयथा मुनिप्रयोगः॥ अ
द्रुतायामसंहितमिति॥ अध्यासंहितयेति च॥ एवं इंद्रपीतस्योपहूतो भक्षयामीत्यादावपि स्वरेणैव बहुव्रीहिनिर्णये इंद्रपीताधिकरणं अवे

याकरणान्प्रतिसार्थकं॥ कृत्वाचिंता न्यायेनवा नेयमिति दिक्॥ तदेवं रक्षोहलाघवासंदेहाख्यानि चत्वारि फलानि व्याख्यातानि॥ आगमस्तु
प्रवर्त्तक इत्युक्तं॥ भाष्ये तु संदर्भशुध्यर्थं फलचतुष्टयस्य प्राक्पश्चाद्वा प्रवर्त्तकेवक्तव्ये मध्ये तदुक्त्या फलसंदंशेन नित्यानामपि फलपर्यवसानम
स्तीति सूचितं॥ फलं तु पापक्षयः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा॥ धर्मेण पापमपनुदति॥ विहितस्याननुष्ठानान्निंदितस्य च सेवनात्॥ अनिग्रहाच्चेंद्रियाणां
नरः पतनमिच्छतीत्यादिवचनानीह साधकानीति दिक्॥ इमानि च भूय इत्यादिभाष्येण प्रवर्त्तकवचनांतराणि उदाहृत्य व्याख्यातानि॥ तद्यथा॥ ते
ऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वंतः पराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति ब्राह्मणं॥ अत्र न म्लेच्छितवा एत
स्य विवरणं नापभाषितवै इति॥ उभयत्रापि कृत्यार्थे तवैकेनकेन्यत्वन इति तवै प्रत्ययः॥ धातूनामनेकार्थतया निंदावचनान्म्लेच्छधातोः कर्मणि घञ्
॥ तेनापशब्दसामानाधिकरण्यं न विरुध्यते॥ अत्र न म्लेच्छितव्यमिति निषेधस्य तेसुरा इत्यर्थवादः॥ न चेह रात्रिसत्रन्यायेन आर्थवादिकं फलम
स्त्विति वाच्यम्॥ द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायेन अपापश्लोकश्रवणवत्प्राशस्त्यमात्रपरत्वात्॥ प्रकरण
त्वत्त्वं गह्यं यन्निषेध इति यर्वाणस्तर्वाणो नामेत्यादावुत्तरग्रंथे भाष्यकारैरेव स्फुटीकरिष्यते॥ अत एव इहापि पराभूता मा भूमेत्यध्येयं व्याकर
णमिति नोपसंहृतं॥ किंतु म्लेच्छा मा भूमेत्येव॥ म्लेच्छा निंद्याः॥ शास्त्रबोधितविपरीतानुष्ठानादिति भावः॥ अत्र हैहेप्रयोगे हैहयोरिति प्लुते प्लुतत्व
प्रयुक्ते प्रकृतिभावे च कर्त्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमित्येके॥ ननु सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वान्नैष दोष
इति चेत्॥ सत्यं॥ अत एवापरितोषाद्वाक्यद्विर्वचनं म्लेच्छनमित्यपरैर्व्याख्यातं॥ सर्वस्य द्वे इत्यत्र पदग्रहणस्य चोदितत्वादिति तेषां भावः॥ ननु वे
दशास्त्रीयं द्विर्वचनं किंतु तात्पर्यद्योतनार्थं म्लेच्छकः पुनः प्रयोगः॥ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिवदिति चेत्॥ तत्राम्रेडितस्वरानुपपत्तिः

॥ यदि तु तत्राम्रेडितस्वरविनिर्मुक्त एव पाठस्तर्हि अरिशब्दे रेफस्य लत्वमपि शब्द इत्यवधेयम्॥ इदं च भाष्यादिषु प्रसिद्धं श्रुतिपाठमनुसृत्य व्याख्या-
तम्॥ अयं च पाठः क्वचिच्छाखायामन्वेषणीयः॥ माध्यंदिनानां॥ शतपथब्राह्मणे तु हेलवो हेलव इति वदंत इति पठित्वा तस्माद्ब्राह्मणो न म्लेच्छेदि-
ति पठ्यते॥ तत्र यकारस्थाने वकारोपशब्द इति स्पष्टमेव॥ तथा शिक्षासु पठ्यते॥ मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह॥ स वा-
ग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुः स्वरतोपराधादिति॥ स्वरेण स्वरतः। हीयमानपापयोगाच्चेति तसिः॥ मिथ्याप्रयुक्तः। यदर्थप्रतिपादनाय प्रयु-
क्तस्ततोर्थांतरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन्॥ अत एव तमर्थं नाहेत्यर्थः॥ वागेव वज्रः हिंसकत्वात्॥ यजमानं हि नस्तीति॥ यथाध्वर्युकृतात्प्र-
माद्यजमाने धर्मोत्पत्तिः॥ एवमध्वर्युकृतादपशब्दप्रयोगाद्यजमाने प्रत्यवाय इत्यर्थः॥ यथेत्युदाहरणे॥ इंद्रशत्रुः॥ इंद्रशत्रुशब्दः पुरा कि-
ल विश्वरूपाख्ये त्वष्टुः पुत्रे इंद्रेण हते सति कुपितस्त्वष्टा इंद्रस्य हंतारं वृत्राख्यं पुत्रांतरमुत्पिपादयिषुराभिचारिकं यागं कृतवान्॥ तत्र च इंद्र-
स्य शातयिता शत्रुर्हिंसक इति यावत् तथाभूतः सन् वर्धस्वेति प्रतिपादितुं इंद्रशत्रुर्वर्धस्वेति प्रयुक्तं॥ ण्यंताच्छदेरौणादिकः कुन् प्रत्ययः॥॰
प्रज्ञादिगणे निपाताद्ध्रस्वः॥ इंद्रशत्रुत्वस्य विधेयत्वान्न संबोधनविभक्तिः॥ तस्या अनुवाद्यविषयकत्वात्॥ अत एव राजन्युध्यस्व राजा भव यु-
ध्यस्वेत्यनयोर्व्यवस्थयैव प्रयोगः॥ राजत्वस्यासिद्धत्वे संबोधनविभक्तिर्न तु विधेयत्वेपीति॥ एवं स्थिते इंद्रशत्रुशब्दे तत्पुरुषसमासप्रयु-
क्ते अंतोदात्ते वक्तव्ये प्रमादादाद्युदात्तः किलोक्तः॥ तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्यर्थो लब्धः॥ इंदेर्हि धातोरौणादिके ऋज्रेंद्रेत्यादिना रन्-
प्रत्यये कृते इंद्रशब्द आद्युदात्तो ञ्नित्यादिनः॥ तेनेंद्र एवास्य हिंसकः संपन्न इति श्रुतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धं॥ तदिहोदाहरणतयोक्तं॥ स्यादे-
तत्॥ यज्ञकर्मणीत्येकश्रुत्येह भवितव्यं॥ सा च तत्पुरुषबहुव्रीह्योरविशिष्टेति॥ अत्राहुः॥ जपादिपर्युदासेन मंत्रेष्वेव एकश्रुतिर्विधीयते॥ स्व॰

च्छया प्रयुज्यमानश्च मंत्रो न भवति ॥ तदुक्तं भेदलक्षणे जैमिनिना ॥ अनाम्नातेष्वमंत्रत्वमिति ॥ आपस्तंबश्चाह ॥ अनाम्नाता अमंत्रा यथा प्रवरोह
नामधेयग्रहणानीति ॥ अत एव मंत्रो हीन इति पाठस्य शिक्षायां प्रसिद्धत्वेपि ऊह्यमानस्यामंत्रतया यथेंद्रशत्रुरिति वाक्यशेषो असंगतः स्याद
तो मंत्रशब्दः शब्दमात्रपर इत्याशयेन भाष्ये दुष्टः शब्द इति पठितं ॥ ननु स्वाहेंद्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति वेदे पठ्यत एवेति ॥ सत्यं ॥ ऊहितं यदमंत्रभूतं तत्र
कार्यं तदनुकरणस्य पाठेपि अर्थपरस्यानुकार्यस्य लौकिकत्वानपायात् ॥ नन्विंद्रशत्रुशब्दस्य लौकिकत्वे कथं स्वरप्रयुक्तयोर्गुणदोषयोः प्रसक्तिः
स्वरस्य वेदमात्रविषयकत्वादिति चेत् ॥ न ॥ स्वरविधौ छंदोधिकाराभावात् ॥ एतावानेव हि भेदः ॥ यच्छंदसि त्रैस्वर्यमेकश्रुतिश्च व्यवस्थया श्री
यते ॥ लोके त्वैच्छिको विकल्पः ॥ अत एव एकश्रुत्या सूत्रपाठस्त्रैस्वर्येण वेति पक्षद्वयमपि तत्र तत्रोपन्यस्तमिति वक्ष्यामः ॥ नन्वेवं उच्चैस्तरां वे
ति सूत्राद्विकल्पानुवृत्त्यैव सिद्धौ विभाषा छंदसीत्यत्र विभाषाग्रहणं व्यर्थं स्यात् ॥ प्रसज्यप्रतिषेधे तु नायं दोषः ॥ यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्तये पुनर्वि
भाषाग्रहणात् ॥ न च पर्युदासपक्षेप्येवमेवास्त्विति वाच्यम् ॥ नित्यविकल्पविध्योर्विषयभेदस्यावश्यकतया आरंभसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिसि
द्धेः ॥ प्रसज्यप्रतिषेधे तु नारंभसामर्थ्यं ॥ ऊहादिष्वमंत्रेषु चरितार्थस्य पूर्वविधेरुत्तरेण छंदोमात्रविषयकेण बाधसंभवात् ॥ न त्वूहादीनां छंदस्त्व
मस्ति ॥ मंत्रब्राह्मणेतरत्वात् ॥ तस्मादसमर्थसमासमाश्रित्यापि प्रसज्यप्रतिषेध एवागत्या स्वीकर्तुमुचित इति चेन्न ॥ पर्युदासपक्षेपि मंत्रे नि
त्यं ब्राह्मणे वेति विषयविभागसंभवेन यज्ञकर्मनिवृत्तये विभाषाग्रहणसंभवात् ॥ उक्तपरितोषादेव तु केचिन्नणादिषु प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य
इहाप्येकश्रुतेः प्राप्तौ सत्यां तदकरणं बहुव्रीहिस्वरकरणं च स्वरतोपराधादित्यस्यार्थ इत्याहुः ॥ श्रूयते च ॥ यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते
॥ अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥ निगदेन ॥ पाठमात्रेण ॥ शुष्कैध इति सांतेन क्लीबेन एधशब्देन अकारांतेन वा पुल्लिं गेन निर्वाह्यं ॥

नज्वलति॥ नप्रकाशते निष्फलं भवतीत्यर्थः॥ निरुक्ते तु॥ अथापि ज्ञानप्रशंसा भवंत्यज्ञाननिंदा चेत्युपक्रम्य॥ स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य
वेदं न विजानाति यो र्थं यो र्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मेति मंत्रमुदाहृत्य यद्गृहीतमविज्ञातमित्यादि पठितं॥ तत्रापि गृहीतं श
ब्दतः॥ अविज्ञातं तु अर्थतः॥ प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन वेत्यादि शेषं प्राग्वत्॥ अन्यत्रापि श्रूयते॥ एकः शब्दः सम्यक्ज्ञातः सुष्ठुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके का
मधुग्भवतीति॥ एतच्च एङः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति॥ एतन्मूलकमेव कात्यायनप्रणीतेषु भ्राजाख्येषु श्लोकेषु स्मर्यते॥ यस्तु प्रयुङ्क्ते
कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले॥ सोनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैरिति॥ दुष्यति चापशब्दैरित्यत्र अवैयाकरणः
कर्त्ता सामर्थ्याल्लभ्यः॥ तथा॥ अभिवादात्स्त्रियः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः॥ कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत्॥ अयमहमित्यस्य अनु
करणं चानितिपरमिति निगतिसंज्ञा॥ ततो गतिसमासे पि अस्य वामीयमित्यादाविवानुकरणत्वादेव विभक्तेर्लुङ्न॥ याज्ञिकाः पठंति॥ प्रयाजाः स
विभक्तिकाः कार्या इति॥ यद्यपि प्रकृतौ प्रयाजमंत्राः सविभक्तिका एव पठ्यंते॥ तथापि यदि आधानादनंतरं यजमान उदरव्यथावान्स्याद्यदि वा
संवत्सरमध्ये तस्य महती विपत्स्यात्तदा नैमित्तिकीं पुनराधेयेष्टिं विधाय तत्रेदमाम्नातं प्रयाजाः सविभक्तिका इति॥ तत्र केवलविभक्तेः प्रयोगा
न र्हत्वात्प्रकृतिराक्षिप्यते॥ सा चाग्निशब्दरूपा॥ ननु याकावित्॥ निरुक्ते दैवतकांडे अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजा इति प्रश्नमवतार्य मंत्रवर्णा
दीनुदाहृत्य आग्नेया इति तु स्थितिरित्युपसंहारात्॥ तस्मादादितश्चतुर्षु प्रयाजेषु च तत्त्वो विभक्तयो ग्निशब्दप्रकृतिकाः पठ्यंते इत्यादि श्रौत
ग्रंथेषु द्रष्टव्यं॥ तथान्यत्रापि यो वा इमां पदशः स्वरशो क्षरशो वा वाचं विदधाति स आर्त्विजीन इति॥ पदं पदमिति संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति
शस्॥ स्वर उदात्तादिः॥ अक्षरं व्यंजनसहितो च्॥ ऋत्विजमर्हतीत्यार्त्विजीनो यजमानः॥ ऋत्विक्कर्मार्हतीत्यार्त्विजीनो याजकः॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां

घस्वञ्जाविति सूत्रेण यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसंख्यानमिति वार्त्तिकेन च खञ्॥ यजने याजने च विदुष एवाधिकार इति भावः॥ ऋग्वेदेपि बह्वो मंत्रवर्णाः॥ चत्वारि शृंगा॥ चत्वारि वाक्॥ उत त्वः पश्यन्॥ सक्तुमिवेत्यादयः॥ तितउ परिपवनं भवतीति भाष्यं॥ चालनीति तितउः पुमानिति तु अमरस्य प्रमाद इत्येके॥ वस्तुतस्तूक्तभाष्यानुरोधादमरग्रंथे पुंस्त्वायोगमात्रं व्यवच्छेद्यं न त्वन्ययोगोपि॥ तथा च पुंनपुंसकवर्गे॥ स्याद्वास्तु हिंगु तितउ इति त्रिकांडशेषः॥ अत एव तितउमाचष्टे तितापयतीत्यभियुक्तग्रंथा अपि संगच्छंत इति दिक्॥ याज्ञिकाः पठंति॥ आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति॥ तथा॥ दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्घोषवदाद्यंतरंतस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति॥ नामकरणे अधिकारिणः पितुर्ये त्रयः पुरुषास्ताननुकायति अभिधत्त इति त्रिपुरुषानूकं॥ अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः॥ त्रिपुरुष इत्यत्र पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः॥ मूलविभुजादित्वात्कः॥ यत्तु उपपदाविवक्षया आतश्चोपसर्ग इति कं कृत्वा ततः षष्ठीतत्पुरुष इति॥ तत्तु कर्मण्यणिति सूत्रे अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकस्य नदीसूत्रे स्थाख्याविति मूलविभुजादित्वात्क इति भाष्यस्य च अननुगुणं॥ अत एव गंगाधरादिशब्दानां संज्ञाशब्दत्वमिति प्रांचः॥ वस्तुतस्तु॥ प्रथमं कर्माविवक्षायां अनूकपदं व्युत्पाद्य पश्चात्कर्मसंबंधेप्यदोषः॥ वार्त्तिकादिकं तु प्रथममेव कर्मविवक्षामभिप्रेत्य॥ अन्यथा कृतपूर्व्यादिषु का गतिः॥ अत एव शक्यं चक्षुदुपहेतुमिति भाष्यव्याख्यायां बहिरंगस्त्रीत्वप्रतीत्या अंतरंगः पदसंस्कारो न विहन्यत इति कैयटोपि वक्ष्यति॥ विवक्षा च लोकप्रसिध्द्यनुसारिणी न तु स्वायत्तेति विपराभ्यां जेरित्यादावपि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इति पक्षमुपष्टभ्य विजयतीत्यादिनापादनीयमिति दिक्॥ तथा च ऋग्वेद एव पठ्यते॥ सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः॥ अनुक्षरंति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिवेति॥ अस्यार्थः॥ हे वरुण स त्वं देवो॰

शा॰ कौ॰ सि॥ यस्यते कफकुदंतालुका कुजिव्हा सा उच्यते उत्क्षिप्यतेस्मिन्निति काकुदं । षदेरुत्क्षेपणमर्थः॥ धातूनामनेकार्थत्वात्॥ ततो घञर्थे कविधानमि
१० त्यधिकरणे कः॥ संप्रसारणं षष्ठीतत्पुरुषे शकंध्वादित्वात्पररूपं॥ नुद प्रेरणे इत्यस्मादधिकरणे कः पृषोदरादित्वान्नुशब्दस्य लोप इत्यन्ये॥ निरु
क्तस्वरसोप्येवं॥ सप्तसिंधवद्बवसिंधवो विभक्तयः॥ अनुक्षरंतिनालुभाप्य प्रकाशंते इत्यर्थः॥ अत्र दृष्टांतः॥ यथा सच्छिद्रां लोहमयीं प्रतिमां प्रवि
श्याग्निः प्रकाशते तेनर्थेति॥ अग्निर्हि तत्रत्यं मलं भस्मीकृत्य प्रतिमां शुद्धां करोतीति तथा विभक्तयोपि शारीरं पापमपाकुर्वंतीति भावः॥ सूर्मी स्थूणायः
प्रतिमेत्यमरः॥ स्मर्यते च॥ सूर्मीं ज्वलंतीमालिंगेन्मृत्यवे गुरुतल्पग इति॥ अग्निपूर्व इत्यत्र वा छंदसीत्यनुवृत्तेर्यणादेशः॥ सुषिरामिस्यत्रार्श
आद्यच् अभेदोपचारो वेत्याहुः॥ वस्तृ नस्तृ॥ ऊषसुषिमुष्कमधो र इति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः॥ रंध्रं श्वभ्रं वपा सुषिरित्यमरः॥ सरंध्रे सुषिरं त्रिष्वि
ति च॥ सुष्ठु स्यतीति सुषिरिति क्षीरस्वामी॥ गर्ते गर्तान्विते वाद्ये विशेषे सुषिरं त्रिष्विति शाश्वतः॥ इति प्रयोजनप्रपंचः॥ इत्येवं विषयप्रयोजनयोरु
क्तयोः संबंधाधिकारिणावुक्तप्रायावेवेति पृथङ्नोक्तौ॥ इह येन प्रयोजनं पृष्टं ततोन्य एव तटस्थ इत्थं प्रत्यवतिष्ठते॥ ननु यथा अधीष्वेत्याचार्येणो
क्ते प्रयोजनप्रश्नमकृत्वैव वेदमधीयते॥ तद्वदंगभूतं व्याकरणमप्यध्येष्यंते॥ तत्किं प्रयोजनवर्णनक्लेशेनेति॥ अत्रेदमुत्तरं॥ प्रायेणेदानींतना
नामल्पायुष्कत्वाद्विघ्नबहुलत्वाच्च प्रधानभूतो वेदस्तावत्पाठ्यते॥ तदध्ययनकाले च बाल्यात्प्रयोजनादिकं प्रष्टुमसमर्थाः शिष्या गुरुणा उप
दिश्यमानं वेदं गृण्हंतीति युक्तं॥ ततो गृहीतवेदाः प्रौढिमापन्ना विवाहार्थं त्वरमाणा व्याकरणाध्ययनाय गुरुणा प्रेर्यमाणा अपि न सहसा प्रवर्त्तंते॥
वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः॥ अनर्थकं व्याकरणं इति प्रत्यवतिष्ठंते॥ तान्प्रति युक्तमेव प्रयोजनादिवर्णनं॥ पूर्वकल्पेषु व्याक १.न
रणशिक्षादीनि लक्षणानि प्रथमं पाठयित्वा तत्तल्लक्षणानुसंधानपूर्वकं लक्ष्यभूतं वेदं ग्राहयंतः स्थिताः॥ तदापरं बाल्यावस्थायां व्याकरणपाठात्प्रयो १०

जनप्रश्नविरहे तत्सन्निपादनमपि न कर्त्तव्यमेवेति॥ यद्यपि श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि॥ युक्तश्छंदांस्यधीयीत मासान्विप्रोर्द्धपंचमा-
न्॥ ततः परं तु छंदांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्॥ वेदांगानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेदिति मनुवचनस्य इ तऊर्ध्वमनध्यायेष्वंगान्यधीयीतेत्यादिस्मृ-
त्यंतराणां च पर्यालोचनया वेदवेदांगाध्ययनसमकालता लभ्यते॥ तथापि ऋषिवचनत्वाविशेषाद्भाष्यकारोक्तेर्मानवादेश्च व्रीहियववद्विकल्प
एवेति तत्त्वं॥ तदेवमनुबंधचतुष्टयस्य सुस्थत्वात्साधुशब्दव्युत्पादनं कर्त्तव्यमिति स्थितम्॥ ननु किमिदं साधुत्वं॥ साधयति बोधयतीति साधुरि-
ति व्युत्पत्त्या बोधकत्वं तदिति चेन्न॥ गाव्यादावपि तत्सत्त्वात् शक्तत्वं तदिति चेन्न॥ पचतीत्यादौ विकरणानामसाधुतापत्तेः॥ तेषामनर्थकत्वा-
त्॥ हुपचषलदृइत्यादीनां साधुतापत्तेश्च॥ लाक्षणिकेष्वव्याप्तेश्च॥ तेषामपि लक्ष्येऽर्थे शक्तेः॥ क्वचिच्छक्ततायास्तु अश्वास्वादिष्वतिप्रसक्तेः-
॥ वृत्तिमत्त्वं तदिति चेत्॥ न॥ द्योतकेषु निपातेष्वव्याप्तेः॥ औपसंदानिकी शक्तिरेव द्योतनेति चेत्॥ न॥ प्रोत्तरजित्वघोत्तरटत्वयोरविशेषेण विनि-
गमनाविरहाच्छक्ततापत्तौ व्यासज्यवृत्तिशक्तौ विश्रांतेः॥ ततश्च अदृहूर्वेवचनाद्यव्यवस्थापत्तिः॥ नच जातिविशेष एव साधुतेति वाच्यं॥ क-
त्वादिना संकरापत्तेरिति॥ अत्राहुः॥ अनपभ्रष्टतानादित्वे सत्यभ्युदययोग्यता॥ व्यक्तिमात्रव्यंजनीया वा जातिः कापीह साधुतेति॥ अस्यार्थः॥ शक्तिवैकल्यादि-
प्रयुक्तमन्यथोच्चारणमपभ्रष्टं तद्विरहोऽनपभ्रष्टता॥ ॥ सैव साधुता सा चार्थविशेषांतर्भावेणैव॥ तथाहि॥ यमर्थं शक्त्या लक्षणया वा बोधयितुं द्यो-
तयितुं वा यादृक् शब्दोऽनादिः प्रयुक्तस्तस्मिन्नर्थे दोषादन्यथात्वं प्राप्तः सोऽसाधुः॥ अन्यथा तु साधुरिति॥ ऐर्णेगाव्यादिष्वेव प्रथमं व्युत्पन्नाः संत-
स्तान्स्वपुंजनेनैषामप्यन्यथोच्चारणमस्त्येव॥ तत्र च दोषप्रयोज्यता स्त्येव॥ मूलप्रश्नोत्तु अर्थेमाद्यन्यतमत्वात्॥ यद्वा॥ अनादिना साधुता॥ अना-
दिरिति तु श्लोके भावप्रधानो निर्देशः॥ आदेरभावो नादिरिति वा॥ असंदेहइतिवत्तत्पुरुषः॥ अभ्युदययोग्यता वास्तु साधुता॥ एवं च तत्त्व व

श॰कौ॰ च्छास्त्रपरिशीलनशालिभिर्गम्यो जातिविशेषो वेति ॥ यत्तु जातिसंकर इत्युक्तं तन्न ॥ गुणगतजातौ तस्यादोषत्वात् ॥ तथाहि ॥ यस्य देवदत्तादेरनो
११ ष्ठ्यवर्णा एव पूर्वं श्रुतास्तस्य कुड्याद्यव्यवहितस्य ओष्ठ्यवर्णेषु श्रुतेषु यदनुमानं जायते तदोष्ठ्यानोष्ठ्यसाधारणतदनुमापकजात्यंगीकारे
सत्येव घटते ॥ न तु तत्तद्व्याप्यनानाजातिस्वीकारे ॥ ओष्ठ्यवर्णत्वस्य साधारणजातेः प्रागगृहीतत्वे नानुमितिसामग्रीवैकल्यात् ॥ वस्तुतस्तूउ
पाधिसंकरवदेव जातिसंकरोपि सर्वत्रास्तु ॥ दूषकताबीजानिरुक्तेः ॥ विनिगमकाभावेन भूतत्वमूर्त्तत्वयोरिव शरीरत्वपृथिवीत्वयोर्द्वयो
रपि जातित्वभंगापत्तेश्च ॥ तस्माच्चतुर्विधमपि साधुत्वं निर्दोषं ॥ व्याकरणैकगम्यं च ॥ एवमसाधुत्वमपि चतुर्द्धा ॥ अपभ्रष्टता ॥ सादिता ॥ प्र
त्यवाययोग्यता ॥ तदवच्छेदकजातिविशेषो वेति ॥ टिघुभादिसंज्ञासु यद्यपि पुण्यपापजनकतारूपे साधुत्वासाधुत्वे न स्तस्तथापि अनप
भ्रष्टत्वरूपं साधुत्वमस्त्येव ॥ तदेवानुशासनप्रवृत्तावुपयोगि ॥ भस्येत्यादिसौत्रनिर्देशात् कुत्त्वं कस्मान्न भवतीत्यादिभाष्याच्चेत्याहुः ॥ ए
वं चानादित्वमभ्युदययोग्यत्वं वा अनपभ्रष्टतामात्रेण न सिध्यति ॥ किंतु पौरुषेयसंकेतविरहविशिष्टेनेत्यवधेयं ॥ तदेतदुक्तं ॥ यास्त्वेताः स्वे
च्छया संज्ञाः क्रियंते टिघुभादयः ॥ कथंनु तासां साधुत्वं नैव ताः साधवो मताः ॥ अनपभ्रंशरूपत्वान्नाप्यासामपशब्दता ॥ हस्तचेष्टा यथा लो
के तथा संकेतिता इमाः ॥ न तत्र ॥ नासां प्रयोगेभ्युदयः प्रत्यवायोपि वा भवेत् ॥ लाघवेनार्थबोधार्थं प्रयुज्यंते तु केवलमिति ॥ तदयं निर्गलितोर्
र्थः ॥ यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियंत इति पक्षे अनिदंप्रथमाः शब्दाः साधवः परिकीर्त्तिताः ॥ त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः ॥
अन्यथोच्चारिताः सुभिरपशब्दा इतीरिता इति च साध्वसाधुलक्षणे आश्रीयमाणे टिघुभादीनां साध्वसाधुबहिर्भावः स्पष्ट एव ॥ तेषाम राम
प्यनादितेति पक्षे तु चतुर्विधापि प्राग्युक्ता साधुतास्त्येव ॥ उक्तं च ॥ व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचित् ॥ नित्य एव तु संबंधो ११

ङित्यादिषु गवादिवत्॥ वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेस्मिन्नुक्त्यावच्छेदलक्षणः॥ अकृत्रिमाभिसंबंधा॥ विशेषणविशेष्यवाद॥ [illegible]
न विषयतानिर्विवादेति॥ नामकरणे त्वयं विशेषः॥ कृतं कुर्यान्न तद्धितमित्यादिगृह्यसूत्राविरोधिनामेव साधुता॥ नहि शेधिनां तु देशभाषानु
सारेण क्रियमाणानां कूचीमंचीत्यादिनामधेयानामसाधुनैव॥ तदेतदृलृक्सूत्रे वार्तिकव्याख्यावसरे स्फुटीकरिष्यते॥ इति साधुत्वनिर्वच
नं॥ व्युत्पादनं च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनया उत्सर्गापवादरूपलक्षणैरेव॥ न तु साध्वसाध्वोर्वा अन्यतरस्य वा प्रतिपदपाठेन॥ शब्दानामानंत्ये
न तदसंभवादित्युक्तं॥ स्यादेतत्॥ लक्षणप्रणयनमपि किं जातिपक्षमाश्रित्य उत व्यक्तिपक्षं आद्ये सकृद्गतौ यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति न सिध्येत्॥
तथाहि॥ जातौ पदार्थे द्वयोर्विध्योः परस्परपरिहारेण न तज्जात्याक्रांतव्यक्तिविशेषे चरितार्थयोः क्वचिदेकत्र प्रसंगे परस्परप्रतिबंधादप्रतिपत्तिरेव॥
स्यात् तत्स्थानिपक्षवत्॥ तथा च वक्ष्यति॥ अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति॥ तत्र च विप्रतिषेधसूत्रं विध्यर्थे परं तावद्भवतीति॥ तस्मिंश्च कृ
ते यदि पूर्वस्य निमित्तमस्ति तर्हि भवत्येव तत्॥ यथा भिंधकीत्यत्र भिन्द्हि इति स्थिते परत्वाद्धिभावे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानादकज्भवति॥ त
देवं जातिपक्षे पुनः प्रसंगविज्ञानं यद्यपि सिध्यति तथापि सकृद्गताविति न सिध्यति॥ तथा च जुहुतात्त्वमित्यत्र जुहुहि इति स्थिते धिभावं बाधित्वा
परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन स्यादेव धिः॥ व्यक्तिपक्षे तु सकलव्यक्त्युद्देश्यकस्य शास्त्रस्य व्यक्त्यंतरे चरितार्थत्वासंभवाद्विकल्पप्रसंगे
नियमार्थं सूत्रं परमेव भवति॥ न तु पूर्वमिति॥ तथा चैतत्सूत्रबलेन तत्र पूर्वलक्षणस्य व्यक्त्यंतरमात्रविषयत्वं कल्प्यत इति एतद्व्यक्तिविषय
कलक्षणाभाव एव पर्यवस्यति॥ तथा च जुहुतात्त्वमित्यादेः सिद्धावपि भिंधकीत्यादिव्यक्तिपक्षे न सिध्यति॥ तस्मादशक्यमन्यतरपक्षाश्रयणेन
लक्षणप्रणयनमिति चेत्॥ सत्यं॥ अत एव लक्ष्यानुरोधात्पक्षद्वयमप्याश्रीयते॥ क्वचित्कस्मिंश्चित्पदार्थ इति॥ तत्र जातिवादिनामयं भावः॥ लघु

शा·कौ· वाज्जातिर्वाच्या॥ व्यक्तीनामानंत्येन तासां वाच्यत्वे गौरवं॥ वाहदोहाद्यन्वयस्तु लक्षितायां व्यक्ताविति॥ व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः॥ अनुपपत्तिं विना

१२ पि व्यक्तिप्रतीतेरनुभवसिद्धतया व्यक्तिरेव वाच्या॥ त्वप्रत्ययादिकं विना जातेः प्राधान्येनाप्रतीतेश्च॥ वाहाद्यन्वयोप्येवं समंजसः॥ यत्तूक्तं व्यक्ती

नामानंत्यमिति॥ नैतद्बाधकं॥ शक्यतावच्छेदिकाया जातेरैक्यात्॥ नन्वेवं जातेरपि वाच्यत्वमापातमिति चेन्न॥ अकार्यत्वेपि कार्यतावच्छेदक॰

त्ववदशक्यत्वेपि शक्यतावच्छेदकत्वसंभवात्॥ अतएव लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा नेति नैयायिकाभ्युपगमः॥ तस्माज्जातिरुपलक्षणं व्यक्तिमात्रं तु

वाच्यमिति॥ यत्तु सरूपसूत्रे भाष्ये वक्ष्यते॥ नह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थ इत्यादि॥ तत्तु जातिव्यक्त्योरन्यतरेण विशिष्टस्यापरस्य वाच्यत्वेत्येवंरूपं मतांत

र॥ तथा चाकृत्यधिकरणे भट्टैरुक्तं॥ नियोगेन विकल्पेन द्वे वा सह समुच्चिते॥ संबंधः समुदायो वा विशिष्टा वैकयेतरेति॥ तत्र जातिरेव व्यक्तिरेव वा वा॰

च्येति इत्थं मतद्वयं नियोगेनेत्यनेनोपनिबद्धं॥ चतुर्थचरणेन तु सरूपसूत्रोक्तं मतद्वयमुपनिबद्धमिति विवेकः॥ यद्यपि जातिव्यक्तिपक्षयो

रन्यतरस्य न्यायेन लाभ आवश्यकस्तथापीह शास्त्रे संज्ञापरिभाषादिवल्लक्ष्यसिद्ध्युपायतया उभयाश्रयणे किमपि बाधकं नास्तीत्यवधेयम्॥

वस्तुतस्तु॥ भट्टोक्ताष्टपक्षीमध्ये विकल्पेनेति तृतीयः पक्षो व्यक्तिपादशायां स्थितः॥ विकल्पश्च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितो न त्वैच्छिक इत्यन्यदे

तत्॥ समुच्चयपक्षं चतुर्थमाश्रित्यापि क्वचित्कस्यचिद्विवक्षा अपरस्य त्वविवक्षेति गृहीत्वा प्रक्रियानिर्वाहः सुकर इति दिक्॥ यदि हि व्यक्तिरे

वेत्येतत्सार्वत्रिकमभिमतं स्यात्तर्हि जात्याख्यायामिति सूत्रं नारभेत॥ यदि च जातिरेवेति तर्हि सरूपसूत्रं नारभेतेति भाष्यं॥ ननु यस्मिन्वने

एक एवाम्रवृक्षस्तत्रापि लक्षणया जातिपरत्वे इह आम्राः संतीति प्रयोगं साधयितुं जात्याख्यायामिति सूत्रमस्तु॥ तथा जातिपक्षेपि नानार्था राम·

नुरोधात्सरूपसूत्रमस्तु॥ वक्ष्यति हि वार्त्तिककृत्॥ व्यर्थेषु च मुक्तसंशयमिति॥ सत्यं॥ लक्ष्यानुरोध एव पक्षद्वयाश्रये शरणं॥ अतएवो॰ १२

दात्दृतसूत्रयोर्भाष्यकृताप्रत्याख्यास्यमानत्वेप्यदोषः॥ इदानीं वार्तिककारः शास्त्रस्य नियमविधिरूपतया सार्थक्यमाह॥ सिद्धे शब्दार्थसंबंधे
लोकतोर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेषु॥ लोकादेव हि प्रथमव्युत्पत्तिः॥ अव्युत्पन्नं प्रति व्याकरणादीनामप्रवृत्तेः
अर्थवद्धातुरित्यादि हि व्याकरणं शक्तिग्रहोपजीवकं॥ तथाच समर्थसूत्रेपि वार्त्तिकं॥ अर्थानादेशनादिति॥ अनेकमन्यपदार्थे इत्यादिकं हि
लोकसिद्धमर्थमनूद्य साधुत्वान्वाख्यानपरं॥ ततश्च लोकादेव शब्दे अर्थे तयोः संबंधे च सिद्धे अर्थबोधनाय शब्दप्रयोगे पि प्रसक्ते गवादय एव
प्रयोक्तव्या न तु गाव्यादय इति नियमार्थं शास्त्रं॥ नियमफलं तु धर्मः॥ तत्र स्मार्त्तो दृष्टांतः॥ प्राङ्मुखोन्नानि भुंजीतेत्यादिर्लौकिकशब्दे नोक्तः
॥ व्रीहीनवहंतीत्यादिश्च वैदिकशब्दे नोक्तः॥ धर्मनियम इति च षष्ठीतत्पुरुषः॥ अश्वघासादिवत्॥ न तु चतुर्थीतत्पुरुषः॥ प्रकृतिविकृति
भावविरहात्॥ ननु यदि प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं तर्हि किमर्थमप्रयुक्ता अपि ऊषतेरचक्रपेचेत्यादयो व्युत्पाद्यंत इति चेत्॥ न॥ आर्षज्ञानं वि
न्ना अप्रयुक्ततायादुरवधारणत्वात्॥ महान्हि प्रयोगविषयः॥ तथाच भाष्यं॥ सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः सांगाः सरहस्याः
बहुधा भिन्नाः एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो वेदः वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वै
द्यकमित्येतावान्प्रयोगस्य विषय इति॥ बह्वृचानामाम्नायो वा बाह्वृच्यं॥ छंदोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्य इति ञ्यप्रत्ययः॥ चरणाद्धर्मा
म्नाययोरित्युक्तत्वादाम्नाये॥ अथर्वणा प्रोक्तो वेदो अथर्वा उपचारात्स योग इत्येके॥ वसंतादिषु अथर्वन् आथर्वण इत्युभयोः पाठसामर्थ्यात्प्रो
क्तप्रत्ययस्य वैकल्पिको लुगिति तु तत्त्वं॥ अत एव भाष्ये वक्ष्यते॥ तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः॥ वसिष्ठोनुवाकः॥ ततो वक्त
व्यमथर्वणो वेति॥ तमधीने आथर्वणिकः वसंतादित्वाट्ठक्॥ दांडिनायनादिसूत्रे निपातनाट्टिलोपाभावः॥ आथर्वणिकस्याम्नायः आथ

शा॰कौ॰ र्वणः आथर्वणिकस्येकलोपश्चेति आर्वणिकारण्तत्सन्नियोगेन कलोपश्च॥ प्रकृतमनुसरामः॥ एतावंतं प्रयोगविषयं पर्यालोचयितुम
१३ शक्तैरप्यस्मदादिभिर्लक्षणानुगतानां प्रयोगोस्तीत्यनुमेयं॥ अस्ति च त्वयोदात्तानामपि वेदे प्रयोगः॥ स मा स्थै रेवती रेव दूष॥ यन्मे नरः
श्रुत्यं ब्रह्मचक्र पञ्चानश्चकाजरसं तनूनामिति॥ ननु यदि लक्षणे नानादिता सिद्धिस्तर्हि वर्चत्यादीनामपि स्यादिति चेत् न॥ नहि वर्चिरं ति
परः प्रयुज्यत इत्यभियुक्तानामविगीतव्यवहारेण सामान्यशास्त्रस्य संकोचात्॥ अभ्युपगतो हि विशेषविषयिण्या पतितस्य कर्मानधि
कारस्मृत्या अग्निहोत्रादिश्रुतीनां संकोचः विशेषविषयेण शिष्टाचारेण सामान्यस्मृतेः संकोचश्च॥ तदुक्तं आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं
बलाबलमिति॥ यत्र तु अप्रयोगः संदिग्धः शास्त्रानुगमश्च तत्र निष्प्रत्यूहमनुमानं॥ तदुक्तं॥ यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति॥ अप्रयुक्ते अनि
श्चितप्रयोगे इत्यर्थः॥ निश्चिताप्रयोगे तु लक्षणं न प्रवर्त्तत एवेति निष्कर्षः॥ न चैवं ब्राह्मणो ब्रवणादिति कल्पसूत्रप्रयोगरूपेणापि विशेष-
विषयं काचारेण ब्रुवो वचिरित्यादीनां संकोचापत्तिः॥ त्रिशंक्वाद्यपाज्ययाजनेनापि स्मृतिसंकोचापत्तेस्तुल्यत्वात्॥ तत्र धर्मबुध्यानुष्ठानं
नास्तीति चेत्॥ इहापि साधुत्वबुध्या प्रयोगो नास्तीति तुल्यम्॥ यर्वाणस्तर्वाण इति वदभियुक्तानामपि असाधुप्रयोगस्य क्रतोर्बहिरूपप-
त्तेश्च॥ अत एवेतिहासपुराणादिष्वपशब्दा अपि संतीति हरदत्तः॥ नदीसंज्ञासूत्रे भाष्येपि स्पष्टमेतत्॥ केचित्तु आर्षग्रंथेष्वपि छंदसि विहि
तस्य व्यत्ययस्य प्रवृत्त्या साधुतां समर्थयंते॥ न च गौणमुख्यन्यायेन मुख्ये छंदस्येव तत्प्रवृत्तिः॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञया तद्बाधात्॥ वक्ष्यति
हि स्वरितेनाधिकार इति सूत्रे विशेषायाधिकं कार्यमिति॥ गौणमुख्यन्यायो हि स्वरितत्वप्रतिज्ञास्थले न प्रवर्त्तत इत्यर्थः॥ उपपादयि- राम
ष्यते चेदं॥ अत एवार्षत्वात्साधुतेति तत्र तत्रोद्घोषः संगच्छत इति दिक्॥ यद्यपि अमात्रांशपूरणफलको नियमविधिः॥ इतरव्यावृत्तिफ १३

लकस्तु नित्यप्राप्तिविषयकः परिसंख्याविधिरिति पूर्वोत्तरमीमांसयोर्व्यवहारस्तथापीहशास्त्रेपरिसंख्यापिनियमशब्देनव्यवह्रियते॥तन
पंचपंचनखाभक्ष्या इत्यस्यनियमोदाहरणतयाउपन्यासोनविरुद्धः॥नचासौमीमांसकरीत्यापिनियमोभवत्विति वाच्यं॥पंचातिरिक्त
भक्षणेप्रायश्चित्तविधेरसंगतत्वापत्तेः॥पंचानामभक्षणेप्रायश्चित्तापत्तौ गृहेपिनिवसन्विप्रोमुनिर्मांसविवर्जनादित्यादिस्मृतिव्या
कोपाच्च॥अतएवत्रिदोषापिपरिसंख्यैवतत्राश्रितेतिदिक्॥अत्रेदमवधेयं॥नियमातिक्रमेकृतेअपूर्वपरंनभवति॥दृष्टस्त्वर्थावबो
धोभवत्येव॥अवहननातिक्रमेपिवैतुष्यवत् दिगंतराभिमुखभोजनेतृप्तिवच्च॥नचापभ्रंशानामवाचकतयाकथमर्थावबोधकतेति
वाच्यम्॥शक्तिभ्रमवतांबाधकाभावात्॥विशेषदर्शिनस्तुद्विविधाः॥तत्तद्वाचकसंस्कृतविशेषज्ञानवंतस्तद्विकलाश्च॥तत्रआद्यानां
साधुस्मरणद्वाराअर्थबोधः॥द्वितीयानांतुबोध्यार्थसंबद्धार्थान्तरवाचकस्यस्मृतौसत्यांततोलक्षणयाबोधः॥सर्वनामस्मृतेर्वा॥तदर्थ
ज्ञापकत्वेनरूपेणसाधुस्मृतेर्वा॥ ———————— ॥अर्थाध्याहारपक्षाश्रयणाद्वेतियथायथंबोध्यम्॥अपरेत्वाहुः
अपभ्रंशाअपिवाचकाएव॥तथाहि॥अस्मात्पदादयमर्थोबोद्धव्यइतिईश्वरेच्छाशक्तिरितिमतेभगवदिच्छायाःसन्मात्रविषयकत्वाद
पभ्रंशेस्तु बोधजननस्यशक्तिभ्रमदशायांतेनाप्यभ्युपगमाद्दुर्वाराशक्तिः॥पदार्थांतरंतदितिमतेपिकल्पकंसाध्वसाध्वोस्तुल्यमेव॥
असाधुस्मारणद्वारासाधुर्बोधकइतिवैपरीत्यस्यापत्तेश्च॥स्वीकृतंहिपरेणतिबादिस्मारितानांलादीनामसाधूनामपिबोधकत्वं॥न
नुसाधूनामल्पत्वात्तत्रैवलाघवाच्छक्तिःकल्प्यतइतिचेत्॥नवयमपूर्वंकिंचित्कल्पयामः॥किंतुयथाघटजननसामर्थ्यमेवदंडादेः
शक्तिः तथाघटबोधजननसामर्थ्यमेवघटादिपदानांशक्तिः॥साचकारणत्वापरपर्यायाशक्तिभ्रमाद्बाधंवदतात्वयाप्यभ्युपेतैव॥शा

प्रा॰कौ॰ र्वणः आथर्वणिकस्येकलोपश्चेति आथर्वणिकादण्तस्मिन्नियोगेनकलोपश्च ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ एतावंतंप्रयोगविषयंपर्यालोचयितुम
१३ शाक्तैरप्यस्मदादिभिर्लक्षणानुगतानांप्रयोगोस्तीत्यनुमेयं ॥ अस्ति च त्वयोदात्तानामपि वेदे प्रयोगः ॥ सप्तास्येरेवतीरेवदूष ॥ यन्मेनरः
श्रुत्यंब्रह्मचक्र यत्रानश्चक्राजरसंतनूनामिति ॥ ननु यदि लक्षणे नानादितासिद्धिस्तर्हि वचंत्यादीनामपि स्यादितिचेत् न ॥ नहिवचिरंति
परःप्रयुज्यतइत्यभियुक्तानामविगीतव्यवहारेणसामान्यशास्त्रस्यसंकोचात् ॥ अभ्युपगतो हि विशेषविषयिण्या पतितस्य कर्मानधि-
कारस्मृत्या अग्निहोत्रादिश्रुतीनांसंकोचः विशेषविषयेणशिष्टाचारेणसामान्यस्मृतेः संकोचश्च ॥ तदुक्तं आनर्थक्यप्रतिहतानांविपरीतं
बलाबलमिति ॥ यत्र तु अप्रयोगः संदिग्धः शास्त्रानुगमश्च तत्र निश्चत्यूहमनुमानं ॥ तदुक्तं ॥ यथालक्षणमप्रयुक्ते इति ॥ अप्रयुक्ते अनि-
श्चितप्रयोगे इत्यर्थः ॥ निश्चितप्रयोगे तु लक्षणं न प्रवर्त्तत एवेति निष्कर्षः ॥ नचैवं ब्राह्मणो ब्रवणादिति कल्पसूत्रप्रयोगरूपेणापि विशेष-
विषयकाचारेण ब्रुवो वचिरित्यादीनां संकोचापत्तिः ॥ त्रिशंक्वाद्ययाज्ययाजनेनापि स्मृतिसंकोचापत्तेस्तुल्यत्वात् ॥ तत्र धर्मबुध्यानुष्ठानं
नास्तीति चेत् ॥ इहापि साधुत्वबुध्या प्रयोगो नास्तीति तुल्यम् ॥ यर्वाणस्तर्वाण इति वदभियुक्तानामपि असाधुप्रयोगस्यकृतो बहिरूपप-
त्तेश्च ॥ अत एवेतिहासपुराणादिष्वपशब्दा अपि संतीति हरदत्तः ॥ नदीसंज्ञासूत्रे भाष्येपि स्पष्टमेतत् ॥ केचित्तु आर्षग्रंथेष्वपि छंदसि विहि-
तस्य व्यत्ययस्य प्रवृत्त्या साधुतां समर्थयंते ॥ नच गौणमुख्यन्यायेन मुख्ये छंदस्येव तत्प्रवृत्तिः ॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञया तद्बाधात् ॥ वक्ष्यति
हि स्वरितेनाधिकार इति सूत्रे विशेषायाधिकं कार्यमिति ॥ गौणमुख्यन्यायो हि स्वरितत्वप्रतिज्ञास्थले न प्रवर्त्तत इत्यर्थः ॥ उपपादयि- राम॰
ष्यते चेदं ॥ अत एवार्षत्वात्साधुतेति तत्रतत्रोद्घोषः संगच्छत इति दिक् ॥ यद्यपि अप्राप्तांशपूरणफलको नियमविधिः ॥ इतरव्यावृत्तिफ १३

लकस्तु नित्यशक्तिविषयकः परिसंख्याविधिरिति पूर्वोत्तरमीमांसयोर्व्यवहारस्तथापीह शास्त्रे परिसंख्यापि नियमशब्देन व्यवह्रियते॥ तेन पंच पंचनखा भक्ष्या इत्यस्य नियमोदाहरणतयाउपन्यासो न विरुद्धः॥ न चासौ मीमांसकरीत्यापि नियमो भवत्विति वाच्यं॥ पंचातिरिक्त भक्षणे प्रायश्चित्तविधेरसंगतत्वापत्तेः॥ पंचानामभक्षणे प्रायश्चित्तापत्तौ गृहेपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनादित्यादिस्मृतिव्याकोपाच्च॥ अत एव त्रिदोषापि परिसंख्यैव तत्राश्रितेति दिक्॥ अत्रेदमवधेयं॥ नियमातिक्रमे कृते न अपूर्वपरं न भवति॥ दृष्टस्त्वर्थावबोधो भवत्येव॥ अवहननातिक्रमेपि वैतुष्यवत् दिगंतराभिमुखभोजने तृप्तिवच्च॥ न चापभ्रंशानामवाचकतया कथमर्थावबोधकतेति वाच्यम्॥ शक्तिभ्रमवतां बाधकाभावात्॥ विशेषदर्शिनस्तु द्विविधाः॥ तत्तद्वाचकसंस्कृतविशेषज्ञानवंतस्तद्विकलाश्च॥ तत्राद्यानां साधुस्मरणद्वारा अर्थबोधः॥ द्वितीयानां तु बोध्यार्थसंबद्धार्थान्तरवाचकस्य स्मृतौ सत्यां ततो लक्षणया बोधः॥ सर्वनामस्मृतेर्वा॥ तदर्थज्ञापकत्वेन रूपेण साधुस्मृतेर्वा॥ ———— ॥ अर्थाध्याहारपक्षाश्रयणाद्वेति यथायथं बोध्यम्॥ अपरे त्वाहुः अपभ्रंशा अपि वाचका एव॥ तथाहि॥ अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरेच्छा शक्तिरिति मते भगवदिच्छायाः सन्मात्रविषयकत्वादपभ्रंशेस्तु बोधजननस्य शक्तिभ्रमदशायां तेनाप्यभ्युपगमाद्दुर्वारा शक्तिः॥ पदार्थांतरं तदिति मतेपि कल्पकं साध्वसाध्वोस्तुल्यमेव॥ असाधुस्मारणद्वारा साधुर्बोधक इति विपरीतस्यापत्तेश्च॥ स्वीकृतं हि परेणापि बाटि स्मारितानां लक्ष्यानामसाधूनामपि बोधकत्वं॥ ननु साधूनामल्पत्वात्तत्रैव लाघवाच्छक्तिः कल्प्यत इति चेत्॥ न वयमपूर्वं किंचित्कल्पयामः॥ किंतु यथा घटजननसामर्थ्यमेव दंडादेः शक्तिः तथा घटबोधजननसामर्थ्यमेव घटादिपदानां शक्तिः॥ सा च काप्यगत्वा परपर्याया शक्तिभ्रमाद्बोधं वदतास्त्वयाप्यभ्युपेतैव॥ श

श॰ कौ॰ क्तिग्रहस्य भ्रमत्वं परं त्यज्यतां विषयाबाधादिति ब्रूमः ॥ नन्वेवं गौणमुख्यविभागोच्छेदः सर्वे सर्वस्य वाचका इति पर्यवसानादिति चेत् ॥
१४ त्वत्पक्षेपीश्वरेच्छाया गौणादावतिप्रसंगस्य तुल्यत्वात् ॥ सुस्त्वद्भावेन पृच्छामीति चेत् ॥ प्रचुरतरप्रयोगतदितराभ्यां गौणमुख्यविभाग इ
तिगृहाण ॥ ननु जनकत्वेनागृहीतादपि तर्हि कारणात्कार्योदयः स्यादेवेति चेत् ॥ पदार्थस्मृतिरापाद्यते वाक्यार्थबोधो वा ॥ नाद्यः ॥ संबं
धग्रहं विना तदयोगात् ॥ नांत्यः ॥ द्वाराभावात् ॥ पदार्थस्मरणं हि द्वारं ॥ एवं च महदेव लाघवं ॥ साधुस्मारणकल्पनाक्लेशश्च न भवतीति ॥
साधुत्वं तु जातिविशेषात्मकमित्युक्तमेव ॥ समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्चेति भाष्यमप्येतत्पक्षपातीति दिक् ॥ इति अपशब्दा
नां वाचकत्वावाचकत्वविचारः ॥ प्रयोगशब्दमुपाददानो वार्त्तिककारः प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादिति सूचयति ॥ युक्तं चैतत् ॥ एकः शब्दः
सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्त इत्यत्र ज्ञानप्रयोगयोरुपादानस्याविशेषेपि प्रतिपदाधिकरणन्यायेन यद्वैकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थमिति प्रयोगात्फ
लं ज्ञानं तु तदंगमित्यभ्युपगमात् ॥ प्रयोगस्य फलप्रतिसंनिहितत्वाच्च ॥ ज्ञानस्य तु व्यवहितत्वात् ॥ ज्ञानस्य प्रयोगांगतायां दृष्टार्थता
लाभाच्च ॥ उक्तं च भट्टैः ॥ सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते ॥ परांगं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति ॥ अत एव तरति ब्रह्मह
त्यां योश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्यादिष्वपि ज्ञानपूर्वकानुष्ठानात्फलमित्येव सिद्धांतः ॥ तदुक्तं वार्तिककृता ॥ तत्तुल्यं वेदशब्दे
नेति ॥ वेदः शब्दो विधायको यस्यार्थस्य अश्वमेधादेस्तेनेदं तुल्यमित्यर्थः ॥ तेन वैदिकशब्दानामपि पक्षकोटिप्रविष्टतया दृष्टांतासंग
तिरिति नाशंकनीयं ॥ ते सुरा इति पूर्वोदाहृतश्रुतिरपि अपशब्दप्रयोगात्प्रत्यवायं बोधयंती साधुप्रयोगाद्धर्मं गमयति ॥ वाजसनेयि राम
नां ब्राह्मणे तस्मादेषा व्याकृता वागुद्यत इति श्रुतिरप्येवं ॥ भाष्ये तु अभ्युपेत्यवादेन साधुज्ञानात्फलमित्ययमपि पक्षः समर्थितः ॥ न १४

चैवंअपशब्दज्ञानाद्धर्मोऽपिस्यादितिवाच्यं॥ यावद्वचनंवाचनिकमित्यभ्युपगमात्॥ नम्लेच्छितवाइत्यादिनाअसाधुप्रयोगस्यैवनिषेधा
त्व॥ नचव्याकरणाध्ययनेप्रवृत्तस्यपरिनिष्ठितपचत्यादिबोधार्थंडुपचष्प्रभृतीनांप्रयोगोऽप्यावश्यकएवेतिवाच्यम्॥ तदीयज्ञानमात्रेण
निर्वाहात्॥ अतएवालौकिकंप्रक्रियावाक्यमूहमात्रस्यगोचरइति नित्यसमासेष्वस्वपदविग्रहाभ्युपगमः॥ अथव्युत्पादनार्थंतत्प्रयो
गआवश्यकइत्याग्रहस्तथापिनक्षतिः॥ अनपभ्रष्टत्वेनतेषांप्रत्यवायाजनकत्वात्॥ नत्वेतेशक्तिवैकल्यादिप्रयुक्ताः यनगाव्यादिसाम्यं
भजेरन्॥ अथसादित्वादसाधुतेत्याग्रहस्तथापिनक्षतिः॥ शब्दस्वरूपपरत्वात्॥ अनुकरणानांसर्वत्रसाधुताभ्युपगमात्॥ नहिहेलयो
हेलयइतिश्रुतिपाठोऽपिप्रत्यवायजनकः॥ शब्दस्वरूपमात्रपराएतेभिन्नाएवसाधवश्चेतितुतुल्यं॥ अतएवस्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेतिश्रु
तावाद्युदात्तस्यपाठेऽपितत्वत्याप्यस्यार्थपरस्यऊहितस्यानाम्नानादमंत्रतयाजपादिपर्युदासेनमंत्रेविधीयमानाएकश्रुतिर्नप्रसक्ते
तिप्रागुक्तं॥ अतएवसाधुत्वासाधुत्वयोरेकस्मिन्सद्भावोऽभावश्चेतिविरुद्धस्यदुरुपपादतयाअर्थभेदाच्छब्दभेदइतिदर्शनंप्रवृत्तम्।
नचप्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनअपशब्दानुकरणस्यअसाधुताशंक्या॥ असाधूनांशास्त्रीयप्रकृतित्वाभावात्॥ असाधुत्वस्यशा
स्त्रीयकार्यत्वाभावाच्च॥ नह्यशास्त्रीयमप्यतिदिश्यतइतिऋलृक्सूत्रेभाष्येस्फुटमेतत्॥ डुपचष्प्रभृतिप्रयोगादपशब्दज्ञानाद्वाप्रत्य
वायोनास्तीतिप्रागुक्तरीत्यास्थितेऽपिअभ्युपेत्यापिप्रत्यवायंभाष्येकूपखानकन्यायउदाहृतः॥ तथाहि॥ कूपंखनन्यद्यपिकर्दमेनलिप्य
तएवतथापिततोलब्धेनजलेनतंमलंदूरीकरोतिफलांतरंचलभतेतथेहापिपरिनिष्ठितरूपज्ञानात्पूर्वोत्पन्नप्रत्यवायनिरासंफलांतरंचल
भतइति॥ सोऽयंकूपखानकन्यायः॥ कूपंखनतीतिविग्रहेकर्मण्यण्प्राप्तेवाऽसरूपन्यायेनण्वुल्॥ नित्यसमासत्वाभावात्कूपस्यखानकइ

शा·कौ· तिस्वपदविग्रहः॥नचशिल्पिनिष्वुनासरूपेणण्वुलोबाधःस्यादितिवाच्यम्॥इहसर्वत्रैवकर्तृत्वमात्रस्यविवक्षयाशिल्पित्वस्याविवक्षित
१५ त्वात्॥तस्मान्सर्वथापिगाव्यादिप्रयोगेप्रत्यवायइतिस्थितं॥तत्रेदंभाष्येसिद्धांतितम्॥याज्ञेकर्मण्येवायं॥नम्लेच्छितवाइत्यस्यक्रतुप्रक
रणेपाठात्॥क्रतुप्रयोगाद्बहिस्तुअपशब्दंप्रयुंजानोनदुष्यति॥एवंहिश्रूयते॥यर्वाणस्तर्वाणोनामऋषयोबभूवुःप्रत्यक्षधर्माणःपरापरज्ञा
इति॥प्रत्यक्षधर्माणोयोगजधर्मबलेनसाक्षात्कृतधर्माः॥अत्रापंक्तेराशयः॥योगिनएतेविरक्त्यतिशयाल्लौकिकेष्वर्थेष्वाग्रहविरहेणय
स्यात्तथास्माकंभवत्वितिविवक्षवोयद्वानस्तद्वानइतिवक्तव्येयर्वाणस्तर्वाणइत्यूचुः॥याज्ञेकर्मणिपुनःसाधूनेवप्रयुक्तवंतः तेनयर्वाणस्त
र्वाणइत्येवंरूपमेवसंज्ञांमुनयोलेभिरइति॥भट्टास्त्वाहुः॥स्त्र्युपायमांसभक्षादिःपुरुषार्थमपिश्रितः॥प्रतिषेधःक्रतोरंगमिष्टःप्रकरणाश्र
यादिति॥अपरेत्वाहुः॥क्रतोर्बहिःप्रयोगेपिपुरुषःप्रत्यवैतीति॥तेषामयमाशयः॥नानृतंवदेदित्यनारभ्याधीतःपुरुषार्थोपिनिषेधस्ताव
दस्तीतिनिर्विवादं॥तत्रनिषेध्यमनृतंद्विधा॥शाब्दानृतमर्थानृतंचेति॥शब्दस्यार्थस्यवाविपरीतप्रतिपत्तिहेतुभूतमुच्चारणमनृतवदनं॥ए
वंचयथाअर्थानृतंवदतःप्रत्यवायस्तथाशाब्दानृतमपीतितुल्यं॥क्रतुमध्येपुनरपभाषणेपुरुषोपिप्रत्यवैतिक्रतुरपिविगुणइतिवचन
द्वयबलात्सिध्यतीतिदिक्॥यथाचप्रयोगेसाधूनांनियमस्तथासाधुत्वज्ञानेपिव्याकरणस्यनियमएवेत्यवधेयं॥व्याकृतावागुद्यतइतिऋ
गुक्तश्रुतेः॥व्याकृताव्याकरणसंस्कृतेतिहितदर्थः॥व्याकरणशब्दश्चयोगरूढ्यालक्ष्यलक्षणसमुदायपरःसूत्रमात्रपरोवेतिपक्षद्वयमपि
भाष्येस्थितम्॥तत्राद्यपक्षेसूत्रमात्रमधीयानेवैयाकरणशब्दप्रयोगोभाक्तः॥समुदायवाचकाहिशब्दाःक्वचिदवयवेपिप्रयुज्यंते॥यथापू
र्वेपंचालाउत्तरेपंचालाइति॥द्वितीयपक्षेतुव्याकरणस्यसूत्रमितिप्रयोगोराहोःशिरइतिवन्नेयः॥अथव्याख्याएकदेशःसूत्रमित्यवयवा

बयविभावेषष्ठीतिवास्त्क॥ अस्यवनस्यापंरक्षइत्यादिवत्॥ नचैवमपिसूत्रमात्राच्छब्दाप्रतिपत्तेनियमानुपपतिः॥ पदच्छेदविग्रहयोज
नादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यंजनात्॥ अतएवस्युत्सूत्रमुच्यमानमप्युपेक्ष्यते॥ यत्रैवतुसूत्रस्यतात्पर्यलेशोप्यस्ति तदेवतुगृह्यते॥ तदुक्तं
॥ सूत्रेष्वेवहितत्सर्वंयद्वृत्तौयच्चवार्त्तिकइति॥ अतएवबहुलग्रहणादिकंसार्थकमितिदिक्॥ नन्वेवंकिंवर्णोपदेशेन॥ नहितद्बलेनकस्यचि
च्छब्दस्यसाधुत्वमवगम्यते॥ नचकलध्मातादिदोषरहितवर्णस्वरूपप्रतिपत्तिरेवतत्फलमितिवाच्यम्॥ लोकतएवाविप्लुतवर्णप्रतीते
रवश्यंवाच्यत्वात्॥ अन्यथाप्लुतादिपाठस्यापीहकर्त्तव्यतापत्तेः॥ तदुक्तं॥ इष्टबुध्यर्थश्चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्यु
पदेशइति॥ एकश्रुत्यासूत्रपाठादुदात्तादिस्वरत्रयस्यापिकर्त्तव्यः पाठइत्युक्तं॥ त्रैस्वर्येणपाठेहिअन्यतमस्यउच्चारणादेवसिद्धौद्वयोरेवर्ण
कर्त्तव्यतांब्रूयात्॥ अतएवचलोकेत्रैस्वर्यमेकश्रुत्यासहविकल्प्यतइतिज्ञाप्यते॥ एतच्चविभाषाछंदसीत्यत्रस्फुटीकरिष्यामः॥ ननुनिर्दे
शस्यजातिपरत्वात्प्लुतादिसंग्रहः सेत्स्यतीतिचेन्न॥ संवृतकलप्रभृतीनामपिसंग्रहापत्तेः॥ तदुक्तं॥ आकृत्युपदेशात्सिद्धमितिचेत्सं
वृतादीनांप्रतिषेधइति॥ तत्रह्रस्वस्यअवर्णस्यसंवृतगुणकत्वेपितदितरेषामचांसंवृतत्वंदोषः॥ आदिशब्दात्कलः॥ सचस्वोचितस्थान
भ्रष्टः॥ तथाश्वासभूयिष्ठतयाह्रस्वोपिदीर्घवल्लक्ष्यमाणोध्मातः॥ एवंदीर्घोपिह्रस्ववत्कालसंकोचेनोच्यमानोर्धकः॥ एवंकरणादिभ्रंशाद
पिबहवोदोषाः शिक्षाप्रातिशाख्यादिषुप्रसिद्धाः॥ तत्तद्दोषविशिष्टानामपिअत्वादिजात्याक्रांतत्वाज्जातिपरनिर्देशपक्षेतेष्वतिव्याप्ति
रितिस्थितम्॥ नचगर्गादिबिदादिपाठस्यतंत्रेणोभयार्थतयावर्णशुद्धिलाभः॥ अपठितेषुप्रातिपदिकेषुतथाप्यगतेः॥ स्यादेतत्॥ सर्वा
अज्व्यक्तयोहल्व्यक्तयश्चशास्त्रांतेसूत्रैःपठिष्यंते॥ अअइतिवत्॥ नचैवंगौरवं॥ तद्बलेनसर्वेषामनुबंधानांप्रत्याख्यानात्॥ इत्संज्ञा

शं·कौ· ल्लोपयोरपित्यागात्॥ तथाहि॥ शीङ्धातोर्ईकारं पठि त्यस्या मः॥ ईकारं चैकलं पठिष्यामः॥ ङित आत्मनेपदं इत्यस्य स्थाने कलादात्मने
१६ पदमिति पठिष्यामः॥ कलश्च प्रक्रियादशायामेव॥ यथा ङकारः॥ प्रयोगे तु शुद्ध एव॥ प्रत्यापत्तेः शास्त्रांते करणमपि शास्त्रीयसकल
कार्यप्रत्यसिद्धत्वालाभाय॥ एवं च प्रक्रियायां दोषस्य कलादेराश्रयेणापि परिनिष्ठितेरूपेण कश्चिद्दोषः॥ यथाय थान्यासपक्षेपि अकारस्य
विवृतता प्रक्रियामात्रविषया न तु प्रयोगसमवायिनी तद्वदिहपक्षे कलादयोपीति न कश्चि— द्विशेषः॥ धर्मिकल्पना तद्धिति न्यायः
श्चेह बोध्यः॥ ङकारादयो हि धर्मिणएव त्वया पाठ्याः॥ मया तु उभयपठनीयस्य ईकारस्य कलत्वमात्रं कल्प्यमिति॥ नन्वस्मिन्पक्षे स्व
रितञितइत्यत्र कथं कार्यमिति चेत्॥ ध्मातात्कर्त्रभिप्राय इति॥ एवं आद्यंतौ टकितावित्यत्र आद्यंतौ कल ध्मातावित॥ इडाद्यागमाश्च
निरनुबंधाः कलसाठ्याः॥ आनुगादयो ध्माताः॥ इकुञ् इत्यस्य स्थाने कु इति हि दोषं पाठ्यं॥ आदिरंत्येनेत्यत्रापि आदिकलौ सहेत्यु
क्ते अउ इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यंते॥ कलेनेति तृतीया निर्देशे सति तु अप्राधान्यात्सिद्धं तद्व चरमवर्णस्य संज्ञानस्यात्॥ इलोप इ
त्यादौ अण इत्यपनीय अओरिति करिष्यते॥ स्वरसंधिस्त्व संदेहाय न करिष्यते॥ तस्मात्सर्वमनुबंधकार्यादिकं कलादिभिरेव सिध्यती
ति चेत् सत्यं। सिध्यत्येवं॥ अपाणिनीयं तु भवति इति चेत् अत्रोच्यते॥ इष्टसिद्ध्यर्थो वर्णोपदेशः॥ एवं चाकृत्युपदेशाद्वउदात्तादि
सिद्धिमंगीकृत्य कलादिष्वतिप्रसंग इत्यंपरिहार्यः॥ आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः॥ उच्चार्यंते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कला
दय इति॥ यत्तु अग्रहणेषु प्रातिपदिकेषु प्राप्ता एवेति॥ तन्न॥ त्वयापि प्रतिपदपाठस्यावश्याश्रयणीयत्वात्॥ अन्यथा शशइत्यत्र षष राम
इत्यपिस्यात्॥ मंचके मजक इति॥ पलाशे पलाष इति॥ स्यादेतत्स्वरवर्णानुपूर्वीनिर्णयाय यदि प्रतिपदपाठस्तर्हि कलादिनिरुक्तिर १६

-पिततएवास्तु ॥ उणादिसूत्रात्पृषोदरादिसूत्राद्वासाधुत्वाभ्यनुज्ञानंविशेषावधारणंतुनिघंटादिनेतिचेत्कलादिनिवृत्तिरपिशिक्षादिग्रं
थेनास्तु ॥ सत्यं ॥ आनुषंगिकीकलादिनिवृत्तिः ॥ वर्णोपदेशस्यमुख्यंफलंतुप्रत्याहारनिष्पत्तिः ॥ प्रत्याहारशब्दस्तु अणादिसंज्ञापरः ॥
प्रत्याह्रियंतेवर्णाएष्वितिव्युत्पत्तेः ॥ नचग्रहणकशास्त्रेणनिष्पादितासु अकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तिः ॥ योगरूढ्यभ्युपगमात् ॥ तस्मादादि
रंत्येनेत्येतत्सूत्रसिद्धाः संज्ञाः प्रत्याहारशब्दवाच्यास्तन्निष्पत्तयेचवर्णोपदेशइतिस्थितम् ॥ ॥ इतिश्रीशब्दकौस्तुभेप्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमेपादेप्रथममान्हिकंसमाप्तम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ अइउण् ॥ संज्ञासूत्रमिदं ॥ आदिरंत्येनसहेतेत्यनेनसहैकवाक्यत्वा
त् ॥ अइउणित्येषामादिरकारः अंत्येनणकारादिनासहितःसन् आद्यंताभ्यामाक्षिप्तानांमध्यगानांस्वस्यचसंज्ञेतिहिवाक्यार्थः । अत्रअकारा
दीनांस्वरूपेणअनुकार्येणवासतोप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वात्प्रातिपदिकत्वंनेतिगवित्ययमाहेत्यादाविवविभक्तेरनुत्पत्तिः सुपांसुलुगि
तिलुग्वा ॥ छंदोवत्सूत्राणीतिभाष्यकारेष्टेश्छंदोंगेषुव्याकरणसूत्रेष्वपिछांदसकार्यातिदेशात् ॥ यूस्त्र्याख्याविति सूत्रे छेदः प्रश्लेषगुणौ
गामुख्यन्यायेनप्रवर्त्ततइतिवक्ष्यमाणत्वाद्वा ॥ स्यादेतत् ॥ स्वरसंधिनेहभाव्यम् ॥ तत्र अइत्यत्रविभक्तेःरुत्वयत्वलोपेषुदृष्टसइइहेत्यादा
विवलोपासिध्यासंधिर्नेतिसमाधानेपि इकारस्यइकोसवर्णइति ऋकारस्यऋत्यकइतिप्रकृतिभावसंभवेपिएदैतोर्गुणायैौदुवौरौ ॥ यत्तुव
र्णोपदेशकालेअजादिसंज्ञानामनिष्पन्नत्वात्संधिर्नेति ॥ तच्चिंत्यं ॥ वर्णोपदेशेइत्संज्ञायांअच्प्रत्याहारेचनिष्पन्नेप्रवर्त्तमानानांयणादीनां
सुध्युपास्यइत्यादीतटस्थइवउद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रांतेवर्णोपदेशादावपिप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् ॥ अन्यथातुल्यास्यप्रयत्नमित्यादी-
सवर्णदीर्घोनस्यात् ॥ तथा अर्थवत्सूत्रांतर्गतानांप्रातिपदिकत्वंप्रत्ययः परश्चेत्यादौसुप्रत्ययोङ्याप्प्रातिपदिकात् ह्येकयोर्द्विवचनैकव-

श०कौ० चनेबहुषु बहुवचनमित्यादौ तत्तद्भक्तिः ससजुषो रिः अत्र रुः खरवसानयोरिति सूत्रे विसर्गश्चनस्यादिति सर्वोपप्लवः स्यात्॥ स्वाध्यायो
१७ ध्येतव्य इत्यस्य नेह माने त्यादिश्रुतेश्च स्वस्मिन्नपि प्रथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादिनामपीति चेत्तुल्यं यणादावपि॥ नन्वेवं ग्रहणकशास्त्रम
पि अणोऽप्रगृह्यस्येत्यादौ तटस्थ इव स्वस्मिन्नपि प्रवर्त्तेत॥ न तत्र दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्तीति सिद्धांतोऽपि भज्येतेति चे
न्न वैषम्यात्॥ पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थः॥ तद्बोधश्च पदार्थबोधोत्तरभावी तथा च अण् शब्देन ये उपस्थितास्तेषां सवर्णग्राहकत्वं सू
त्रार्थः॥ अण्शब्दस्य आदिरंत्येनेति सूत्रेण अक्षरसमाम्नायपठितेषु संकेतित इति तानेवासावुपस्थापयति॥ तथा च अष्टादशानामपि
अकारः संज्ञेति पर्यवसन्ने सूत्रांतरेष्वस्य चावित्यादिषु अकारोऽष्टादशानामुपस्थापक इत्युचितं॥ ननु ग्रहणकसूत्रेऽपि॥ एतद्वाक्यार्थ-
बोधात्प्रागष्टादशस्वगृहीतशक्तिकत्वात्॥ नहि सिचि वृद्धिरित्यादावादैचामुपस्थापकोऽपि वृद्धिशब्दो वृद्धिरादैजिति संज्ञासूत्रे तानुप
स्थापयति॥ किंतु स्वरूपमेव॥ संज्ञासूत्रे च सामानाधिकरण्यादादैचां वृद्धिशब्दवाच्यत्वावधारणे सूत्रांतरेषु संज्ञिनामुपस्थितिर्निर्बाधेति
दिक्॥ तस्मादइउणित्यादौ स्वरसंधिः प्राप्नोत्येवेति चेत्॥ सत्यं॥ संहिताविरहान्न यणादयः॥ अनित्या हि वाक्ये संहिता॥ उक्तं च॥ संहि
तैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः॥ नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षत इति॥ समासस्य पृथग्ग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन॥ एक
पद इत्यनेनैव तत्संग्रहसिद्धेः॥ इयं च प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा संहिताधिकारेणैव ज्ञापिता॥ असंहितायां यणादिनिवृत्य
र्थो हि संहिताधिकारः॥ अत एव॥ हे रोहिणि त्वमसि शीलवतीषु धन्या एनं निवारय पतिं सखि दुर्विनीतं॥ जालांतरेण मम वासगृहं प्रवि राम०
ष्टः श्रोणीतटं स्पृशति किं कुलधर्म एष इत्यत्र धन्या एनमित्यस्य नासाधुता॥ अत एव आलंकारिकैश्च्युतसंस्कृतित्वापेक्षया पृथगे १७

वविसंधितानामदोषांतरंगणितं॥तच्चेहास्तीत्यन्यदेतत्॥नन्वेवमप्यसंहितायांकालव्यवायादेवयणादेरप्राप्तौकिंसंहिताधिकारेणेतिचेन्न॥
संहिताधिकारबहिर्भूतानांकालव्यवायेपिप्रवृत्तिंज्ञापयितुंतदारंभात्॥तेनअग्नाविष्णूइत्यग्नाविष्णूइत्यादावव ग्रहेप्यानङादयः॥अग्निमीळे
इत्यत्रपदविभागेपिनिपातः॥तेनोरासंज्ञामित्यादौनसादयश्चसिध्यंति॥नन्वेवंपुरःहितमित्यवग्रहेहिशब्दस्यस्वरितत्वंबह्वृचैःपठ्यमानमसंगतंस्यात्॥
॥तयोर्य्वावचीतिसंहिताधिकारआशास्त्रसमाप्तेरितिसिद्धांतात्॥स्वरितविधेश्चतदंतर्भूतत्वात्॥अतएवतैत्तिरीयावग्रहेहितशब्द-
मनुदात्तंपठंति॥अतएवचबह्वृचाअप्यग्निमीळइत्यस्यपदविभागपाठेनिघातमेवकुर्वंतिनतुस्वरितमपीतिचेत्॥सत्यं॥प्रातिशाख्ये
विशेषविधानात्स्वरितसिद्धिः॥उक्तंहि॥यथासंधीयमानानामसेकीभवतांस्वरः॥उपदिष्टस्तथाविद्यादक्षराणामवग्रहइति॥तेस्वं
अइउणित्यादौसंहिताविरहान्नसंधिरितिस्थितम्॥केचित्तुचादिषुपाठान्निपातसंज्ञा॥निपातएकाजितिप्रगृह्यत्वं॥ततःप्रकृतिभावः
॥यद्यपि अनिपातानामपीहग्रहणमिष्टंदध्यश्वोदाक्षिःप्लाक्षिरित्यादिसिद्धयेतथापिनसर्वाव्यक्तयःसाक्षान्निर्देष्टव्याः॥आनंत्यात्॥किंतु
काश्चिद्व्यक्तिःनिर्दिश्यमानास्वसदृशीमितरांअपिगृह्णातीतिवक्ष्यते॥तत्रकिंनिपातव्यक्तिरेवनिर्दिश्यतांउततदितरेतिसंशयेआद्यको-
टिरेवयुक्ता॥संहिताकार्यविरहेणनिर्दिश्यमानरूपस्यस्फुटप्रतीतिसिद्धेरित्याहुः॥कारप्रत्ययस्तुनभवति॥बहुलग्रहणात्॥सहिरोगा
रव्यायांण्वुल्बहुलमित्यत्रोपसंख्यानतः॥अन्येतुइकृश्तिपौधातुनिर्देशइत्यतोनिर्देशशब्दःकारप्रत्ययविधावनुवर्तते॥निर्देशश्चप्रतिपा
दनं॥तेनप्रयोगविशेषनिष्ठानांवर्णानांप्रतिपादनेप्रत्ययः॥इहतुआनुपूर्वीसंपादनमात्रेतात्पर्यंनतुऋविपुत्रइत्यादौदृष्टानामकारादीनांप्रति
पादने अतःकारप्रत्ययाभावइत्याहुः॥अनुकार्यानुकारणयोरभेदविवक्षायांतुअर्थवत्त्वस्याविवक्षिततयावर्णत्वाविरहाभावात्कारप्रत्य-

सि·कौ· याभावः ॥ अत्रेदमवधेयं ॥ अकारः संवृतः ॥ विवृतकरणाः स्वराः तेभ्यः ए ओ विवृततरौ ताभ्यामै औ विवृततरौ ताभ्यामप्याकारः संवृतो
१८ कार इति शिक्षावाक्यात् ॥ विवृतसंवृतादयः शब्दाः शुक्लादिवद्धर्मिणि च प्रयुज्यन्ते तेन विवृतं करणं प्रयत्नो येषां ते तथाभूताः स्वरा इ
कारादय इत्यर्थः ॥ यत्तुक्तं छन्दोगविशेषैरिवर्णोवर्णऋकाराणां संवृततामिच्छन्ति रुक्षं प्रवृत्तः संवृता अन्यत्राभवसाम्न इति ॥ तच्च तदीयशाखा
विशेषमात्रपरं न तु सार्वत्रिकं ॥ यथा सात्यमुग्रिराणायनीयानामेव सुजाते एश्वसूनृते अध्वर्यो ओद्रिभिः सुतमित्यादावेकमात्र एकार ओ
कारश्च न त्वन्येषां तद्वत् ॥ इकारादौ वा यथा तथास्तु ॥ अकारस्य संवृतत्वं तु निर्विवादमेव ॥ तथाप्यसौ प्रक्रियादशायां अकारेण दीर्घेण
प्लुतेन च सह सावर्ण्यसिद्धये विवृततरोऽस्मिन्सूत्रे निर्दिश्यते ॥ विवृततरत्वं च प्रयोगदशायां माभूदित्येतदर्थं शास्त्रान्ते अ अ इति सूत्रं कृतं ॥
तेन हि विवृततरमनूद्य संवृतो विधीयते ॥ न चानुवाद्यसमर्पकेण अकारेण दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणकशास्त्रबलात्संग्रहः स्यादिति वाच्यं ॥ अ
दृष्टतपरनिर्देशस्य एकशेषेण ह्रस्वषट्कनिर्देशस्य वासिद्धत्वां प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् ॥ वक्ष्यति हि तत्र वार्तिककारः ॥ सिद्धं तु तपरनिर्देशात् एक
शेषनिर्देशाद्वा ह्रस्वरानुनासिकभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति ॥ शास्त्रान्ते च विधीयमानं प्रत्यापत्तिवचनमेव ज्ञापकं इह विवृतोपदे
श इत्यस्यार्थस्य ॥ यत्तु अत्रत्यं वार्त्तिकं अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति ॥ तत्र विवृतशब्दो विवृततरत्वपरः ॥ उदाहृतशिक्षा
नुरोधात् ॥ ननु शुक्लतरोऽपि शुक्लो भवत्येव यथा तथेह विवृततरस्याप्याकारस्य विवृतत्वान्न पायात्सावर्ण्यं यथाश्रुतेऽपि सेत्स्यतीति चेत् ॥ न ॥ सव
र्णसंज्ञायां तुल्यप्रयत्नत्वस्य विवृततरत्वाद्यवान्तरधर्मपुरस्कारेणैव वक्तव्यत्वात् ॥ अन्यथा ओदौतोरपि सावर्ण्यापत्तौ गां गा इत्यत्रेव नावं ना राम·
वं ग्लावं ग्लाव इत्यादावपि औतोम्शसोरित्यात्वं प्रवर्त्तेत ॥ ईदूदेद्विति एकारान्तस्य विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा करवावहै इत्यादावपि प्रवर्त्तेत ॥ १८

एङः पदांतादतीति पूर्वरूपं कस्मै अग्रात् विष्णो अस्तीत्यादावपि स्यात्॥ किंचैवं हकारादीनामीषद्विवृतत्वादकारादीनां विवृतत्वात्सावर्ण्य
प्रसक्तेर्नाज्झलाविति सूत्रं न कर्त्तव्यमिति भाष्यसिद्धांतो व्याकुप्येत॥ एओङित्यादिसूत्रद्वये ङकारचकाररूपानुबंधद्वयकरणं चेह लिंगं॥
अन्यथा हि अन्यतरेणैव सर्वत्र व्यवहरेत् किं बहुना ऐकारौकारावपि न निर्दिशेदाकारादीनामिव सावर्ण्येन सिद्धेरिति दिक्॥ तस्मादत्रत्य भाष्यवा
र्त्तिकयोर्विवृतशब्दो विवृततरं लक्षयतीत्येव तत्त्वं॥ यद्वा॥ विवृतप्रतिज्ञानसामर्थ्याद्विवृततरेण सह सावर्ण्यं सेत्स्यतीत्यवधेयं॥ एवं च भा
ष्यादिग्रंथो यथाश्रुत एवास्तु॥ एतच्च न्यासकारहरदत्तयोर्ग्रंथमनुसृत्य उदाहृतशिक्षावाक्योपष्टंभेन व्याख्यातं॥ परमार्थतस्तु॥ आका
रो विवृत इत्येव भाष्यवार्तिकस्वारस्यसिद्धं न तु विवृततर इति॥ तथा च पाणिनीयशिक्षा॥ स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतं॥ तेभ्योपि
विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव चेति॥ प्रागुक्तं तु मतांतरं न तु पाणिनीयं॥ अत एव एओङ्सूत्रे भाष्यकैयटादौ अकारस्य विवृतत्वाद्वि
वृततराभ्यां संध्यक्षराभ्यामागाभ्यां न सावर्ण्यमित्युक्तं॥ एवं च वृत्तिग्रंथस्यापि यथाश्रुतस्य सौष्ठवे न्यासकारहरदत्ताभ्यां कृतं भंग्या व्याख्या
नमनादेयं॥ अथवा नाज्झलाविति पठतः सूत्रकृतो मते विवृततरस्यापि विवृतत्वमात्रेण सावर्ण्यमस्तु॥ चत्वार आभ्यंतराः प्रयत्नाः स
वर्णसंज्ञायामाश्रीयंत इति वृत्तिग्रंथस्वरसात्॥ न चैवमैङिचोरतिप्रसंगः॥ वर्णसमाम्नाये पृथङ्निर्देशसामर्थ्यात् अनुबंधद्वयसामर्थ्याद्वा तत्र
सावर्ण्याप्रवृत्तेरिति दिक्॥ ननु दंडाढकम् इत्यादौ दीर्घेण सह दीर्घ एकादेशः सावर्ण्यस्य फलमित्युक्तम् तेन तु सावर्ण्ये किं फलमिति चेत्॥
इह आ३मिद्दत्तेति गुरोरनृत इति प्लुते कृते तेन सह पूर्ववद्दीर्घ एकादेशः फलमिति गृहाण॥ न च दीर्घे कर्त्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वं शंक्यं॥ प्लुतप्र
गृह्या अचीति ज्ञापकेन सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति वक्ष्यमाणत्वात्॥ स्यादेतत्॥ आक्षरसमाम्नायिकस्य अकारस्य कृतेऽपि विवृतत्वे धातुप्राति

कौ॰ पदिकप्रत्ययनिपातस्यस्य संवृतत्वादच्त्वं न स्यात्॥ अक्षरसमाम्नायिके न भिन्नप्रयत्नानाममीषामग्रहणात्॥ ततश्च शमामहानामिति
१९ दीर्घो अलोंत्यपरिभाषया अंत्यस्यैव स्यान्न तु कारस्य॥ अचश्चेतिपरिभाषाया बाधस्तदनुपस्थितेः॥ तथाहृषदित्यत्र प्रातिपदिकस्यांतउदात्तो अ
वत्येतन्न स्यात्॥ नापक इत्यत्र प्रत्ययाकारस्यानच्त्वात्तयादेशो न स्यात्॥ अवनमतीत्यत्र निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्या
द्युदात्तत्वं न स्यात्॥ किंच॥ अस्य च्वावित्यादौ अकारस्य विवृतत्वेनानणत्वात्सवर्णग्राहकत्वे शुक्लीभवतीत्यादावेवैत्वं स्यान्न तु मालीभवती
त्यादौ॥ न चाक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यान्नत्सदृशेषु धात्वादिस्थेष्वपि तत्कार्यप्रवृत्तिरिति वाच्यं॥ खट्वाढकमित्यादौ दी
र्घसंपादनेन विवृतत्वप्रतिज्ञायाः साफल्ये सति सामर्थ्यविरहात्॥ तथाहि॥ अकः सवर्ण इत्यत्र आदिरंत्येनेति वचनादनयोरेव अकारककार
यो रनुकरणमिति निर्णीतं तेन प्रत्याहारगतेन विवृतेनाकारेण सावर्ण्यादीर्घप्लुतयोर्ग्रहणे खट्वाढकमित्यादि सिध्यति॥ असति तु विवृतत्वे
अस्य च्वावित्यादिष्विव प्रत्याहारेष्वपि संवृतस्य ह्रस्वस्यैव कार्यं स्यान्न तु दीर्घप्लुतयोरिति फलभेदस्य स्पष्टतया विवृतत्वप्रतिज्ञायाः सा
मर्थ्यं॥ अथोच्येत॥ प्रत्याहारस्था आक्षरसमाम्नायिकस्यैव विवृतत्वं ज्ञाप्यत इति न ब्रूमः॥ किंतु सामान्यापेक्षज्ञापकं इह शास्त्रे ययावानकारः
स सर्वोपि प्रक्रियायां विवृतो बोद्धव्य इति॥ एवमपि प्रत्युच्चारणं वर्णानां भेदेन अस्य च्वावित्यादावुच्चारितस्यानणत्वेन सवर्णग्राहकता न स्या
त् किंत्वकः सवर्ण इत्यादौ प्रत्याहारस्यैव सवर्णग्राहकत्वं स्यात्॥ एवमिकारादयोपीकोयणचीत्यादावेव ग्राहकाः स्युर्न तु एरनेकाचो पस्ये
ति चेत्यादौ॥ ननु एक एव अकारः तत्कस्यानणत्वमाशंक्यते॥ नैवमुदात्तानुदात्तत्वादिविरुद्धधर्मानुपपत्तेः॥ तेषां व्यंजकध्वनिधर्मत्वा राम॰
त्॥ अनुबंधव्यवस्थापि लोकवद्भविष्यति॥ लोके हीह मुंडो भव इह जटिलो भवेत्यादिक्रमेण एकस्यानेकधर्मोपदेशेपि तत्तद्देशभेदेन— १९

धर्मीव्यवतिष्ठंते तथेहापि कर्मण्यणि त्यत्रैव णित्वं चरेष्ट इत्यत्र टित्वं गापोष्टकि टित्वकित्त्वे — असां प्रतिक इत्यादौ तु नैकमप्यनुबंधकार्यमिति
व्यवस्था अत एव प्राग्दीव्यतोण् शिवादिभ्योणित्यादौ पुनः पुनर्णित्करणं सार्थकं॥ कथं तर्हि घटेन तरतीति घटिकः॥ तरतीत्यधिकारे नौद्व्यचष्ठ
न्निति ठन्॥ कथं च धनस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा धन्यः॥ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्यधिकारे गोद्व्यचो संख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् इति चेत्
॥ आवृत्तिकृताद्व्यच्व्यपदेशाद्भविष्यति॥ न च बाहुक इत्यादौ मुख्यद्व्यचि चरितार्थत्वाद्गौणे कार्यासंभव इति वाच्यं॥ अश्वादिप्रतिषेधेनेह गो॰
णस्याप्यमुख्यसमकक्षतया ज्ञापनात्॥ अत एव किरिणेत्यादौ सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं न भवति॥ आवृत्तिकृते न द्व्यच्व्यपदेशेन स्वा॰
श्रयस्य एकाच्व्यपदेशस्य निवर्त्तितत्वात्॥ नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते॥ तस्मादुक्तरीत्या बाधकाभावाल्लाघवरूपसाधकबलाच्चा॰
ऽव्यक्तिरेकैवेति सर्वं सुस्थमिति चेन्न॥ उदात्तत्वादिविरुद्धधर्माध्यासेन व्यक्त्यैक्यस्य बाधात्॥ ध्वनिधर्मा एवैत इत्युक्तमिति चेत्तर्हि कत्व —
मत्वादिकमपि तस्यैवास्त्विति — अकारेकारादीनामप्यैक्यप्रसंगः॥ तदेतदुच्यते॥ अखंडं पदं वाक्यं वा वाचकमिति॥ किं बहुना मास्त्वेव व्यं॰
ग्यो वर्णः व्यंजकत्वाभिमतैर्ध्वनिभिरेव सर्वनिर्वाहात्॥ उक्तं च हरिणा॥ अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता॥ कैश्चिद्व्यक्तय एवा॰
स्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति॥ तस्माद्यदि ध्वनिभिरेव निर्वाहस्तर्हि जातिस्फोटस्यापि नोचेत् कखयोरिवोदात्तानुदात्तादीनामपि भेद एवेति न्या॰
यतः — परिनिष्ठिते सति एवं ध्वनिशतमनुभेदानुदात्तस्वरितादिकान्॥ वर्णा अनुपतंते स्युरर्थावगतिहेतव इति मीमांसकमतमर्द्धजरतीयत्वा॰
दुपेक्ष्यमिति — स्थितम्॥ एवं च अनंता वर्णा इति नैयायिकाद्यभ्युपगतरीत्या प्रत्ययं जातिपरो निर्देशस्तर्हि अस्यच्च्वावित्यत्रापि तथैवास्त्विति —
किं ग्रहणकशास्त्रेण॥ तदुक्तं॥ सवर्णेण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति॥ तपरसूत्रं तु जातिनिर्देशपक्षस्यैवातिप्रसंगस्य भंगाय॥ से॰

शकौ. दादीनामइत्यादौ एकमात्रव्यक्तिरपि जातिविशेषणतया विवक्ष्यते॥ विधेयविशेषणत्वात्॥ पश्वेकत्ववत्॥ अस्य च्वावित्यादौ तु अनुवाद्यविशेषण

१५ त्वान्न व्यक्तिर्विवक्षिता॥ ग्रहैकत्ववत्॥ किंतु अण्ग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो ऽयं पक्षो ऽभिप्रेतः॥ एका अवर्णव्यक्तिरिति पक्षस्तु दूषित एव॥ अ

ष्टादश अवर्णव्यक्तय इति पक्षे तु अइउण् इति यदि जातिपरो निर्देशस्तर्हि पुनरण्ग्रहणं व्यर्थं॥ व्यक्तिनिर्देशे तु उच्चरितत्वात् अस्य च्वावित्यादौ सवर्णग्र

हणानुपपत्तिरिति महत्संकटं॥ तस्मादिह सूत्रकारस्याशयो दुर्वच इति चेत्॥ उच्यते॥ त्रिष्वपि पक्षेषु अस्त्येव सूत्रस्योपपत्तिः॥ तथाहि॥ सवर्ण

पञ्चकार इति प्रत्यभिज्ञाबलाद् अकार एक एवेति पक्षे धर्मस्यवस्थायास्त्वयैवोपपादनाद्यथा के अण् कार्यं न भवति यथा च अप्रत्ययादिविधिस्थ

लेन दीर्घादिप्रवृत्तिः तथा अस्य च्वाविति विधिरपि मालीभवतीत्यादौ न प्रवर्तते निग्रहणकशास्त्रं क्रियते॥ तच्च सावर्ण्याधीनमिति ह्रस्वस्य विवृत

त्वं प्रतिज्ञायते॥ ननु आक्षरसमाम्नायिकस्यैव चेत्सुवरपि नैव तिष्ठेते तिसा वैत्रिकी प्रतिज्ञा॥ एवमपि अस्य च्वावित्यादौ अनण्त्वादेव ग्राहकत्वं

न स्यादिति चेत्॥ विवृतं ह्रस्वत्वादेरविशेषणतया प्यणत्वात्॥ नहि मुंडत्वजटिलत्वादिवद्देशभेदेनानुपात्ताः स्वरूपमात्रानुवादे न विहितास्तेऽपि

श्यामो दीर्घश्च तु बाहुरित्यादौ योऽन्य वतिष्ठंते॥ उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकत्वगुणास्तु शब्देनानुपात्ता न भेदका इति तहि सूत्रे वक्ष्यते॥ अनंता

एव व्यक्तय इति पक्षे अष्टादश अवर्णव्यक्तय इति पक्षे च यद्यपि ह्रस्वदीर्घप्लुतसाधारणी एका जातिः कंठादिजन्यतावच्छेदिका तज्जन्यध्वनिव्यंग्यता

वच्छेदिका वास्त्येव तथापि तद्व्याप्यह्रस्वमात्रवृत्तिरपि जातिरस्ति॥ तथा च॥ अइउण्सूत्रे व्याप्यजातिपरो निर्देशः तेन तज्जातीय एकत्र कृतं वि

वृतत्वं सर्वेष्वपि सिध्यति॥ अत एव सर्वेऽपि ह्रस्वा अणो भवंत्येवेति अस्य च्वावित्यादौ न कश्चिद्दोषः॥ अवात्तामित्यादिष्वपि त्वेषैव गतिः॥ अन्यथा राम

अवात्स्तामिति स्थिते सिचः पूर्वपरयोस्तकारयोर्मध्ये अन्यतरस्यैव झल्त्वं स्यान्न तूभयोः अक्षरसमाम्नाये उभयोरपाठात्॥ ततश्च झ २०

लोऽप्लीति न प्रवर्त्तेत सूत्रस्यावकाशस्तु अभित्याद्युत्यादिः स्यात्॥ एवं च दीर्घेणाननण्त्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्तीत्यपि सिद्धांतः संगच्छ
ते॥ अथ व्यापकजातिपरमेव निर्देशं स्वीकृत्य अण्ग्रहणं त्यज्यतामिति चेत्॥ एवमपि उपसर्गादृतीत्यादौ लृवर्णग्रहणाय ग्रहणकशास्त्रस्याव
श्यकत्वात्॥ न च ऋलृवर्णयोरिति सावर्ण्यविधानसामर्थ्यात्तद्ग्रहः॥ अकः सवर्ण इत्यादौ चारितार्थ्यात्॥ किंच॥ अस्य चाविंत्यादेर्व्यापकजातिनि
र्देशः स्वरादीनामइत्यादौ तु व्याप्यजातिनिर्देश इत्यस्य नियामकाभावे संकरोऽपि स्यात्॥ न चानुवाद्यविशेषणं विधेयविशेषणं च ग्रहणकत्वप्रत्येकत्व
वद्विवक्षितमविवक्षितं चेति मीमांसकमर्यादा वैयाकरणैः स्वीकर्त्तुं शक्या॥ उरेपि वा ननाप्वाननूं चानप्वेत्यत्र उपेस्य विवक्षितं नञ्प्रभृतिनु विव
क्षितमिति स्वीकारात्॥ ओर्ई धातुकस्येड्वलादेरित्यादावनुवाद्यविशेषणस्यापि बहुशोऽविवक्षणाच्च॥ तस्माद्व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परि
भाषैव सिद्धान्ते शरणं॥ व्याख्यानं तु लस्यानुरोधीति यद्यप्यगत्या तत्राश्रीयते, तथापि नैतद्बलेन ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानं चमत्कारमावहते
॥ ग्रहणकशास्त्रबलेन हि अप्रत्ययो अविधीयमानः सवर्णग्राहक इति स्फुटतरं प्रतीयते॥ उल्लंघिता चेयं मीमांसकमर्यादा धर्मशास्त्रेऽपि बहुशः
श्रेयांसं न प्रबोधयेदित्यादिषु॥ एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे एकग्रहणमपीहज्ञापकं॥ अन्यथा आद्गुण इत्येकत्वस्य प्रत्येकत्ववद्विवक्षासंभवात्किं
तेनेति दिक्॥ अथवा अर्थवत्त्वस्याविवक्षायामपि इहोच्चारितेः कारादिः सुसदृशीभूय व्यक्तीः सादृश्यसंबंधेनोपस्थापयति॥ नन्वेवमपि
वृत्त्या अनुपस्थितानां शाब्दबोधे अन्वयप्रतियोगितानुपपत्तिः॥ अर्थाध्याहारवादे वाकाभावात्॥ अतिप्रसंगभंगस्तु तात्पर्यग्राहकबलेनैव॥
अन्वयानवापि लक्षणाध्याहारादेरतिप्रसंगस्य तदवस्थत्वात्॥ स्पृहेरीप्सित इत्यनुशासने बलात्पुष्पेभ्य इत्यादौ पदाध्याहारः कृत इति चेन्न
लक्षणो पे रुक्मिणि क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इत्याद्यनुशासनादर्थाध्याहारस्यापि स्थलविशेषे क्लृप्तत्वात्॥ अन्यथागवित्ययमाहे

स्यात्प्रत्यगतेश्चैतेन वक्ष्यते॥ ऋलृक्॥ ननु विधिवाक्येषु ऋकारो ग्रहणकशास्त्रबलेन ऋकारादीनष्टादश यथा गृह्णाति तथा लृवर्णानपि द्वादश गृह्णी
२१ ष्यति तत्किं पृथग्लृकारोपदेशेन॥ नच भिन्नस्थानतया सावर्ण्यविरहाद्ग्रहणमिति वाच्यं॥ ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति वार्त्तिकबलेन वार्त्ति
कस्य सावर्ण्यस्यावश्यं वाच्यत्वात्॥ अन्यथा इहोपदिष्टे लृकारे मा ल्कारीयतीत्यादावुपसर्गादृति धातोरित्यस्य अप्रवृत्तिप्रसं
गात्॥ ननु कॢपिस्थस्य लृकारस्येदमनुकरणं॥ तस्य च स्वरकार्येष्वसिद्धत्वादृकारएवमिति उपसर्गादृतीत्यादिसेत्स्यतीति चेन्न॥ कृपो रो ल इति
विहितस्यासिद्धत्वेपि तदनुकरणस्यास्य असिद्धत्वविरहात्॥ स्यादेतत्॥ प्रकृतिवदनुकरणमिति अतिदेशादयमप्यसिद्ध एव॥ सर्वातिदेशो वश्या
श्रयणीयः॥ द्विः पचंत्वित्यद्धेति तैत्तिरीयवाक्ये यद्यपि पचंत्विति त्याद्युदात्तं पठ्यते तथापि भाष्योदात्तते श्चारवां तरीये पचंतुशब्दस्येति हुःतिङ्ङ
तिङि घातो यथा स्यात्॥ नत्वेतत्तिङंतं॥ तिङंतपदार्थकत्वात् स्याद्युत्पत्तिस्त्विह विवक्षाभेदेन वैकल्पिकीत्यर्थवत्सूत्रे वक्ष्यते॥ अग्नी इ
त्याहेत्यादौ प्रगृह्यत्वमप्यतिदेशादेव॥ अतिदेशे ज्ञापकं तु यत्तदेतेभ्यः परिमाण इति सौत्रनिर्देशः॥ नह्यत्रातिदेशं विना त्यदाद्यत्वं लभ्यते॥
अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः॥ तथा च प्रयुज्यते॥ यत्तदोर्नित्यसंबंध इति॥ नन्वनेनैवातिदेशे
न अत्वस्यावश्यकत्वादुदात्तप्रयोगो नुपपन्न एवेति चेत् न॥ उदात्तज्ञापकसूत्र एव त्यदादीनि सर्वैरित्येकशेषस्याकरणे न एवं तदोः
सुलोप इत्यादिनिर्देशैश्चातिदेशस्यानित्यताज्ञापनात्॥ अथवा प्रावृट्शरत्कालदिवां ज इति सूत्रे अपो यो नियन्मतुषु चेति वार्त्तिके नेवं
परिभाषा अस्या अनित्यता चेत्युभयमपि ज्ञाप्यते॥ तथाहि॥ कारीर्याम प्सुमंतावाज्यभागाविति श्रुतं॥ अप्सु मे सोमः अप्स्वग्ने सधिष्टवे राम·
ति हि तत्र मंत्रौ॥ तत्राप्सुशब्दादनुकरणभूतान्मतुपि अस्य वामीयमित्यादिवानुकरणस्य विभक्तित्वाभावादेव लुको प्रसंगादप्सुम्वि २१

धानमुक्तपरिभाषां ज्ञापयति॥ मत्वर्थे तु सत्तेऽप्य प्रथमांततां विना दुर्लभत्वात्प्रातिपदिकताप्यावश्यकी सा च प्रत्ययांतत्वे सति दुर्लभेति प्रातिपदि
कसंज्ञायां अतिदेशप्रवृत्तिविरहाभ्यनुज्ञानादनित्यतापि सिद्धा॥ एतेन युष्मदस्मत् प्रत्ययगोचरयोरित्यादिप्रयोगा व्याख्याताः॥ प्रकृतम
नुसरामः॥ लृकारानुकरणस्याप्यतिदेशेनासिद्धत्वात्माल्कारीयतीत्यादावुपसर्गादृतीत्यस्य प्रवृत्तिसिद्धौ किं सावर्ण्येनेति चेन्न॥ तथा
सति रेफपरत्वमात्रावधिलकारपरत्वासिध्या प्रकृते अनित्यत्वेनातिदेशाप्रवृत्तेरवश्यवाच्यत्वात्॥ ननु रेफपरत्वे सिद्धे अतिदेशाद्रेफस्य
लकारो भविष्यतीति चेन्न॥ एवमपि गम्लृ सृप्लृ इत्यादिस्थस्य लकारस्यानुकरणे त्वदुक्तातिदेशादेरुक्तिसंभवाभावात्॥ तस्मात्सवर्णत्व
स्यावश्यकत्वे लकारोपदेशो व्यर्थ एवेति चेत्॥ अत्रोच्यते॥ न तावद्वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतः प्रवृत्तिः॥ आरब्धेऽपि वार्त्तिके ऋकारलृकारयोः
सावर्ण्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुं कर्त्तव्य एव लृकारोपदेशः॥ [illegible]तशिखेत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतः सिध्यति॥ अन्यथा अनृत इति निषेधः स्या
त्॥ ऋकारेण लृकारस्य ग्रहणात्॥ कृप्यमानस्य ली क्लृप्यमान इत्यादौ ऋवर्णान्नस्येत्यस्योपसंख्यानिकस्य णत्वस्याप्रवृत्तिस्तु क्षुभ्नादित्वेनापि सु
वचा॥ अन्यथा प्रक्लृप्यमानादौ ऋत्सचरतिणत्वस्य दुर्वारत्वात्॥ इदं त्ववधेयं वार्त्तिकमते सवर्णेन ग्रहणमपरिभाष्यमिति सिद्धांता दृका
रे लृकारसाधारणजातिविरहेणाकृतिग्रहणासंभवाच्च। माल्कारीयतीत्यत्र कथं निर्वाहस्तदवस्थः॥ सावर्ण्यविधिस्तु सवर्णदीर्घे होतृ
लृकार इत्यत्र इको सवर्ण इत्यस्य प्रवृत्तिनिबंधेन च चरितार्थः॥ न च ऋत्यक इत्यस्य प्राप्तिः॥ ग्रहणकशास्त्राभावादेव॥ एवं च दीर्घसंपा
दनार्थं लकारपाठेऽसावर्ण्यानित्यत्वमपि कथं ज्ञापयेदिति॥ तस्मादण्ग्रहणं प्रत्याचक्षाणस्य तन्मते ऋग्रहणं कर्त्तव्यं॥ अथवा ग्र
हणं न कार्यमित्याशयः कल्प्यः॥ यद्यप्येवं पद्लभृतीनां लृदित्तां नाग्लोपीत्यादिना प्राप्नोति॥ पृथगनुबंधकरणं तु लृदित्त्वप्रयुक्तस्य

रा० अज्ञादेशस्यैदित्त्वप्रवृत्त्याचरितार्थत्वाद् संकरं ज्ञापयितुमसमर्थं तथापि सावर्ण्यस्यानित्यतमेवेदमुपि समाधेयं॥ पंक्ती॥ स्वरसंधिप्रक्र
२२ रणे ऌवर्णस्य ऋवद्भाव एव वाच्यः॥ सावर्ण्ये च नोपसंख्येयं प्लुतस्तु प्रकरणांतरस्थ इति नूतनातिदेशप्रवृत्तिः॥ उरण्रपर इति परिभाषा तु
कृते काल तया स्वरसंधिप्रकरणस्थेति उपेत्यनेन ऌवर्णग्रहणोपपत्तिः॥ अस्मिन्नपि पक्षे ऌकारोपदेशाद् इह कर्त्तव्य एव॥ कॢ३प्तशिख इत्य
त्र प्लुतो यथा स्यात्॥ कॢप्त इति च द्वित्वं॥ प्रकॢप्त इति च स्वरितः॥ अत्र त्वं तभावितमर्थात् कर्मणि क्तः॥ गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्व
रः॥ कर्मणि यः क्तस्तदंते उत्तरपदे तद्विधानात्॥ ततः शेषनिघाते कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः॥ न चात्र कृपो रो ल इत्यस्यासिद्धत्वाशं
कापि॥ पूर्वत्वात्॥ परं हि पूर्वं प्रत्यसिद्धं न तु परं प्रति पूर्वं॥ एवं च गम्ऌप्रभृतीनां ऌकारस्य इत्संज्ञा प्रयासेन सिध्यति॥ अन्यथा तु पु
षादिद्युताद्ऌदितइ ति ऌकारे परतः कृतेन यणादेशेन इत्संज्ञानुवादेन च ज्ञापकेन कथंचित्साधनीया स्यात्॥ एवं इदितो नुम् इत्याद्यनु
वादो नाम् ऋत्यक इत्यादिनिर्देशानां च साम्यादिकारादयोपि न निर्दिश्येरन्॥ यथाश्रुत सूत्ररीत्या तु ब्रूमः॥ ऋकारमुच्चारयितुं प्रवृत्ता कुमारी
करणापाटवाद्यदा ऌकारमुच्चारयति तदनुकरणस्यापि अकार्यसिद्धिः फलम्॥ अनुकरणानामनुकार्येणार्थवतां सर्वत्र साधुताभ्युपगमात्॥
नन्वेवं ऌवर्णस्य दीर्घा न संतीति व्याहन्येत॥ अनुकरणस्य तत्रापि सुलभत्वादिति चेन्न॥ न्यायप्राप्तस्यापि वचनेनूबाधात्॥ इदं च स्वाप्य
भावात्कल्पनं संज्ञादिष्विति वार्त्तिकाल्लभ्यते॥ तथाहि॥ ऌकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुताद्यर्थ इति पूर्ववार्त्तिकेन ऌकारोपदेश
स्य प्रयोजनत्रयमुक्तं। दध्लृतकाय देहीति यदृच्छा शब्दः॥ कुमारी ऌज्जु इत्याहेति अशक्तिजानुकरणं॥ प्लुतद्विर्वचनस्वरितास्त्रय प्लुतादयः राम
॥ एतदर्थं ऌकारोपदेश इति हितस्यार्थः॥ तत्र प्रथमप्रयोजननिराकरणायेदं वार्त्तिकं॥ न्याय्यभावादिति॥ अस्यार्थः॥ ऋतिं स्तावदनेरीपडि २२

तिनिर्द्दिष्टः सौत्रोधातुः तस्मादौणादिकः क्वुन्॥ तत्रत्यैवं सूत्रितं॥ क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति॥ शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां च सोपपदान्निरु
पपदाच्च धातोः क्वुन्स्यादित्यर्थः॥ रजकः तक्षक इत्यादि शिल्पिनि॥ चरकः भषकः कटकं कनकमित्यादि संज्ञायामुदाहरणं॥ तथा च कृतक
शब्दः शास्त्रानुगतत्वान्न्याय्यः॥ तत्सद्भावात्स एव संज्ञा तथा च कृतं कुर्यान्नतद्धितमित्यादि गत्यस्मृतिरप्यनुकूलिता भवतीति॥ एवं वदता
शास्त्राननुगतदेशभाषयायत्कूंची मंची त्यादिनामक्रियते तदसाध्विति स्फुटीकृतं॥ आदिशब्दादनुकरणेपि शिष्टानुरोधं दर्शयता लृव
र्णास्य दीर्घो न स्मं तीति शास्त्रमर्यादामुल्लं घ्य क्रियमाणस्य दीर्घानुकरणस्याप्यसाधुता दर्शिता॥ तस्मात्कृविघुभादिभ्यः कूंची मंच्यादीना
मिव गावी गोण्याद्यनुकरणेभ्यो दीर्घलृवर्णानुकरणस्यापि न्यायतो न किंचिद्धैलक्षण्यं किंतु वाचनिकमिति स्थितम्॥ मंत्रशास्त्रेतु मा
त्रकान्यासादौ दीर्घलृवर्णो यद्यपि स्वीकृतस्तथापि प्रातिस्विकन्यायेन अन्यत्रासौ नोपयुज्यत एवेत्यवधेयं॥ एवं च त्यादीनामपि शिष्टै
रनंगीकृतानां न्यायसाम्यादसाधुतोक्ता॥ तथा चाहुः॥ नहि वचिरंतिपरः प्रयुज्यत इति॥ एवं चन्याय्यत्वादिति वार्तिकेन पूर्ववार्तिकोक्तप्र
योजनत्रयमध्ये प्रथमप्रयोजनं निराकृतं॥ लृतकस्त्वसाधुरेव॥ इदं त्वत्र यौ शब्दानां प्रवृत्तिर्नसंति यदृच्छाशब्दा इतिपक्षेणोक्तं। पक्षांतरैरपि
हि परिहारा भवंतीति भाष्यकारः॥ एतदुक्तं च पर्यालोचनया तु चतुष्टयीति पक्षे लृतकादयोपि टिघुभादिवदसाध्व साधुबहिर्भूताः साधवस्त्व
स्मृ टिघुभादिविलक्षणा इतिलभ्यते॥ अन्यथाहि पक्षांतरैरिति न ब्रूयादिति॥ न च गत्यस्मृतिविरोधः॥ तावतापि कृतं कुर्यान्नतद्धितमिति गत्य
स्य मूलं व्यक्तस्याप्ययोपगवादेरिव शब्दसाधुनाभ्युपगमे बाधकाभावात्॥ पुरुषस्त्वसाधूनपि प्रयुंजानो देवब्राह्मणादिनिंदकवद्दुर्मेधा
स्योल्लंघनात्स्वत्यवेतीत्यन्यदेतत्॥ यत्तु द्वितीयप्रयोजननिराकरणार्थं वार्त्तिकम्॥ अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु इति॥ तस्यायमर्थः

॥शिष्टस्यसाधोरनुकरणंसाध्वेव॥ अशिष्टंचतद्प्रतिषिद्धंचसाध्वसाधुवर्हिर्भूतंदिघुभादितस्यानुकरणमपिनाहगेव अर्थादसाधोरनु
करणमप्यसाध्वेवेति॥ इदंतुभाष्येदूषितमेव॥हेलयोहेलयइत्यादीनांशिष्टपरिगृहीतानामसाधुतापांबीजाभावात्॥ नह्यपशब्दवाचक
त्वमात्रेणनतथात्वं॥अपशब्दइत्यस्याप्यसाधुतापत्तेः॥नचप्रकृतिवदनुकरणमित्यनेनअसाधुतातिदेशः॥ अशास्त्रीयस्यातिदेशायो
गादितिदिक्॥तस्माद्वार्तिककृताद्दूषितमपिद्वितीयप्रयोजनंभाष्यरीत्यास्थितं॥यदपितृतीयप्रयोजननिराकरणपरंवार्त्तिकं॥ एकदेश
विकृतस्यानन्यत्वात्सु स्यादयइति॥ तस्यायमर्थः॥नुड्विधिलादेशविनामेषुप्रतिविधानमितिवक्ष्यमाणत्वादृकारैकदेशस्यरेफस्यलत्वे
कृतेएकदेशविकृतन्यायेनात्कार्यसिद्धिरिति॥नचैवमबृतइतिप्रतिषेधापत्तिः॥अरवतइतिन्यासात्तथैकदेशविकृतन्यायेनरेफवत्ता
न्यायाप्राप्ति॥लोकेपिहिछिन्नपुच्छस्यपुच्छवत्त्वप्रयुक्तकार्येनाप्राप्त्येव॥नचहोतृकारादेर्हीर्घस्याप्यरवतइतिप्लुतप्रतिषेधापत्तिः॥ ह्रस्वस्य
रवतोनेतिन्यासात्॥किंत्वेवंसतिएकस्यलृकारस्यप्रत्याख्याना यसूत्रभंगाश्रयणेविपरीतमेवगौरवमितितन्न दे तदाहभाष्यकारः॥सेयंमहतो
वंशस्तंबाल्लट्वानुलभ्यतइति॥लट्वापक्षिविशेषःफलविशेषोवा॥लटलौल्येइतिधातोरशूप्रुषिलटिकणिखटि विशिभ्यः क्वन्नित्यौणादिकःक्व
न्॥नेड्वशिकृतीतीडभावः॥लट्वाकरंजभेदेस्यात्फलेऽवद्येखगांतरेइतिविश्वः॥ननुकृपोरोलइतिसूत्रंअअइत्यस्मात्पूर्वमस्तु॥एवंचल
त्वस्यासिद्धत्वादेवक्लृप्त्यादयः सेत्स्यंतीतिचेन्न॥एवंहिसतिग्रोपडीत्यस्याप्युत्कर्षःस्यात्तत्रश्च लत्वस्यासिद्धतयानिजेगिल्यतइत्यत्रह लि
चेतिदीर्घःस्यात्॥ननुबह्वृचप्रातिशाख्येऋकारलकारावथषष्ठोष्माजिह्वामूलीयाइतिऋलृवर्णयोःस्थानसाम्योक्तेस्तद्रीत्याग्रहणकशा राम
स्त्रेणेवनिर्वाहाल्लृकारोपदेशोमास्त्वितिचेन्न॥उक्तरीत्याऋलृवर्णयोःसावर्ण्योपसंख्यानंपरंप्रत्याख्यायतांलृकारोपदेशस्तूक्तरीत्याक्लृप्तशि २१

१ [illegible]प्राप्तामिति योगविभागेनव्यवस्थितविभाषाश्रयणेनतदप्रवृत्तेः। अगतिकगत्याश्रयणंतुसर्वेषांसममितिचेन्न। २

रवेप्लुतसिद्धये सावर्ण्यानित्यतां ज्ञापयितुं कर्त्तव्य एवेति दिक्॥ एओङ्॥ ऐऔच्॥ यद्यपि छन्दोगानां मध्ये सात्यमुग्रिराणायनीया अर्द्धमेकारं अर्द्ध
मोकारं च अधीयते सुजाते एश्वसूनृते अध्वर्यो ओद्रिभिः सुतमिति अतः पादस्य स्यात्परस्य तदीयप्रातिशाख्ये अर्द्धमेकारमोकारं च विदध्यति
तथापि प्रातिशाख्यसमाख्याबलादेव सर्वशाखासाधारणे अस्मिन् शास्त्रे तस्य न ग्रहणं॥ ज्ञापकाच्च॥ यदि हि अकारादिभिरष्टादशानामिव
एङ्भिरपि एकमात्राणां ग्रहणं संमतं स्यात्तर्हि हलाघवार्थमेकमात्रावेव एङावुपदिशेत्॥ अकारादिवत्॥ न चैवमदेङ्गुण इत्यत्र तपरत्वा
न्मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञा स्यादिति वाच्यम्॥ तत्र एओ इति स्वरूपेणैव दीर्घयोर्निर्देशे अनण्त्वेन सवर्णाग्रहणोपपत्तेः। एवमप्यर्द्धमात्रालाघवा
त्॥ तव हि वर्णोपदेशे एओ इति दीर्घयोर्मात्राचतुष्टयं॥ गुणसंज्ञायां तु एङिति सार्द्धद्वयं॥ संकलनया सार्धषण्मात्राः मम तु वर्णोपदेशे मात्रा
द्वयं॥ गुणसंज्ञायां तु अदेङिति मिलिताः षडेव मात्राः॥ तस्मार्द्धमात्रनिर्देशसामर्थ्यादप्येकमात्रयोरनभिमतत्वं निर्णीयते॥ नन्वेवं एच इ
ग्घ्रस्वादेश इति व्यर्थं स्यात्॥ तद्धि स्थानेन्तरतमपरिभाषया प्लुतवतोरैदैकारौदौकारयोर्निवृत्त्यर्थं क्रियत [illegible] त्ते न्न॥ वैकल्पिकप्राप्तिमतो अका
रस्य व्यावर्त्तयेन दारंभात्॥ एवं हि पूर्वो भागो अकारसदृशः उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशः तत्र उभयान्तरतमस्य ह्रस्वस्याभावात्पर्यायेण अका
रः स्यात्॥ इकारोकारौ च स्यातां तस्मान्माकदाप्यवर्णो भूदिति सूत्रारंभः॥ वस्तुतस्तु प्रत्याख्यास्यते सूत्रे॥ तथा च तत्र वार्त्तिककारो वक्ष्यति॥
सिद्धमेङः सस्थानत्वात्॥ ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति॥ अस्यार्थः॥ शब्दपरविप्रतिषेधे न एङ उत्तरभागं तत्र [illegible] ओ इउवर्णावेवेति सिद्धं॥ यद्वा
॥ एकारस्य ह्रस्वा लभ्यः ओकारस्तु स्मुद्रोष्ठ्य इति मते सिद्धमित्यर्थः॥ तथा च बह्वृचानां प्रातिशाख्ये॥ तालव्यावेकारचवर्गाविकारैकारौ य
कारः शकार इति॥ शेष ओष्ठ्योपपाद्य इङ्गिच॥ पूर्वोक्तेभ्यः शेषो वर्णराशिरोष्ठाभ्यामुपपादयितव्यः॥ उवर्णः पवर्गः ओऔ उपध्मानीयश्च

॥ शिष्टस्यसाधोरनुकरणंसाध्वेव॥ अशिष्टंचतदप्रतिषिद्धंचसाध्वसाधुवर्हिर्भूतंटिघुभादितस्यानुकरणमपिनाहृगेव अर्थादसाधोरनु
२२ करणमप्यसाध्वेवेति॥ इदंतुभाष्येदूषितमेव॥ हेलयोहेलयइत्यादीनांशिष्टपरिगृहीतानामसाधुतापत्तेर्बीजाभावात्॥ नह्यपशब्दवाचक
त्वमात्रेणनतथात्वं॥ अपशब्दइत्यस्याप्यसाधुतापत्तेः॥ नचप्रकृतिवदनुकरणमित्यनेनअसाधुतातिदेशः॥ अशास्त्रीयस्यातिदेशायो
गादितिदिक्॥ तस्माद्धूतिकृतादूषितमपिद्वितीयप्रयोजनंभाष्यरीत्यास्थितं॥ यदपितृतीयप्रयोजननिराकरणपरंवार्त्तिकं॥ एकदेश
विकृतस्यानन्यत्वात्प्लुत्याद्यइति॥ तस्यायमर्थः॥ तुडिधिलादेशविनामेषुप्रतिविधानमितिवक्ष्यमाणत्वादृकारैकदेशस्यरेफस्यलत्वे
कृतेएकदेशविकृतन्यायेनाच्कार्यसिद्धिरिति॥ नचैवमरुतइतिप्रतिषेधापत्तिः॥ अरवतइतिन्यासात् एकदेशविकृतन्यायेनरेफवत्ता
भ्याप्ति॥ लोकेपिहिछिन्नपुच्छस्यपुच्छवत्त्वप्रयुक्तकार्येणाप्त्यैव॥ नचहोतृकारादेर्दीर्घस्याप्यरवतइतिप्लुतप्रतिषेधापत्तिः॥ ह्रस्वस्य
रवतोनेतिन्यासात्॥ किंत्वेवंसतिएकस्यलृकारस्यप्रत्याख्यानायत्सूत्रभंगाश्रयणेविपरीतमेवगौरवमितितन्न दे तदाहभाष्यकारः॥ सेयंमहतो
वंशस्तंबाल्लट्वानुकृष्यतइति॥ लट्वापक्षिविशेषःफलविशेषोवा॥ लटलौल्येइतिधातोरशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यःक्वन्नित्यौणादिकःक्व
न्॥ नेडुशिकृतीतीडभावः॥ लट्वाकरंजभेदेस्यात्फलेऽवद्येखगांतरेइतिविश्वः॥ ननुकृपोरोलइतिसूत्रंअअइत्यस्मात्पूर्वमस्तु॥ एवंचल
त्वस्यासिद्धत्वादेवप्लुत्यादयःसेत्स्यंतीतिचेन्न॥ एवंहिसतिग्रोयङीत्यस्याप्युत्कर्षःस्यात्नतत्रलत्वस्यासिद्धतयानिजेगिल्यतइत्यत्रहलि
चेतिदीर्घःस्यात्॥ ननुवद्धंचप्रातिशाख्येऋकारलृकारावथषष्ठोभाजिह्वामूलीयाइतिऋलृवर्णयोःस्थानसाम्योक्तेस्तद्रीत्याग्रहणकशा राम
स्त्रेणैवनिर्वाहाल्लृकारोपदेशोमास्त्वितिचेन्न॥ उक्तरीत्याऋलृवर्णयोःसावर्ण्योपसंख्यानपरंप्रत्याख्यायतालृकारोपदेशस्तूक्तरीत्याकृतशि २२

३ नवान्नतइतिनिषेधापत्तिः प्राचामितियोगविभागेनव्यवस्थितविभाषाश्रयणेनतदप्रवृत्तेः। अगतिकगत्याश्रयणंतुसर्वेषांसममितिचेन्न। २

रवेप्लुतसिद्धये सावर्ण्यानित्यतां ज्ञापयितुं कर्त्तव्य एवेति दिक्॥ एओङ्॥ ऐऔच्॥ यद्यपि छंदोगानां मध्ये सात्यमुग्रिराणायनीया अर्द्धमेकारं अर्द्ध
मोकारं च अधीयते सुजाते एश्वसूनृते अध्वर्यो ओ३द्रिभिः सुतमिति अतः पादस्य स्याव्यपरस्य तदीयप्रातिशाख्ये अर्द्धमेकारमोकारं च विदध्यति
तथापि प्रातिशाख्यसमास्याबलादेवस वेशाखासाधारणे अस्मिन् शास्त्रे तस्य न ग्रहणं॥ ज्ञापकाच्च॥ यदि हि अकारादिभिरष्टादशानामिव
एङ्भिरपि एकमात्राणां ग्रहणं संमतं स्यात्तर्हि हलाघवार्थमेकमात्रावेव एङावुपदिशेत्॥ अकारादिवत्॥ न चैवमदेङ्गुण इत्यत्र तपरत्वा
न्मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञा स्यादिति वाच्यम्॥ तत्र एओ इति स्वरूपेणैव दीर्घयोर्निर्देशे अनणुत्वेन सवर्णाग्रहणोपपत्तेः। एवमप्यर्द्धमात्रालाघवा
त्॥ तव हि वर्णोपदेशे एओ इति दीर्घयोर्मात्राचतुष्टयं॥ गुणसंज्ञायां तु एङिति सार्द्धद्वयं॥ संकलनया सार्धषण्मात्राः मम तु वर्णोपदेशे मात्रा
द्वये॥ गुणसंज्ञायां तु अतस्त इति मिलिताः षडेव मात्राः॥ तस्माद्द्विमात्रनिर्देशसामर्थ्यादप्येकमात्रयोरनभिमतत्वं निर्णीयते॥ नन्वेवं एच इ
ग्घ्रस्वादेश इति वर्ध्यर्थैस्यात्॥ तद्धि स्थानेंतरतमपरिभाषया प्रप्लुवतोरर्द्धैकारा र्द्धौकारयोर्निवृत्त्यर्थं क्रियत ... ते न च॥ वैकल्पिकप्राप्तिर्मतो अका
रस्य व्यावृत्तये तदारंभात्॥ एवं हि पूर्वो भागो अकारसदृशः उत्तरस्तु इवर्णो वर्णसदृशः तत्र उभयांतरतमस्य ह्रस्वस्याभावात्पर्यायेण अका
रः स्यात्॥ इकारोकारौ च स्यातां तस्मान्माकदाप्यवर्णो भूदिति सूत्रारंभः॥ वस्तुतस्तु प्रत्याख्यास्यते सूत्रं॥ तथा च तत्र वार्तिककारो वक्ष्यति॥
सिद्धमेङः सस्थानत्वात्॥ ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति॥ अस्यार्थः॥ शब्दपरविप्रतिषेधेन एङ उत्तरभागं तस्य ओ इउवर्णावेवेति सिद्धं॥ यद्वा
॥ एकारस्य ह्रस्वा तालव्यः ओकारस्तु ह्रस्वौष्ठ्य इति मते सिद्धमित्यर्थः॥ तथा च बह्वृचानां प्रातिशाख्यं॥ तालव्या वे कारश्च वर्गा विकारैकारौ य
कारः शकार इति॥ शेष ओष्ठ्योपपाद्य इति च॥ पूर्वोक्तेभ्यः शेषो वर्णराशिरोष्ठाभ्यामुपपादयितव्यः॥ उवर्णः पवर्गः ओऔ उपध्मानीयश्च

श॰कौ॰ औष्ठ्य इतिसूत्रार्थः॥ इदंच प्रातिशाख्यवृत्तिकृतांव्याख्यानं॥ तद्भाष्येतुशेष ओष्ठ्योपवाद्येतिपाठः॥ तत्र अपवाद्येत्यस्य उत्तरसूत्रेवक्ष्यमा
२५ णान् विहायेत्यर्थः॥ न्यायसिद्धस्यैवबाध्यबाधकभावस्य स्फुटीकरणार्थंचेदं॥ तदेवंशब्दपरविप्रतिषेधान्मतभेदेनस्थानसाम्याद्व्यासिद्धमि
तिसमाधानद्वयं सङ्कुसुफलितं॥ एतच्चयद्यप्येष्वपितुल्यं तथापितत्रसमाधानांतरमप्यस्तीत्याह॥ ऐचोश्चेति॥ चकारोभिन्नक्रमः॥ हेतो
रनंतरंबोध्यः॥ अर्द्धमात्रा अवर्णस्य॥ अध्यर्द्धमात्राइवर्णो वर्णयोरितिपक्षेमल्लग्रामादिवद्भूयसाव्यपदेशादपि इकारोभविष्यत इत्यर्थः॥
सममविभागपक्षोप्यस्तीत्यग्रेवक्ष्यते॥ तत्रतु पूर्वोक्तसमाधानद्वयमेवशरणं॥ तत्रापिशब्देपरविप्रतिषेधपरं प्रथमव्याख्यानं यद्यपि विव
रणेस्थितं॥ तथापि तदभ्युपगमे अप्रतिपत्तिर्वोभयोरित्यादिविप्रतिषेधेपरमितिसूत्रेवार्त्तिकंभाष्यंचविरुध्येत॥ नहिगोस्त्रियोरितिसूत्रे
गोशब्देविधीयमानोह्रस्वोन्यत्रचरितार्थः॥ येनाप्रतिपत्तिःस्यात्॥ ननुप्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेविकल्पेप्राप्तेपरमेवेतिनियमोस्त्वितिचेन्न
॥ एवंहिसति अचःपरस्मिन्निति सूत्रेनित्यःपरयणादेशःप्रसज्यासौव्यवस्थया॥ युगपत्संभवोनास्ति बहिरंगेणासिध्यतीत्यादिभाष्यसंद
र्भोविरुध्येत॥ तुल्येनहिलक्षणवाक्ययोःपूर्वापरीभावएवविप्रतिषेधसूत्रस्यविषयोऽन्यस्तुअंतरंगंबलवदित्यस्येतिलभ्यते॥ इदंच
तत्रैवस्फुटीकरिष्यामः॥ द्वितीयव्याख्यानमपि अर्द्धैकारादिवत्प्रातिशाख्योक्तस्यप्रायेणानादराद्दुर्बलं॥ अथचैदोगाभिमतस्यापिचतुः
मात्रस्यतपरकरणव्यावर्त्यतोक्तेस्तद्वदिहाप्यभ्युपगमस्तर्हि ऋलृक्सूत्रोक्तरीत्या ऋकारलृकारयोःसवर्णविधिरितिवार्त्तिकमपिप्रत्या
ख्यातुंशक्यं॥ अथशिक्षांतरानुसारेणवार्त्तिकारंभस्तर्हि एच इगितिसूत्रारंभोपितथैवास्त्वितिदिक्॥ तस्मादेच इगितिसूत्रबलेनाऽर्द्धैका राम
राद्यैकारौनलभ्येते इति स्थितं॥ ननुप्रातिशाख्योक्तावपितौविहग्रहेते चेत्तदा किमनिष्टमापद्यते येनतयोर्ग्रहणंयत्नतःप्रतिपाद्यसी २४

त्निचेत्॥न॥एचोह्रस्वविधौ अंतरतमत्वेन तयोरेव प्रसंगात्॥एचइगिति सूत्रं तु प्रत्याख्यातमेव॥
॥एतदर्थमेव सूत्राभ्युपगमे तु गौरवमेव दोषः॥स्यादेतत्॥एत् ओत् ङ इत्यादिक्रमेण तपरानेव निर्देक्ष्यामः॥तथा च ऊकालसूत्रे अचूशब्दे
न तपराणामेवोपस्थितौ सत्यां तत्कालग्रहणादर्धएकार ओकारो वा ह्रस्वसंज्ञां न लभते तेन ह्रस्वविधिविधेयोऽप्यसौ नेति॥मैवं॥त्रिमात्रा
णामप्यनच्त्वापत्तेः॥ततश्च गोत्रात इत्यत्र अनचि चेत्यचः परस्य विधीयमानं द्वित्वं नकारस्य न स्यात्॥प्रत्यङ्ङिति कायनउदङ्ङिति पगवेति
ङमुट् न स्यात्॥प्लुतसंज्ञाविरहात्तु न विधिर्न प्रवर्त्तेत॥न च ओमभ्यादान इत्यादिविधिसामर्थ्यात्तत्सिद्धिः॥उवर्णविधानेन चरितार्थत्वा
पत्तेरिति दिक्॥तदेतदाह वार्त्तिककारः॥संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं॥प्लुत्यादिष्वज्विधिः॥प्लुतसंज्ञा च॥अतपर एचइग्घ्रस्वा
देश एकादेशे दीर्घग्रहणमिति॥अस्यार्थः॥श्लिष्यमाणवर्णद्वयसदृशावयवत्वात्संधीयमानमक्षरं संध्यक्षरमित्यन्वर्था पूर्वाचार्यसिद्धा
एचां संज्ञा॥तपरत्वं दिश्यते नेनेति करणव्युत्पत्त्या प्रयोजनमुच्यते॥तथा च एचां तपरत्वोच्चारणे फलमस्ति चेत्तर्हि तपरोच्चारणं तावत्कर्त्त
व्यं॥प्लुतत्वे सत्यपि अज्विधिः द्वित्वङमुडादिर्न सिध्यति॥तत्र प्लुतस्यैव ङमुडादिः॥तस्मात्परस्य द्वित्वमिति सूचयितुं आदिशब्दः॥प्लुते
तदुत्तरवर्णेषु च इष्टकार्यं न सिध्यतीत्यर्थः॥अभ्युपेत्यवादोयं॥वस्तुतस्तु अनच्त्वात्प्लुतसंज्ञैव न सिध्यति॥तस्माद्दुष्टस्तपरनिर्देश इ
ति वार्त्तिकतात्पर्यं॥यथान्यासपाठे त्वाह॥अतपर इति॥सूत्रं कर्त्तव्यं स्यादर्धैकारादिनिवृत्तये इत्यर्थः॥वस्तुतस्तु उभाभ्यामपि सूत्रं
कर्त्तव्यं॥उभाभ्यामपि वा न कर्त्तव्यमिति समनंतरमेवोपपादितं॥तस्मान्नायं दोषउद्भावनार्हः॥पक्षद्वयसाधारण्यात्॥स्यादेतत्॥
तपरत्वाभावपक्षे गंगोदकं रमेश इत्यादौ त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थाने त्रिमात्रचतुर्मात्रा एवादेशाः स्युः॥आंतरतम्यात्॥न चाकः सवर्णे इ

निसूत्रेदीर्घइतियोगंविभज्यएकःपूर्वपरयोरित्यधिकारेयोविहितःसदीर्घोभवतीतिव्याख्यानात् नत्रिमात्राद्यादेशइतिवाच्यं॥पत्रुंविद्धंप
चंतीत्यत्रदोषप्रसंगात्॥ननुअमीत्येवसूत्रमस्तु॥प्रथमयोरितिसूत्रात्पूर्वसवर्णोनुवर्त्तते॥एकःपूर्वपरयोरितिच॥एवंसिद्धेपूर्वग्रहणं
पश्चाज्जातीयकःपूर्वःसएवपथास्यात्॥दीर्घोमाभूदिति॥तेनपत्रुमितितावत्सिद्धं॥संप्रसारणाच्चेत्यत्रापिसएवपूर्वशब्दोनुवर्त्तते॥ह
लइतिसूत्रारंभसामर्थ्याद्धासंप्रसारणाच्चेत्यनेनदीर्घोनविधीयते॥तेनविद्धमित्यपिसिद्धं॥अतोगुणइत्यत्रापिपरइत्येवसिद्धेरूपग्र
हणसामर्थ्याद्यादृशःपरस्तादृशएवादेशोनतुतद्भिलक्षणः॥तेनपचंतीत्यपिसिद्धं॥तस्माद्योगविभागेप्रएकादेशोदीर्घोभवतीतिपक्षो
निर्दोषएवेतिचेन्न॥एवंसतिकृष्णर्द्धिस्तवल्कारइत्याद्यसिद्धिप्रसंगात्॥इहहिदीर्घवचनादकारोनान्तरयोदेदोतौन॥तस्माद्दीर्घेइ
तियोगविभागोदुष्टएव॥तेनगंगोदकंरमेशइत्यत्रत्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसक्तिर्दुर्वारैवेति॥नचप्लुतश्चविषयेस्मृतइतिवाच्यं॥प्लुताप्लुतप्रसंगे
सत्येवतदितिवक्ष्यमाणत्वात्॥ननुतथापिचतुर्मात्रःकथमापद्यतेतस्यलोकवेदयोरप्रसिद्धेरितिचेत्॥न॥छान्दोग्येप्रसिद्धेरित्याहुः॥वस्तु
तस्तुलोकेप्यस्तिप्रसिद्धिः॥तथाचप्लुतावैचइदुताविितसूत्रेभाष्यकारोवक्ष्यति॥इष्यतएवचतुर्मात्रःप्लुतइति॥अत्रोच्यते॥गुणसंज्ञायां
वृद्धिसंज्ञायांचतपरनिर्देशान्नोक्तदोषः॥तदेतदुक्तंवार्त्तिककृता॥एकादेशेदीर्घग्रहणंइति॥तस्यैवसंज्ञित्वादितिभावः॥नत्वेतद्वार्त्तिकंदी
र्घग्रहणांतर——कर्त्तव्यतापरंनापियोगविभागपरं॥उक्तयुक्तेः॥स्यादेतत्॥संज्ञासूत्रेअदातोःतपरकरणेपिएडैचोःकथंतत्कालत्वाहकं
ता॥सहिवहोरोदितिसूत्रेवर्णग्रहणेनतात्परइतिपंचमीसमासस्यापिज्ञापितत्वादितिचेत्॥एवमपितात्पराभ्यामेडैज्भ्यामस्तुदी
र्घाणामेवोपस्थितिःउपस्थितैस्तुदीर्घैःस्वसवर्णानामशेषाणांग्रहणंदुर्वारमेव॥नहितेपितात्पराः॥अनुच्चारितत्वात्॥ग्राहकत्वंपरमतु

च्चारितानामपि प्रत्याहारैरुपस्थितानामस्त्येव॥ दीर्घोज्जसि चेति ज्ञापकात्॥ ल्वादिभ्यः षादीनामित्यादिनिर्देशाच्च॥ तेन च मूष्वित्यादिषु ष
त्वादिकं सिध्यतीति वक्ष्यते॥ तस्मात्तात्परस्तत्कालस्येति तु उच्चारितेष्वेव स्यादिति चेत्सत्यं॥ ङमो ह्रस्वादिति सूत्रे ङमुडिति प्रत्याहारे ह्र
तं टित्वं संज्ञायां व्यर्थं सत्सामर्थ्यात्संज्ञिषु ङादिषु उपकरोतीति यथा स्वीकृतं तथेहापि तात्परत्वं संज्ञायामनुपयुज्यमानं तदुपस्थाप्येषु संज्ञिषु
तत्कालावधारणं सामर्थ्यात्करोतीति न कश्चिद्दोषः॥ यद्वा॥ अणुदित्सूत्रे अशब्दसंज्ञेत्यनुवर्त्तते॥ शब्दस्य संज्ञायां विधेयायामण् सवर्णान्न गृ
ह्णातीति ऊकालोज्झित्यत्र भाष्ये स्फुटं॥ उपपादयिष्यामश्चेदं तत्रैव॥ अतो गुणवृद्धिसंज्ञाविधावपि न सवर्णग्रहणं॥ तपरकरणं तु स्पष्टार्थं॥
ईदूदेदिनिवत्॥ अन्यथा हि किमैचावेवेह निर्दिष्टौ किं वा आकारोपीत्यादिसंदेहः स्यात्॥ तत्र च मालादीनां चेत्यादिज्ञापकानुसरणक्लेशः स्यादि
ति दिक्॥ युक्ततरश्चायमेव पक्षः॥ आद्यपक्षे हि वृद्धिसंज्ञायां आदिति दीर्घस्यानण्त्वेन सवर्णाग्राहकत्वात्तपरकरणमैजर्थमिति स्थिते ङमुटी
वत्सामर्थ्यमस्तु गुणसंज्ञायां तु तपरकरणस्योभयार्थताभ्युपगमात् सूत्रे चरितार्थस्य कस्सामर्थ्यं येनेदं संज्ञिनोरेदोतोरुपकुर्यादिति न तत्र सवर्णग्र-
हणं स्यादेव॥ अस्मिन्नपि पक्षे एकादेशे दीर्घग्रहणमिति वार्त्तिकं दीर्घस्यैव संज्ञित्वादिति पूर्ववदेव व्याख्येयं॥ स्यादेतत्॥ प्रथमपक्षे तादपि पर
स्य तत्कालग्राहकत्वात् दूदोरप्युः स्तवइत्यादाविव स्यान्न तु लवः पवइत्यादावपीति चेत्॥ अत्र भाष्यं॥ नायं तकारः किं तर्हि असंदेहार्थः
सुरक्षुवत्र औवादकारोयमिति॥ नन्वेतज्ज्ञाप्यं ति ति प्रत्ययग्रहणमित्येतद्वार्त्तिकप्रत्याख्यानपरेण तितस्वरितमित्यत्रत्य भाष्येण सह विरुध्य
ते॥ तथा हि॥ न त्रतीति प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यं इह मा भूत् दिव उत् द्युभिः कुभिः इति पूर्वपक्षयित्वा भदित्त्वमाश्रित्य समाहितं॥ ततो भाव्यमान
स्याप्युकारस्यादसोसेर्दादित्यत्रेव सवर्णग्राहकता स्यादित्याशंक्य तपरसूत्रे इकारस्यापि चर्त्वभूतस्य निर्देशाद्द्युरोपि तत्कालग्राहक इति

 परित्यक्तं ॥ एवं च उकृदित्यादावपि दपरत्वमेव ॥ अन्यथा स्वरितप्रसंगात् ॥ अयमेव च दपरनिर्देशो भाष्यमानस्याप्युकारस्य सवर्णग्राहकतां ज्ञाप-
 यतीति स्थितम् ॥ इह तु ऋदोरिति तकार निर्देशाल्लुवः पव इत्यादौ दीर्घे पीष्टं साध्यते ॥ अत्र प्राञ्चः ॥ थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारो-
त्र भाष्ये प्रश्लेषो विवक्षितः अतो न पूर्वोत्तरविरोध इति ॥ ऋजवस्तु वार्त्तिकमते स्थितमिदं भाष्यम् ॥ अतो न विरोध इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु तपरस्त-
त्कालस्येत्यत्र दकारेणानिर्दिश्यते प्रयोजनाभावात् ॥ दिव उत् इत्यादौ तु तपरत्वादेवेष्टसिद्धेः ॥ नन्वेवं तित्स्वरितमित्यस्य प्रसंग इति चेन्न
॥ प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परिभाषया तत्समाधानात् ॥ यत्तु तित्स्वरितमिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं ॥ तस्यास्तु परिभाषाया भाष्य-
वार्त्तिकयोरिह ॥ अदर्शनाद्यं यत्नो महानस्माभिरादृत इति ॥ तत्रेदं वक्तव्यम् ॥ थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकार इत्येवं रूपं यत्प्राव-
दे ओङ् सूत्रे स्थितत्वात् पूर्वाचार्यैरेवोक्तं इति ॥ अनन्यकेऽयं ग्रंथ एव स्फुटं ॥ नन्वत एवास्माभिरादृत इति ब्रूमो न तून्नीत इतीति चेत् ॥ सत्यमादृतः
॥ तथापि परिभाषाया अदर्शनादित्यसिद्धो हेतुः अंगस्येति सूत्रप्रत्याख्यानाय भाष्यकृतैव एतत्परिभाषोपन्यासात् ॥ निरूढं दुरूढमि-
त्यादिसिद्धये सूत्रं कर्त्तव्यमिति स्थिते न्यथैयं परिभाषेत्याशय इति चेत् ॥ तथापि थकारधकारस्थानिको दकार इत्यर्थ इति व्याख्यानक्लेशो निष्फल
तया मूलस्वरसविरुद्धतया चादरणानर्ह एव ॥ दिव उदित्यादौ तित्स्वरितमित्यस्य प्राप्तेरेव विरहेण दकारप्रश्लेषादेर्निर्बीजत्वात् ॥ तथाहि ॥ उदि-
त्येषा उकारस्य संज्ञा ॥ तया प्रत्यायित उकारस्तु विधीयते ॥ तथा च संज्ञाया अस्तित्वेपि संज्ञिनः किमायातं ॥ वस्तुतस्तु संज्ञापि तत्ता न तु तित् ॥ त-
प इति हि सूत्रितं न तु तिदिति ॥ यदि हि संज्ञावत्संज्ञिपि तांतएव तर्हि अतो भिस ऐस् भवद्भिरित्यादावेव स्यान्न तु वृक्षैरित्यादौ ॥ तपरस्तत्कालस्येति
सूत्रं च व्यर्थमेव स्यात् स्वं रूपं शब्दस्येत्यनेनैव गतार्थत्वात् ॥ न च ङ मुडादाविव संज्ञायां कृतं लिंगं संज्ञिनि लब्धुं शक्यं ॥ न हि दिह सामर्थ्यविर

हात्॥ एवं च नित्यत्वसिद्धमिति सूत्रे भाष्यवार्तिकग्रंथः सर्वोऽप्यभ्युपेत्यवाद एव॥ स्थाघ्वोरिच्चेति सूत्रे इच्चकस्य तकारेत्त्वमित्यादिग्रंथोऽप्येवमेव तस्मान्नायं तकारः किन्तर्हि दकार इति इहत्य भाष्यग्रन्थो यथाश्रुत एव साधुरिति सत्त्वदयैराकलनीयं॥ अयमेव च ग्रन्थोऽभ्युपेत्यवादरूपता मुत्तरग्रंथानां गमयति॥ एतेन औत् इटोत् इत्यादिष्वपि विधेयस्य तपरत्वाभावो व्याख्यातः॥ तित्वं तु दूरापास्तमिति दिक्॥ इह आकारादयो वर्णाः सांशाः इष्यंते॥ यदाहृतस्यादितउदात्तमर्द्धह्रस्वं पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुताविति॥ वार्त्तिककारोऽप्याह॥ ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति॥ तत्रसंति केचिदंशाः स्वतंत्रवर्णांतरस्य सदृशाः यथा॥ आकारादिष्वकारस्य सदृशौ भागौ॥ एसु पूर्वभागो अकारस्य उत्तर इवर्णोवर्णयोः ऋकारे उभयतोऽजभक्तिरर्द्धमात्रा॥ मध्ये रेफस्य सदृशोऽर्द्धमात्राभागः लृकारेऽप्युभयतोऽजभक्तिः मध्ये स्वतंत्रलकारसदृशो भागः तत्र स्वतंत्र तत्तद्ग्रहणेन विधीयमानं कार्यं तत्तत्सदृशेष्वंशेषु न प्रवर्त्तते॥ तत्सदृशा हि ते न तु त एव नरसिंहवज्जात्यंतराक्रांतत्वात्॥ गोनौग्रहणं चात्र ज्ञापकं ॥यदिह भागा अपि स्वतंत्रवर्णप्रयुक्तकार्यं प्रवर्त्तयेयुस्तर्हि गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यदिति नौद्व्यचष्ठन्निति च सूत्रद्वये द्व्यज्ग्रहणेनैव गतार्थत्वाद्गोशब्दं नौशब्दं च नोपाददीत॥ तेनाग्नेइंद्र वायोउदकमित्यत्र सवर्णदीर्घेण॥ न चैचोऽयवायाव इत्यनेन तस्य बाधोऽस्त्विति वाच्यं॥ अयादयो हि येनानाप्राप्तिन्यायेन मध्येऽपवादन्यायेन वा यण एव बाधकतया अग्न आयाहीत्यादौ चरितार्थाः आग्नेइंद्रमित्यादौ परेण दीर्घेण बाध्येरन्॥ अंतरंगोऽपि दीर्घः अवयवमापेक्षत्वात्॥ तथा अग्न एतीति एङः पदांतादित्येतच्च॥ आलूय प्रमायेत्यत्र तु ङ्[illegible]रित्यत्र ऐसन॥ यातेत्वादावतो लोपेन॥ वाचा तरति वाचो निमित्तमित्यत्र द्व्यजलक्षणौ ठन्यतौ नेति दिक्॥ लुङ्विधिलादेशविनामेष्वनुप्रतिविधेयं॥ तथाहि ह्रिहलग्रहणमपनीय तस्मात्लुङ्डेत्येवं सूत्रं कर्त्तव्यं॥ न चैवमानृपतुरित्यत्रेव आरतुरित्यादावपि नुट्प्रसंगः अश्नोतेश्चेत्यस्य नियमार्थत्वात्॥ नियमश्च सा

शा·कौ· मान्यापेक्षः॥अकारोपधस्य यदि भवति अभ्नोतेरेव न तु अटत्यादेरिति॥ यदि तु अभ्नातिमात्रं निवर्त्यं स्यात्तर्हि नाभ्न ईत्येव ब्रूयात् रो लइत्यत्र स्वतं
२७ त्रास्वतंत्रसाधारणीजातिरनुवाद्ये विधेये च विवक्षिता॥ एकदेशस्य च पृथङ्निष्कर्षायोगात्तद्द्वारा ऋकारस्थेऽपि लकारादेशः फलति॥ स्वतंत्रवर्णे
वृत्तिर्ज्ञा...र्णं निर्देशः किंतु अंशांशिसाधारण्या एवेत्यत्र ज्ञापकं तु लुटि च क्लृपः तासि च क्लृपः ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेरिति निर्देशाः पद्यहा॥ क्लृप उः
रः लः इति च्छेदः क्लृप इति लुप्तषष्ठीकं पदं॥ तच्च तंत्रेणावृत्त्या वा योज्यं॥ क्लृपेर्यो रेफस्तस्य लः क्लृपे ऋकारस्यावयवो यो रेफः रेफसदृश इति
यावत्॥ तस्य च लकार इति तेन चलीक्लृप्यत इत्यादि सिद्धं॥ ईदृशपदविभागप्रदर्शनपरभाष्यादेव कृपोरिति सूत्रपाठस्य प्रमादिकत्वं नि
र्णीयते॥ तदेवं तु द्विधिलादेशयोः समाहितं॥ विनामीनतिः तल्लक्षणं चोक्तं प्रातिशाख्ये। नतिर्दंत्यमूर्द्धन्यभाव इति प्रकृते तु नस्य णत्वं न
तिः तत्रेदं प्रतिविधानं॥ छंदस्यृदवग्रहादित्यत्र योगविभागः कार्यः ऋतः ऋतः परस्य नस्य णः स्यात्॥ गृणाति वृणोतीत्यादि॥ ततः छंदस्य
वग्रहात्॥ ऋत इत्येव पितृयाणं द्युमत् इत्यादि॥ नन्वेवमपि तपरकरणात् पितृणामित्यादौ णत्वं न स्यादिति चेत् ॥ एवं तर्हि लत्वविधावि
वेहापि रषाभ्यामिति रेफतत्सदृशभागस्य साधारणी जातिर्निर्दिश्यते सुभ्नादिषु तृप्नोति शब्दपाठात् ज्ञापकात्॥ न च परयाज्भक्त्या व्यव
धानं व्यवायेपीति विभज्य सामान्ये न व्यवायेपि णत्वविधानात्॥ न चैवं कृते नेत्यादावति प्रसंगः॥ अट्कुप्वाङ्नुम् भिरिति नियमात्॥ आस्म
रसमाम्नायिके स्तत्पत्यापि तैर्वा व्यवाये यदि भवति तर्ह्येतैरेवेति नियमसूत्रस्यार्थः। पद्यात् तृप्नोति शब्दपाठेन होतृ पोतृ प्रशास्तृणामित्या
दिनिर्देशे न च ऋवर्णान्नस्य णत्वमेव ज्ञाप्यते लाघवात्। एवं हि व्यवायेपि इति योगविभागोपि न कर्त्तव्यो भवतीति॥ भाष्ये तु वर्णैकदेशा वर्ण राम
ग्रहणेन गृह्यंते इति द्वितीयोपि पक्षः समर्थितः॥ स तु बहुमतिविधपत्वेन गौरवभयान्नेह प्रपञ्च्यते॥ ननु यदि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन न गृ २७

ह्यंते नर्हि कुक्कुटः पिप्पलीपिन इत्यादौ संयोगसंज्ञा न स्यात्॥ अखंडस्य मात्राकालस्य क्लृप्तत् इत्यस्य एकहल्त्वात्। तदवयवयोश्च हल्ग्रहणेना
ग्रहणात्॥ नन्वखंडस्यानुपदेशात् कथं हल्त्वं इति चेत् माभूत्तर्हि तदपि॥ अवयवानां हल्त्वं तु कुतः संय्यता संवत्सरः यंल्लोकं इत्यादौ तु एकव
र्णानामपि हल्त्वं भविष्यति॥ अण्सूपदिष्टैर्ग्रहणात्॥ तदवयवयोस्तु हल्त्वं न स्यादेव॥ ततश्च संयोगसंज्ञाविरहे ततः पूर्वस्य गुरुत्वाभावे प्लु
तो न स्यादिति॥ अत्राहुः॥ व्यंजनमर्धमात्रं एव॥ आशूच्चारणात्तु तुल्यरूपयोर्द्वयोरेकत्वभ्रमः॥ इदं च शिष्टसमाचारात् प्रक्रियादशायामवश्यं
स्वीकार्यं॥ परमार्थदशायां तु पदे न वर्णा विद्यंते वर्णेष्ववयवा न च॥ वाक्यात्पदानामत्यंतं प्रविवेको न कश्चनेति वाक्यपदीयोक्तरीत्या स्फोटं
सिद्धांतयतां क्वास्य पूर्वपक्षस्यावसरः॥ हयवरट्॥ हकारो यं हि रूपदिश्यते॥ यदि तु परत्रैवोपदिश्येत॥ अड् शल् हश् इण् ग्रहणेषु न गृह्येत
॥ ततश्च अर्हेणेत्यत्राङ्व्यवायेपीति णत्वं न स्यात्॥ महान् हि इति स्थिते महां हि इति न स्यात्॥ अत्र हि दीर्घादटि समानपाद इति रुः॥ आतो
टि नित्यमित्यनुनासिकः॥ भोभगोअघोअपूर्वस्येति यत्वं॥ हलि सर्वेषामिति यलोपः॥ तत्राप्यशीत्यनुवर्तत इति वक्ष्यते॥ ब्राह्मणो हसतीत्य[illegible]
त्र हशि चेत्युत्वं न स्यात्॥ तथा लिलिहिढ्वे लिलिहिध्वे इत्यत्र विभाषेट इति मूर्द्धन्यविकल्पो न स्यात्॥ तत्र हि इणः षीध्वमिति सूत्रादिण इत्यस्य
नुवर्तते॥ तदेवं अशि हशि इणि चेति चतुर्षु ग्रहणं प्रथमोपदेशस्य फलमिति स्थितं॥ यदि तु परत्र नोपदिश्येत॥ वल् रल् झल् शल् ग्रहणेषु न गृ
ह्येत॥ तेन रुदिहि स्वपिहि इत्यत्र रुदादिभ्यः सार्वधातुके इति वलादित्वप्रयुक्त इण् न स्यात्॥ ष्णिह प्रीतौ॥ स्निहित्वा स्नेहित्वा सिस्निहि
षति सिस्नेहिषति इत्यत्र रलो व्युपधादिति कित्त्वं न स्यात्॥ अदाग्धां अदाग्धमित्यत्र घत्वस्यासिद्ध[illegible]कौ [illegible]दझलःपरः सिजिति॥ झलो झलि
ति न प्रवर्तेत॥ अघुक्षत् अलिक्षदित्यत्र शल इगुपधादनिट इति क्सो न स्यात्॥ तस्मात्प्रत्याहाराणां च तुष्टये प्रथमोपदेशस्य च तुष्टये चाहि

तीयोप—देशस्य फलमस्तीति स्थितम्॥ स्यादेतत्॥ रेफस्य यरुकार्याणि माप्नुवंति॥ तद्यथा मद्रुह्रदो भद्रह्रद इत्यत्र अंचःपरां ह्रकारात् परस्य
इति विधीयमानं ह्रित्वं नह्यस्तीत्यादौ यकारस्येव प्राप्नोति॥ न च रोरीति लोपः सुकरः लोपं प्रति ह्रित्वस्यासिद्धेः हलो यमामिति लोपस्तु वैकल्पिक
इति वक्ष्यमाणत्वात् पक्षे रेफद्वयं श्रूयेत न च व्यंजनपरेकस्यानेकस्य वा उच्चारणे विशेषो नास्तीति असिद्धत्व वे सूत्रे भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वा
न्नायं दोष इति वाच्यं॥ सूक्ष्मत्वाद्धि तयोर्विशेष इति तदर्थात्॥ न तु सर्वथा विशेषविरहोऽभिप्रेतः॥ शरोचि हलो यमामित्यादि शास्त्र वैयर्थ्याप
त्तेः॥ तथा चेत्तुर्मुख इत्यादौ परोनुनासिके नुनासिको वेति पक्षेण कारः प्रवर्त्तेत॥ स्थानसाम्यात्॥ कुंडरथेनेत्यादौ वा पदांतस्येति पक्षे रेफ
प्रवर्त्तेत रेफोष्मणां सवर्णा न संतीत्येतद्धि जातीयः सवर्णो नास्तीत्येवंपरं॥ स्वस्य स्वयं सवर्णो भवत्येव तुल्यास्यप्रयत्नत्वात्॥ रोरि [illegible] प
स्तु नास्ति॥ तं प्रति परसवर्णस्यासिद्धत्वात्॥ अथ द्वित्वानुनासिकपरसवर्णनिवृत्तये यवाभ्यां पूर्वत्र रेफो नुकृष्येत॥ हरयवडिति॥ तर्हि र
लो व्युपधादित्यत्र हकारांतेष्वपि प्रवर्त्तेत॥ ततश्च देवित्वा दिदेविषतीत्यत्र पक्षे गुणो निषिध्येत॥ ननु अव्युपधादिति छित्वा अवकारांता
द्युपधादिति व्याख्यास्यत इति चेत्॥ एवमपि गोधेरःपचेरन्नित्यादौ लोपो व्योरिति न प्रवर्त्तेत। रेफस्य वल्यनंतर्भावात्॥ रलीति वक्ष्यामीति
चेत्॥ हूयगतौ हय्यादित्यादौ यकारेति प्रसंगः ननु यथाश्रुत एव सूत्रे वलीति सरेफं पदं छित्वा रेफे वलि चेति व्याख्यानान्नोक्तदोष इति चेत्॥
एवमपि इकोरणि विसंयोगादेशात्तो धातोरण्वतः उदात्तरणो हल्पूर्वादित्यणः संप्रसारणमित्यादिक्रमेण यण्ग्रहणानि सर्वाणि रेफेण ग्राह्याणि
स्युः॥ नैवतावतापीष्टनिर्वाहः इकोरणीत्यत्र संख्यातानुदेशेन इकारस्य रेफः उकारस्य यकारः ऋकारस्य वकारः इति बहूपप्लवप्रसंगात्॥ न राम
नु यथाश्रुतेपि यथासंख्येन निर्वाहो दुरुपपादः। तथाहि॥ विधीयमानतया यवलाः सवर्णान्न गृण्हंतीति चत्वारस्तावद्यणः गुणानामभेद २८

कतयानुनासिक संग्रहेपिपृथग्गणनाविरहात्॥ इकस्तु सवर्णग्रहणात् षट् षष्टिः॥ नचषट्षष्टेरूपस्थापकानां इक् शब्दवाच्यानामि
कारादीनांच तुष्टुमस्त्येवेति वाच्यं॥ तृतीयचतुर्थाभ्यामृकारलृकाराभ्यांप्रत्येकं तस्याएव त्रिंशतउपस्थितौ सत्याम्लृकारेरेफादेशस्यऋ
कारेचलकारादेशस्यदुर्वारत्वात्॥ तस्मात्स्थानेंतरतमइत्यनेनैवप्रकृते निर्वाहः॥ यथासंख्यसूत्रंतु नंदिग्रहिपचादिषूपयोस्यतद्दत्वे
वनिष्कर्षः॥ तथात्र इकोरणितिन्यासेपिते नैवनिर्वाहोस्त्विति चेन्न॥ वैषम्यात्॥ यथाश्रुतेह्यविरोधात्परिभाषाद्वयमपि इकोयणित्यत्र प्रवं
र्तते॥ इकोयथासंख्यमंतरतमोयण्स्यादितिरणितिन्यासेतुपरिभाषयोर्विरोधात्॥परत्वेनयथासंख्यमेवप्रवर्त्तेत॥ तस्मादनुचितोरेफ
स्यस्तस्थानादप्रकर्षः यथाश्रुतेतुह्नित्वादिदोषत्रयंदुर्वारमिति॥ अत्रोच्यते॥रेफस्याविशेषतः श्रुतेनह्नित्वंप्रतिनिमित्तत्वेनसामान्यतः
श्रुतंकार्यित्वंवाध्यते॥ यथाब्राह्मणाभोज्यंतांमाठरकौडिन्यौपरिवेविष्टामितिविशेषतः श्रुतेनपरिवेषणेनमाठरकौडिन्ययोः सामान्यतःप्रा
प्तंभोजनंबाध्यतेनद्दत्॥ यद्यपीहलक्ष्यव्यक्तिभेदेनोभयंसंभवतितथापिसत्यपिसंभवेसामान्यतःप्राप्तंविशेषप्राप्तेनबाध्यतइत्युत्सर्गापवादभावमा
न्नदोषः॥ एवंचाचोरहाभ्यामितिसूत्रेयरइतिरेफभिन्नपरमेवेतिस्थितेअनचिचेत्यत्रापितथैव॥ अर्थाधिकाराश्रयणात्॥ तेनहर्य्यनुभवं
इत्यादावपिरेफस्यनह्नित्वं॥ नन्वेवंदध्युदकादौयण्नस्यात्॥ विशेषतः श्रुतेनस्थानित्वेनइकांनिमित्तत्वस्यबाधितत्वादिति चेन्न॥ तत्तल्लक्ष्या
नुरोधेनव्यक्तिपक्षाश्रयणात् व्यक्तिपक्षेहिप्रतिलक्ष्यमसकृल्लक्षणंप्रवर्त्तते॥ यद्वा॥ प्रतिलक्ष्यंभिन्नानांसर्वेषांलक्षणानांतंत्रेणोच्चार
णमिकोयणचीति॥ ततश्चैकामपितात्पर्यतोनिमित्तत्वप्रतिपादनाददोषः॥ नचैवंश्रीशइत्यादावपियण्प्रसंगः॥ व्यक्तिपक्षेपिप्रतिषे
धेपरमेवेति नियमबलेनतद्व्यक्तिविषयककशास्त्रस्यैवविरहकल्पनात्॥ एवंअपवादविषयेसुस्थिपाविहित्यादौबोध्यम्॥ परिहृत्यादीवादौ

रा॰कौ॰ विषयंततउत्सर्गोभिनिविशतइतिन्यायात्॥ जातिव्यक्तिपक्षौ चलस्यानुरोधाद्व्यवस्थया आश्रीयेतेइतिपस्पशायामेवोक्तं॥ तस्माद्दिक्षुच
२९ रस्यपत्युत्तरपदाण्ण्यइत्यादिनिर्देशाश्चेहलिंगं॥ भाष्येतुनेमौरहौकार्यिणौद्विर्वचनस्यकिंतर्हिनिमित्तमिमावित्युक्तं॥ तत्रहकारग्रहणेन्
ष्टांतार्थंतस्ययद्बहिर्भूततयायथानद्वित्वेकार्यितातथापरंतर्भूतस्यापिरेफस्येति॥ एवंअनुनासिकपरसवर्णविधौअपिस्थानेंतरतमपरि
भाषासंस्कृतौस्थानप्रयत्नोभयोतरतमेएतन्मुरारिःत्वङ्करोषीत्यादौक्वचिल्लब्धावकाशोअनंतरतमेप्रागुक्तेन प्रवर्तते॥ नातिप्रसंगोत्र प
णाद्वेतिसंक्षेपः॥ अत्रवार्त्तिकं॥ अयोगवाहानामट्सुणत्वंशर्षुजश्भावषत्वे॥ अविशेषेणसंयोगोपधासंज्ञालोंत्यविधिद्विर्वचनस्थानिव
त्वनिषेधाइति॥ अस्यार्थः॥ अविद्यमानोयोगःप्रत्याहारेषुसंबंधोयेषांते॥ योगाःअनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्चप्रत्याहारेष्वसंबद्धा
इत्यर्थः॥ वाहयंतिनिर्वाहयंतिप्रयोगमितिवाहाः॥ अयोगाश्चेतिकर्मधारयः॥ अनुपदिष्टत्वेउपदिष्टैरगृहीतत्वेचसतिश्रूयमाणाइत्यर्थः॥ ते
चविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमाइतिभाष्यं॥ एतच्चऋतिऋवाऌतिऌवेतिविहितयोरीषत्स्पृष्टयोरप्युपलक्षणं॥ तथाचतु
ल्यास्यसूत्रेभाष्यं॥ तयोरच्त्वंवक्ष्यामीति॥ तत्फलंतुतत्रैवस्पष्टं॥ तत्रयमानांलक्षणंअनुनासिकसंज्ञासूत्रेप्रपंचयिष्यामः॥ एषामट्सू
पदेशःकर्त्तव्यःणत्वंफलं॥ उरःकेणउरःपेणउरꣿकेणउरपꣿपेणअड्व्यवायइतिणत्वंविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयैर्व्यवायेपिसिध्य
ति॥ नायमज्ञानाद्यर्थेकः॥ सोपदादावितिसत्वप्रसंगात्॥ किंतुउरःकायतिउरःपातिइतिविग्रहः॥ कैशब्दे॥ पारक्षणे॥ आभ्यामातोनुंप
सर्गेकः॥ कुप्वोꣿकꣿपौचेतिचकारात्पाक्षिकोविसर्गः॥ नचैवमपिगतिकारकोपपदानांप्राक्सुबुत्पत्तेःसमासाभ्युपगमात्सोपदादाविति राम
प्रवर्त्ततेतिवाच्यं॥ तस्यदधिसेचैधनक्रीतेत्यादिसिध्यर्थमनित्यतायावक्ष्यमाणत्वात् पाशकल्पेत्यादिपरिगणनाच्च॥ प्रोंभणं॥ अट् २९

कुर्वाडितिसूत्रे नुम्ग्रहणंनकर्त्तव्यं भवति॥अथेदमवधेयं॥ अट्सुत्रि.यमाणउपदेशोऽकारानंतरमिकारात्प्राक्कर्त्तव्यः॥तेनइण्सुअनंत
र्भावात्यक्षुपशःसु इत्यादौ इणकोरित्यधिकृत्यविधीयमानमादेशप्रत्यययोरितिषत्वंनभवति॥अट्सुचांतर्भावात्संस्कर्त्तेत्यत्रानुस्वारादचः
परत्वमाश्रित्यसकारस्यद्वित्वंकैयटेनाष्टमेवक्ष्यमाणं संगच्छते॥नचैवंहरिः करोतीत्यादाविकोयणचीतियणप्रसंगः॥विसर्गस्यासि
द्धत्वात्॥एवंहरिंपश्यतीत्यादावनुस्वारस्यासिद्धत्वंबोध्यम्॥ शर्षुचोपदेशः कर्त्तव्यः॥जश्भावस्तावत्प्रयोजनं॥तथाहि॥ वार्त्तिकमस्तेउ
ब्ज आर्जव इति धातुरुपध्मानीयोपधः पठ्यते॥ तत्रझलांजश्झशीति जश्भावे आंतरतम्याद्बकारादेशः॥उब्जिताउब्जितुं॥ शर्षूपदेशाद्द्विर्वचनां
तरीयकत्वादेव झलत्वमप्यापाति॥ भाष्यकारस्तु नैतन्मेने॥ तथाहि॥उपध्मानीयोपधत्वपक्षे उब्जिजिषतीतिनसिध्यति॥अभ्यासेबकारमा
त्रश्रवणप्रसंगात्॥हलादिशेषेणजकारस्यनिवृत्तेः। यदि तु पूर्वत्रासिद्धंनद्विर्वचनेइत्युक्तेः पूर्वंबकारस्यद्वित्वंतदास्पष्टएवबकारस्यशेषः
॥अथउभौसाभ्यासस्येत्यनेनानित्यताज्ञापनाद्द्विर्वचनेप्यसिद्धत्वमाश्रीयते॥औजिढदित्यत्रयथा॥तथाप्यभ्यासेउपध्मानीयस्यश्रवे
अभ्यासेचर्चेतिजश्त्वेनबकारएवश्रूयेत॥ इष्यतेत्वभ्यासेजकारइतिप्राचः॥ वस्तुतस्तु द्वितीयपक्षेउपध्मानीयमात्रमभ्यासेश्रूयेतातेनो
च्चारयितुमप्यशक्यं॥जश्त्वंतुदुर्लभं॥ प्रकृतिचरांप्रकृतिचरइत्यष्टमेसिद्धांतयिष्यमाणत्वात्॥उपध्मानीयेऽच्चुत्वाश्रुसत्वेनतालव्यान्त्र
द्वित्वापत्त्याऽभ्यासेइकारदौर्लभ्याच्च॥किंच॥अत्रपक्षेअस्मात्प्रयोक्तेउपध्मानीयस्यजश्त्वेअभ्युब्जाःसमुब्जाइतिस्यात्॥इष्यतेत्वभ्युद्गः
समुद्गइति॥नन्वतएवकुप्वोरित्यधिकारेसोपदादाविति सूत्रेउपध्मानीयस्यचेतिवार्त्तिकेनकवर्गेपरतउपध्मानीयस्यसकारोविधीयतेततो
जश्त्वेन दत्वंविधीयतेइतिचेत्सत्यं॥उपध्मानीयस्यचइतिवार्त्तिकारंभएवतुगौरवाहइतिब्रूमः॥ बकारोपधोयंइतिवृत्तिकारमतेतुविका

श·कौ रस्य द्वित्वनिषेधः समुद्ग इत्यादौ दकारादेशश्चेत्युभयमपि वचनेनैव साधनीयं स्यात्॥ तस्माद्दकारोपध एवार्थे अभ्युद्गः समुद्ग इति प्रयोगः स्या-
३० त्॥ कथं तर्हि उब्जिता उब्जितुमित्यादि सिध्यतीति चेत्॥ शृणु॥ भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरित्यस्मिन् कुत्वाभावनिपातनार्थे सूत्रे बकारोच्चारणे-
नानुमीयते॥ उब्जेरकुत्वविषये दकारस्य भकारविधायकं बकारविधायकं वा वचनमस्तीति तच्चानुमीयमानं वचनं भ उद्जेरिति वा॥ भ उद्भेरि-
ति वा उभयथापि स्तोः श्चुना श्चुरित्यस्यानन्तरं कल्प्यते॥ उद्जेः स्तोर्दकारस्य भे तथा षत्॥ श्चुना योगे भकारो बकारो वा भवतीति सूत्रार्थः॥ उद्जेरिति किं
॥ तज्जः॥ श्चुनेति किं॥ अभ्युद्गः समुद्गः इह हि चजोः कु घिण्यतोरिति अत्वे कृते श्चुना योगो नास्ति स्तोः श्चुनेति पदद्वयोपजीवनार्थं चोत्कर-
स्थल एव कल्पनं युक्तं॥ अन्यथा बहुतरकल्पने गौरवं स्यात्॥ एवं उब्जिजिषतीत्यपि सिद्धं॥ नन्द्रा इति दकारस्य द्वित्वनिषेधात्॥ रत्वा-
द्वित्वबत्वे॥ पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति वक्ष्यमाणत्वात्॥ अन्तरंगत्वाद्बत्वे त्वे इत्यपि न॥ असिद्धत्वादेव॥ न च पूर्वत्रा-
सिद्धीयमद्विर्वचने इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधः शंक्यः द्वित्वे कर्त्तव्ये सति हि स निषेधः॥ न तु द्वित्वनिषेधेऽपि॥ इह तु नन्द्रा इति सूत्रेण द्वित्वनिषेधे
कर्त्तव्ये निर्बाधमेवासिद्धत्वमिति दिक्॥ अथवा मास्तु वाक्यशेषानुमानं भुजन्युब्जाविति निपातनादेव बकारोऽस्तु॥ न चैवमसिद्धतावि-
हाद्दकारस्यैव द्वित्वं स्यादिति वाच्यं॥ दकारोपधनिर्देशसामर्थ्यादुब्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते ततो दकारस्य बकारप्रवृत्तेः॥ न चास्मिन्पक्षे अभ्यु-
द्ग इत्यादावपि बकारप्रसंगः॥ उक्तविषय एव बकारो निपात्यत इत्यभ्युपगमात्॥ नन्वेवं कत्वविषये चरितार्थत्वात्कथं दकारोपदेशस्य
सामर्थ्यमुक्तं॥ येन द्वित्वानन्तरमेव बकारः प्रवर्त्तेतेति चेत्॥ अनभिधानादतो घञादि मास्तु निपातनं चैवमविशेषेणास्तु॥ अभ्युद्गः स- रा
मुद्ग इत्येतन्त्वोब्जेरूपं॥ किंतु उपसर्गद्वयपूर्वकाद्गमेरन्येष्वपि दृश्यत इति डप्रत्ययः॥ व्युत्पत्तिमात्रं चेदं॥ रूढिशब्दत्वात्॥ समुद्गकः ३०

संपुटकइत्यमरः॥तदेवमयोगवाहानां शर्षूपदेशस्यजश्भावरूपंप्रयोजनंवार्त्तिकमते अस्ति॥भाष्यकारमतेतुनास्तीतिस्थितं॥तथाषत्वमपिप्र
योजनंसर्पिःषुधनुःषु॥नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीतिसूत्रेविसर्जनीयग्रहणंनकर्त्तव्यंभवति॥शर्व्यवायइत्येवसिद्धत्वात्॥नुम्ग्रहणंतू
भयथापिकर्त्तव्यमेवनुम्स्थानिकेनैवानुस्वारेणव्यवधानेयथास्यात्॥इहमाभूत्॥पुंस्विति॥नुम्ग्रहणंहिस्वस्थानिकस्यानुस्वारस्यल
क्षकं॥अन्यथाप्रसंगात्॥नहिइण्कवर्गाभ्यामुत्तरःसकारोनुमाव्यवहितःषत्वविधौसंभवति॥अनुस्वारेषत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः
॥अस्तुवास्थानिवद्भावेननुम्त्वं॥तथापिस्वाश्रयस्यानुस्वारत्वस्यापिसत्वात्शर्त्वेनैवसिद्धेनियमार्थतायुक्ता॥नियमश्चसजातीयापेक्ष
इति अनुस्वारेणंव्यवाये चेद्भवतिनर्हिनुमैवनत्वन्येनेतिफलितं॥वस्तुतस्तुअतिदेशंप्रति अनुस्वारस्यासिद्धत्वादतिदेशएवदुर्लभः।सु
हिःसुइत्यादौविधायकत्वसंभवेनियामकत्वानुपपत्तिश्च॥तथापिलक्ष्यानुरोधाल्लक्षणेत्येवपर्यवसानं॥यथा॥कुप्वाङ्सूत्रे॥नत्रप्रेन्वनादेण
त्वंमाभूत् प्रोभणादौचस्यादित्येवमर्थंलक्षणेतिचेत्॥इहापिसुहिनसुपुंस्वित्यादैमाभूदितितुल्यं॥णत्वविधावनुस्वारमात्रेलक्षणाप्र
त्वेतुम्स्थानिकएवेत्यन्यदेतत्॥अस्मिंश्चपक्षेशर्षूपदेशोपिझलत्वमिवहलत्वयत्वेअपिनातरीयकत्वादेवसिद्धे॥तत्फलंतूत्तरवार्त्ति
कव्याख्यानावसरेनंतरमेवस्फुटीभविष्यति॥तथाखरत्वमपि॥तेनकुप्वोः ᳲकᳲपौचेतिसूत्रांतर्गतोविसर्गःसिद्ध[illegible]वंचसौत्रनिर्देशेनै
वोक्तवार्त्तिकस्यार्थोज्ञाप्यतइतिबोध्यम्॥अनेनसौत्रेविसर्ग[illegible]णमपिवोपदेष्टभ्यशर्षूपदेशंप्रत्याचक्षाणायथाश्रीमदट्सूपदेशंप्रत्याचक्षा
त्तिग्रंथंव्याचक्षाणाःपरास्ताः॥अट्सूपदेशेनअलत्वअट्त्वयोर्लाभेपिहलत्वयरत्वालाभात्॥तत्फलस्यचवक्ष्यमाणत्वात्।।नचाकृ
स्वेवचयकारोत्तरमुपदेशाद्लाभइतिवाच्यम्॥तथासतिपयःस्विसाद्वाविणःपरत्वेनषत्वापत्तेः॥अचत्वासिद्ध्यासमःसुटीत्यत्रत्वे

श्रा·कौ· वैःपटादिग्रंथविरोधापत्तेश्चेति दिक्॥अविशेषेणेत्यादिवार्त्तिकस्यायमर्थः॥यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनं दृश्यते तत्र तत्रोपदेशः कर्त्तव्यः प्रयोजना
३१ नि तु संयोगसंज्ञादीनि पंचेति॥तथाहि॥वार्त्तिकमते उज्झेरूपध्मानीयोपधतया उपध्मानीयस्य हल्संज्ञां विना संयोगसंज्ञा न सिध्यति ज
श्चत्वं सिद्धं।ततश्च संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञाया अपि विरहात् [illegible]स्य त्रगुप्पीरन्त् व इति प्लुतो न स्यात्॥तस्मात्तु तु गुरुसंज्ञासंयोगसंज्ञाह
ल्संज्ञानां उत्तरोत्तरसापेक्षतया प्लुतसिध्यर्थं हल्संज्ञा एषितव्या॥तदेतदभिप्रेत्योक्तं संयोगसंज्ञाप्रयोजनमिति॥त[illegible]उपधासंज्ञापि प्रयो
जनं॥निष्कृतं दुष्कृतं इदुदुपधस्य चेति षत्वं यथा स्यात्॥भाष्यकारस्त्वाह॥इदुदुपधस्यानिको यो विसर्ग इति व्याख्यानान्नेदं प्रयोजनं॥उप
धाग्रहणप्रत्याख्यानाद्धि॥इदुद्भ्यां परस्य विसर्गस्येत्येव इष्टसिद्धेरिति॥अलोन्त्यविधिश्च प्रयोजनं॥वृक्षस्तरति विसर्जनीयांतस्य पदस्य
स इति पक्षेऽन्त्यस्य सत्वं यथा स्यात्॥पदस्य यो विसर्जनीय इति व्याख्यानान्निर्दिश्यमानस्येति[illegible]र्भाषया वासिद्धत्वादिदमपि निष्प्रयोजनं
॥द्विर्वचनं च प्रयोजनं॥उरःकः उरःपः अनचि चेति अच उत्तरस्य यरो विधीयमानं द्वित्वं सिद्धं भवति॥तथा स्थानिवद्भावप्रतिषेधोपि प्रयोज
नम्॥यथा उरःकेणेत्यादौ॥अड्व्यवायेपीति णत्वं सिद्धं भवति॥एवं व्यूढोरस्केनेत्यादावपि प्राप्नोति स्थानिवद्भावात्सकारस्य तत्रानल्विधाविति
प्रतिषेधोऽल्त्वमसि[illegible]ष्यति॥नच पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधोस्त्विति वाच्यं॥नपदांतसूत्रशेषभूतस्य नस्य अचः परस्मिन्नित्येत
द्विषयकत्वात्॥स्थानिवद्भावप्रतिषेधस्य त्रिपादीस्थस्यासिद्धतयान्यायसिद्धं तदिति पक्षे तु नेदं प्रयोजनं॥उरःकेणेति णत्वं संस्कर्त्तेत्यत्र सकारस्य
द्वित्वं चाधिकं प्रयोजनं बोध्यमिति दिक्॥यद्यपि सर्वमिदं अट्शरोरूपदेशेन सिध्यत्येव तथापि वार्त्तिकाक्षररचनाया द्विधापि संभव इति भावः॥ राम
लण्॥अत्राकारोनुनासिकः प्रतिज्ञायते॥ननु हकारादिष्विवोच्चारणार्थः॥तेनोरण्रपर इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणं भवति॥प्रत्याहारग्रहणेज्ञाप ३१

कस्तु ऋकार ऌकारयोः सवर्णविधिरिति वार्तिकनिर्देशः ॥ ननु अइउणित्यत्रानुबन्धेन णकारः सकृदेवोपानुबध्यते तेनाण्ग्रहणेष्विण्ग्रहणेषु
च पूर्वेण परेण वेति संदेहः प्राप्नोति । तस्मादसंदेहाय इह अनुबंधांतरमेव कुतो न कृतमिति चेत् ॥ न । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदे-
हादलक्षणमिति परिभाषां ज्ञापयितुमनुबन्धस्यैव पुनरनुबंधनात् ॥ ञमङणनम् ॥ झभञ् ॥ अत्र मकारानुबंधो भाष्ये प्रत्याख्यातः ॥ स हि प्र
त्याहारत्रये उपयुज्यते । अम् यम् ङम् इति तच्च त्रयं ञकारेणैव निर्वहति ॥ तथा हि ॥ पुमः खय्यम्परे इत्यस्तु ॥ न च ञकारभकारपरः खय् अस्ति
॥ येनातिप्रसंगः स्यात् ॥ तथा हलो यञां यञि लोप इत्येव पाठ्यं ॥ न च ञकारभकारौ ञकारभकारपरौ स्तः हलउत्तरयोस्तयोः संभवे तु झरो
झरि इति लोपेन भाव्यमेव ॥ तथा ङञो ह्रस्वादचि ङञुण्नित्यमिति पाठ्यं ॥ न च ञकारभकारौ पदान्तौ स्तः ॥ उज्झेर्लभेश्च क्विपि तौ स्त एवेति
चेन्न ॥ उज्झेर्दीपधतया संयोगांतलोपे सति उदिति रूपाभ्युपगमात् ॥ लभेस्तु जश्त्वविधानात् ॥ नन्वेवमपि आगमिनस्त्रयो ङणनेभ्यः परे
अचः आगमास्तु पंचेति संख्यातानुदेशो न स्यादिति चेत् न ॥ यथासंख्यमित्यत्र हि विध्यर्थप्रमितिवेलायां निर्दिश्यमानगतसंख्यसाम्यः
मांश्रीयते ॥ न तु लक्ष्यसंस्कारवेलायां प्रयोगगतं ॥ तस्मान्मास्तु मकारोनुबंध इति स्थितं ॥ घढधष् ॥ जबगडदश् ॥ खफछठथचटतव् ॥ क
पय् ॥ शषसर् ॥ हल् ॥ इति माहेश्वराणि अक्षरसमाम्नायसूत्राणि ॥ अत्रायं संग्रहः ॥ एकस्मान्ङञणवटा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमास्युः ॥ ज्ञे
यौ चयौ चतुर्भ्यो रः पंचभ्यः शलौ षड्भ्य इति ॥ अस्यार्थः ॥ ङञणवटाः एकस्मात् परे याद्याः स्युः ॥ तथा हि ॥ ङकार एकस्मात् परो ग्राह्यः एङिपर
रूपमिति यथा । ननु षिड्गिरादिभ्यो ङस्यति वक्तिरव्याति भ्योङित्यकारेणग्रहणमस्त्विति चेन्न ॥ आदिरंत्येनेत्यत्राणुदित्सवर्णस्य चेत्यतो
प्रत्यय इत्यनुवृत्तेः ॥ अत एव रोः सुपीति न प्रत्याहारग्रहणं ॥ सुपि चेत्यत्र तु अप्रत्यय इति प्रतिषेधो नास्ति ॥ यञादाविति विशेषणात् ॥ उ

प्र॰कौ॰ नरत्रच बहुवचने झलीति विशेषणात्॥ सुप्तिङंतंपदमित्यत्र तिङ् साहचर्यात् शासइदङ्हलोरित्यत्रतु अङ्ग्रहणसामर्थ्यादपि प्रत्या
३१ हार ग्रहणं न भवति॥ अङादौ हलादौ चेति हि व्याख्याने अङ्हलोरिति व्यर्थमेवस्यात्॥ द्विविधा एव हि क्ङितः प्रत्यायाः अङादयो हलादय
श्च॥ व्यतिशासैइत्यत्र तु क्ङित्वमेव नास्ति॥ अटामहैकादेः [illegible]निवर्त्तावेन अङ्गादित्वाच्च॥ ऋदृशोङीत्यपि न प्रत्याहारः॥ ऋकारांते
षु ऋच्छत्यृतामितिगुणविधानात् ज्ञापकात्॥ सनि च इङ्श्चेति न प्रत्याहारः॥ इकोझलिति किंत्वविधानात्॥ अज्झनगमां सनीति दीर्घ
विधानाच्च इङंतानां सनिगम्यादेशे हि सति उदात्त इतसूत्रद्वयं निर्विषयं स्यात्॥ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः इङश्चेत्यपि न प्रत्याहारः॥ वै
यर्थ्यप्रसंगात्॥ तथाहि॥ इकारांतेभ्य एरचाभाव्यं॥ उकारांतेभ्य ऋदोरबित्यप॥ लृकारांतास्तु अंत्येव न एजंतानां अपि अनैमित्तिके
न आत्वेन प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव भाव्यं अतः प्रत्ययोत्पत्तिवेलायामेजंतान संत्येव॥ ऋदंताः [illegible]वशिष्यंते॥ तत्र उरित्येव लाघवाद्ब्रूया
त्॥ वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणेनैव ऋदंतेषु घञः सिद्धत्वात्सूत्रमेवेदं न कुर्यात्॥ अथोच्येत॥ इङश्चेत्यारंभसामर्थ्यादिवर्णोवर्णौ वि
ष्वेव अजब्भ्यांसह वैकल्पिकोऽयत्र समाविशत्विति॥ तदपि न॥ एवं हि सति अजपौ विधावेव वा ग्रहणं कुर्यात्॥ क्रीङ्जीनां णाविति न प्रत्या
हारः॥ क्रीञ्योः पृथक् [illegible]वैयर्थ्योपपत्तेः॥ न चेकारांतानां मध्ये एतयोरेवेति नियमार्थमिति वाच्यं॥ एवं हि इक इत्येव ब्रूयात्॥ एङंतानां
सामान्यलक्षणेनैव आत्वस्य सिद्धत्वात्॥ इङ्धार्योरित्यपि न प्रत्याहारः॥ धारिणा साहचर्यात्॥ तस्मात्सिद्धं ङकार एकस्मादेवेति
॥ तथा ञकारोप्येकस्मादेव॥ अतो दीर्घो यञीति॥ तथा अइउणित्येष णकारोप्येकस्मादेव॥ अणितियथा॥ अथेणः षीध्वमित्यादौ वि— राम
ण प्रत्याहारोप्यनेन कृतो नेति चेन्न॥ अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरित्यत्र इकारोकारयोः स्वरूपेण निर्देशात्॥ अन्यथा हि संहितायां मात्रालाघ ३१

घवात्पदच्छेदेप्यर्द्धमात्रालाघवादिणि इत्येव ब्रूयात्॥ व्याख्यानाच्च पूर्वेण न तु परेण गृह्यते॥ व्याख्यानं च सिद्धांतेपि शरणं॥ घोरित्यपि
हि निर्देशे किं ह्रस्वयोर्ग्रहणमुत दीर्घयोः उत यकारवकारयोरिति संदेहः स्यादेव॥ एवं च एच इग्घ्रस्वादेश इति सूत्रे इण् इत्येव प्रतिपत्तिलाघ
वार्थं वक्तव्ये इग्ग्रहणमपीह लिंगं॥ इण्ग्रहे हि तत्र यथासंख्यप्राप्तिरेव नेति न तत्परिहाराय यतितव्यमिति दिक्॥ एवं वकारोप्यकस्मादेव॥
न स्वल्वम्प्रशानिति॥ एचोयवायाव इति सूत्रे अव् इति न प्रत्याहारः आयादिसाहचर्यात्॥ एवं टकारोप्यकस्मात्॥ अट्कुप्वाङिति॥ झाभ्यां
षः॥ एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोरिति यथा॥ ककारस्त्रिभ्यः॥ अकः सवर्णे॥ इको यण्॥ इमुमुन्नांतात्क इति यथा॥ लणित्यत्रत्यो णकारोपि
त्रिभ्यः॥ अणुदित्सवर्णस्येत्येकएवाण्॥ इणः षीध्वमित्यादयः सर्वे इणः इको यणित्यादौ यण्च॥ तत्र यण् तावत्पूर्वेण न संभवत्येव॥ इण्तु सं
भवन्नपि ज्ञापकात्यक्तः॥ अणस्तु उभाभ्यां ग्रहणे स्थिते क्व पूर्वेण क्व वा परेणेति विवक्षायां ग्रहणशास्त्रे परेणैव अन्यत्र तु पूर्वेणैवेति सिद्धा
न्तः॥ उक्तं हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति॥ न हि परेश्वघांकयोरित्यादौ व्याख्यानादन्यन्नियामकमस्ति॥ किंच॥ अण्ग्रहणानि ताव
त्संच॥ उरण्रपरः अणुदित्सवर्णस्य॥ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः केणः अणोप्रगृह्यस्येति॥ तत्र उरण्रपर इति नांत्पूर्वेण॥ ऋत इद्धातोरिति धा
तुग्रहणात् ज्ञापकात्॥ तद्धि मातृणामित्यादिव्यावृत्त्यर्थं क्रियते॥ परेण [illegible] गे नामीति दीर्घस्यापि रपरत्वापत्त्यो[illegible]वर्त्याप्रसिद्धिः॥ ननु
चिकीर्षतीत्यत्राज्झनगमामिति दीर्घे रपरत्वे च सति उपधायाश्च [illegible] इत्वे न [illegible]॥ तद्वन्मातृणामित्यत्रापि प्रसंगेन [illegible] कृते तयाउत्तरार्थं धातु
ग्रहणं भविष्यतीति चेत्॥ न॥ एवं हि सत्युत्तरसूत्रे वकुर्यात्॥ इह करणं ज्ञापकमेव॥ तथा च वक्ष्यति॥ नुडाच्च उत्तरार्थं तु इह किंचिन्न योइतीति
॥ किंच॥ अण्ग्रहणसामर्थ्यादपि पूर्वेणैवायं॥ यदि हि परेण स्यात् उरजित्यज्ग्रहणमेव कुर्यात्॥ कृतिः कृतं प्रकृतं तन्नृः पाहि मातृणामित्या

श.कौ. दौ आद्युदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घाणां रपरता याः परेणाण्ग्रहेणापादयितव्यायास्तावतापि लाभात्॥ कर्त्तॄकारक इत्यादौ गुणवृद्धि
३३ प्रसंगे एचाम वर्णस्य चाविशेषादुपरत्वस्य विकल्पेन प्रसंग इत्यपि अज्ग्रहणे न सिध्यत्येवास्यादेतत्॥ कर्त्रर्थमित्यत्र इको यणि रपरत्वे रे
फद्वयश्रवणार्थमण् ग्रहणं स्यात्॥ नह्येतदज्ग्रहणे न सिध्यति हलो यमां यमि लोपस्तु वैकल्पिकः॥ झयो होन्यतरस्यामित्यतोन्यतर
स्यांग्रहणानुवृत्तेः॥ अत्र च ज्ञापकं ग्रहणकशास्त्रेण ग्रहणं। तद्धि संयंतो वत्सरः यल्लोकमित्यादौ परसवर्णस्य सानुनासिकस्य यरो ग्रह
णेन ग्रहणादनचि चेति द्वित्वे कृते पक्षे यवलानां त्रिकस्य श्रवणार्थं क्रियते हलो यमामित्यस्य नित्यत्वे तु व्यर्थमेव तत्स्यात्॥ यद्यपि गुणाना
मभेदकत्वेनैव सानुनासिकयवलानां द्वित्वसिद्धेर्ग्रहणकशास्त्रे अज्ग्रहणमेवोचितं न त्वण्ग्रहणं तथापि गुणा भेदका इत्यपि ज्ञाप
यितुमण्ग्रहणं भेदकाभेदकपक्षयोश्च जातिव्यक्तिपक्षयोरिव लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था॥ अत एव चतसर्याद्युदात्तनिपातनमित्यादि
संगच्छते॥ अत एव दीर्घाट्टन आ विभक्तावित्यादावविदमस्त्यदाद्यत्वे चानुनासिको नेति वक्ष्यामः॥ यत्तु विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकान्तरव
र्णनं॥ अनुवर्त्तते विभाषा शरोचि यद्वारयत्ययं द्वित्वं नित्ये हि तस्य लोपे निषेधार्थो न कश्चित्स्यादिति॥ तत्तु भाष्ये दूषितं॥ तथा हि॥ लोप
स्य नित्यत्वे अचो रहाभ्यामिति द्वित्वे नारंभसामर्थ्यात्तद्बाधः॥ द्विविधा एव हि परः यमो झरश्चेति॥ तत्र हलो यमामिति झरो झरीति च
लोपे कृते द्वित्वं वृथा स्यात्॥ किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणमिति चेत्॥ यत्रांतरेण द्वित्वं व्यञ्जनत्रयं लभ्यते॥ यथा आदित्यो देवतास्यं
आदित्यः प्रत्तं अवत्तमिति॥ एवं स्थिते चतुर्ष्वित्यत्रापि यदि द्वित्वं स्यात्तर्हि लोपो न स्यादेव॥ ततश्च सार्थकः शरोचीति निषेधः कथं वि राम.
भाषानुवृत्तिं ज्ञापयेदित्यास्तां तावत्॥ सर्वथापि विकल्पानुवृत्तेः स्थितत्वात्पाक्षिके रेफद्वयश्रवणार्थं अण्ग्रहणमस्त्विति॥ अत्रोच्यते ३३

॥कर्त्रर्थमित्यादौ सत्यपि रपरत्वे रेफद्वयश्रवणं दुर्लभम्॥ रोरीति लोपात्॥ न च तत्र पदान्तस्येति न्याख्यातुं युक्तं जर्गृधेर्लङ्‌ अजर्घाः पास्पर्द्धेर्लङ्‌ अपास्पाः इत्यादेरसिद्धिप्रसंगात्॥ न चाण्ग्रहणसामर्थ्यात्तद्बाधः पूर्वेणापि ग्रहणे अबाधेनैवोपपत्तेरिति दिक्॥ तस्मात्तु ग्रहणसामर्थ्यादण्ग्रहणसामर्थ्याद्वा उरण् रपर इति पूर्वेण ग्रहणमिति स्थितं॥ वस्तुतस्तु धातुग्रहणमेव ज्ञापकं॥ अण्ग्रहणस्य त्वाकृतिरित्यादौ लपरताफलमित्यपि शक्यत्वात्॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति तु परेणैव॥ उरृदिति लिंगात्॥ तत्र हि कृतसंज्ञाब्द नेद्‌ इत्यस्मात्तु रादिण्यन्ताल्लुङि चङि अचीकृतदित्यत्र ऋकारस्य दीर्घस्थापि स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्येवमर्थं तपरकरणं कृतं ग्रहणकशास्त्रेण पूर्वेण ग्रहणे तु दीर्घस्य ऋकारस्य न स्थानित्वं न वादेशत्वं प्रसक्तमिति व्यर्थं तपरत्वं स्यात्॥ ननु सत्यपि परेण ग्रहणे उरृदित्यत्र तपरत्वं व्यर्थमेव॥ भाव्यमानेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तेरिति चेन्न॥ वक्ष्यति हि तत्र वृत्तिकारः॥ न चायं भाव्यमानो ऽपि किन्तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपेणाभ्यनुज्ञायत इति॥ कृते तु तपरत्वे तद्बलादेव दीर्घस्थाने भाव्यमानतापि लभ्यत इत्यन्यदेतत्॥ तस्माद्ग्रहणकशास्त्रेण परेणेति स्थितम्॥ तत्फलं तूरण् रपर इत्यत्र उरित्यनेन ऋकारस्य ग्रहणाद्वृतइद्धातोरुदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यादौ रपरत्वसिद्धिः॥ ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोण इत्यत्रापि हलामणामसंभवादेचां तु विशेषाभावाद्गर्थमेवाण्ग्रहणं स्यात्॥ तत एव तत्सिद्धमित्यण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेण॥ ननु तृहू यमने अस्मात्तृविउ दित्वादिड्भावे गुणे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु रेफस्य दीर्घस्थानसाम्यादृकारे ढलोपस्यासिद्धत्वादुपधायाश्चेतीत्वे पूर्ववद्गुणे वेढेति यथा स्यादिति परेण ग्रहणं स्यात्॥ एवं तर्हि ततीयेति निर्देशाल्लिंगात्पूर्वेणैव॥ परेण हि ग्रहणे हल इत्यत्राप्यस्यैवाण्ग्रहणस्यानुवृत्तेः संप्रसारणे कृते दीर्घः स्यात्॥ तथा दृढादिषु दृढशब्दस्य पाठोपि ज्ञापको बोध्यः॥ तृहू उद्यमने अस्मान्निष्ठायां ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु

ढ इति रूपम्॥ दंत्योष्ठ्यादिष्वायं॥ उद्दहरस्त्रः सहमूलमिंद्रेति दर्शनात्॥ मूलमंस्यावर्हीति सूत्रे हरदत्तादिग्रंथेस्पष्टमेतत्॥ तुरासाहोस्तत्वात्‌तर
त्वेनपठ्यमानयोः तृहूस्तृंहूहिंसायामिति धात्वोरपिनिष्ठायां तृढः स्तृढ इति रूपं बोध्यम्॥ दृढः स्थूलबलयोरितितु इडभावोनकारहकारं
योर्लोपो निष्ठातकारस्य ढत्वंच निपात्यतेनतु असिद्धकांडस्थढत्वादेरिह प्रवृत्तिरितिवक्ष्यते॥ वेनपरिदृढ्यपाचि दृढीकन्येत्यादौलघुत्व
मप्युक्तौणेरयादेशः ष्यङभावश्च सिध्यतीतिदिक्॥ तेनढ्लोपसूत्रे परग्रहणपक्षेपि दृढंतृढस्तृढेष्वेवातिप्रसंगोनतुदृढेपीति विवे
कः॥ केणइत्यत्रपरेणणग्रहणे गौकानौकागीष्का उपानत्कांचतुष्कमितिधत्वविसर्जनीययोरसिद्धत्वाद्ह्रस्वप्रसंगः तथापीह ह्रस्वश्रुत्योपस्थि
तस्याचइत्यस्य अबाधायपूर्वेण भविष्यति॥ अबाधेनोपपत्तौहि बाधोनन्याय्यः॥ अणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्र परेणसतिकर्त्रे॥ अग्ने॥ वायोपचैप
पौ॥ मालामाचक्षाणो माल्॥ ह्मलवयतेरप्रत्ययः ह्मलव्॥ अत्रापिप्राप्नोति॥ रेफवर्जिता अंतस्थाः सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेनद्विधेत्युक्त
त्वात्॥ तस्मादिह अप्रगृह्यस्येतिपर्युदासादचएवानुनासिकोबोध्यः॥ नचाणग्रहणसामर्थ्यान्नत्रिवयुक्तन्यायस्यबाधः॥ तस्यप्रत्ये
णाप्युपपन्नत्वात्॥ अत्रलण्सूत्रेस्थित्वा ह्मलव्शब्दमित्थंकैयटोव्युत्पादयत्॥ ह्मलंह्मलश्चनीतिक्किपिकृते ह्मल ह्मलश्वमाचष्टइतिणिचिटिलो
पेचकृते ह्मलवयतेर्विचि ह्मलवइति भवति॥ क्किपितुक्कौलुप्तंनस्थानिवत्॥ क्कौविधिप्रतिनस्थानिवदित्युभययापिस्थानिवद्भावनिषेधात्संप्र
सारणप्रसंगोलोपोव्योर्वलीतिलोपंबाधित्वातदपवादस्यऊठःप्रसंगश्च॥ विचितुस्थानिवद्भावाद्दूलनिमित्तोवलोपोनभवति॥ नन्वेवमपि
ह्मलव्करोतीत्यत्रहलिसर्वेषामितिप्राप्नोति॥ नचस्थानिवद्भावः॥ पूर्वत्रासिद्धेतन्निषेधादितिचेन्न॥ भोभगोइत्यनोशिइत्यनुवर्त्यअशि
हलितेहिधानादिति॥ नचविच्पक्षेपिणिचःप्राग्भावित्वंक्किपमेवाश्रित्यऊठ्प्रसंजनीयः॥ अंतर्भूतक्किपाश्रयतया अन्तरंगेकर्तव्येबहि

भूतणिजपेक्षतया बहिरंगस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात्॥ इदं त्विह वक्तव्यं॥ क्विप्पक्षेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन ब्रश्चतिग्रहणेन ग्रहणाद्व्र-
श्चेतिषत्वं दुर्वारं॥ न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं॥ पदान्तविधौ नेति निषेधात्॥ पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधाच्च॥ तस्मान्नायं वृश्चतिरपि तु व्रेतिर्व्री
ति वा वृक्षं व्रैतीति वृक्षव्रीः वृक्षं व्रातीति वृक्षव्राः वृक्षव्र्यं वृक्षव्रां वा आचष्टे वृक्षव्र् क्विप्॥ न तु क्किप्॥ ऊठ्प्रसंगात्॥ क्वौ विधिं प्रति स्थानिव
त्त्वनिषेधात्॥ तथा च वृद्धेर्वपतेर्दयूरिति सिद्धांतितं॥ न चैवमपि लोपो व्योरित्यस्य प्रसंगः॥ स्थानिवत्त्वात्॥ न च पदान्तविधित्वम्॥ पदान्त-
श्चेत् विधीयेत इत्यर्थात्॥ लोपस्य चानवयवत्वात्॥ विभावितं चेदं भोभगो इति सूत्रे कैयटेनेति दिक्॥ यत्तु हलि सर्वेषामिति सूत्रे हरदत्तेनो-
क्तं॥ वृक्षव्र् करोतीत्येवंरूपः प्रयोगो नास्त्येव॥ अनभिधानात्॥ लण्सूत्रे न पदान्ता हलो णः सन्तीति भाष्यकारोक्तेश्चानभिधानं निश्चीयत
इति॥ तच्चिन्त्यम्॥ लण्सूत्र भाष्येन पदान्ताः परेणः सन्तीति पाठात्॥ अप्रगृह्यस्येति पर्युदासाश्रयणेनाचामेव कार्यभाक्त्वादितरेकार्य-
भाजो न संतीत्येवंपरतया कैयटेन तद्विवरणाच्च॥ ननु चापमस्ति कर्त इत्युत्तरभाष्ये दूषितत्वाच्च॥ त्वदुदाहृतपाठे उत्तरभाष्यस्योक्तिसंभ
वालाभाच्च॥ अत एव भोभगो इति सूत्रे भाष्यकारवृत्तिकारादिभिः सर्वैरपि वृक्षव्र् इत्युदाहृतम्॥ स्वयमपीहृतथैवोदाहृतमिति पूर्वापर
स्वग्रन्थविरोधो भाष्यवृत्तिकैयटादिसकलमहाग्रंथविरोधो मूलयुक्त्वभावश्चेति तिष्ठतु तावत्॥ प्रकृतमनुसरामः॥ मकारोपि त्रिभ्यो-
ग्राह्यः॥ पुमः खय्यम्परे॥ हलो यमां यमि लोपः॥ ङमो ह्रस्वाद् चीति॥ चकारश्चतुर्भ्यः इकोवणचि॥ इ च एकाचोम्॥ एचोयवायाव इति
॥ पूर्वौ तु ताभ्यामैच्॥ यकारोपि चतुर्भ्यः॥ अनुस्वारस्य ययि॥ मय उञः॥ झयो होन्यतरस्यां॥ पुमः खयीति॥ रः पंचभ्यः॥ यरोनुनासिके
॥ झरि सवर्णे॥ खरि च॥ अभ्यासे चर्च॥ वाशरि॥ शकारः षड्भ्यः॥ भोभगो अघो अपूर्वस्य योशि॥ हशि च॥ नेड्वशि कृति॥ झलांजशो-

झशि। एकाचोवशोभष्॥ लकारोपिषड्भ्यः। अलोन्त्यस्य॥ हलिसर्वेषां॥ इड्वलादेः। रलोव्युपधात्॥ झलांजश्॥ झलइगुपधादिति॥
अयंचचतुर्दशसूत्रीस्थैर्हल्भिरिड्भिः संपन्नानांअष्टाध्याय्यांव्यवहृतानांप्रत्याहाराणांसंग्रहः॥ तेनसुप्तिङादेरप्रत्याहारस्यञमंताड्ढ्
त्युणादिषुव्यवहृतस्यञम्प्रत्याहारस्ययमिञमन्तेष्वनिडेकइष्यतइतिव्याघ्रभूतिनाव्यवहृतस्यचचयोर्द्वितीयाः शरिपौष्करसादे
रितिवार्तिककृताव्यवहृतस्यचय्प्रत्याहारस्यचाधिक्येप्यदोषः॥ संख्यानियमश्चायमुत्तरंत्रएकचत्वारिंशाड्व्यवहारादध्यवसीयतइति
बोध्यम्॥ अत्रश्लोकवार्त्तिकं॥ प्रत्याहारेऽनुबंधानांकथमज्ग्रहणेषुन॥ आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्चबलवत्तरः॥ प्रत्याहारोक्षरसमाम्नायः तत्र
येनुबंधाः तेषामज्ग्रहणेष्वित्युपलक्षणं॥ अजादिप्रत्याहारग्रहणेषु॥ कथंनेति॥ ग्रहणमितिशेषः॥ आदिरन्त्येनेतिसूत्रेणहिअकारस्यारभ्याच
काराद्वर्णानांभवन्ती अच्संज्ञामध्यस्थत्वाविशेषादिकारादीनामिवणकारककारङकाराणामपिस्यात्॥ ततश्चदधिणकारःदधिकका
रः दधिङकारइत्यत्रोयणस्यात्॥ एवंअड्ग्रहणेचकारस्यापिग्रहणाट्चीनामित्यादावड्व्यवायइतिणत्वंस्यात्॥ एवमिण्ग्रहणेनच्का
रग्रहणाद्ध्रुविध्वेवृत्यादौविभाषेटइतिढःस्यादिति पूर्वपक्षः पूर्वार्द्धस्यार्थः॥ उत्तरमाह॥ आचारादिति॥ आचारोऽत्रसूत्रकृतोनिर्देशः॥ उणादयो
बहुलम्॥ तृषिमृषिकृशेः॥ ङसिङसोश्चेत्यादौयणोऽकृतत्वान्मध्यस्थानामप्यनुबंधानांसंज्ञित्वंनेति ज्ञाप्यतइत्यर्थः॥ समाधानांतरमाह॥ अ
प्रधानत्वादिति॥ अणित्यादिसंज्ञाःप्रणेतुंतद्रूपप्रतिपादनायानुबंधाउच्चार्यन्ते॥ ततश्चपरार्थमुपादीयमानतयातेषामप्राधान्यं॥

॥ इतरेषांतुस्वार्थमुपादीयमानत्वात्प्राधान्यं॥ तेनतेषामेवसंज्ञानत्वनुबंधानां॥ प्रधानाप्रधानयोःप्रधानेका
र्यसंप्रत्ययइतिन्यायात्॥ नन्वेवमकारस्याच्संज्ञानस्यात्॥ संज्ञाप्रतिपादनेचकारस्येवतस्याप्यंगत्वाविशेषादितिचेन्न॥ स्वरूपमित्यनुवृत्त्या

आदेरपि संज्ञित्वात्॥ स्वंरूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य॥ सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शकतया औत्सर्गिकत्वात्॥ इतेति तृतीयया इतो प्राधान्य
त्वाभात्॥ तदेवं संज्ञाप्रवृत्तिकाले नुबंधानां संनिधानमभ्युपेत्य द्वेधा समाहितं॥ वस्तुतस्तु तदेव नास्तीत्याह॥ लोपश्चेति॥ बलवानेव बल
वत्तरः स्वार्थे तरप्॥ अल्याचूतरमिति यथा॥ हलन्त्यमिती त्संज्ञायां हि कृतायां णकारादीनामचूसंज्ञा प्राप्नोति॥ लोपश्च॥ तत्र परत्वान्नि
त्यत्वादंतरंगत्वाच्च लोपे कृते संज्ञाप्रवृत्तिकाले णकारादीनामसत्वादेव तेषामजादिसंज्ञा नेति भावः॥ यस्मिंस्तु प्रत्याहारे पौनुबंधो पेक्षित
स्तस्य वचनसामर्थ्यान्न तत्प्रवृत्तेः प्राग्लोपाभावः॥ लुप्तेपि वा तस्मिन् भूतपूर्वेण तेन सहित आदिः संज्ञा भविष्यति॥ अंतःपातिनां तु लुप्तानां न
संज्ञा॥ श्रूयमाणे ञिकारादिषु सावकाशत्वादिति॥ ननु हल्प्रत्याहारे अकारस्य प्रवेशो दुर्वारः॥ नहि तत्र लोपो लभ्यते॥ ततः प्रागचूसंज्ञा
विरहेणोपदेशे जितीत्संज्ञाया अप्रवृत्तेः॥ एवं चाद्यसमाधानमपि दुरुपपादं॥ उदात्ततस्याचारस्य लोपश्च बलवत्तर इत्यनेनैव गतार्थ
त्वादिति चेत् न॥ सोस्यादिरिति निर्देशेन प्रथमस्य गुणानां भेदकत्वे न चरमस्य धर्मसमाधानस्य सूपपादत्वादिति दिक्॥ ॥इति श्रीशब्द
कौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमान्हिकम्॥२॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः॥ वृद्धिरादैच्॥ आकार ऐकार औकारश्च वृद्धिसंज्ञः
स्यात्॥ संज्ञाप्रदेशा वृद्धिरेचीत्यादयः तदुदाहरणमेवास्याप्युदाहरणं बोध्यम्॥ इह आच्च ऐच्चेति इतरेतरयोगे द्वंद्वः सुपांसुलुगिति सुलु
ग्वा॥ अथवा समाहारे द्वंद्वः॥ न चैवं द्वंद्वाच्चुदषहान्तादिति टच् स्यादिति वाच्यम्॥ समासांतविधेरनित्यत्वात्॥ अत्र ज्ञापकं द्वित्रिभ्यां ष
मूर्ध्न इति षविधानं॥ तद्धि बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षचि प्रकृतेपि क्रियते॥ षचश्चित्वसामर्थ्याज्ज्ञायमानमन्तोदात्तत्वं बहुव्रीहित्व प्रयु
क्तं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं यथा बाधते तथा द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहाविति विधीयमानमंतोदात्तत्वविकल्पं मा बाधिष्टेत्येवमर्थं॥ नच

रा॰कौ॰ द्वित्रिभ्यामित्यस्य क्वचिल्लब्धावकाशत्वेऽसत्येव संगच्छते न त्वन्यथा ॥ अवं काशब्दसमासांतानामनित्यतायां सत्यामेव लभ्यते । त्रिमूर्द्धं
३६ सप्तरश्मिं गृणीषइति यथा ॥ तस्मात्षप्रत्ययविधानं ज्ञापकमिति स्थितम् ॥ तथा द्वित्रिभ्यामिति सूत्रे बहुव्रीहिग्रहणमपीह ज्ञापकं ॥
अन्यथा पाद्दन्मूर्द्धसु इत्येव निर्दिशेत् एवं हि सति कृतसमासान्तपाठस्य क्रमोऽपि न विरोत्स्यते बहुव्रीहिभिन्नं च समासांतरं वरहादेव
वारयिष्यते ॥ ननु षष्ठीतत्पुरुषादिवारणाय बहुव्रीहिग्रहणमस्तु ॥ न तथा हि ॥ द्वयोर्दंता इति विगृह्य द्विदतः पश्येति प्रयोगे पद्दन्निति द-
त् आदेशः स एवेह निरनुबंधकत्वाद्गृह्येत ॥ न च पद्दन्निति सूत्रे तदंतविधिर्दोर्लभ्यात्कथमेतदिति वाच्यम् ॥ ष्यङः संप्रसारणसूत्रस्थ
पूर्वपक्षन्यायेन सिद्धं त्ववयवानन्यत्वादित्याष्टमिकभाष्यवार्त्तिकन्यायेन त्ववयवस्य कार्यलाभात् ॥ अन्यथा ह्यास्ति शीर्ष्ण्यौपैषीत्याद्य-
वगतेरिति वक्ष्यते ॥ तस्मात्कथं बहुव्रीहिग्रहणं ज्ञापकमिति चेत् ॥ न ॥ पूर्वोत्तरसाहचर्यबलेनापि बहुव्रीह्यप्रविष्टस्य वारणसंभवात् ॥ द-
त् इति सानुबंधस्यापि सुपठत्वाच्च ॥ स्फिगपूतवीणांजोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम चेति सूत्रे अपाच्चेत्यनुवृत्त्यापस्फिगमित्याद्यन्तरो-
दांतोदात्तविधायके अध्वशब्दग्रहणमपीह लिंगं ॥ उपसर्गादध्वन इत्यच्प्रत्ययस्य नित्यत्वे हि विवृत्वादेव सिद्धं स्यात् ॥ तथा प्रने रंप्राद-
पस्तत्पुरुषे इति सूत्रे अश्वादिगणे राजन्शब्दस्य पाठोऽपीह लिंगम् ॥ अन्यथा राजाहःसखिभ्यष्टजिति टचैव सिद्धे किं तेन ॥ यत्तुक्तं
कुपूरब्धूःपथामित्यत्र टिलोपस्येव प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन अप्रत्ययस्यापि प्राप्तौ तदकरणं ज्ञापकमिति ॥ तन्न ॥ अतिदेशो- —
ऽयमनित्य इति क्लकृत्सूत्रे प्रपंचितत्वादिति दिक् ॥ कृतमनयोः साधुत्वमित्यादिभाष्यग्रंथाश्चास्मिन्पक्षेऽनुकूलाः अनयोः पदयोरि- राम
तिस्वरसात् ॥ अथवा आदित्यसमस्तमेव ॥ पस्पशापांशब्दा प्रतिपत्तिरिति वार्त्तिके भाष्यकारैरेव वरद्भिः आत् ऐजिति पदविभागप्रद- ३६

र्शनात्॥ अस्मिंश्च पक्षे अनयोः सूत्रखंडयोरितिनेयं॥ पक्षान्तराभिप्रायकमेववा तत्॥ वृद्धिशब्दस्तु तंत्रेणावृत्त्या वा योजनीयः॥ द्वि
र्वचनेचिङ्यणः संप्रसारणमित्यादाविवउभयथाप्यदोषात्॥ आदितितपरकरणमैजर्थं तेन त्रिमात्रचतुर्मात्राणामैचां संज्ञा न भवती
त्यादिएओङ्ऐऔच्सूत्रयोः प्रपंचितं॥ नचैवं तकारस्य उत्तरशेषत्वेनैव स्यादिति पदान्तताविरहाज्जस्त्वं न स्यादिति वाच्यम्॥ असंदेहा
र्थं तया आकारप्रश्लेषत्वस्यापि संभवात्॥ अस्तु वादैजिति पदं॥ ऋत इद्धातोरित्यादौ दपरत्वमेवाश्रित्य तपरसूत्रे दकारोपि प्रश्लिष्यत इतिति
स्वरितमितिसूत्रे भाष्यकारैर्वक्ष्यमाणत्वात्॥ द्रुतस्वरस्यापि तत्कालग्राहकत्वात्॥ वस्तुतस्तु दकारप्रश्लेषपक्षोभ्युच्चयमात्रं॥ इह तु
तपरकरणं स्पष्टार्थमेवेत्यादि प्रागेवोक्तं न विस्मर्तव्यं॥ ननु चौः कुरिति कुत्वे ऐच् शब्दे प्राप्नोति चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षेऽस्य संज्ञा
शब्दतया लौकिकत्वेनानुशासनविषयत्वात्॥ त्रयीपक्षे जातिशब्दत्वसंभवात्॥ वैशेषिकपरिभाषया द्रव्यत्वगुणत्वादिजातिस्वीकारेवैया
करणपरिभाषयापि तत्स्वीकारस्य दुर्वारत्वात्॥ वस्तुतस्तु सिद्धांते व्यक्तिविशेषोपहितसत्ताया एव जातित्वस्वीकारादिहापि सास्तु॥ व्य
क्तिविशेषाश्च स्वरूपसत्ता अतद्भेदेनानुगतीकृतास्सत्तोपधायकाः॥ तदुक्तम्॥ तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिता इति॥ आद्यं तावद्व्यवहारासमु
दायानुकरणं वा ऐच्शब्दः अनुकरणशब्दाश्च जातिशब्दा एव॥ तत्रानुकार्यनिष्ठजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्॥ न चाद्यपक्षे सूत्रवैयर्थ्यं॥ मदीय
शास्त्रे वृद्धिशब्देनादैच एव ग्राह्या इति नियमार्थं सूत्रारंभात्॥ तदुक्तम्॥ अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगान्नियतत्वा
च्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादिति॥ अनेकस्मिन्ननेका वा शक्तिरस्येति विग्रहः॥ अवच्छेदकभेदेपि लाघवाच्छक्तिरेकैव औपाधिको भेद इतिविशा
दस्तु उपाधिभिन्न इत्यत्र पर्यवसन्न इति मतेन आद्यः पक्षः॥ उपाधिस्थित्यधीनस्थितिको जीवब्रह्मभेदवदुपधेयेपि भेदोस्तीति मतेन द्विती

प्रा·कौ यःकल्पः॥नकोपधायाइतिपुम्वद्भावनिषेधस्तुनास्ति॥नह्येतत्तुग्रहणंकर्त्तव्यमितिवक्ष्यमाणत्वात्॥अवच्छेदःसंकोचः॥सत्यपि
१० शक्तेर्निरवयवतयानसंभवतितथापितदितरस्मिन्तात्पर्यविरहएवशक्तिसंकोचोत्राभिमतः॥सर्वेसर्वार्थवाचकाइत्यभ्युपगमेपि
तात्पर्यंक्वचिदेवेत्यस्यनिर्विवाद— त्वात्॥शक्तिःपरंकारणतापरपर्यायासर्वत्रदुर्वारेत्युक्तं॥नचैवमन्यायश्चानेकार्थत्वमितिस्यनिर्वि
षयता॥पौरुषेयसंकेतनिरपेक्षस्यप्रसिद्धतरसम्बन्धस्यविनाप्रमाणंबहुषुनकल्पनमितितदर्थात्॥गौणमुख्यविभागोपिप्रसिद्ध्यप्रसि
द्धिनिबंधनएव॥गाव्यादीनामसाधुतापिसंकेतविरहेसत्येव॥अतएवप्रसिद्धेपिपक्षेगोण्यादीनांगोण्यांसाधुत्वमस्त्येवेत्यन्यत्रविस्तरः
॥उक्तंच॥व्यवहारायनियमःसंज्ञायाःसंज्ञिनिक्वचित्॥नित्यएवतुसंबंधोडित्थादिषुगवादिवत्॥वृद्ध्यादीनांचशास्त्रेस्मिन्शक्त्यव
च्छेदलक्षणः॥अकृत्रिमोभिसंबंधोविशेषणविशेष्यवदिति॥वस्तुतस्तुसाध्वसाधुबहिर्भावपक्षेप्येषामनुशासनविषयतास्त्येवेतिपक्ष
शायांसाधुत्वनिर्वचनप्रसंगेनोपपादितं॥तस्मात्सर्वथापिकुत्वंप्राप्नोत्येवेतिचेत्॥सत्यम्॥अयस्मयादीनिछंदसीतिभत्वप्रवृत्त्याकुत्वो
पयोगिनीपदसंज्ञाप्रतिबध्यते॥जस्त्वविध्येकवाक्यतापन्नातुपदसंज्ञास्त्येव॥ससुष्टुभासऋक्वतागणेनेत्यत्रतुविपरीतं॥कुत्वेपदत्व
मस्तिजस्त्वेतुनेतिविषयभेदेनसंज्ञाद्वयमस्तीत्यंशेपरंदृष्टांततावोध्या॥तेनउपदेशेजनुनासिकइदित्यादौकुत्वाभावोजस्त्वंचसिध्यति
॥छंदसिविहितस्यसूत्रेकथंप्रवृत्तिरित्याशंक्यछन्दोवत्सूत्राणीतिभाष्यम्॥इष्टिरियंभाष्यकृतः॥यद्वा॥छन्दःशब्दःस्वर्यते॥स्वरि
तेनाधिकारः अधिकंकार्यंगौणस्यापिग्रहणमित्यर्थः॥तेनछंदोंगेष्वपिनतत्कार्यप्रवृत्तिर्बोध्या॥संज्ञाद्वयसमावेशस्तुउभयसंज्ञान्य राम
पीति वक्तव्यमिति वार्त्तिकवचनात्॥षष्ठीयुक्तइतिसूत्रेछन्दसिवेतिविभज्यएकासंज्ञेतिनियमस्यछंदसिविकल्पनाद्वा॥यद्वा॥अ ३७

यस्मयादीनीत्यनेनोभयसंज्ञाप्रयुक्तकार्यभाजः समुदाया निपात्यन्ते॥ ननु प्रकृता भसंज्ञैव विधीयते॥ अतएव कार्यविशेषपुरस्का
रसंभव इति बोध्यं॥ तस्मात्कुत्वं नेति स्थितम्॥ कुशब्दस्य अणुदिदित्यनेन संज्ञात्वेन विनियोगात्तत्र च प्रागुक्तरीत्या मतभेदसत्त्वाज्जा
तिविशेषः प्रवृत्तिनिमित्तं॥ व्यक्तिविशेषोपहिता सत्तैव वा॥ शब्दस्वरूपं वा॥ तस्यापि ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं चेति पस्पशोक्तरीत्या व्यक्तिवि
शेषणतयाभानाभ्युपगमात्॥ तथा चोक्तत्रितयान्यतममिह त्वप्रत्ययार्थः॥ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतत्वं प्रयोगोपाधिमाश्रित्य तथाभू
तधर्मस्य त्वतलर्थताया वक्ष्यमाणत्वात्॥ यद्वा॥ प्रकृतिः स्वरूपपरा॥ तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तु त्वतलादीनां शक्तिरेवेति मतान्तरमपि वक्ष्यते
॥ उभयथापीह त्वप्रत्ययेन स्वार्थाश्रयः ककारो लक्ष्यते॥ तेन कुत्वं नेत्यस्य ककारादेशो नेति पर्यवसितोऽर्थः॥ आह च सामान्यान्यभिधी
यन्ते सत्ता वा तैर्विशेषितां॥ संज्ञाशब्दस्वरूपं वा प्रत्ययैस्त्वतलादिभिरिति॥ इत्थं पदविभागः पदसाधुत्वं चोक्तं॥ वाक्यार्थस्तु संज्ञासंज्ञि
भावः॥ तथाहि॥ समानविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वयस्य व्युत्पन्नतया आकारादपोर्वृद्धिं प्रत्यभेदेन संसर्गेण विशेष्याः॥ विरूपोपस्थिति
स्तु विशेषणीभूतं शब्दस्वरूपमादाय बोध्या॥ एतेनेन्द्रो मरुत्वान्मघवेत्यादि व्याख्यातं॥ ननु तत्रापि मरुत्वदादिशब्दानां तत्तद्व्यक्तौ लक्षणेति
चेत्सत्यं॥ उक्तरीत्या लक्षणां विनैवोपपत्तेः॥ अतएवोद्भिदधिकरणे विशिष्टविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणाप्रसंगेन दूषयित्वा नामधेयत्वं सिद्धान्तितं॥
अन्यथा नामधेयत्वेऽपि लक्षणायास्तुल्यतया अधिकरणस्यासंभवदुक्तिकतापत्तेरिति दिक्॥ स्यादेतत्॥ किमादैज्मात्रस्य वृद्धिसंज्ञा आहो
स्विद्वृद्धिशब्दमावर्त्य वृद्धिरिति ये आदैचस्ते वृद्धिसंज्ञा इति व्याख्यानाल्लुक्श्लुलुप्संज्ञावत्तद्भावितानामेवेति॥ नाद्यः॥ सर्वभासः सर्वकारक इ
त्यादौ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेति सूत्रेण पूर्वपदान्तोदात्तत्वप्रसंगात्॥ इष्यते तु समासस्यान्तोदात्तः॥ न च सर्वस्य सुपीत्याद्युदाहृताशं[illegible]॥ स्मृति

श्र·कौ· शिष्टेनसमासस्वरेणबाधात्॥सर्वस्तोमइत्यादौतुबहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमित्यनेनसमासान्तोदात्तत्वेबाधितेसर्वस्यसुपीतिभवत्येव।इहतुक
३८ र्मधारयत्वात्समासान्तोदात्तत्वमेवबोध्यं॥किंच॥तावतीभार्यायस्येतिबहुव्रीहौतावद्भार्योनसिध्येत्॥वृद्धिनिमित्तस्यचतद्धितस्येतिपुंवद्
भावप्रतिषेधप्रसंगात्॥नद्धितीयःशालीयोमालीयइत्यादौवृद्धलक्षणस्यच्छप्रत्ययस्यासिद्धिप्रसंगात्॥किंचैवंआम्रमयंशालमयमित्या
दौनित्यंवृद्धशरादिभ्यइतिनित्योमयट्नस्यात्॥किंच॥आम्रगुप्तायनिश्शालगुप्तायनिःउदीचांवृद्धादगोत्रादितिवृद्धलक्षणःफिञ्नस्या
त्॥ननुप्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमितिफिनाप्येतत्सिद्धं॥नह्यत्रफिञ्फिनोःस्वरेरूपेवाविशेषोस्ति॥ञ्नित्यादिर्नित्यमितिआद्युदात्तस्योभ
यत्राविशिष्टत्वात्॥नचाम्रगुप्तायनीभार्यइत्यत्रवृद्धिनिमित्तस्यचतद्धितस्यारक्तविकारइतिपुंवद्भावप्रतिषेधसिद्धयेफिञेवकर्त्तव्यइति
वाच्यम्॥जातेश्चेत्यनेनापिप्रतिषेधसिद्धेः॥नचाम्रगुप्तायनेश्छात्राइतिवृद्धाच्छेविवक्षितेफक्फिञोरन्यतरस्यामितिलुग्विकल्पेनआम्र
गुप्तीयाआम्रगुप्तायनीयाइतिद्वैरूप्यमिष्टंतच्चफिञंविनानसिध्यतीतिवाच्यम्॥फक्फिञोरित्यत्रयूनीत्यनुवृत्त्यातद्दर्शितरूपद्वयस्यसिद्धा
न्तेप्यसंमतत्वात्॥अतएवतत्रयून्येवोदाहृतं॥यस्कस्यापत्यं॥शिवादिभ्योण्॥यास्कःतस्यापत्यंयुवाअणोद्व्यचइतिफिञ्यास्कायनिःतस्य
छात्रायास्कीयाःयास्कायनीयाइति॥तस्मात्फिनापिसिद्धेकिमर्थंफिञेष्यतइतिचेत्॥उच्यते॥उक्तरीत्यारूपसिद्धावपिप्राचामुदीचांवाचा
र्याणांस्वस्वमतप्रच्युतिरेवतावद्दोषः।सिद्धान्तेहिउदीचामाम्रगुप्तायनिरिष्टःप्राचांत्वनिष्टःउक्तरीत्यातुउदीचांनसिध्येत्॥प्राचांतुसिध्येदितिस्प
ष्टएवोभयोरपिस्वमतप्रच्यवः॥तथाचक्रतोभारद्वाजस्येतिसूत्रेजहर्थेत्यादौगुणेरपरत्वेचकृते।नजन्तत्वादृचस्तास्वदित्यस्याप्राप्तौनियमा। राम
नुपपत्तेःक्रतोभारद्वाजस्येतीदंविधायकंस्यात्ततश्चपेचिथशेकिथेत्यादावेण्नस्यादितिदूषणेप्राप्तेअचस्तास्वत्थल्यनिटोनित्यंभारद्वाजस्य॥ ३८

उपदेशेत्वतः भारद्वाजस्येत्येव ॥ ततः ऋतः भारद्वाजस्येति निवृत्तं ॥ एवं च सकललक्ष्यप्रसिद्धिरिति सूत्रभंगेन समाधाय भाष्यकारो व-
क्ष्यति ॥ सिध्यत्येवं ॥ अयं तु भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रच्यावितो भवतीति ॥ अत एव अचस्तास्वदित्यत्र उपदेशेत्वत इत्येतदुपदेशग्रह-
णमपकृष्य सिद्धान्तयिष्यतीति दिक् ॥ किंच ॥ फिनि सति आम्रगुप्तायनेरपत्यं कुत्सितमित्यर्थे सौवीरगोत्रे ॥ फेश्छ चेति छठकौ न स्या-
तां ॥ तत्र फिञेव गृह्यते न तु फिन् ॥ वृद्धादित्यधिकारादिति स्थितं ॥ ततश्चाम्रगुप्तायनीयः आम्रगुप्तायनिक इति न स्यात् ॥ न च यमुंद-
श्च सुयामा च वार्ष्यायणि फिञः स्मृता इति वृत्तौ त्रयाणामेव परिगणनादन्येभ्यश्छठकौ न भवत एवेति वाच्यं ॥ भाष्यकृता परिगणनस्या-
नाश्रयणात् ॥ अन्यथा अत्रैव सूत्रे सौवीरेष्विति किं तैकायनिरिति प्रत्युदाहरणं न संगच्छेत ॥ तैकायनिशब्दस्य तत्रापाठात् ॥ अत एव
यूनि लुगित्यत्रोदाह्रियते ॥ तिकस्यापत्यं तिकादिभ्यः फिञ् तैकायनिः तस्यापत्यं युवा ॥ फेश्छ च ॥ तैकायनीयः तस्य छात्राः युवप्रत्य-
यस्य लुकि कृते वृद्धाच्छः तैकायनीया इति ॥ नहि सति परिगणने तैकायनेश्छः संभवति न वा तल्लोपः अत एव यूनि लुक् सूत्रे स्थितत्वाप-
रिगणनमर्वाचीनमिति हरदत्तादयोप्याहुः ॥ अपि च ॥ फिञि सति आम्रगुप्तायनेरपत्यं युवा ॥ प्राग्दीव्यतोण् ॥ तस्यण्यञ्क्षत्रियार्षञितो
यूनि लुगणिञोरिति लुकि आम्रगुप्तायनिरित्येवं रूपं पितरि पुत्रे चेष्यते ॥ फिनि तु सति तन्न स्यात् ॥ ञितः परत्वाभावात् ॥ नैवं ब्राह्मणगो-
त्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति तत्सिद्धिः ब्राह्मणगोत्रे तदप्रवृत्तेः किंच । तद्भावितग्रहणपक्षे मालादीनां चेत्यनारंभणीयं स्यात्
॥ प्रस्थे। वृद्धमकर्क्यादीनामित्यनेनैव पूर्वपदाद्युदात्तस्य सिद्धेः ॥ अपि च ॥ वृद्धिशब्दे तत्रावृत्त्याद्याश्रयणा गौरवं ॥ मृजेर्वृद्धिरित्यादिर्वि-
प्रदेशेषु इतरेतराश्रयणपरिहाराय सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाविज्ञेया स्यादिति चापरं गौरवमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ आदैज्मात्रस्य वृद्धिसंज्ञा

॥नचैवंसर्वभासादावुक्तदोषः स्यादिति वाच्यम्॥ उत्तरपदवृद्धौसर्वंचेत्यत्रहिउत्तरपदग्रहणंस्वर्यते॥ स्वरितेनाधिकारो विज्ञायते॥ तेनोत्तर
पदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता सैव गृह्यते॥ यथा सर्वपांचालः सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्येति वृद्धिः इदंच तद्भावितग्रहणेप्यवश्यं वक्तव्यमेव॥ अ
न्यथा सर्वःकारकः सर्वकारक इत्यादावतिप्रसक्तेः एवं तावद्भाष्येप्यदोषः तंत्रावृत्त्याद्याश्रयणेन वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धेर्यन्निमित्तं तत्रैव
पुम्वद्भावप्रतिषेधात्॥ वृद्धिशब्देन च विधौ कृत्स्ना वृद्धिः प्रतीयत इत्याशयेनैवोक्तं भाष्ये। यन्नकृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तमिति॥ न च वैयाकरणभा
र्येतया सौवश्वभार्येऽतिप्रसंगः फलोपहितस्यैव निमित्तत्वेन विवक्षितत्वात्॥ ऐचौप्रति फलोपधानमप्यस्तीति चेन्न॥ तयोर्वृद्धिशब्देनावि
धानात्॥ केचित्तु यावद्वृद्धिजननयोग्यत्वे सति किंचित्फलोपहितस्तद्धितो निमित्तशब्देनोच्यते॥ वैयाकरणे तु ऐचंप्रति तद्धितोऽनिमित्तं
निषेधसंनियोगशिष्टतामात्रेणातिप्रसंगभंगात्। तेन वैयाकरणभार्ये नातिप्रसंगः॥ परिषंदोण्यः पारिषद्याभार्य इत्यादौ तु आकारमात्रोपहि
तत्वेपि स्वरूपयोग्यता सकलवृद्धिं प्रत्यस्तीत्याहुः॥ तस्मात् आवृत्तौ गौरवापत्तेः शालीयादेरसिद्धिनः॥ मालादीनांचेति लिंगाद्व्याप्तिन्या-
पात्तथैवच। भाविसंज्ञात्वविज्ञाने गौरवाच्चेह निश्चितं॥ आदैज्मात्रस्याविशेषाद्वृद्धिसंज्ञा विधीयते॥ अनर्थकं साध्वनुशासनं प्रयोग
नियमार्थं आदेशार्थमागमार्थं विशेषणविशेष्यभावार्थंचेदं सूत्रमिति षट्पक्षी तु भाष्य एव निराकृतत्वादसंभवदुक्तिकत्वाच्च नेह त-
न्यते॥ संज्ञासंज्ञिभावे सत्यपि का संज्ञा कः संज्ञीत्यत्र तात्पर्यग्राहकास्तु बहवो न्यायाः॥ तथाहि॥ यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्दे-
श्यलक्षणं॥ तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपायलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेस्तथैवानुभवाच्च प्राथम्यं तावत्संज्ञित्वे लिंगं तच्चादेङ्गुण इत्यादौ स्पष्टमे
व॥ वृद्धिसंज्ञासूत्रे तु मंगलार्थं वृद्धिशब्दस्यादौ प्रयोगेपि वक्ष्यमाणैर्न्यायांतरैरादैचां संज्ञित्वे निर्णीते सति आदैज्वृद्धिरित्याकारकपदानुपू-

र्वीज्ञानानंतरमेव शाब्दार्थबोधाभ्युपगमात्तज्जनकीभूतानुपूर्वीज्ञाने आदेचामेव प्राथम्यान्नव्यभिचारः ॥ पदानुपूर्वीज्ञानमेव चासत्तिज्ञान मित्युच्यते ॥ इदं च शाब्दबोधे हेतुरिति यैर्नेष्यते तेषामासन्नानासंबन्धकपोच्छेदः स्यात् ॥ पदसमूहालंबने सकलपदानां पदार्थस्मरणे च सकलपदार्थानां विषयत्वाविशेषात् ॥ आवृत्तिश्च संज्ञात्वे लिंगम् ॥ व्यवहारार्थमेव संज्ञाकरणात् ॥ भेदाभेदाभ्यामपि संज्ञित्वसंज्ञात्वे क्वचिन्निर्णीयेते ॥ बहूनां हि एकासंज्ञो विना ॥ लाघवात् ॥ न त्वेकस्य बह्व्यः संज्ञाः गौरवात् ॥ न्यूनाधिकव्यक्तिकास्तु बह्व्यः संज्ञाः दृष्यन्त एव ॥ तत्तत्प्रयुक्तकार्यवैलक्षण्यात् ॥ कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञावत् ॥ तद्धिततद्राजप्रत्ययसंज्ञावच्च ॥ लघ्वक्षरत्वमपि टिघुभादौ संज्ञालिंगं यथायथं बोध्यम् ॥ इहं तु आवृत्त्या भेदेन च वृद्धिशब्दः संज्ञेति निश्चिते तद्बलेन श्रुतानुपूर्वीभंगादादैचां प्राथम्यमपि योजनीयं ॥ यद्वा ॥ स्वेच्छया संज्ञा क्रियंतेति पक्षं विहाय व्यवहारायनियमइतिपक्षे योज्यम् ॥ आद्येपि कार्यकालपक्षाश्रयणेन वा समाधेयमिति दिक् ॥ एतेन ॥ आर्द्धधातुके शेषः कृदतिङ् ॥ अपृक्त एकाल्प्रत्ययः स्वंरूपं शब्दस्य अणुदित् ॥ तपरः आदिरन्त्येन ॥ येन विधिस्तदन्तस्येत्यादावपि व्यंभिचार उद्धृतः तत्रापि विपरीतानुपूर्वीकल्पनात् ॥ कल्पकस्य च भागे वोक्तत्वात् ॥ पक्षान्तरैरपि समाधानाच्च । अत एव स्थानिवत्सूत्रे वत्करणं किमित्याशंक्य स्थानी आदेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति भाष्यमप्युपपन्नं ॥ यत्तु अपृक्त एकाल् इति परिभाषा न तु संज्ञेत्युक्तम् ॥ तदृष्यादावपि सुवचं ॥ अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलो ग्रहणार्थमिति वार्त्तिकस्य तद्भाष्यस्य च प्रतिकूलं च ॥ तस्मादुक्तैव गतिः समीचीनेति दिक् ॥ मृजेर्वृद्धिरित्यादावन्योन्याश्रयः संज्ञाहि विधिर्विहितानां च संज्ञेति ॥ न च मालादौ संज्ञाप्रवृत्तिसंभवेस्तीह भाविसंज्ञाविज्ञानं संभवति ॥ तस्माद्वृद्धिशब्दस्य वादेशः स्यात् अन्यत्र वृद्धिसंज्ञाप्रवृत्तावपि मालादिशब्दान्तर्गतस्याकारस्य तत उत्कृष्येह विधातुमशक्यत्वादिति ॥ अत्राहुः ॥

मार्ष्टि इत्यादौ सिद्धस्यैवाकारस्य मृज्युपदेशादसाधुत्वे प्रसक्ते साधुत्वं मृजेर्वृद्धिरित्यादिना बोध्यते न तु पूर्वं आकारो भाव्यते॥ येनान्यो न्या
श्रयः स्यात्॥ उक्तं च वार्त्तिककृता॥ सतो वृद्ध्यादिषु निमित्तभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति॥ अथ ल
क्षणे कथं सुष्कः कश्चिद्व्याकरणबलेनैव मार्ष्टीत्यादिप्रयोगे व्युत्पित्सेत तथापि न क्षतिः शालामालादौ आकारे श्रुते आत्वसामान्यलक्षणे
प्रत्यासत्त्या मार्ष्टीत्यादिप्रयोगसमवायिनां सर्वेषामाकाराणां वृद्धिशब्दवाच्यताग्रहात्॥ सामान्यलक्षणानभ्युपगमपक्षे तु आत्वजातौ श
क्तिग्रहात्॥ शाब्दानुभवपदार्थस्मरणवाक्यार्थबोधानां समानप्रकारकत्वेनैवातिप्रसंगभंगाभ्युपगमाद्वा॥ अन्यथा गेहे घटोऽस्तीति वाक्या
दप्यपूर्वं व्यक्तिर्न गृह्येतेति दिक्॥ अत एव न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति साधुत्वस्य विधेयत्वे विभाषाश्वेरित्यादिष्व तस्यैव विकल्पा
पत्तिः ———————— तस्मात्संप्रसारणाद्येव विकल्प्यत इति॥ एषैव लडादिविधौ गतिः नचैवं साध्वनुशासनत्वभंगः॥
साधुत्वविशिष्टस्यैव सर्वत्र लक्षणया विधानमिति कृन्मेजन्तसूत्रे विवरणकारादिभिरुक्तत्वात्॥ केवलविधानेऽपि गदिह परिनिष्ठितं तत्सा
ध्वनिश्रुतार्थापत्तिं प्रकल्प्य वाक्यात्साधुत्वसिद्धेश्च॥ इह च प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः॥ मालादीनां चेत्यादिलिंगात्॥ ब्राह्मणभोज्यं ताभिस्या
दौ तथा दर्शनाच्च॥ यद्यपि गर्गाः शतं दंड्यन्तामित्यादौ समुदायेऽपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते॥ गुणकर्मभूतानामपादानस्थानापन्नानां
गर्गाणामनुरोधेन ईप्सितकर्मत्वपाप्रधानभूतस्य शतस्यावृत्त्ययोगात्॥ तथापीह शास्त्रे यत्नं विना समुदाये शास्त्रं न समाप्यते॥ अत एव
उभेभ्यस्तं सहेति सहग्रहणं वार्त्तिककृद्वक्ष्यति॥ भाष्यकारस्तूभेग्रहणमेवैतदर्थमिति वक्ष्यति॥ अन्यथा एकाचो द्वे इत्यनुवृत्त्या सिद्धेः किमु
भेग्रहणेन॥ संयोगसंज्ञायां समाससंज्ञायां च महासंज्ञाकरणमन्वर्थताविज्ञानार्थमिति यत्नः अत एव सह सुपेति सहग्रहणं योगविभागे

नतिङ्. तादिः समासविधानार्थमिति स्थापयिष्यते॥ इह तपरकरणं ऐजर्थं ईदूदेदिति वदुच्चारणार्थमसंदेहार्थं चेति प्रपंचितमेओङ्. ऐऔजिति
सूत्रयोः॥ यत्त्विहोक्तं वार्त्तिककृता॥ आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थमिति॥ तत्तु भेदका गुणास्तपरसूत्रं चानणि विध्यर्थमित्यभिप्रेत्य॥ भाष्ये तु
अभेदका गुणा इति स्थितं॥ गुणा उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः नांतरीयकतयोच्चार्यमाणा अपि यत्नं विना न विवक्ष्यन्त इत्यर्थः॥ अनु-
दात्तः अ उदात्त इत्यादावुदात्तग्रहणं चेह ज्ञापकं॥ अन्यथा ह्युदात्तमेवोच्चारयेत्॥ ननु यद्यभेदका गुणास्तर्हि यदस्यति भाष्यकारः हंत्या-
देशस्य वधेः स्थानिवद्भावादनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधे प्राप्ते तद्वारणाय वध्यादेशे उदात्तनिपातनं करिष्यते॥ तथा च एकाच उपदेशे इति सूत्रे एका-
ज्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति॥ तदेव हि रुध्येत॥ अविवक्षाप्रसंगात्॥ अथोच्येत॥ तत्रापि स्थानेंतरतम इति वचनादादेशस्यापि स्वरः प्राप्तस्तस्मि-
न्नुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं यत्नेन विवक्षार्थं ज्ञायत इति॥ एवमपि यदस्यति षष्ठे॥ चतसर्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते सन्निपातेन स्वरश्चतुरः
शसीत्यस्य बाधको भविष्यतीति तद्धि रुध्येत॥ चतुरशब्दो ह्यव्युत्पत्तिपक्षे त्रेःसंख्याया इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः चतेरुरनिति व्युत्पादनेपि नि-
त्स्वरेणाद्युदात्त एव॥ तत्स्थानिकस्य चतसृशब्दस्यापि स्थानिस्वरेणाद्युदात्तस्योच्चारणोपपत्तौ चतुरः शसीत्येतद्बाधकत्वायोगात्॥ अपि च।
अस्थ्यादीनामप्याद्युदात्तत्वात्तदादेशस्यानङोपि स्थान्यनुरूपेणोदात्त एवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीत्युदात्तग्रहणं निष्फ-
लमेव सत्तु तत्क्रियमाणं तद्यत्नाधिक्येप्यविवक्षां ज्ञापयेत्। यदप्येकश्रुत्या सूत्रपाठात्क्वचिदुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति तदपि चिन्त्यम्॥ एवं स-
ति अनङोप्युदात्तोच्चारणेनैव सिद्धौ उदात्तग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः॥ उक्तज्ञापनासंभवाच्च॥ तथाहि॥ किं ज्ञाप्यं॥ स्वशब्देनानुपात्तो गुणो न विव-
क्ष्यत इति। आहोस्विदसति यत्नविशेषे न विवक्ष्यत इति आद्ये निपातनस्वरो न विवक्ष्येत॥ अंत्ये तूदात्तोच्चारणे एव विवक्षाहेतौ यत्नविशेषस्थि-

तेकथंज्ञापकोत्थानं॥ मूलशैथिल्यात्॥ नस्यमद्गुणानाम भेदकत्वप्रतिपादकमात्रस्यंभाष्यंउत्तरग्रंथविरुद्धमेवेतिचेत्॥ उच्यते॥ विभाषाछन्दसी
तिवैकल्पिकमेकश्रुत्यमंगीकृत्यपक्षांतरैरपिपरिहाराभवंतीतिन्यायेनतत्रतत्राद्युदात्तनिपातनंकरिष्यतइत्युक्तं॥ इहतुत्रैस्वर्येणसूत्राणां
पाठमाश्रित्यस्वरूपेणोपात्तस्यगुणस्य नान्तरीयकत्वेनाविवक्षितत्वसंभवादुदात्तग्रहणंज्ञापकमित्युक्तम्॥ अतोनविरोधः॥ यद्वा॥ अणु
दित्सवर्णस्येत्यत्राजग्रहणेनैवसिद्धेगुणभिन्नानांयवलानांसंग्रहायक्रियमाणमण्ग्रहणंगुणानांभेदकतामपिज्ञापयति॥ भेदकाभेदक
त्वपक्षयोश्चजातिव्यक्तिपक्षयोरिवलक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेत्युक्तंहलसूत्रे॥ तेनभेदकत्वपक्षाश्रयणेनाद्युदात्तनिपातनंकरिष्यतइत्यादिभा
ष्यंबोध्यम्॥ अतएवचइदमस्त्यदाद्यत्वेअष्टनआविभक्तावित्यादौ चानुनासिकोनप्रवर्त्तते॥ ननुअण्ग्रहणंहलोयमामितिलोपःन्यतरस्यां
ग्रहणानुवृत्तिज्ञापनार्थमित्युक्तमितिचेत्॥ न॥ उभयज्ञापकत्वेप्यविरोधात्॥ नह्येकेनैकमेवज्ञाप्यमितिनियमः यावताद्विनानुपपत्तिस्तस्य
सर्वस्यज्ञाप्यत्वात्॥ अतएवआत्वविकल्पःकृतात्वस्यषट्संज्ञाचेत्युभयमपिअष्टनोदीर्घादितिदीर्घग्रहणेनज्ञापयिष्यते॥ अतएवचसं
हितायामित्यधिकारेणसंहितायामनित्यत्वंकालव्यवायेप्यानङादिप्रवृत्तिश्चेत्युभयंज्ञाप्यतइतिदिक्॥ एवंचाकारस्यतपरकरणंसवर्णार्थ
मितिइहत्यंवार्तिकमपिभेदकत्वपक्षेणसाध्वेव॥ भाष्येतुपक्षान्तराभिप्रायेणऐजर्थत्वमुक्तं॥ तदपियथोद्देशपक्षेबोध्यम्॥ आदैचांसंज्ञा
विधावनुवाद्यत्वेनसवर्णग्राहकत्वप्रसक्तेः कार्यकालपक्षेतुविधिवाक्येनैववृद्धिसंज्ञाविशिष्टानामादैचांभाव्यमानतयासवर्णग्रहणंनप्र
प्नोत्येव॥ यथाचज्योतिष्टोमराजसूयादिशब्दानांयागविधावेवसामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिर्नतुवाक्यान्तरेणतथास्मिन्पक्षे
वृद्ध्यादीनामपि॥ वृद्धिरादैजितिसूत्रंतुइकोगुणवृद्धीइतिवत्सदोपस्थापकं॥ उपस्थाप्यस्यसंज्ञिनपापरंसंज्ञासूत्रव्यवहारः आ॰

द्यपक्षेतुयन्नदुःखेनेत्यादौस्वर्गशब्दार्थावगमवदिहैववृद्ध्यादिशब्दार्थावगमइतिविशेषः तदयंनिर्गलितःसूत्रार्थः कृतानामकृतानांचा
दैचांप्रत्येकंवृद्धिसंज्ञास्यात्॥ आश्वलायनः ऐतिकायनः अश्वलेतिकृशाब्दाभ्यांनडादित्वात्फकि आदिवृद्धिः उपगोरपत्यमौपगवः॥ अदे
ङ्गुणः॥ अदेङांगुणसंज्ञास्यात्॥ नपरकरणमिहसर्वार्थम्॥ नेननतरतीत्यत्रअकारएवनतुकदाचिदाकारः नचप्रमाणतआन्तर्येणनिय
मसिद्धिः रपरत्वेकृतेएकस्याध्यर्द्धमात्रत्वादपरस्यार्द्धतृतीयमात्रत्वात्॥ पचन्तिचेतास्तोता॥ इकोगुणवृद्धी॥ यत्रब्रूयाद्गुणोभवतिवृ
द्धिर्भवतीतितत्रइकइतिषष्ठ्यन्तमुपस्थितंबोध्यम्॥ चेतास्तोता॥ अहार्षीदित्यादिइकइत्युक्तेनेह॥ याताग्लायति॥ उम्भितेति॥ तथाच
वार्त्तिकम्॥ इग्ग्रहणमात्संध्यक्षरव्यंजननिवृत्त्यर्थमिति॥ ननुनैतानिसन्तिप्रयोजनानि॥ ज्ञापकेनअनिकांत्योपत्तिसिद्धेः तथाहि॥ अ
कारस्यपचतीत्यादौशपन्निपंचाश्रित्ययथाक्रमंपुगंतेतिसार्वधातुकार्द्धधातुकयोरितिचसूत्रेणसत्यपिगुणेरूपेविशेषोनास्ति॥ अचिकी
र्षीदित्यादौतुअतोलोपेनवृद्धिर्बाध्यते।ण्यल्लोपावितिपूर्वविप्रतिषेधस्यवक्ष्यमाणत्वात्॥ सूत्रारंभपक्षेपित्वेवंचिकीर्षकइत्यादौगतिः
अचोञ्णितीत्यत्रनिर्दिष्टस्थानिकत्वेनेकृपरिभाषायाअप्रवृत्तेः अयासीदित्यादौतुसिचिवृद्धौसत्यामपिनक्षतिः॥ वस्तुतस्तुसासगिड्भ्यां
परत्वाद्बाध्यते॥ येननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वाद्बाध्यतइतितुनिष्कर्षः नचयासावातेत्यादावातोगुणप्रसंगः गापोष्टगितिटकः किंत्वेन
आकारस्यगुणोनभवतीतिज्ञापितत्वात्॥ तद्धिसामगइत्यादावाल्लोपार्थंक्रियते॥ यदितुआकारस्यगुणःस्यात्तर्हिद्वयोरकारयोःपररूपे
णसामगइत्यादिरूपसिद्धौकिंकितेन॥ नचेहचिकीर्षकइत्यादाविवपरत्वादंगत्वाच्च अतोलोपएवोदाहर्त्तुमुचितोनतुपररूपमितिवा
च्यम्॥ तावतापिज्ञापकत्वेबाधकाभावात्॥ वस्तुतस्तुनेहलोपेनभवितव्यम्॥ तत्रह्यनुदात्तोपदेशेत्यतोनुवृत्तेजोपदेशग्रहणेनार्द्धधातुक

स्यविशेषणादार्द्धधातुकोपदेशेयदकारांतंनस्यातोलोपोविधीयते ॥ अन्यथागतोगतवानित्यादावतिप्रसंगात् ॥ मध्यासिद्धवत्सूत्रेणनिर्वाहः
तस्यभाष्यकृताप्रत्याख्यास्यमानत्वात् ॥ किंच अपपयगतौ आभ्यांक्विपि अत्पदितिरूपंमाधवादिभिरुदाहृतंतदपियथाश्रुतेनसिध्येत् ॥
तस्मादुपदेशानुवृत्तिरेवशरणं ॥ कथंतर्हि धिनुतः कृणुतः इत्यादावतोलोपइतिचेत् ॥ संनियोगशिष्टत्वादुप्रत्ययोपदेशवेलायामेव अका
रस्यापिबुद्ध्यारोहादित्तिकेचित् ॥ अन्येतुधिन्विकृण्व्योरचेतिसौत्रक्रमानुरोधात्प्रथममकारादेशः तदनंतरंचशब्दात्कृष्टउप्रत्ययइतिनोक्त
दोषइत्याहुः ॥ नन्वेवंसामगापेत्यादावेकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनग्रहणादातोधातोरित्यालोपः स्यादितिचेत् ॥ अत्रकैयटः अका[illegible]माश्रित्यकृ
तोपशब्दःसन्निपातपरिभाषयालोपंनप्रवर्त्तयति ॥ दीर्घत्वंतुकष्टायेतिनिपातनाद्भवतीति एओङ्सूत्रेस्थित्वासमाहितं नूनंतस्यायमा
शयः ॥ यादेशेहिह्रस्वत्वविशिष्टमत्वंप्रयोजकं ॥ तद्धिधावतइत्यनुवृत्तेः तत्रयद्यपिदीर्घेणह्रस्वत्वांशोनिवर्त्तितस्तथा[illegible] अत्वमात्रमादेशे
प्यनुवर्त्तते ॥ तदपिचेल्लोपेननिवर्त्त्येत तर्हिपरिभाषाविरोधः दीर्घांशेपरंज्ञापकात्परिभाषाबाध्यते ॥ नचैवमंशान्तरे[illegible]तद्बाधोस्त्विति वाच्य
म् ॥ तद्बाधेप्युपपत्तेः प्रकृतसूत्रेएओङ्सूत्रेचगापोष्टकः किंत्वस्यानन्यार्थतांवदन्भाष्यकारश्चात्रप्रमाणं ॥ एतेनसुभंयाशब्दस्यनपुं
सकेह्रस्वत्वेङेयादेशेदीर्घेचसतिआतोधातोरित्यालोपेचसुभंय्यइत्यादिमाधवोदाहृतंभाष्यविरोधाच्चिन्त्यं ॥ अतएवनपुंसकेश्रीपंज्ञा
नवदितिग्रंथश्रीपायतिरूपपरतयायथाश्रुतमेवसमंजसंभङ्ग्यामाधवानुरोधेनप्रायेणज्ञानवदितिव्याचक्षाणाअपिप्रत्युक्ताः ॥ तथाग्ला
यतीत्यादौसंध्यक्षराणामप्युपदेशसामर्थ्याद्गुणोनभविष्यति ॥ इतरथाहिएकारमेवोपदिशेत् ॥ मात्रालाघवविरहेपिप्रक्रियालाघवसत्त्वात्
॥ नचैवमायादेशोपिनस्यादितिवाच्यम् ॥ यंविधिंप्रत्युपदेशोनर्थकः सविधिर्बाध्यतेयस्यतुविधेर्निमित्तमेवनासौबाध्यतइतिन्यायात् ॥

गुणंप्रतिहि ऐकारोपदेशोनर्थकः ग्लेइत्यस्यापिसुपठत्वात्॥ आयादेशस्यतुनिमित्तमेव॥ नचग्लायइत्येवपठ्यतामितिवाच्यम्॥ तथास
तिहिल्वपाग्लायतेइतिरूपंनस्यात्॥ यकारद्वयश्रवणप्रसंगात्॥ जग्लावित्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च॥ यत्तुएकाजजंतत्वाभावादिट्प्रसंगेनग्ला
तेत्यादिनस्यादिति॥ तन्न॥ अनुदात्तोपदेशेष्वेषांसुपठत्वात्॥ नचैवमग्लासिष्टमित्याद्यसिद्धिः।अनादंततत्वेनसगिटोरसंभवादितिवा
च्यम्॥ लोपोव्योरितियलोपेकृतेसगिटोः सुलभत्वात्॥ सन्निपातपरिभाषात्वनित्येतिकृतितुग्ग्रहणेनज्ञापयिष्यते॥ तेनवल्संनिपा
तेनकृतोयलोपोवल्संनिपातविघातकमपीदंप्रवर्त्तयिष्यतेव॥ अनित्यताश्रयणेनैवहिदाधिसिः गोदः इत्यादौआतोर्लोपः।अन्यथाइ
ञ्कप्रत्ययौप्रतितयोरुपजीव्यत्वाल्लोपोनस्यात्॥ अस्तुवासंनिपातपरिभाषाश्रयणादग्लासिष्टमित्यादिनसिध्येदित्यपियान्तोपदेशेदो
षांतरं॥ सर्वथापिसंध्यक्षराणामुपदेशसामर्थ्याद्गुणोन॥ आयादयस्तुभवंत्येवेतिसिद्धं।अस्मादेतत्॥ आदेचइत्यात्वमपितर्हिबाध्यतां॥
नह्येजुपदेशआत्वस्यनिमित्तं॥ ग्लेइत्युपदेशोपितस्यसुकरत्वात्शितिगुणेन अशित्यात्वेनऐचोपहारेप्राप्तेएजुपदेशसामर्थ्यनगुणात्व
योर्मध्येकतरद्बाध्यंकतरन्नेत्यत्रविनिगमनाविरहेणोभयबाधध्रौव्यात्॥ नचैवमात्वविधेःकोवकाशइतिवाच्यं॥ धेट्पानेशोतनूकरणे
इत्यादेरवकाशस्यस्पष्टत्वात्॥ नन्वेवमादेङ्इत्येवब्रूयात्तथाचएज्ग्रहणंनिरवकाशमेवेतिचेत्॥ न॥ उत्तरार्थत्वात्॥ मीनातिमिनोत्य
त्रहिएचइत्यनुवृत्त्याआकारांतानामेजंताःप्रेक्षंतयःएजंतानामपीकारांताइतिघुसंज्ञासूत्रेवार्तिककारःस्फुटीकरिष्यति॥ अत्राहुः।अ
न्यतरबाधेनैवसंभवेउभयबाधकल्पनंतावदन्याय्यं॥ तत्रयद्यणुरपिविशेषोनावधार्यंतर्हिविनिगमनाविरहात्स्यादेवोभयबाधः अस्ति
चेहविनिगमकं॥ नध्याख्येतिसूत्रेध्यायतेःकृतात्वस्यनिर्देशेनआत्वाबाधज्ञापनात्॥ किंच॥ एज्ग्रहणसामर्थ्यादप्यात्वंभवति॥ यत्तूक्तमुक्त

श॰कौ॰ र्थतदिति॥ तन्न॥ मीनातीतिसूत्रेणहिनएचःस्थाने आत्वंविधीयतेकिंत्वेज्निमित्तेप्रत्ययेविवक्षितेउपदेशावस्थायामेवान्त्यमात्रस्य
४३ आत्वंविधीयते॥ अन्यथादायइत्यादौभावेघञंबाधित्वाएरच्स्यात्॥ ईषद्ववदानःस्ववदानःइत्यातोयुच्चनस्यात्॥ अवदायद्रतिश्रुपा
द्यधेतिणोनस्यात्॥ स्पष्टीकरिष्यतेचेदंषष्ठएवभाष्यकृता॥ एवंचएङ्निमित्तेप्रत्ययेइत्युच्यमानेपिदापयतिमापयतीत्यादिसिध्यत्ये
वणिचोगुणंप्रत्यपिस्वरूपयोग्यत्वात्॥ वृध्द्यागुणबाधेपियोग्यतानपायात्॥ नचेहफलोपधानंविवक्षितं॥ आत्वस्येज्विषयेप्रागेवप्र
वृत्तेरभ्युपगमात्॥ अन्यथाघञ्युच्‌णप्रत्ययानस्युरितिसमनंतरमेवोक्तं॥ तस्मादात्वंभवत्येव॥ गुणस्तु ऐ कारो प्रदेशसामर्थ्या
द्वाध्यतइतिस्थितं॥ व्यंजनानांगुणःस्यादितिपरमवशिष्यते॥ नतस्थ्वईहितेत्यत्रहकारस्यकंठ्यत्वादकारःस्यात्॥ उभितेत्यत्रभकार
स्यओष्ठ्यत्वादोकारः ततश्चयेताउनवितेतिस्यात्॥ ईकारस्ययणिकृतेअकारस्यइदंसिद्धाद्गुणः॥ नत्वल्लोपः॥ आर्द्धधातुकोपदेशेयद
कारान्तंतस्यलोपइतिव्याख्यातत्वात्॥ उंभेश्चानुस्वारपरसवर्णयोर्गुणेकर्त्तव्येऽसिद्धत्वादितिनैषदोषः॥ सप्तम्याजनेर्डइत्यत्रडप्रत्य
यस्यडित्करणंज्ञापकं॥ नव्यंजनस्यगुणोभवतीति॥ यदिहिस्यात्तर्हिनकारस्यार्द्धमात्रिकस्यमात्रिकेअकारेगुणेकृतेत्रयाणामकारा
णामतोगुणइतिपररूपेचसिद्धंरूपमुपसरजोमंदुरजइति॥ तत्किंटिलोपार्थेनडित्करणेन॥ स्त्रीगवीषुपुंगवानांगर्भाधानायप्रथमसुपसर
णमुपसरः॥ प्रजनेसर्तेरितिअप्प्रत्ययोघञोपवादः॥ प्रजनःस्यादुपसरइतिसंकीर्णवर्गेअमरः॥ प्रजायतेस्मिन्प्रजनःपशूनांगर्भग्रहणं
कालइतिक्षीरस्वामी॥ उपसरेजातउपसरजः मंदुरायांजातोमंदुरजः ङ्यापोःसंज्ञाछंदसोर्बहुलमितिह्रस्वः॥ वाजिशालातुमन्दुराइत्य राम
मरः॥ नचडकारःश्रवणार्थोस्त्वितिवाच्यम्॥ प्रावृट्शरत्कालदिवांजइतिकृतटिलोपनिर्देशाल्लिंगात्॥ ननुनेदंलिंगंजेस्सयेइत्यस्यकप्रत्य ४३

यांनस्यजइतिनिर्देशोपपत्तेः॥ कथंतर्हि कर्मण्युपपदे विहित आतःकः प्रावृषिज इत्यादौ स्यादिति चेत्॥ द्विपः पादपः इत्यादिसिद्धयेसुपि
स्थः इत्यत्रसुपीतियोगविभागाभ्युपगमात्॥ सत्यं॥ डकारस्यश्रवणार्थत्वे इत्संज्ञाशास्त्रं बाध्येत॥ नचप्रयोजनाभावः टिलोपार्थत्वात् न
चगुणेनान्यथासिद्धिः नदभावस्यापिज्ञाप्यत्वात्॥ निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनफलमुखगौरवस्यादोषात्वात्॥ डकारस्यश्रवणार्थता
भ्युपगमेसिद्धंतुनित्यशब्दत्वात्किमर्थंशास्त्रमितिचेन्निवर्त्तकत्वात्सिद्धमितिवृद्धिसूत्रस्थवार्तिकविरोधाच्च॥ नन्वसतिङित्वेरूपंनसि
ध्यति॥ नकारस्थानेगुणस्यापिसानुनासिकस्यप्रसंगात्॥ नचनिरनुनासिकेनप्रत्ययाकारेणसहपररूपाच्छुद्धोभविष्यतीतिवाच्यं॥ पर
रूपविधानेपिगुणाभावमभेदकतयापर्यायेणसानुनासिकप्रसक्तेर्दुर्वारत्वादिति॥ मैवम्॥ एङिपररूप इतीयतासिद्धेरूपग्रहणात् दधिकाद्यत्वादु
णविवक्षोपपत्तेः तस्यत्वेनतदेवफलं॥ यादृशंपररूपंनिरनुनासिकत्वाद्युपेतंतादृगेवयथास्यादिति॥ तस्माज्जनेर्डवचनेज्ञापकंनव्यंजनस्य
गुणोभवतीति॥ एवंचइग्ग्रहणमात्संध्यक्षरव्यंजननिवृत्त्यर्थमितिवार्त्तिकमसंगतमितिप्राप्तेभगवान्भाष्यकारइत्थंसिद्धान्तमाह॥ उक्त
रीत्याज्ञापकेनैवात्संध्यक्षराणांनिरासेपिव्यंजननिवृत्त्यर्थंसूत्रंकर्त्तव्यमेव॥ यत्तूक्तंजनेर्डवचनंज्ञापकमिति॥ तन्नगमेरपिद्यंडो वक्त-
व्यः गमेश्चगुणेक्रियमाणेआंतर्यतओकारःस्यात्॥ ततश्चनगोअगःअभ्युद्गःसमुद्गःइत्यादिनसिध्येत्॥ ततश्चतत्रचरितार्थंङित्वंकथंव्यं
जनस्यगुणाभावंज्ञापयेदिति॥ ननुजनेर्डइत्येषडप्रत्ययोगमेर्नविधीयतेकिंतु गमश्चअंतात्यंताध्वदूरपारेतिप्रकरणेपठितेत्रास्यत्रापिदृ
श्यत इतिवार्तिकेनडप्रत्ययान्तरमेव॥ तथाचकथंभाष्यकृतोक्तंगमेरप्यपड इति॥ सत्यम्॥ सप्तम्यांजनेर्डइतिप्रकरणेतावदन्येष्वपिदृ
श्यतेइतिसूत्रेणडोविधीयतइतिनिर्विवादं॥ तत्रचान्येष्वप्युपपदेषुजनेर्डोदृश्यतेइत्यक्षरार्थः॥ तेनाजोद्विजोनुजइत्यादिसिद्धं॥ एवम

श॰कौ॰ पिधात्वं तराडुविधायकाभावेपरितःखातापरिखेत्यादिनसिद्ध्येदित्याशंक्यतत्र वार्त्तिककृतोक्तं॥ अन्येभ्योपिदृश्यतइति॥ अपंचसौत्र दृ
४४ श्यपिग्रहणसूचितएवार्थोवार्त्तिकेनविवृतोनत्वपूर्वःसंग्रहीतः॥ तथाचतत्रवृत्तिकारआह। अपिशब्दःसर्वोपाधिव्यभिचारार्थः तेनधात्वंत
रादपिभवतिपरितःखातापरिखेति॥ दृशिग्रहणात्कारकांतरेकालान्तरेचेत्यादि तत्रैवस्पष्टं॥ एवंस्थितेसौत्रेणैवानेनपरिखेत्यादेःसिद्धनगो
गइत्यादेरपिसिद्धौ अंतात्यंतेतिप्रकरणे अन्यत्रापिदृश्यतइतिवार्त्तिकंनकर्त्तव्यमेवक्रियमाणंवाएतत्सूत्रसिद्धार्थविवरणपरतयानेय-
मित्याशयेनभगवतोक्तम्॥ गमेरपित्यपंडोवक्तव्यइति॥ नन्वेवमपिडित्वंव्यर्थमेव॥ गमेर्डिचैवसिद्धेगमेर्डोरितिडोप्रत्ययविधानेनमका
रस्यगुणओकारोनभवतीतिज्ञापितत्वात्॥ नस्माकुप्रसयस्यडित्वंपूर्वोक्तरीत्याज्ञापकमेव॥ किंच॥ डोप्रत्ययविधानेपिव्यंजनस्यगु
णइतिज्ञापयति॥ अन्यथाडिचैवसिद्धौकिंतेनेतिचेत्॥ न॥ डिविहिस्ततिगुणःक्रियमाणः। सानुनासिकओकारःस्यादितिनिरनुनासिकसि
द्धयेडोप्रत्ययविधानादितिदिक्॥ अत्रवदंति॥ ततोतेर्डउःसन्वच्चेतिडित्करणान्नव्यंजनस्यगुणोभविष्यति॥ यत्तुगमस्त्वातिदेशोयंकार्यातिदे
देशोवाआद्येऊर्णुनविषतीत्यत्रेवद्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावेनततअउइतिस्थितेसन्यतइतीकारःसानुनासिकःस्यात्॥ द्वितीयेतुअ-
भ्यासकार्यंदुर्लभमिति॥ तन्न॥ आद्येगुणानांभेदकत्वादिमौइमेइतिवदुपपत्तेः द्वितीयेपिबभुर्जद्रुरित्याद्यर्थंधात्वधिकारीयद्वित्वेअभ्या
ससंज्ञास्वीकारात्॥ अतएवलिटिधातोरितिसूत्रेधातुग्रहणंनिष्ठतुतावत्सान्यासिकमितिभाष्यं॥ आदेचइतिसूत्रेधातुग्रहणानुवृत्ते-
रापाततोभाष्येप्रदर्शितत्वेपिव्युद्धिधिभाष्येननुवृत्तेरेवसिद्धांतिततयाभाष्याशयस्येत्थमेववर्णनीयत्वादितिदिक्॥ किंच॥ यथास्थाने राम
न्तरतमपरिभाषासंस्कृतावनुनासिकपरसवर्णविधीस्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमंएतन्मुरारिस्त्वङ्करोषीत्यादिकेविषयंलब्धाचरिता ४५

शीङ्श्चतुर्मुखः कुंडं रथेनेत्यादौ न[illegible] वर्त्तेते इति हयवरट्सूत्रे सिद्धांतितं॥ तथेहापि सार्वधातुकजुसिगुणसिचिरच्छादयः नेता अविभयुः अ
नैषीदित्यादौ चरितार्थाः उंभिता अनेनिजुरभैत्सीदित्यादिषु न भविष्यंति॥ न चैवं नेता अनैषीदित्यादावेव स्यान्न गुणप्रमाणेस्त्रिभिरान्तर्य-
त्वाभावाच्चेता अचैषीदित्यादौ प्रमाणान्तर्यविरहेण गुणवृद्धी न स्यातामिति वाच्यम्॥ सृघस्यदः क्मरच् इति क्मरचः कित्करणेन प्रमाणत आ
न्तर्यस्याविवक्षाया ज्ञापनात्॥ न चैवमपि ईहिता ईशितेत्यत्र कंठ्यतालव्ययोर्विवृतयोश्च हकारशकारयोस्तादृशावेव अदेतौ स्यातामि
ति वाच्यम्॥ स्थूलावितिसूत्रस्य प्रत्याख्यानावसरे ऊष्मणामीषद्विवृततायाः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात्॥ न चैवं विवृतकरणाः स्वरा
स्ताभ्यामेऔ विवृततरावित्यादिशिक्षानुरोधाच्चेता नेतेत्यादावपि गुणाप्रवृत्तिः स्याद्विवृतविवृततरत्वकृतवैलक्षण्यसत्त्वादिति वा
च्यम्॥ तथासति विधेर्निर्विषयतापत्तेः जयः करणमित्यादिनिर्देशैः कुसन्क्मरच्प्रभृतीनां कित्त्वेन च इकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमाना-
च्च॥ आत्संध्यक्षरव्यंजनेषु तु गुणाद्यप्रवृत्तिरेवोचिता॥ तथा च निर्देशाः याति वाति द्राति प्साति ध्यायतेः संप्रसारणं चेषु हूति चिनोति दे
ग्धिषु चेत्यादि॥ अथ क्नोः कित्त्वेनापि गुणवृद्धिविधावंतरतमपरिभाषानुपस्थितिरेव ज्ञाप्यतामिति चेन्न॥ सत्यामपीक्परिभाषाया
मीकारस्याकारादिनिवृत्तये अंतरतमपरिभाषाया आवश्यकत्वादिति॥ तदेवम्॥ ङ ओर्ङित्त्वादनान्तर्यान्निर्देशाच्च निराकृतं॥ व्यं
जनं भाष्य एवैव आकारश्च निराकृतः। तस्माद्व्यर्थं सूत्रमिदमथ पद्युत्तरार्थताविभज्ययोगं किमिति परिभाषात्वमिष्यते। अत्रोच्य
ते। क्ङिति चेति सूत्रे चकारस्य इति शब्दपर्यायतामाश्रित्य इक इति ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इति तत्तावद्दृश्यते॥ अन्यथा लैगवायनं इ
त्यत्र ओर्गुणोपि निषिध्येत॥ औपगवादिस्तु तस्यावकाशः तथापि रोहित्यमित्यत्रादिवृद्धिश्च न स्यात्॥ एवं स्थिते संदीयं परिभाषा

त्याख्यायते तदा कथंचिदत्र गुणवृद्धिविधौ इकामेव स्थानित्वपर्यवसानेपि इक इति पदानुच्चारणे नेग्लक्षणत्वविरहान्निषेधो न प्रवर्त्तेत॥ ततश्च कृतः कृतवान् कुरुतः छिन्नं छिन्नवानित्यादि न सिध्येत्॥ निषेधसूत्रं च निर्विषयं स्यात्॥ परिभाषापरित्यागपक्षे इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योरप्रसिद्धत्वात्॥ तदेतत्स्फुटीकृतं भाष्यकृता॥ उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणमिति॥ तस्यायमाशयः॥ मृजेर्पि सिचि वृद्धिरिति विधौ वक्ष्यमाणरीत्या परिशेषादिकामेव स्थानित्वं लभ्यते॥ तथापीग्लक्षणत्वं विना निषेधो न प्रवर्त्तेत॥ तस्मादुत्तरार्थं निषेधप्रवृत्त्यर्थं वृद्धिग्रहणमिति एवं च वदता न्यायसाम्याद्गुणग्रहणस्याप्येतदेव प्रयोजनं सूचितं॥ कथं पुनर्गुणवृद्धिविधौ [illegible]वं प्रपरिभाषाव्यतिरेकेण इकः स्थानित्वपर्यवसानं येन निषेधार्थता वर्ण्यत इति चेत्॥ शृणु॥ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्जुसि चेति गु[illegible]तावदलोन्त्यपरिभाषया अंगान्त्ये अलि प्राप्तो गुणः क्ङिज्ञापकादिभिरात्संध्यक्षरव्यंजनेभ्यो व्यावर्त्तितावित्स्वेव विश्राम्यतः॥ मिदि पुगं[illegible] घूपधादिगुणे पुनः स्थानी निर्दिष्ट एव॥ तथा हि॥ मिदेर्गुणः इत्यत्र मिद इर्मिदिः तस्य मिदेरित्यर्थः पुकि अंतः पुगंतः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगंतश्च लघूपधा चेति समाहारद्वंद्वात् षष्ठी॥ न चैवं वापयतीत्यादावतिप्रसंगः संनिपातलक्षणपरिभाषया आदंतलक्षणस्य [illegible]को गुणाप्रवर्त्तकत्वात्॥ ऋच्छत्यॄतामित्यत्रापि ह्रस्वोॠतो दीर्घस्य चेति त्रयाणां प्रश्लिष्टनिर्देशः तद्यथा॥ आ च ऋत् च आ चॄतः ऋच्छतेरा ऋच्छत्या स च ॠतश्च ते षामिति षष्ठीतत्पुरुषद्वंद्वोभयगर्भो द्वंद्वः ऋच्छत्या च आ च ॠतश्चेति त्रिपदद्वंद्वो वा॥ तेन ॠच्छ स्वकारस्य स्थानित्वं लभ्यते॥ वस्तुतस्तु न्वनुर्णामिह प्रश्लेषो बोध्यः तेनारिवान् सर्वाभ्रूणामारुषीत्यादावर्त्तेः क्सौ गुणः सिद्धः पुनर्विधानसामर्थ्यात्॥ अन्यथा क्सोः कित्करणसामर्थ्यान्नितीवौनित्यत्वेव गुणो निषिध्येत॥ एतच्च क्सुश्चेति सूत्रे स्फुटीकरिष्यामः॥ तथा ऋदृशोङि इत्यत्रापि उरङि गुण इति योगो विभज्य

ते॥ ततः दृशः उरित्याद्यनुवर्त्तते॥ स्थूलदूरेतिसूत्रेपि योगविभागः कर्त्तव्यः स्थूलदूरयुवह्रस्वानां यणादिपरमित्येको योगः क्षिप्रक्षुद्रयोः पू
र्वस्यच गुणः इति योगांतरं॥ तत्रस्थवीयानित्यादौ ओर्गुणेन सिद्धम्॥ आभीयस्यासिद्धत्वस्य भसोरल्लोप इति तपरकरणेनानित्यत्वज्ञापना
त्॥ भाष्यकृताप्रत्याख्यानाच्च॥ यणआदिर्यणादिः ततः परमिति समासः तथाच क्षिप्रक्षुद्रयोर्यणआदी यकाररेफौ ततः परस्य रशब्द
स्य लोपः ताभ्यामेव च पूर्वस्य इकारस्य उकारस्यच गुण इत्यर्थः॥ तदित्थं गुणाः सर्वे इकि विश्रांताः॥ मृजेर्वृद्धावपि अच इत्यपकृष्यते॥ मृजे
र्वृद्धिरचः अन्तो ञ्णिति भवइत्येव॥ नचैवं अमार्ट् इत्यत्र अटोपि वृद्धिः स्यादिति वाच्यम्॥ लादेशेषु कृते घ्ङितिपक्षे परत्वाद् वृद्धौ सत्यां अ
ट्॥ तत्र कृतेपि पुनर्वृद्धिर्न भवति॥ सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वात्॥ यदातु असिद्धवदत्र भप्रत्याख्यानाय लुङि तिङ्लं कौ(?) कृतनिर्देशमाश्रित्य उ
ट्॥ तत्र कृतेपि पुनर्वृद्धिर्न भवति॥ सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वात्॥ यदातु असिद्धवदत्र प्रत्याख्यानाय ल्लुङिति हि लकौ कृतनिर्देशमाश्रित्य उ
पदेशे आर्द्धधातुक इत्येनयोरन्यतरदनुवर्त्यवालावस्थायामेवाट् क्रियते॥ एरनेकाच इति विभज्य इणो यणित्यनुवर्त्य प्रनेकाचश्चेन हि
इणएवेति नियममाश्रित्य अद्धौ यातामित्यादौ यणवार्यते॥ तदा लावस्थायां यद्यपि वृद्धिर्न भवति॥ लकाराणां ङित्वेन मृष्ट इत्यादाविवत न्नि
षिधात्॥ ततश्चान्तरंगत्वाद् डागमएव तथापि अंत्याभावेंत्यसदेशस्येति परिभाषामाश्रित्य अटो वृद्धिर्निवर्तनीया॥ परिभाषे प्रत्याख्यानप
क्षेतु अंगाक्षिप्तेन प्रत्ययेनाज्विशेष्यते येन नाव्यवधानन्यायाच्च सिद्धममार्ट इत्यादिरूपं॥ सिचिवृद्धावपि विधेयायां नास्तीकपरिभाषायाउप
योगः व्यावर्त्याभावात्॥ नचाचिकीर्षीदित्यकारो व्यावर्त्यः यपल्लोपाविपड्. यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वचनाल्लोपेनैव
सिद्धत्वात्॥ अन्यथाचिकीर्षकइतिनस्याच्चिकीर्षायकइति —————————— चप्रसज्येत॥ आकारस्यतु नास्ति विशेषः सगिंडभ्यां बा
धम्श्चेत्युक्तं॥ एजंतमपि नसंभवति आत्वविधानात्॥ रैनौग्लौशब्दानामाचारक्विंतानां सत्यामसत्यां वा वृद्धौ न कश्चिद्विशेषः॥ गोस्त्वन्द्रा

त्किपि अगषीदित्यत्रापिनातिप्रसंगः॥ ऋत इद्धातोरित्यतोनुवृत्तेन धातुग्रहणेन सिजास्सिमस्य धातोर्विशेषणे सति धातुरेवयो धातुर्न तु कथंचि
त्प्रातिपदिकमिति व्याख्यानादिति कैयटादयः॥ नन्वेवं कवेः अकवावीत्॥ विधोः अविधावीत्पितुः अपितारीत्॥ अंतरंगत्वादपिगुणं सिचिवृद्धि
र्बाधते इतिवदन्याधवो विरुध्येत। सत्यम्॥ यद्यविरोधः संपादनीयस्तदा ग्रहस्तर्हीत्थं वर्णनीयं॥ धातोरिति बद्धोत इत्यप्यनुवर्त्तते। तत्र वाक्य
भेदेन संबध्यमानं नियमार्थं सम्पद्यते॥ ओदन्तस्य धातोश्चेद्वृद्धिस्तर्हि धातोरेव धातोर्नतु नामं धातोरिति॥ यद्वा॥ नेटीत्यत्र नेति योगविभज्य
मंडुकप्लुत्यासंबंधानुवृत्त्या वागोत इत्यनुवर्त्त्य ओकारान्तस्य वृद्धिर्निषिध्यते। अथवा बहुलं छन्दसीत्यतो बहुलमित्यनुवर्त्त्य सिचिवृद्धिर्ना
मधोनाविगंतस्य भवति नतु ओदन्तस्येति कथंचित्समाधेयं॥ व्यंजनेषु अन्तरतमपरिभाषाबलेनैवानुनासिकपरसवर्णप्राप्तिर्वातिप्रसंग
उद्धृत एव॥ अभ्युपेत्य तु ब्रूमः॥ नाप्राप्तायां सिचिवृद्धावारभ्यमाणा हलंतलक्षणावृद्धिर्बाधिका भविष्यति॥ नेटीति निषेधस्तु हलंतस्य या
वती वृद्धिः प्राप्ता सिचिवृद्धिरिति वा हलंतस्येति वा तस्याः सर्वस्याः न तु सूत्रविशेषप्रापिततत्वे आग्रहः तेनाकोषीदमोषीदित्यादौ द्विविधा
पि वृद्धिर्विर्षिध्यंत इतिसुस्थं॥ तस्मान्निषेधसिध्यर्थमिग्लक्षणतासंपादयितुं सूत्रमिति स्थितम्॥ स्यादेतत्॥ चुकूर्दन्तवानच्छिन्नम्छिन्न
वानित्यादौ निषेधसिद्धये गुणग्रहणमस्तु॥ वृद्धिग्रहणं तु व्यर्थं॥ न च मृष्टो मृष्टवानित्यादौ निषेधसिद्धिस्तत्फलं॥ योगविभागेन सिद्धत्वा
त्॥ तथा हि॥ मृजेर्वृद्धिरित्यस्यानंतरमजादौ क्ङितिवेत्येवं रूपं वचनमवश्यं कर्त्तव्यम्॥ मृजंति मार्जंतीत्यादिसिध्यर्थं॥ एवं स्थिते अजा
दौ क्ङितीति योगो विभज्यते॥ नियमार्थं चेदं। क्ङिति चेद्भवति अजादौ एवेति तेन मृष्टो मृष्टवानित्यादि सिद्धं॥ ततो जादावपि विकल्पेनेत्ये
तदर्थं वेति द्वितीयो योग इति। तस्माद्वृद्धिग्रहणस्य फलं दुरुपपादमिति॥ अत्राहुः॥ णूस्तुतौ धूविधूनने कुटादिषु पठ्येते॥ ताभ्यां लुङि

अजुवीदधुवीदितीष्यते तत्र सिचि वृद्धेः क्ङिति नेति निषेधाय इग्लक्षणतां संपादयितुमिह वृद्धिग्रहणमिति ॥ नन्विहान्तर्भूतसिज्मात्रापेक्षत्वा
दंतरंगे उवङि कृते हलंतत्वान्नेटीति निषेधः सिद्ध इति चेत् ॥ न ॥ सिच्यन्तरंगं नास्तीति सिद्धांतात् उवङः प्रागेव वृद्धिप्रसंगात् ॥ स्यादेतत
॥ अंतरंगं वलीय इति नानवृद्धेः परस्मिन्निति सूत्रे स्थापयिष्यते ॥ तदविशेषात्सिच्यप्यस्तु ॥ नचैवमचैषीदहैषीदित्यादौ गुणः स्या
दिति वाच्यम् ॥ तस्यैव वृद्धिसंभवेनेष्टापत्तेः नहीदानीं विधा विग्रहणमस्ति ॥ येन एकारस्य वृद्धिर्न लभ्येत ॥ नचैवमप्यस्तौषीदित्यां
दावंतरंगत्वाद्गुणे कृते ओतो नेति व्याख्यानपक्षे वृद्ध्यसंभवः बहुलग्रहणादनिगंतानां नेति पक्षे तु अचैषीदित्यादावपि दोष एवेति वा
च्यम् ॥ ओतो धातोरेव धातोर्न तु नाम धातोरिति तृतीयपक्षाश्रयणेन सर्वसमाधानात् ॥ अकार्षीदित्यादौ हलंतलक्षणा वृद्धिरस्तु ॥ अं
नारीदित्यादौ तु अंतरंगत्वाद्गुणे हलंतलक्षणायां वृद्धौ नेटीति प्रतिषिद्धायामतो हलादेरिति विकल्पं वाधित्वा अतो ल्रान्तस्येति नि
त्या वृद्धिः ॥ अलावीदित्यादावपि अंतरंगत्वाद्गुणावादेशयोः कृतयोरतो ल्रांतस्येत्यत्र लोपो व्योरिति लोपे न वकारस्यापि व्याख्याना
न्नित्या वृद्धिर्भविष्यति ॥ माभवानवीत् ॥ अमवीदित्यत्रापि तर्हि नित्या वृद्धिः स्यादिति चेन्न अणि श्विग्रहणमपनीय तत्स्थाने श्विमव्योः प्र
क्षेपेण वृद्धिनिषेधात् ॥ नत्वस्मिन्पक्षेपि श्विग्रहणमुपयुज्यते ॥ औनवीदश्वयीदित्यत्रान्तरंगत्वाद्गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेत्ये
व निषेधसिद्धेः ॥ नन्वेवमवेरिवमवेरपि नित्यं निषेध एव स्यात् ॥ इष्यते तु विकल्पः ॥ नैष दोषः ॥ अतो ल्रांतस्येत्यत्र वकारमश्लेषेण यानि
स्या वृद्धिः प्राप्ता सैवेह अविमव्योर्नेत्यनेन मवेर्निषिध्यते न तु अतो हलादेरित्येषापि ॥ मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधंते नोत्तरानिति
न्यायात् ॥ नचैवं जागर्त्तेरपि तथा प्रसंगः तत्र वाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यत इति स्वीकारात् ॥ यद्वा ॥ अपवा

देर्निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्त्तत इति जागर्त्तो वाश्रयणीयं प्रवर्त्तो तु प्रवर्त्तेत इति बाध्यसामान्यविशेषचिंतयोः बाधकेन निषिद्धे बाध्यस्य प्रवृत्त्यप्र
वृत्त्योश्चलक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थाया अनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्॥ नचैवमगवीदित्यत्रापि नित्यात् वृद्धेः स्यात् हकारप्रश्लेषादिति वाच्यम्
॥ सिचि वृद्धेरिवास्या अपि धातुग्रहणेन वारणात्॥ तस्मात्सिच्यन्तरंगाश्रयणेनैव अनुवीत् अधुवीदित्यादेः सिद्धौ क्ङिति चेति प्रतिषेधस्या
नपेक्षणात् वृद्धिग्रहणं व्यर्थमेवेति॥ अत्रोच्यते॥ वकारप्रश्लेषे सति शवतिर्गतिकर्मा कंबोजेष्वेव विकार एवैनमार्या भाषंत इति पस्पशायां
भाष्यकारैरभ्युपगतस्य शवधातोरपि नित्यत्वात् वृद्धिप्रसंगः तस्यापि प्रतिषेधे वा कथं णिश्विभ्यां नियमानं॥ गौरवप्रसंगात्॥ किंच॥ न वयं
व्यसनितया सिच्यंतरंगं नास्तीति ब्रूमः। किन्तु न्यायबलाज्ज्ञापकबलात्फलानुरोधाच्च॥ तथाहि॥ येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरंगैरप्यद्भ्यां बाध्य
ते॥ सत्यपि संभवे बाधनं भवतीत्यभ्युपगमात्॥ अन्यथा तक्रेण दधि न बाध्येत॥ शमकजादिभिश्च शप्प्रत्ययक प्रत्ययादयो न बाध्येरन्
॥ देशभेदेन उभयसंभवात्॥ न च मध्येपवादन्यायेनो वङ् एव वृद्ध्या बाध्येत न तु गुणोपीति वाच्यम्॥ बाध्यस्य भेदेन विवक्षा यां ह्येतदेवं
स्यात्॥ बाध्यस्य सामान्यचिंतायां तु विषये प्राप्तं स्वानपवादभूतं सर्वं बाध्यते यथा अचिरदुत्स्येतेन गुणदीर्घोत्वानि॥ अन्यथा तत्रापि मध्येप
वादन्यायेन रेफो दीर्घोत्वे एव बाध्येत न तु गुणं॥ तस्य परत्वात्॥ बाध्यस्य च क्वचिद्भेदेन चिंता क्वचित्तु सामान्यरूपेण त्युभयमपि लक्ष्यानु
रोधात्तत्र तत्राश्रीयते॥ णिश्विग्रहणं चात्र लिंगम्॥ अन्यथा तरंगत्वाद्गुणायादेशयोः कृतयोर्यंतानां नेति निषेधादेवोनयीत् अश्वयीदित्यादेः सि
द्धौ किं णिश्विग्रहणेन॥ ज्ञापकान्तरमप्युक्तं भाष्ये॥ यच्च करोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृते पीति॥ अस्यायमाशयः॥ अतो हलादेरिति सूत्रे अद्ग्र
हणस्य न तावत्संध्यक्षरादिकं व्यावर्त्यं॥ लघुग्रहणेनैव तद्व्युदासात्॥ इदुदृतः परं न विशिष्यंते अचेतीत् अकोषीन् अनर्तीदिति॥ तेष्वंत

रंगेण गुणेनापहृतताश्चेत्तर्हि व्यर्थमद्ग्रहणं स्यात्॥ न चाकुटीट् पुटीदित्यादावुकारव्युदासाय तदिति वाच्यम्॥ तत्रापि अंतरंगेण गुणेन वृद्धि
बाधे सति गुणे ङित्त्वान्निषिद्धेपि वृद्धेरप्रवृत्तेः नहि देवदत्तस्य हंतरि हते देवदत्तस्य पुनरुन्मज्जनं भवतीति न्यायात्। अत एव नांतःपादमिति सूत्रे पूर्वनिषे
धे सति अयादयोपि न प्रवर्त्तंते तेन सुजाते अश्वसूनृते इत्यादि च सिध्यतीति स्वीकृतं भाष्ये। न चैवमपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति निर्वि
षयं स्यात् वृक्षाविल्यादौ नादिचीति पूर्वसवर्णे — निषिद्धे ह्रस्वोपि न प्रवर्त्तेतेति वाच्यम्॥ भियो ध्यौ नदेतौ स्रदित्यादिलिंगेन अपवादे नि॰
षिद्धे उत्सर्गोपि न प्रवर्त्तेत इत्यस्यासार्वत्रिकत्वाभ्युपगमात्॥ तदेतत्तत्र तत्रोच्यते॥ नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुमिति॥ तथा च॥ पक्ष
भेदाश्रयेणातो हलादेरिति अद्ग्रहणमपि ज्ञापकमिति स्थितम्॥ फलमप्यस्ति॥ यदि हि सिच्यन्तरंगं स्यात्तर्हि चिनोतिप्रभृतिभ्यो यङ्लुगंते
भ्यः चिरिणोति जिरिणोतिभ्यां च लुङि सिचि अचेचायीदनेनायीदचिरायीदजिरायीदिति स्यात्॥ गुणापादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेति प्र
तिषेधप्रसंगात्॥ यदि तु बाध्यविशेषचिंतायां मध्येपवादन्यायमाश्रित्य उवङ् च बाध्येतेन तु गुण इत्याश्रीयते तदाप्येतन्न सिद्ध्येदेव॥ अस्मा
त्सिचि सर्वमप्यंतरंगं नास्त्येवेति सिद्धांतं साधयितुं बाध्यसामान्यचिंतैवाश्रयणीया॥ एतदर्थमेव हि भाष्ये ज्ञापकोपन्यासः कृतः॥ अन्यथा
न्यायेनैव सिद्धेन्तरंगस्यापि बाधे किं ज्ञापकवर्णनेन॥ एवं स्थिते न्यनुवीत् न्यधुवीदित्यत्र क्ङिति चेति निषेध एवाश्रयणीयस्त[illegible] इग्लक्षण
त्वसिद्धये वृद्धिग्रहणमपीह कर्त्तव्यमेवेति स्थितं॥ एवं च सत्यसंभवात्परिभाषा सिच्यन्तरंगे सर्वं बाध्यते॥ यदि हि स्यात्तर्हि क्वापि सिची
गंतमंगं न लभ्येतैवेत्यवधेयं॥ तथा च इग्लक्षणत्वस्य निषेधप्रवृत्त्यर्थमावश्यकत्वे स्थिते तत्र तत्र आत्सन्ध्यक्षरव्यंजनानां व्यावृत्तिरपीक्प
रिभाषयैव सिध्यतीति ज्ञापकवर्णनादिक्लेशोपि नाश्रयणीयः॥ न चैवं द्यौः पंथाः इमं इत्यादावपीक्परिभाषोपस्थितिवशादि[illegible]व ओत्वमात्वे॰

शा॰कौ॰ मत्वं च स्यादिति वाच्यम्॥ [..]वृद्धिशब्दयोरनुवृत्तौ पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्याद्धिशब्दव्यापारे[..]प्याश्रीयते॥ गुणवृद्धी ये गुणवृद्धी नतु
४८ शब्दान्तरेण विहिते इति अनुवृत्ताभ्यां विशेषणाद्वा॥ नन्वच श्चेति सूत्रे ह्रस्वादिग्रहणानुवृत्त्या संज्ञया विधानं परोपस्थितिरिति स्थास्यतितरां
मर्थ्योद्दिव औत्सथिमथ्मृभुक्षामात्यदादीनाम इत्यत्रेकूपदोपस्थानं न भविष्यति॥ यदि हि स्यात्तर्हि चक्ष्ये त्यत्र संज्ञया विधानेति यत्नाश्रयणं
स्यर्थं स्यादिति चेत्॥ न॥ दिव उदित्यादिषु अगुणवृद्धिसंज्ञकेष्वचू परिभाषानिवर्तनेन चरितार्थत्वात्॥ अष्टन आ विभक्तौ कित्यादाविको
ऽसंभवेन तत्र चरितार्थत्वाच्च॥ तस्मात् द्यौः पंथाः इममित्यादिसिद्धये इहापि संज्ञाविधाने नियमं संपादयितुं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणमिति श्री
चः॥ ननु पंथा इत्यनुदाहरणं॥ इतोदिति सिद्धे आद्विधिसामर्थ्यादेवेकूपदस्यानुपस्थितेरिति चेन्न॥ ऋभुक्षि ऋकारो कोऽकारार्थे आद्विधि
संभवात्॥ नचैकः सोऽभ्यानंतर्यविवक्षणाद्येन नाव्यवधानाश्रयणाच्च नैवमिति वाच्यं॥ तथापि संबुद्ध्यर्थतया सामर्थ्योपक्षयात्॥ नचै
वमितत आदित्येव ब्रूयादिति वाच्यम्॥ ऋभुक्षणमिंद्रमित्यस्यासिद्ध्यापत्तेः आद्विधौ हि वाषपूर्वस्येति नत्सिद्धिरिति दिक्॥ यत्तु भाष्ये स
इमं इत्यस्मादाह नं तत्र स इमं मंत्रमपश्यदिति ब्राह्मणवाक्यैकदेशानुकरणमात्रं॥ उदाहरणं तु इममित्येवं नतु स इत्यपि॥ तच्छब्दे इकोऽ
संभवेन इक इति नियमस्याप्रवृत्तेरित्याहुः॥ वस्तुतस्तु स इत्यप्युदाहरणं साध्वेव त्यदादीनाम इति हि विधिवाक्यं॥ तत्र चेक इत्यस्योपस्थि
तौ ह्रीद्मोरेवात्वं स्यान्न त्वन्येषां॥ गणेन निर्देशस्तु संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थमुत्तरार्थं च स्यात्॥ तदोः ससाविति सत्वं हि त्यदादीनामेव
तदोर्विधीयते॥ अत्रेदमवधेयम्॥ शब्दव्यापाराश्रयणानुरोधेनापि गुणवृद्धिग्रहणं मास्तु॥ इकस्तौ इत्येतावतैव सिद्धेः॥ वस्तुतस्तु राम॰
तावित्यपि व्यर्थं॥ इक इत्येव सूत्र्यतां॥ संपूर्णं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्त्य वृद्धिरिति आदैचा यत्र विधीयेते गुण इति च अदेङौ तत्र इक इत्यु ५८

पतिष्ठते इति व्याख्यानात्॥ नन्वेवं गुणवृद्ध्यधिकारे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्युत्तरग्रंथासंगतिः अस्य यथाश्रुताभिप्रायकत्वा
न्ग्रहणपदस्यानुवृत्तिपरतया संपूर्णसूत्रद्वयानुवृत्तिसामर्थ्यपरत्वाद्धेति दिक्॥ व्याख्याने लिंगं इतोदित्तीग्रहणम्॥ अन्यथा तत्रापीक्पदो
पस्थितौ उक्तरीत्या येन नाव्यवधानन्यायादिकारोकारव्यावृत्तौ च सत्त्वां किं तेनेति तदेतदिग्ग्रहणं किमर्थमिति भाष्ये य इग्ग्रहणमात्रं व्य·
स्परेत्यादिवार्तिकेन च सूच्यते॥ अन्यथा हि सूत्रं किमर्थमित्याद्येव ब्रूयात्॥ यत्तूत्तरार्थगुणवृद्धिग्रहणं कर्तव्यमेवेत्याशये नेग्ग्रहणमिं
त्युक्तमिति भाष्याभिप्रायवर्णनं॥ तन्न॥ पूर्वसूत्रानुवृत्त्यैव सिद्धौ पुनरार्थत्वस्यापि दुरुपपादत्वात्॥ समुदायापेक्षायां मंडूकप्लुतेः सर्वधातु
वृत्तेर्वा त्वयापि वाच्यत्वात्॥ इग्ग्रहणस्याप्युत्तरार्थतया तदंशेपि शंकानुत्थानाच्च॥ इक इति योगः किमर्थं विभज्यत इति प्रश्नबीजमिति चे
त्तर्हि गुणवृद्ध्यंशेपि तस्याविशिष्टतया सूत्रं किमर्थमित्येव ब्रूयादिति दिक्॥ यत्तु प्रधानाद्व्यवहारात्समुदायापेक्षोयमिति तदपि नातीव
शब्दस्वरसानुगुणं तस्मादुक्त एवाशयः साधुः। एवं चेक इति योगविभाग एव पूर्वपक्षसिद्धांताभ्यां समर्थ्यत इतीह पर्यवसितोर्थः॥ ततश्चा
नेनएकेन योगविभागेन सकलेष्टसिद्धौ मृजेर्वृद्धिरचः उरङ्गुण इत्यादिबहुतरयोगविभागाश्रयणेनान्यथासिद्धिवर्णनेनादर्त्तव्यमि
तिस्थितं॥ इयं च परिभाषा अलोन्त्यपरिभाषायाः शेषो वा शेषिभूता वा तया सह समुच्चिता वा विकल्पिका वा तदपवादो वा पूर्वविप्रतिषेधात्त
द्बाधिका वा पदोपस्थापिका वेति सप्त पक्षाः संभाव्यंते यद्यपि तथाप्याद्यानां षण्णां दुष्टत्वात्सप्तम एव सिद्धांतितः॥ तथाहि॥ सार्वधातुकार्द्ध
धातुकयोरित्यत्र स्वस्वनिमित्तवशात्परिभाषाद्वयं संनिहितं॥ तत्रांगस्येति षष्ठी यदि पूर्वमेवान्त्यमनूनीता अंगान्त्यस्य गुण इति षष्ठ्यादिको
अन्त्यो विशेष्यते तदेकपरिभाषाशेषभूता॥ यदि तु पूर्वमिका अंगस्य विशेषणात्तदंतविधिः इगंतस्यांगस्येति ततः [illegible]भवन्नलोन्त्यस्येति

प्र॰ कौ॰ नस्यहितीयः पक्षः तदिदं पक्षद्वयमपि षष्ठीतत्पुरुषं बहुव्रीहिं चाश्रित्य तच्छेषपक्ष इति भाष्ये व्यवहृतं॥ इह पक्षद्वयेपि मिदेर्गुण इत्यादौ दो-
७९ षः यो हि मिदेरन्त्यः नासाविक् यश्चेक् नासावन्त्यः तथा चावश्यम्परिभाषायां त्यक्तव्यायां सत्यां विनिगमकाभावादुपधायाः सर्वादेशो
गुणः स्यात्॥ तदुक्तं वार्त्तिककृता॥ वृद्धिगुणावलोंत्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगंतलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं॥ सर्वादेशप्रसंग-
श्चानिगंतस्येति॥ चकारो हेत्वर्थः ततश्च सर्वादेशप्रसंगो हीति फलितं॥ अथ मिदः इर्मिदिः तस्य मिदेरित्यादि पूर्वोक्तरीत्या कथंचिदिह स-
र्वेचैक एव स्थानित्वं लभ्येत तथापि भिन्नमित्यादावनिग्लक्षणत्वाद्गुणनिषेधो न स्यात्॥ अथ क्ङोः कित्त्वात् ज्ञापकादनिग्लक्षणत्वेपि निषे-
धः तर्हि लैगवायनः पौरोहित्यमित्यादावतिप्रसंगः अथ लक्ष्यानुरोधाल्लघूपधगुणमात्रविषयकं ज्ञापकं तर्हि पदोपस्थितिर्विपक्ष एवं लक्ष्य-
सिद्ध्यपेक्षमाश्रीयतां॥ एवं हि ज्ञापकाश्रयणक्लेशोपि न भवति किं त्वेनापि पदोपस्थितिरेव ज्ञाप्यतां॥ एवं हि ज्ञापकमूलकं वाक्यांतरं न
कल्प्यमिति लाघवं॥ अस्तु तर्हि तृतीयः पक्षः मिदेरन्त्यस्य इकश्च द्वयोरपि गुण इति॥ मैवम्॥ स्थानेयोगावयवसंबंधरूपस्यार्थद्वयस्य
युगपदुच्चारितया षष्ठ्या दुर्लभत्वात्॥ स्थानेयोगत्वं विनालोन्त्यविध्यलाभात्॥ स्थानषष्ठी हि तदुपस्थितौ लिंगमिति वक्ष्यते॥ इक इत्य-
नेन सहावयवषष्ठीं विनान्वयायोगात्॥ आवृत्तौ प्रमाणाभावाच्च॥ एतेन मिदेरन्त्यस्य वा इको वेति चतुर्थपक्षोपि प्रत्युक्तः विकल्पस्या-
ष्टदोषग्रस्तत्वाच्च॥ अस्तु तर्हि नदपवाद इति पंचमः पक्षः तथाहि गुणविधावंगस्येति न स्थानषष्ठी॥ किंत्विगपेक्षयावयवषष्ठी॥ ततश्च
लिंगाभावादलोन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थितिः अयमेव च बाधपदार्थः यदीक्परिभाषा न भवेत्तर्हि स्थानषष्ठीत्वं तन्मूलकालोंत्यपरिभा- राम॰
षोपस्थितिश्चेत्यस्मात्सत्यां त्विक्परिभाषायां तदुभयं नेत्येतावतैवापवादत्वव्यवहारः॥ न हि वस्तुतो वचनेन प्रापितस्य बाधः संभवति॥ ७९

शास्त्राप्रामाण्यप्रसंगात् ॥ अत एव शास्त्रतात्पर्यं संकोचो वाध इत्याहुः एतेन हूहूपवाद एकशेष इत्यपि व्याख्यातम् ॥ नह्यनुत्पन्नायां
विभक्तौ हूहूस्य प्रसंगः किन्तु यद्येकशेषो न भवेत्तर्हि प्रत्येकं विभक्तिं हूहूश्च स्यातामिति त्वेकशेषतन्त्रे त्येवतत्त्वं ॥ अस्मिंश्च पक्षे जुसि गुणो
अजुहवुरित्यत्रैवानेनिजुः पर्यवेविषुरित्यादावपि स्यात् ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः भवतीत्यादावित्र ईहितेत्यत्रापि स्यात् ॥ ज
त्यावर्त्तिकम् ॥ इङ्मात्रस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनंत्यप्रतिषेध इति ॥ अत्र ह्रस्वादीनि ह्रस्वस्य गुणः जुसि च
॥ ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः घेर्ङितीति गुणचतुष्टयं गृह्यते ॥ ततश्च हे अग्ने ॥ अग्नयः कर्त्तरि ॥ अग्नये ॥ वाभ्रव्य इत्यत्र यथा ओर्गुणा त
गुणपंचकं भवति ॥ एवं हे अग्निचित् ॥ अग्निचितः संति ॥ सुकृति ॥ अग्निचिते ॥ सोऽश्रुत इत्यत्रापि स्यादिति वार्तिकार्थः ॥ यद्यपीह निर्दिष्टस्थानि
कत्वात्परिभाषा दुर्लभा अग्निचिच्छब्दस्य घिसंज्ञाभावाच्च घेर्ङितीत्येतन्न प्राप्नोति तथापि वार्त्तिकस्योक्तिसंभवमित्थं वर्णयन्ति ॥ ह्रस्वस्य
गुणो जसि चेति सूत्रयोस्तावद्ध्रस्वो नेग्विशेष्यते ॥ दीर्घेष्वावृत्तिश्च फलं ॥ अथानियमे नियमकारिणी परिभाषा कथमिहोपतिष्ठतां ॥ नहि ह्र
स्वांतस्य स्थानित्वेऽतिप्रसंगोऽस्ति ॥ अकारस्य त्यकार एव गुणो भविष्यतीति ब्रूयात् ॥ तत्रेदं वक्तव्यम् ॥ ह्रस्वान्तस्यांगस्य इको गुण इति सूत्रा
र्थः स्यात् ॥ ततश्च हे इन्द्रहे उपगो इत्यादावनंत्यस्यापि स्यात् ॥ अग्निचिदित्यादिकं तु विशेषणमव्यवच्छेद्यं स्यात् ॥ तथा च ह्रस्वस्येक इत्य न
योर्न परस्परं विशेषणविशेष्यभावः किंत्वनयोरेकमंगस्य विशेषणमपरमंगस्य विशेष्यमिति ॥ यद्वा ॥ ह्रस्वस्येत्येतदंगस्य विशेषणं सा
भूत् इति अंगस्येत्यस्य स्थानषष्ठीत्वं वाधितुं अनंत्यस्यापि गुणं संपादयितुं इक्परिभाषोपतिष्ठते ॥ एवं ऋत ओ ङि सु घ्यन्त्रापि अनं
त्यस्य गुणविधानार्थं परिभाषा स्यादेव ॥ घिसंज्ञा तु वर्णयोरेव न तु तदंतस्येति प्रसंगृहीत्वा घेर्ङितीत्यस्य अग्निचिते इत्यादावतिप्रसं

श॰को॰ गोपोज्यः। नत्वस्मिन्पक्षे ऋतओरित्याभ्यांघे: किंचिद्दूषणमस्तीतिदिक्॥ नन्वस्मिन्पक्षे पुगंते तिसूत्रस्यनियमार्थत्वादहितेत्यत्रेनदोषइतिचेन्न। अपि
५० हिसार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्लघूपधस्यैवेति नियमस्तर्हिहृस्वाद्योर्गुणे दोषस्तदवस्थः यदितुलघूपधस्यसार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति नियमस्तथापीहिवे
त्यादौ दोषएव। अथावृत्त्याद्विविधोपि नियमः तर्हि अनेनिजुरित्यत्रदोषः नह्येतन्नियमद्वयेनापि वारयितुंशक्यं॥ लघूपधत्वान्सार्वधातुकपरत्वाच्च॥ हेर्बुद्धे
बुद्धपः पिच्चवेहितः पिचव्यः उगवादिभ्योयत्॥ बुद्धयेवृद्धयइत्यादावनुपधाभूतेष्वतिप्रसंगस्तुदुर्वारएवेति तावद्दार्त्तिकत्वदयं॥ वस्तुतस्तु अंगाक्षिप्तेनप्रत्यये
नश्रूयमाणेनजुसादिनाइको विशेषणात्सकलदोषनिरासे सति नदपवादपक्षोपि समर्थयितुंशक्यतएव। अंगमेवप्रत्ययेनविशेष्यत इतिगृहीत्वापरं भाष्यवार्त्तिक
ग्रंथप्रवृत्तिरित्यवधेयं॥ अस्तु तर्हि पूर्वविप्रतिषेधइतिक्रोष्ट्रीयसंमतः षष्ठः पक्ष इतिचेन्न॥ इक्परिभाषायानिरवकाशत्वात्॥ नेह्निपरस्परपरि
हारेणावकाशलाभे असतिविप्रतिषेधः॥ तस्माद्यदिसत्यपिसंभवे बाधनं भवतीत्याश्रीयते तर्हि येननाप्राप्तिन्यायादपवादत्वमस्त्येव॥ यं
दितु असंभवे बाध्यबाधकभावः अस्तिचेहसंभवोयदुभयंस्यादित्याश्रीयते तर्हि तच्छेषादिष्वन्यतमपर्यवसानं नतुक्रोष्ट्रीयमतस्याव
काशइतिस्थितं॥ तस्मात्सदोपस्थापनमितिसप्तमःपक्षः सिद्धान्तसंमतः। तथाहि॥ इकइतिषष्ठ्यन्तानुकरणं॥ नतुसंज्ञिपरं॥ स्वंरूपमि
तिवचनात्॥ नचाशब्दसंज्ञेतिनिषेधः षष्ठ्यन्तस्यासंज्ञात्वात्॥ तदयमर्थः यत्रब्रूयाद्गुणोभवतिवृद्धिर्भवतीतितत्रेकइतिषष्ठ्यन्तमुपति
ष्ठतेइति॥ तस्यचपदैकवाक्यतयान्वयोन्तरंगः अलोन्त्यपरिभाषातुविधिवाक्येष्ववांतरवाक्यार्थंबुध्वातदेकवाक्यतयासंबध्यतइ
तितदन्वयोबहिरंगः। ततश्चजुसिचेत्यादौ इकोंगस्येतिसंभवतिसामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादिकाअंगेविशेषिते ९ राम
स्यानषष्ठी नविहितेतिभवत्येवालोन्त्यपरिभाषोपस्थितिः। मिदेर्गुणइत्यादौतु सामानाधिकरण्यान्वयस्यासंभवान्मिदेरिकइतिवैय ५०

धिकरण्येनान्वयेसनिस्थानषष्ठीविरहादलोन्त्यपरिभाषानोपतिष्ठते॥ नचमिदेरंगस्येत्यनयोरवयवषष्ठीत्वेपिइक इति स्थानषष्ठ्यस्त्येवे
तिवाच्यम्॥ नत्वेषा अलोन्त्यपरिभाषोपस्थितावुपयुज्यते॥ अल्समुदायात्मकस्थानिनः परभूतायाएवषष्ठ्यास्तदुपस्थापकत्वात्॥ इ
कश्चालरूपत्वात्॥ नथाप्यलोन्त्यपरिभाषादक्परिभाषानंतरोपस्थितिका॥ ननुतयासहयुगपदुपतिष्ठते॥ येनाविशेषादुभयोर्निर्देशः
स्यादितिसकलेष्टसिद्धिः॥ तच्छेषतदपवादपक्षयोरपिदूषणमुद्धर्तुंशक्यमित्युक्तमेव॥ तदिहसप्तपक्षीमध्येपक्षत्रयंदुष्टमेव॥ पक्षचतुष्ट
यंतुसाध्वितिस्थितम्॥ नन्वेतत्सूत्रमंगस्येत्यादिवदधिकारार्थमेवकिंनस्या— दितिचेन्न॥ एवंहिसतिइकोगुणवृद्धीनतिनत्रासंयुज्येव
पठेत्॥ सर्वस्यद्वेपूर्वत्रासिद्धमित्यादिवत्॥ नत्वपुनरसूत्रोपस्थितिकत्वाविशेषेकिंचित्संयुज्यकिंचित्तुविभज्यपठितुमुचितं॥ वैरूप्येहे
त्वभावात्॥ प्रत्ययः परश्चेत्यादौतुपाराथ्याविशेषेप्यसंयुज्यनिर्देशोविधेयभेदान्नविरुध्यते॥ नापीदंविधिसूत्रं॥ पुनर्गुणवृद्धिग्रहण
सामर्थ्यात्॥ तत्प्रत्याख्यानपक्षेपिविशिष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादितिदिक्॥ ॥इति श्रीशब्दकौस्तुभेप्रथमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेतृतीय
माह्निकम्॥ ॥ श्रीगणेशायनमः॥ ॥ नधातुलोप आर्द्धधातुके॥ धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुकेपरेतन्निमित्तकेगुणवृद्धी
इकोनस्तः॥ लोलुवः पोपुवः मरीमृजः॥ लोलूयादिभ्योयङंतेभ्यः पचाद्यचिकृतेयङोऽचिचेतिलुकि ङिन्निमित्तभूतमचमेवाश्रित्यप्राप्ते
गुणवृद्धीनिषिध्येते॥ यद्यपिकृत्स्नस्यधातोरपिक्वचिल्लोपोस्ति॥ तद्यथा दुरीणोलोपश्च॥ दुःशब्दउपपदे इणोधातोरक्प्रत्ययोभवति
धातोश्चलोपः॥ दुःखेनईयते प्राप्यतेदूरमिति॥ तथाप्येवंविधेविषयेगुणवृद्ध्योःप्राप्तिविरहान्निषेधवैयर्थ्यं॥ अतोत्रधातुशब्देनतदेकदेशोलक्ष्यते॥ धातुलो
पइतिचयदिषष्ठीतत्पुरुषःस्यात्तदाआर्द्धधातुकग्रहणंलोपविशेषणंवागुणवृद्ध्योर्विशेषणंवानंत्राख्यात्यादिभिरुभयविशेषणंवेतित्रयः

कल्पाः॥ तत्राद्यपक्षे॥ आर्द्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति यत्किंचिन्निमित्ते गुणवृद्धी न भवत इति सूत्रार्थः स्यात्॥ ततश्च प्रपूर्वादिंधेः क्त
प्रत्यये तन्निमित्तके नलोपे च सति प्रेद्ध इत्यत्र प्राप्नुवन्नाद्गुणोपि निषिध्येत॥ यो हि द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने भवति लभतेसावन्यतर
तो व्यपदेशमिति इकः स्थानिकत्वस्यापि सत्वात्॥ न चैवमपि इग्लक्षणत्वविरहान्न निषेधः लैगवायने ओर्गुणस्येवेति वाच्यं॥ न ह्यस्मि
न्सूत्रे इक इत्यस्य स्वरूपपरतायां प्रमाणमस्ति उत्तरसूत्रे तु चकार इति शब्दार्थकः प्रमाणमित्याहुः॥ अस्तु वा यथाधिकाराश्रयणबलेने
हापि इक इति स्वरूपपरं तथापि भेद्यत इत्यादौ गुणो न स्यादिति तृतीयपक्षे वक्ष्यमाणो दोष आद्यपक्षद्वयेप्यस्त्येवेति बोध्यं॥ ननु उपेद्धः प्रेद्ध इ
त्युदाहरणस्येहोक्तिसंभव एव नास्ति॥ तथाहि॥ पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इति मते इद्धमित्यत्र नलोपोन्तरंगः प्रथमोपस्थितक्तप्रत्ययापे
क्षत्वात्॥ पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति दर्शने तु गुणोन्तरंगः उभयथापि गुणो भविष्यति॥ बहिरंगस्य गुणस्यासिद्धतया निषेधायोगात्॥ बहिरंग
स्य निषेधस्यासिद्धो गुणप्रवृत्तेर्निर्बाधत्वाच्च॥ सत्यम्॥ असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इति परिभाषा नेह प्रवर्त्तते नाजानंतर्ये बहिष्ट्वप्रकॢप्ति रि
ति निषेधात्॥ यत्रांतरंगे बहिरंगे वाचोरानन्तर्यमाश्रीयते तत्रैषा परिभाषा नेति व्याख्यानादिति हरदत्तानुयायिनः॥ किं त्वस्मिन्पक्षे एत
ए इति सूत्रे पचावेदं पचामेदमित्यादौ एत ऐत्वं कुतो नेत्याशंक्य बहिरंगत्वेन गुणस्यासिद्धत्वादिति हरदत्तेन वक्ष्यमाणं विरुध्यते॥ तथा ब
हिरंगस्यासिद्धताबलेन प्रेद्धमित्यादिसिद्धिरिति प्रतिपादनपरमिहत्यभाष्यमपि विरुध्येत॥ तस्मादग्रोत्तरकालप्रवृत्तिके अच आनन्तर्ये
तत्र बहिरंगपरिभाषा न स्यादिति कैयटसंमत एव नाजानंतर्य इत्यस्यार्थः साधुः पचावेदमित्यादौ हि पूर्वं गुणप्रवृत्तिः तत्र चाजानन्त
र्याश्रयणेपि गुणोत्तरप्रवृत्तिके एत ऐ इत्यत्र तदनाश्रयणाद्युक्त एव बहिरंगतयोद्धारः॥ उपेद्धः प्रेद्ध इत्यादौ तु गुणं प्राप्य प्यनिषेधः का

र्यइति उत्तरकालप्रवृत्तिकोनिषेधः तत्राजानंतर्याश्रयणाभावाद्बहिरंगपरिभाषयासिद्धमेवैतत्॥ अतोत्रत्यं भाष्यमपिसंगच्छते॥ ननु षत्वतुकोरसिद्ध इतिसूत्रे एषापरिभाषा ज्ञापयिष्यते॥ तत्रचकोसिचत्त्कोत्स्येत्यादौ प्रथमप्रवृत्तिके एङः पदांतादित्यस्मिन्नाजानंतर्ये न तूत्तरकालप्रवृत्तेषत्वेपीति कथंकैयटमतंसमर्थनीयं तस्माद्यत्रांतरंगे बहिरंगे वा अचोरानंतर्यमितिहरदत्तोक्तरीतिरेवशरणीकर्त्तव्येति चेन्न॥ कैयटमते अचोरितिद्वित्वस्याविवक्षयासर्वसामंजस्यात्॥ अस्तिहि उत्तरकालप्रवृत्तिके षत्वे अचआनन्तर्याश्रयणं॥ इणः परस्य सस्येत्युक्तेः॥ एवंच प्रथमपक्षे भेद्य इत्यादौ दोषाभावेपि भेद्यतइत्याद्यसिद्धिरेवदूषणमितिदिक्॥ द्वितीयपक्षे तु यत्किंचिन्निमित्तके धातुलोपेसति आर्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धीनस्त इति सूत्रार्थः स्यात्॥ ततश्च क्नूयी शब्दे इत्यस्माण्णिचिपुकि यलोपे कृते पुगंतलक्षणो गुणोनिषिध्येत॥ तथाच क्नोपयतीति नसिध्येत्॥ यदितु चेले क्नोपेरिति निर्देशाद्गुणस्तर्हि इहापि भेद्यतइत्यस्यासिद्धिरेवदोषः॥ तृतीयपक्षे तु आर्द्धधातुकनिमित्तके धातुलोपेसति आर्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी नस्त इति सूत्रार्थः स्यात्॥ तत्र तंत्रावृत्त्याद्याश्रयणप्रयुक्तं गौरवं तावत्स्थमेव॥ लोपेन सह गुणवृद्ध्योरेकनिमित्तकत्वं च न लभ्येत॥ ततश्च भेद्यत इत्यत्र भिदेर्ण्यन्तात्कर्मणि यकि भिद् इ य इति स्थिते नित्यत्वाण्णिलोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन णिचमाश्रित्य क्रियमाणो गुणो निषिध्येत॥ नच णिलोपांत्यागे वांतरंगत्वाद्गुणोस्त्विति वाच्यम्॥ विभज्यान्वाख्यानपक्षे न दसंभवात्॥ उपजनिष्यमाणनिमित्तोप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति न्यायाच्च॥ अन्यथा दधतीत्यादावंतरंगत्वात् झोन्त इत्यन्तादेशः प्रवर्त्तेत॥ नच श्लौ द्वित्वे च कृते अंतादेशस्य स्थानिवद्भावेनाभ्यस्तादित्यस्य प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यं॥ अल्विधौ स्थानिवद्भावासंभवात्॥ किंच॥ समर्थानां प्रथमाद्वेति सूत्रे अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः कृतमपि शास्त्रं निवर्त्तनीयं मन्यंते इति ज्ञापयितुं समर्थ

ग्रहणमितिवक्ष्यते॥ इ्एतेपरिभाषेसमानफलेतथाचइहापि पूर्वंगुणोनक्रियेतकृतोपिवानिवर्त्तेतजग्मुष इत्यादाविडादिवत्॥तस्माद्धातों
र्लोपोयस्मिन्निति बहुव्रीहिरेवसाधुः एवंहिसतिलोपस्य गुणवृद्ध्योश्चैकनिमित्तकत्वंलभ्यतइति नकश्चित्पूर्वोक्तदोषःस्यादेतत्॥ आर
भ्यमाणेप्यस्मिन्सूत्रेलोलुवइत्यादौगुणोदुर्वारः तथाहि॥ इहसूत्रेनिषेध्यंकिमित्याकांक्षायांपूर्वत्र निर्णीताइक्पदोपस्थितिरेवसंब
ध्येत॥ धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके इक्पदंनोपतिष्ठते॥ततश्चवेभिदः मरीमृजो भिन्नोमृष्टइत्यादौ व्यंजनस्यगुणवृद्धिशास्तिःपरमे
तस्यप्रघट्टकस्यफलंस्यात्॥ लोलुवादौतुस्यादेवगुणः॥नचपरिभाषांप्रतिशेषिभूततयाश्वतःप्रधानयोर्गुणवृद्ध्योरेवनिषेधोस्त्विति वा-
च्यम्॥ शाब्देबोधेशाब्दप्राधान्यस्यैवान्वयनियामकतायाउचितत्वात्॥ नहिराजपुरुषमानयेत्यादावर्थतः प्रधानंभूतोपिराजा आन
यनेनान्वेति अपितुपुरुषएव॥ प्रकृतेचशाब्दंप्राधान्यंवाक्यार्थभूतायाः पदोपस्थितैरेव॥ कारकविशिष्टक्रियावाक्यार्थ इतिसिद्धांतात्॥
आहचधसाकांक्षावयवंभेदेपरानाकांक्षशब्दकं॥ कर्मप्रधानंगुणवदेकार्थंवाक्यमुच्यतइति॥ किंच॥ सिद्धान्तेप्रसज्यप्रतिषेधेसर्वत्र
क्रिययैवसह नञोन्वयः ननुनामार्थेन॥ तदुक्तं॥ प्रसज्यप्रतिषेधोयंक्रियया सहयत्रनञिति॥ अतएवपुरुषवचनयोरसंकरः अन्यथाहि
घटोनास्तित्वंनासि अहंनास्मीतिपुरुषव्यवस्थानस्यात्॥ घटाभावस्त्वदभावोमदभावश्चास्तीतिवत्सर्वत्रप्रथमपुरुषापत्तेः नहिपूर्वमवे
त्वंनासित्वदभावोस्तीत्यनयोरर्थेकश्चिद्विशेषः नञर्थेमतिप्रथमांतपदोपस्थापितस्यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे
नसंसर्गेणप्रकारताभ्युपगमेपियुष्मत्सामानाधिकरण्यविरहस्याविशिष्टत्वात्॥ एवंवायौरूपाणामभावोस्तीतिवद्रूपाणिनसंतीत्य
त्रापि अस्तीत्येकवचनंस्यादित्यन्यत्रविस्तरः एवंकारकविभक्तेरपिक्रियायोगेसत्येवसाधुत्वंनत्वन्यथापीतिकारके इतिसूत्रेवक्ष्य

माणत्वाद्भूतले घटो नास्तीत्यादौ अधिकरणत्वं क्रियान्वय्येव न तु नञर्थान्वयि॥ तथा च सकलकारकविशिष्टक्रियायां नञर्थान्वयः॥ नञो
द्योतकतेति निष्कृष्टपक्षे तु क्रियापदस्यैव तद्विरहपरतेति सिद्धांतः उभयथापीह गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो दुर्लभ एवेति॥ अत्राहुः क्रिययैव सह
विधेरिव निषेधस्यान्वयः शाब्द इति सत्यमेव किंतु क्रियैव केति संशये त्वदुक्तरीत्या सन्निहितापी कृपरोपस्थितिरिह न संबध्यते॥ तथाहि
सति दीधीवेवीटामिति सूत्रस्य व्यर्थतापत्तेः। नहि तत्रैकपरिभाषालोंत्यपरिभाषयोः फले विशेषोऽस्ति॥ एवं स्थिते अस्तिर्भवतीपरः प्रयु
ज्यमानोऽप्यस्तीति प्रातिपदिकार्थसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या भवत इत्यस्योपस्थितस्य गुणवृद्धी इत्यादिभिरन्वितस्य निषेधान्वये सति गुण
वृद्ध्योरभावः फलितो भवतीत्येतावता गुणवृद्ध्योर्निषेध इत्युच्यते॥ यथा आघाराग्निहोत्राधिकरणे प्रतीतिः ततः सर्वोपि विशिष्टविधिरेव।
नास्यर्थतस्तु कश्चिद्गुणविधिरिति सिद्धांतितं न तद्वन्निषेधेऽपि बोध्यम्॥ न्यायसाम्यात्॥ अत एव विधिनिषेधयोर्वाक्यार्थगोचरतेत्यभि
युक्ताः॥ तस्माल्लोलुवः पोपुवो मरीमृज इत्युदाहरणं सिद्धं। प्रत्युदाहरणं तूच्यते। धातुलोप इति किं॥ आर्द्धधातुके विधिनिषेधाभ्यां षोडशिग्र
हणाग्रहणयोरिव गुणवृद्ध्योर्विकल्पो माभूत्॥ आर्द्धधातुक इति किं॥ तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसायां॥ मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः एभ्यो यङ्लु
गंतेभ्यस्तिबादौ सार्वधातुके पिति परे तोतोर्त्ति मोमोर्त्तीत्यादौ निषेधो माभूत्॥ राल्लोप इति च्छ्वोर्लोपस्य गुणस्य च एकनिमित्तकत्वात्
॥ इदं च राल्लोपे क्ङिद्ग्रहणाननुवृत्तिपक्षमाश्रित्योक्तं॥ तदनुवृत्तिपक्षे तु तोतोर्मीत्याद्युत्तमपुरुषैकवचने उदाहरणं बोध्यम्॥ अत्र नास्ति
कादिप्रत्ययत्वे न तत्र राल्लोपप्रवृत्तेः॥ ननु तोतोर्तीत्यादि प्रागुक्तमप्युदाहरणमस्तु॥ राल्लोपाप्रवृत्तावपि लघूपोव्योरि विलोपादिति चेन्न॥ तस्य
वर्णमात्रनिमित्तकतया गुणेन सह एकनिमित्तकत्वाभावात्॥ नहि तत्र प्रत्ययग्रहणं तदाक्षेपकं वा किंचिदस्ति अत एव गोधेरादिषु प्र

त्ययपरत्वं विनापि यलोप इति दिक्॥ इक इति किं॥ अभाजि रागः भंजेश्च चिणि घञि च भावकरणयोरित्युपधालोपे कृते वृद्धिर्यथा स्यात्
॥ कथं तर्हि पापचक इत्यत्र वृद्धिप्रतिषेध इति चेत्॥ शृणु॥ पापच्यतेर्ण्वुलि यस्य हल इत्यत्र अहर्षीदमन्थीदित्यादिवारणाय यस्येति सं-
घातग्रहणेप्यादेः परस्येति हल्मात्रलोपे कृते। नोलोप इति पृथग्लोपे तस्य स्थानिवद्भावेन पापचकादौ न वृद्धिः न त्विह नधातुलोप इति सू-
त्रस्य कश्चिदपि व्यापारः यङ्लुगन्तात् ण्वुलि पापाचक इति भवत्येव वृद्धिर्नीनावेतिवत्॥ एतेन न धातुलोपे त्यत्र इक इत्यनुवृत्तेः पापाचक
इति वदन् न धातु सूत्रे वेभिदिता मरीमृजितेत्युदाहरंश्च कौमुदीकारः पर्यस्तः। पृथग्लोपस्य न्याय्यत्वे भाष्यादिसंमतत्वे च सति वृद्धे-
रसंभवात्॥ अत एव वृत्तिकारादयोप्यत्र सूत्रे अच्प्रत्ययान्तान्येव लोलुवादीन्युदाजह्रुः भिदिमृजोस्तु यदि यङ्लुक् तर्हि तस्यानैमित्ति-
कत्वाद्गुणवृद्धी स्त एव॥ वेभेदिता मरीमार्जितेति यथा॥ यदि तु यस्य हल इत्यवयवलोपस्तर्हि स्थानिवद्भावादेव गुणाद्यप्रसंग इत्युभय-
थापि नैतत्सूत्रोदाहरणत्वमित्यवधेयं। भाष्यकारस्तु यस्येति लोप इव अचि लुक्यपि पृथग्लोपमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ॥ न च येन
नाप्राप्तिन्यायेन अचि यङो लुगतो लोपबाधेनेति वाच्यम्॥ यस्य हल इत्यत्र यस्येति योगं विभज्य अतो लोप इति चानुवर्त्य यशब्दस्या-
तो लोपविधाने न लुग्बाधनात्॥ अवशिष्टं व्यंजनमात्रं लुको वकाशः ततश्चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव वेभिदिता मरीमृजिता पापच क-
इत्यादिवल्लोलुवादयोपि सिध्यंतीति किं सूत्रेण॥ न चैवं नोनावेत्यादावपि पृथग्लोपापत्तिः चकारानुकृष्टबहुलग्रहणाज्ज्ञायमाने-
स्यानैमित्तिकस्य लुकोंतरंगतया लकारोत्पत्तेः प्रागेव समुदाये प्रवृत्तेः नन्वेवं चेक्रियः लोलुवः तोष्टुव इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा-
द्यथा गुणो न एवमियङुवङावपि न स्यातामिति चेत्॥ अचमाश्रित्य न भवत एव॥ उक्तयुक्तेः किं तु स्थानिवद्भावलब्धमकारमा-

श्रित्य भविष्यतः सहि षकारे लुप्ते प्रत्ययसंज्ञकः स्यादेतत्॥ लोलुवादिष्वकारे लुप्ते प्लुगिति क्रमः तत्र यकारावस्थानकाले अकारेण प्रत्यय
त्वं न लब्धमेव॥ लुप्तेपि तस्मिन्नकारो नास्त्येव॥ ततः प्रागेवल्लोपात्॥ सोयमसन्कथं प्रत्ययतां लभेत॥ तल्लोपस्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वमस्ति ति
चेत्॥ स्थानिनिर्दिष्टं हि कार्यं तद्धूदातिदेशेन लभ्यते॥ ननु तत्रादृष्टमपि॥ अत्राहुः॥ तत्र संभावितमात्रमतिदिश्यते॥ यदि हि लोपस्य स्थानि भू
तो अकार इह लुप्तेपि यकारे तिष्ठेत्तर्हि प्रत्ययतां लभेत उवङादिकं च प्रवर्त्तयेदिति कथं नातिदेशः वरे निषेधश्चेह लिंगं॥ सहि पातेर्यङंताह्
्वि अल्लोपयलोपयोः कृतयोः स्थानिवद्भावेनातो लोप इटि चेत्यल्लोपो माभूदित्येतदर्थं क्रियते॥ स्थानिनिर्दिष्टस्यैवातिदेशो तु किं तेन॥ नहि
या यय इत्यस्यामवस्थायां आतो लोपस्य प्राप्तिः अनजादित्वादिति दिक्॥ नन्वेवं चेक्षियस्तोष्टुव इत्यत्रांतरंगानपीति न्यायेनाकृतस्वा कृ
त्सार्वधातुकयोरिति दीर्घे यङो लुक्॥ ततो ल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सत्यपि चेक्षि अ अ तोष्टु अ अ इति स्थान्यकारेण सह लघूपधमंगमत्व्
प्रत्ययपरं जानमिति लघूपधगुणः स्यादेव॥ सत्यं॥ अंतरंगावियङुवङौ भविष्यतः यथाह वार्त्तिककारः॥ शचवङ्नस्यांतरंगलक्षणत्वा
दिति॥ तथाचरिरिपिगतौ॥ धिधारणे इत्येषां तुदादित्वाच्छे कृते रियति पियति धियतीति भवति॥ अशिश्रियत्॥ प्रादुद्रुवत्सुस्रुवदिति च
णिश्रीतिच ङिइयङुवङौ भवतः तस्मात्पृथगल्लोपेनैव सकलनिर्वाहान्न तु लोपइति सूत्रं मारंभणीयं॥ नचैवं मरीमृजइत्यत्र मृजेरजा
दौ संक्रमइति प्रासिकवृद्धिप्रसंगः हरदत्तादिमते मुख्याजादावेव तत्प्रवृत्तेः निष्कर्षे तु यथोत्तरं मुनित्रामाण्यादिष्टापत्तेः व्यवस्थितविभाषावा
त्त अन्नवदेति॥ गुणोपधालोपयुटांनलोपाल्लोपयोरपि॥ प्रसंगात्पृथगल्लोपो लुकि वक्तुं न शक्यते॥ तथाहि॥ सर्वत्र दीर्घान्तेषु ह्रस्वांतेषु च इ
यङुवङोः कृतयोर्लघूपधलक्षणो गुणः प्राप्नोति॥ नचेह स्थानिवद्भावः आदिष्टादचः पूर्वत्वात् किंच॥ जंगम इत्यत्र गमहनेत्युपधालोपः स्या

श॰कौ॰ त्॥ अथात्रानङीति प्रतिषेधस्तर्हि दरीदृशद् इत्यत्र ऋदृशोऽङीति गुणः स्यात् अचिचरेयद् इत्यत्र दीङो युडचीति युट् स्यात् किंच॥ सनीस्रंसो दनीध्वं
५४ सः अनिदितामित्युपधालोपः स्यात्॥ अपिच॥ यायाः वावाः इत्यादिष्वाकारलोपः स्यात्॥ तस्मात्समुदाय लुगेव एषव्यो लोलुवादिसिद्ध्ये चसूत्र
मारंभणीयमिति॥ अत्रोच्यते॥ लोलुवादिषु गुणस्तावन्न भवति॥ स्थानिद्वारकस्य अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वेन स्थानिवद्भावात्॥ अतएव
वृहिनपदांतेति सूत्रे सवर्णग्रहणं कृतं॥ शिण्ढीत्यादौ अनुस्वारस्य स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रित्य तस्य सवर्णे कर्त्तव्ये श्नसोर
ल्लोपस्य स्थानिवद्भावो मा भूदिति॥ नन्वनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य शास्त्रीयकार्यत्वाभावात्कथमतिदेश इति चेत्॥ अनादिष्टादचः पूर्वत्वापेक्षे
अचः परस्मिन्नित्यतिदेशे कर्त्तव्ये स्थानिवदादेश इत्यस्य प्रवृत्तिसंभवात्॥ सवर्णग्रहणव्याख्यावसरे सर्वैरित्थमेवोपपादितत्वाच्च॥ न
नु योत्रादेश उवङ् सोनादिष्टादचः पूर्वतां स्थानिद्वारा कथंचिल्लभतां न तु तस्येह किंचित्कार्यं विधीयते येनाल्लोपः स्थानिवत्स्यात्॥ यस्य च
कार्यं विधीयते उकारस्य नासावादेशः येन स्थानिद्वारापि पूर्वतां लभेत। सत्यम्॥ सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रयणात्स्थान्यादेशिभावस्तावद
र्थवति विश्राम्यति॥ अतएव वसुरुरित्यस्य तेस्तुरिति पर्यवसितार्थमाश्रित्य स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धत्वादेकदेशविकृतस्योपसंख्यानं नारब्ध
व्यमिति वक्ष्यते अतएव च स्थानिवदित्युक्तौ संबंधिशब्दत्वादेवादेश इत्यस्य लाभे सिद्धे पुनरादेशग्रहणं आनुमानिकस्याप्यादेशस्य परि
ग्रहार्थमिति वक्ष्यते॥ एवं च इहापि लोलू इत्यस्य लोलुव् इत्यादेशः स चानादिष्टादचः पूर्वः स्थानिवद्भावात्॥ तस्य च लोलोव् इत्यादेशे कार्ये
अल्लोपः स्थानिवदिति युक्तमेव॥ किंच॥ ज्ञाजनोर्जेति रीङ् ऋत इति च सूत्रे रीघोच्चारणेन अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति परिभाषा राम
ज्ञापयिष्यते॥ तेन उवङि कृते गुणो न भविष्यति॥ दरीदृशद् इत्यत्र गुणो न भवति॥ प्रतिपदोक्तस्याङो ग्रहणात्॥ अदर्शदिति यथा॥ यङ्लु ५५

अकार उपदेशवेलायां न प्रत्ययः किंतु तदवयवः यकारे लुप्ते तु नासौ ङकारविशिष्टो न वा श्रूयते॥ किंतु तदेकैकगोचरत्वाल्लाक्षणिकवद्विलंबि
तोपस्थितिकः॥ नन्वेवमनङीति पर्युदासेप्यस्याग्रहणाज्जगम इत्यत्राल्लोपः स्यादिति चेन्न॥ अनङीति पर्युदासे नाङ् सदृशे श्रूयमाणाजा
दौ उपधालोपविधानात्॥ अर्थवानेवाङ् गुणविधौ गृह्यत इति तु न सम्यक्। विकरणानामनर्थकत्वात्॥ यत्तु देद्य इत्यत्र युट् स्यादिति॥ अ
न्न॥ अनुबंधनिर्देशात्॥ तदुक्तम्। श्तिपा शपानुबंधेन निर्दिष्टं यद्गणेन च॥ यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पंचैतानि न यङ्लुकीति॥ दीङो युडचीति सूत्रे
दीङ इत्यनुबंधनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थ इति तत्त्वपैवोक्तत्वाच्च॥ अत्र च ज्ञापकं एकाच उपदेश इति सूत्रे यङ्लुङ्निवृत्तिमुद्दिश्य क्रियमाणमेकाच
ज्ग्रहणं॥ नोहि कृतेपि तस्मिन्नुक्तपरिभाषां विना बेभेदितेत्यादि सिध्यति॥ विभित्सतीत्यादि सिद्धये तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेनोपदेशग्रहणस्य उ
भयविशेषणतायाः सिद्धांतयिष्यमाणत्वात्॥ नन्वेवमपि श्तिपा शपेत्यादि ग्रंथांतरे कथं ज्ञापकमिति वाच्यम्॥ एकदेशानुमतिद्वारा पूर्वा
चार्यपठितपरिभाषाज्ञापनस्य गतिकारकोपपदानामित्यादौ बहुशो दृष्टत्वात्॥ न चैवमेकाच इति विधीयमाने हि त्वमपि यङ्लुकि न
स्यादिति वाच्यम्॥ गुणो यङ्लुकोरिति ज्ञापकेन तत्प्रवृत्तेः यङ्लुकि बेभेदितेत्यादौ इडागमे तूदात्तवत परिभाषैव शरणं हि प्रयोगो हि ब
चनं षाष्ठमिति वक्ष्यमाणतया धात्वन्तरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् बेभेदितेति यङः ते तु पृथग्लोपाभ्युपगमात्तस्य च स्थानिवद्भावाच्चेण्नि
षेधः पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥ किंच॥ यस्येति लोपस्य लपापं वयवलोपत्वं स्वीकृतं॥ तत्र यद्यपि देद्यक इ
त्यत्र युट् स्यादिति नापादनार्हं॥ हलः परत्वाभावेनेह यल्लोपाप्रवृत्त्यादेदीयक इति रूपाभ्युपगमात्॥ सनीस्रक इत्यादौ नलोपेपि सर्वसंम
तत्वादेव नापाद्यः यायापको वा कायक इत्यादावाल्लोपोप्यनापाद्यः यल्लोपविरहेणाजादिकित्त्वाद्धातुकपरत्वाभावात्॥ तथापि॥

ा॰ का गमेर्यङन्तात् ण्वुलि जंगमक इत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्ध्यभावद्वोपधालोपः स्यात् ॥ अथात्रानङीति प्रतिषेधस्तर्हि दरीदृशक इत्यत्र
५५ ऋदृशोऽङीति गुणः स्यात् ॥ अथ यदीहांगवृत्तपरिभाषया संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा समाधीयते नर्हि यङ्लुक्यपि सनीस्रंस इत्यत्र
नलोपो यायावा वा इत्याल्लोपश्च न शंक्यः समाधानस्य तुल्यत्वादिति दिक् ॥ क्ङिति च ॥ इक इति शब्दमुच्चार्य विहिते गुणवृद्धी गिति किति ङिति च
निमित्ततयाश्रित्य ये प्राप्नुतस्ते न स्तः । गित् जिष्णुः ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ॥ न चायं क्ङिद्वास्त्विति वाच्यं ॥ स्थास्नुरित्यत्र घुमास्थेतीत्वप्रसंगात् ॥ न चै
वं भूष्णुरित्यत्र इट्प्रसंगः श्र्युकः कितीत्यत्रापि चर्त्वेन गकारप्रश्लेषमाश्रित्य तन्निषेधात् ॥ न चैवं चर्त्वस्यासिद्धतया विसर्जनीयो न स्याद्रोरु
त्वं च प्रवर्त्तेतेति वाच्यं ॥ नमुन इत्यत्र नेति योगविभागात् सौत्रत्वाद्वा ॥ तथा च ग्लाजिस्थेति सूत्रे श्लोकवार्त्तिकम् ॥ ग्स्नोर्गित्वान्न स्थ ईकारः क
ङितोरीत्वशासनात् ॥ गुणाभावस्त्रिषु स्मार्य्यः श्र्युकोनिट्त्वं कगोरितोरिति ॥ जयादित्योप्येवं ॥ वामनस्तु ग्लाजिस्थश्चेत्यत्र स्था आ इत्याका
रं प्रश्लिष्य क्स्नुप्रत्ययांतस्य तिष्ठतेराकार एव न तु ईत्वमिति व्याख्यानादेव स्थास्नोः सिद्धौ न क्वापि गकारप्रश्लेषः कार्य इत्याह ॥ नन्वेतन्मते
दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानमिति क्स्नौ दंक्ष्णवः पशव इत्यत्रानिदितामिति नलोपः स्यात् ॥ सत्यं ॥ छांदसत्वात्समाधेयः ॥ कित् ॥ चितं स्तुतं ॥ मृष्टं ॥ ङि
त् ॥ चिनुतः सुनुतः मृष्टात् ॥ निमित्तसप्तम्याश्रयणं किं व्यवहितेपि यथा स्यात् छिन्नं भिन्नं ॥ इक इति किं ॥ कामयते ॥ शब्दव्यापाराश्रयणं किं
॥ लैगवायनः ओर्गुणो हि इक एव प्रवर्त्तते न तु तत्रेक्पदोपस्थितिः ओरिति निर्दिष्टस्थानिकत्वात् ॥ तदुक्तं ॥ तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणादिति
॥ ननु क्ङितीति सप्तमीनिर्देशात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपतिष्ठेत तत्र निः शब्दस्य नैरंतर्यपरत्वाद्दिशेश्चोच्चारणक्रियत्वादव्यव राम
हितोच्चारितस्य निषेधः स्यान्न तु छिन्नं भिन्नमित्यादेरपीति चेत् ॥ भवेदेवं यदि क्ङितीत्येतन्निषेध्यया क्रियया साक्षात्संबध्येत ॥ इह खु ५५

णवृद्धिभ्यां संबध्यते॥ यस्य च भावेनेति सप्तमी क्रियांतराश्रवणादौत्सर्गिकसत्तात्तेपः ततश्च क्ङिति सति प्राप्ते ये गुणवृद्धी इति संबंधे कृते सिद्धं सा
ध्यसमभिव्याहारन्यायेन उपलक्षणीभूतसत्ताश्रयणस्य निमित्तत्वमुत्सर्गतः फलति॥ नत्विह विशिष्य निमित्ततायां सप्तमीविधानमस्ति॥
न्नात्र निर्दिष्टपरिभाषासंभवति॥ विध्यंगभूतानां परिभाषाणां साक्षाद्विधेयनिषेध्यक्रियान्वयिन्येव प्रवृत्तेः। इदं तु क्रियान्वयिनो विशेषणत्व
क्रियायाः अतोत्र न परिभाषाप्रवृत्तिः। अन्यथा वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यत्रेक्परिभाषोपस्थाने शालीयादिर्न सिध्येत्॥ नत्वत्र कः स्थाने वृद्धिः अेत
ष्ठवोदीचामतः स्थान इति सूत्रे स्थानग्रहणं कृतं॥ आतः स्थाने यो अकार इति अनूद्यमानस्य विशेषणे आत इत्यस्मिन् षष्ठी स्थाने योगेति परि
भाषाया अप्रवृत्तेः। गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यादिति न्यायोप्यत्रानुसंधेयः। ननु तर्ह्यनेनैव न्यायेन क्ङितीत्येत— प्रधानभूतक्रिय
यासंबध्यतां न तु तच्छेषभूताभ्यां गुणवृद्धिभ्यां प्रधानान्वयस्य संभवतस्त्यागायोगादिति चेन्न॥ यत्र हि गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपका
राय महते प्रभवति तत्रात्मनोपि संस्कारमनुभूय प्रधानेन संबध्यते॥ यथा पानीयमेलादिसंस्कृतं पुरुषेण॥ उक्तं च॥ गुणः कृतात्मसंस्का
रः प्रधानं प्रतिपद्यते॥ प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्त्तत इति॥ इह गुणवृद्ध्योः क्ङिद्ग्रहणेन विशेषितयोः प्रधानस्य महानुपकारो भव
ति॥ व्यवहितस्यापि प्रतिषेधे सिद्धेः क्ङोः कित्करणं चात्र ज्ञापकं॥ अन्यथा प्रधानेनैवान्वये निर्दिष्टपरिभाषायाश्चोपस्थितौ सत्यां व्यवहि
ते निषेधस्याप्रवृत्तौ व्यर्थमेव क्ङोः कित्त्वं स्यात्तस्माद्यथाव्याख्यानमेव साधु॥ ननु न पदीयं परसप्तमी तर्हि शचङन्ते दोषः। लघूपधलक्षण
गुणप्राप्तेरिति चेन्न॥ अंतरंगत्वादियङुवङ्प्रवृत्तेः॥ धि धारणे॥ रि पि गतौ॥ तुदादयः॥ धियति रियति॥ पियति॥ णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ्॥ अ
शिश्रियत्॥ अदुद्रुवत्॥ असुस्रुवत्॥ इह तिपमाश्रित्य प्राप्तो गुणो बहिरंगः शचङाश्रयावियङुवङावंतरंगौ॥ तदुक्तं॥ शचङन्तस्यात

श॰ कौ॰ रंगलक्षणत्वादिति॥ मृजेरजादौ संक्रमे वृद्धिर्वेष्यत इति काशिकायां॥ इदं च क्ङितो गुणवृद्धी इति सूत्रप्रसंगाद्वैयाकरणांतरमतत्वेनोक्तं भाष्ये॥ अ
५६ स्यार्थः संक्रामतीति संक्रामतो गुणवृद्धी अस्मादिति व्युत्पत्त्या गुणवृद्धिप्रतिषेधनिमित्तभूतः क्ङित्प्रत्ययोत्र संक्रमशब्देनोच्यते॥ योगरूढेः ते
न मरीमृजइत्यत्र धात्वंशलोपनिमित्ततया वृद्धिप्रतिषेधहेतावप्यच्प्रत्यये नासौ विकल्पः प्रवर्त्तते इत्यवधेयम्॥ अत एव क्ङित्यचीवेति वच
नं तत्र भाष्ये कृतं॥ मृजेति॥ मार्जेति॥ अत्र हरदत्तः अचीत्युच्यमानेपि यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति सिद्धे आदिग्रहणं मुख्याजादि
ग्रहार्थं॥ तेन व्यपदेशिवद्भावेनाजादौ रूपं ममृज॥ त्वया ममृजे इत्यादौ न भवतीति॥ तच्चिन्त्यम्॥ मुख्याजादिपरिग्रहे प्रमाणाभावात्॥ न हि
भाष्ये आदिग्रहणं कृतं॥ येन त्वदुक्तार्थो लभ्येत॥ किंतु क्ङित्यचीवेति वचनं पठितं॥ यत्तु नागेशः प्रागुक्तं भाष्ये॥ इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ
संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभंत इति॥ तत्तु तदादिपरिभाषाबललब्धवाक्यार्थानुवादमात्रं न तु परकीयविधिवाक्यशरीरमिदं येन त्वदुक्तमर्थं
जापयेत्॥ अत एवात्रैयो मृजेति भिदादिपाठात् अङ्गणपाठादेव वृद्ध्यभाव इत्याह॥ अत एव रक्षितेनापि धातुप्रदीपे तुंदपरिमृजस्तुंदपरि
मार्जइत्युभयं दर्शितं॥ दुर्घटवृत्तौ तु तुंदपरिमृजइत्यत्र व्यवस्थितविभाषया वृद्धिर्नेत्युक्तं॥ अत एव धातुवृत्तिषु रूपं ममृज ममार्जेति रूपद्व
यमुदाहृतं॥ यत्तु मुख्याजादिग्रहणवादिनोपि मते अत्र वृद्धिविकल्पो दुर्वार एव॥ तथा हि॥ मध्यमपुरुषबहुवचनस्याथस्य परस्मैपदानां
मिति सूत्रेण विधीयमानो अकारादेशो अलोंत्यस्य प्राप्नोति॥ नन्वेवं विधिवैयर्थ्यं॥ णलादीनां यथासंख्यसंपादनेन चरितार्थत्वादित्याशंक्य
भाष्य एवं दूषयिष्यति॥ अकारग्रहणात्ककोप मनेकाल्त्वात्सर्वादेशः॥ यद्वा धातोरित्यधिकारादादेः परस्येति थकारमात्रस्याकार इति राम
त्रपक्षद्वयेपि अतो गुण इति पररूपस्यावः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावान्मुख्याजादित्वमप्यस्त्येवेति केचिद्धरदत्तमिश्रमते दूषणमुक्तं। तन्न। आद्यंत ५६

वदित्यतिदेश इवस्थानिवद्भावेपिसुस्त्वाभावस्यसुवचत्वादितिदिक्॥ स्यादेतत्॥ अचिनोदमार्ड्ढइत्यादौस्थानिवद्भावेनतिपोङित्वात्क्ङितिचे
तिगुणवृद्धिनिषेधःस्यात्॥ नचाल्विधित्वात्स्थानिवद्भावासंभवः अनुबंधकार्येष्वनल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः अन्यथा अचिनवं अमार्जं
इत्यादावपित्वेनसार्वधातुकमपिदितिङित्वापत्तेः इहचज्ञापकंनल्यपीतिसूत्रं॥ अन्यथाल्यपःकित्त्वाभावादेवईत्वाप्राप्तौकिंनञ्निषेधे
नसूत्रेण॥ यत्तुसेर्ह्यपिच्चेति अपिहृवचनंज्ञापकमिति॥ तन्न॥ शृणीहिविश्वतः प्रतीत्यादौस्थानेन्तरतमपरिभाषयापित्वादनुदात्तस्यसिपः
स्थाने ऽनुदात्तस्यैवहेः प्राप्तौउदात्तसंपादनेनचरितार्थत्वात्॥ अपित्वसामर्थ्याद्धितत्रांतरतमपरिभाषाबाध्यते॥ प्रतिपत्तिलाघवार्थमुदात्तं
त्तइतिवक्तव्ये अपिहृवचनंज्ञापकमितिवास्तु॥ न्यायसिद्धोप्ययमर्थः अनुबंधानामनेकांतत्वेनस्थानिकोटावप्रविष्टतयास्थान्यलाश्रय
विधिविषयकस्यानल्विधावितिनिषेधस्याप्रवृत्तेः अनुबंधाएकांताइतिमतेपिस्थानित्वप्रतीतेः प्रागेवांतरंगेणलोपेनतेषामपहारात्॥ त
स्माल्लङाद्यादेशानांतिबादीनांस्थानिवद्भावेनङित्वंदुर्वारंइति॥ अत्राहुः यासुट्परस्मैपदेष्विति सूत्रे ङिद्वचनंज्ञापकंलादेशानांस्थानि
वद्भावेनङित्वंनभवतीति॥ तथाचवार्त्तिके लकारस्याङित्वादादेशेषुस्थानिवद्भावप्रसंगइतिचेद्यासुटोङिद्वचनात्सिद्धमिति॥ ननुस्तुया
दित्यादौ ओर्निग्लक्षणवृद्धिप्रतिषेधार्थं चिनुयुरित्यादौ जुसिचेत्यस्यप्रतिषेधार्थंचयासुटोङित्वमस्तु॥ उतोवृद्धिर्लुकिहलीत्यत्रहिउत
इतिनिर्दिष्टस्थानिकतया इक्परिभाषानोपतिष्ठते॥ जुसिचेति गुणः क्ङितिचेत्यस्यापवादएव॥ तथाचस्थानिवद्भावलभ्यं ङित्वंस्तु पाचि
नुयुरित्यत्रवृद्धिगुणौनिषेद्धुंनालं॥ पुनर्ङित्वसामर्थ्यात्तुतदुभयनिषेधोभविष्यतितथाचवृद्धिगुणनिषेधचरितार्थयासुटोङित्वंकथंलादे
शेषुलाश्रयङित्वस्यविरहंज्ञापयेदितिचेत्॥ उच्यते॥ उतऔदितिवक्तव्येवृद्धिग्रहणंसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यापयास्यादित्येवमर्थं॥ तेनस्तु

श॰ कौ॰ यादित्यत्र न वृद्धिः तथा चिनुयुरित्यत्र न गुणः क्ङ्स्याचीत्यतो चीत्यनुवर्त्त्य अनादौ जुसि गुणविधानात्॥ मिदेर्गुणो जुसि चेत्यकारं प्रश्लि-
५७ ष्य अच्चासावुस् चेति कर्मधारयाश्रयणेन अजादावुसि गुणविधानाश्रयणे तु चक्रुर्जह्रुरित्यादावतिप्रसंगः गुणेति लुप्तविभक्तिकं उ जुसी
ति च छेदः उकारादौ जुसीति वार्थः जुसि गुणे यासुट्प्रतिषेध इति वार्त्तिकमप्युक्तरीत्या सिद्धार्थकथनपरमिति तावद्वार्त्तिककारस्य हृदयं॥ भा
ष्यकारमते तु सार्वधातुकमपिदिति सूत्रे अपिदिति योगं विभज्य ङिदिति चानुवर्त्त्य आवृत्तिं चाश्रित्य ङिच्च पिन्न भवतीति पिच्च ङिन्न भवतीति
वाक्यार्थद्वयं वर्ण्यते॥ इदं च हलः श्न इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं॥ तेन ब्रूतादित्यत्र ब्रुवईयन्ता तङ् औपदेशिक ङित्त्वेनांतरंगेण आतिदेशिकस्य ब-
हिरंगस्यापि पित्त्वस्य बाधात्॥ अतिदिष्टादुपदिष्टं बलीय इति न्यायात्॥ अचिनोदित्यादौ तु औपदेशिकेन तिवादीनां पित्त्वेन लङाश्रयमातिदेशि
कं ङित्त्वं बाध्यते॥ तेन गुणादिसिद्धिः अस्मिंश्च पक्षे यासुटो ङित्त्ववचनं न ज्ञापकं किंतु मृज्यादित्यादावप्राप्तङित्त्वविधायकम्॥ तेन च पित्त्व
स्य चिनोतीत्यादौ सावकाशस्य बाधः अतः स्तुयादित्यादौ पिति हलीति विधीयमाना वृद्धिर्न प्रवर्त्तते॥ चिनुयुरिति तु प्राग्वदेव समर्थनीयं॥
पूर्वोदाहृतवार्त्तिकमते तु ब्रूतादित्यत्र ईट् प्राप्नोति॥ आगमशासनमनित्यमिति तु कथंचित्समाधेयः वस्तुतस्तु हलः श्नः शानज्झाविति शान-
चः शित्करणेन क्वचिदनुबंधकार्येप्यनल्विधाविति निषेधः प्रवर्त्तत इति ज्ञाप्यते॥ तेन ब्रूतादित्यादौ न कश्चिद्दोष इति॥ अतएव भाष्यमते भवि
षीष्टेत्यत्र ङित्त्वं न करिष्यमाणेत्यत्रोगिल्लक्षणष्टिल्लक्षणश्च ङीप् नेति दिक्॥ दीधीवेवीटाम्॥ दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः आदीध्यनं॥
आदीध्यकः आवेव्यनं। आवेव्यकः अकणिषं। अरणिषं॥ कणिताश्वोरणिताश्वः इह अमं प्रति सिजंतमंगं तिपो डादेशं प्रति तु कणित् इति तांतमंगं राम
तस्य अमं डादेशं च सार्वधातुकं निमित्तीकृत्य लघूपधगुणः प्राप्तो नेन निषिध्यते॥ वृद्धिस्तु इटो न संभवत्येव॥ ऊर्डं ततां स्फोरयितुंश्च इत्यस्य ५७

प्रयोगः नहितृजन्तेतृन्नं तेषाङ्क्षिसेर्गुणप्राप्तिः प्रत्ययावयवत्वात्तस्य ॥ अथदीङ् क्षये ॥ धीङ् अनादरे वेञ् तंतुसंताने ॥ वीगत्यादिषु ॥ एतेषा
मिह ग्रहणं कुतो नेति चेत् ॥ नअवेषप्रसिद्ध्यपेक्षयासमुदायप्रसिद्धेर्बलवत्त्वात् किंचचतुर्णां ग्रहणेभिप्रेते । संदेहार्थं दीवेधीवींद्द इत्ये
वब्रूयात् ॥ इहचात्र आगम एव गृह्यते न तु दृगताविति धातुः ननु धातुसाहचर्याद्धातुरेव गृह्यतां ॥ मैवं ॥ साहचर्यस्य सर्वत्रानियामकत्वा
त् ॥ अन्यथा द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे इति सूत्रे कृत्वोर्थग्रहणं न कुर्यात् ॥ द्विस्त्रिरिति सुजंताभ्यां साहचर्येण चतुरित्यस्यापि सुजंतस्य ग्रहण
संभवात् ॥ अत एव आगमापेक्षया प्रकृतेरभ्यर्हितत्वाद्दीधीङः पूर्वनिपातः सूत्रे कृतः इटोपि धातुत्वे तु प्रकृतित्वाविशेषेप्यल्पाच्तरत्वात्तस्यैव
पूर्वनिपातः स्यात् ॥ अत्रेदमवधेयं ॥ दीध्यको वेव्यक इति यदुदाहृतं न दीधीवेवीभ्यां शुद्धाभ्यामेव ण्वुलि रूपं किंतु ण्यंताभ्यामपि ॥ यत्तु यी
वर्णयोरिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं ॥ वर्णशब्दो वर्णविस्तारे इति धातोः पचाद्यजंतः श्रूयमाण एव इवर्णो यथा स्याल्लुप्ते मा भूदित्येवमर्थः तेन ण्यं
ताभ्यां ण्वुलि णिलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वेपि श्रूयमाणत्वाभावाल्लोपाभावे पणि कृते दीध्यको वेव्यक इत्येव शुद्धेनसमानाकारं रूपं भव
तीति ॥ तेदतन्नाग्लोपिशास्वृदितामित्यतस्मिन्सूत्रे भाष्यकारैरेवण्यंतस्य दीधक इति रूपं शुद्धस्य तु दीध्यक इति व्युत्पादितत्वात्सिद्धान्त
विरोधादुपेक्ष्यं ॥ तत्र हि वर्णग्रहणं लुप्तेपीवर्णे यथा स्यादित्येवमर्थमित्याशंक्य स्थानिवद्भावेन सिद्धेरनंतरंगत्वाण्णिलोपस्याग्यीवर्णयो
रिति लोपसिद्धेश्च वर्णग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥ ननु वर्णग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्याशयं भाष्यकारोक्तादन्यमेवानुसृत्य ब्रूम इति चेत् ॥ सत्य
म् ॥ तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्याद्रूपाशुद्धिस्तदवस्थैवेति दिक् ॥ स्यादेतत् ॥ दीधीवेव्योर्ङित्त्वात्क्ङिति चेति सूत्रेणैव निषेधोस्तु किमि
ह दीधीवेवीग्रहणेन ॥ मैवम् ॥ इग्लक्षणयोर्हि स निषेध इत्युक्तं ॥ न च अचो ञ्णितीति वृद्धिरिग्लक्षणा ॥ किंच ॥ कार्यिणो निमित्तत्वे पूर्वं

शा.कौ. णसिद्धिः संभवेदपि। नच कार्यीनिमित्ततयाश्रीयते॥ च्यवते प्लवते इत्यादावपि गुणनिषेधापत्तेः अत्र च लिंगकुटादिमध्ये कूङ् शब्दे इत्यस्य पा
५८ ठः स्थंडिलाच्छयितरीति निर्देशश्च। यत्तु प्रकृतसूत्रे दीधीवेव्योर्ग्रहणमेवैतत्परिभाषाज्ञापकमिति॥ तन्न॥ अनिग्लक्षणवृद्धिनिषेधेन चरितार्था
र्थत्वात्॥ भाष्यमतेऽनतत्सूत्रस्य प्रत्याख्यास्यमानतया उक्तपरिभाषायां क्लिंगान्तरस्यैवानुसर्त्तव्यत्वाच्च॥ स्यादेतत्॥ यदि कार्यीनिमित्तत्वे
मनाश्रीयते कथं तर्हि ऊर्णुनविषतीत्यत्र द्विर्वचनेचीति नुशब्दस्य द्वित्वं॥ इष इत्यस्य अजादित्वेपि द्वित्वं प्रति कार्यिमध्ये प्रविष्टतया निमि
त्तत्वासंभवात्॥ सन्यङोरिति षष्ठीमाश्रित्य सन्नन्तस्य द्वित्वविधानात् अन्यथेष्प्रत्नीषिषतीति सनो द्वित्वं न स्यात्॥ यत्तु सन्यङोरिति सप्तम्या
श्रयणेपि सन्यङोरकारोच्चारणसामर्थ्यात् द्वित्वं भविष्यतीति॥ तन्न। दित्सधित्सादिभ्यो यङ्लुक्ति प्रतिबंधेन अचोपदिश्रि प्रत्यययोः सादने
न चाकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात्॥ अन्यथा अरिरिषतीत्याद्यसिद्धेश्च॥ यदि हि तत्रापि स्थानिवत्स्यात् इसो द्विर्वचनेकृते अरीषतीति स्या
त्॥ अत्रोच्यते॥ कार्यमनुभवन्नेव कार्यीनिमित्ततया नाश्रीयत इति परिभाषार्थः अरिरिषतीत्यत्र हि अजादेर्द्वितीयस्येति रिस् शब्दे द्वित्वप्र
वृत्तिः तदंतर्गतश्च इस् शब्द इति नासौ द्वित्वं प्रति निमित्तं कार्यभाक्त्वात्॥ ऊर्णुनविषतीत्यत्र तु नवशब्दस्य द्वित्वं प्राप्तं॥ तदंतर्गतश्च इस् श
ब्द इति भवत्येव निमित्तं॥ तद्भावभाविता मात्रेण हि निमित्ततेति सन्यङोरिति सूत्रे भाष्यकारैरेव स्फुटीकृतत्वात्॥ तथा च द्विर्वचनेचीति स्थानि
वद्भावान्नुशब्दस्य द्वित्वमुचितमेव॥ यत्तु द्विर्वचनेचीति सूत्रे अचि किं जेघ्रीयते देध्मीयते इति प्राचां प्रत्युदाहरणं॥ तदापाततः घ्रीध्मीति
इत्यस्य द्वित्वभाक्तया ईघ्राध्मोरिति ईत्वं प्रति निमित्तभूतस्य यङो द्वित्वं प्रत्यनिमित्तत्वात्॥ तस्मात्तत्र अचीत्यस्य अधिजग इत्येतदेव व्या राम.
वर्त्यं बोध्यं॥ गाङ्लिटीति ङित्करकनिर्देशमाश्रित्य लावस्थायामेव गाङादेशविधानात्॥ अज्ग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्येति तत्र ५८

त्यवार्त्तिकमपि अधिजगइत्येवंविधस्थलोदाहरणे कार्यातिदेशाश्रयणे अजग्रहणवैयर्थ्यं स्यादित्येवयोज्यमितिदिक्॥ यत्तु असिद्धवत्सूत्रेवस्यते अ
भग्रहणंसमानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थमिति तत्राश्रयत्वं स्थानितयानिमित्ततयावाकथंचिदाश्रयणमात्रेणनतुनिमित्ततयैवेत्याग्रहः तेनशा हावि
तिशाभावोहेर्धित्वेकर्त्तव्ये असिद्धोभवति॥ अन्यथाधित्वेहेः कार्यितयानिमित्तत्वाभावादसिद्धत्वंनस्यात्॥ अतएव समानाश्रयंमाश्रिय
माभीयेअसिद्धमित्येवाहुर्नतुसमाननिमित्तमिति॥ इदंचसूत्रं भाष्यवार्त्तिकयोःप्रत्याख्यातम्॥ तथाहि॥ दीधीवेव्योर्विधानसामर्थ्यात्॥ नतुलोके
प्रयोगार्ह्यौ॥ छन्दसिचानयोर्गुणोदृश्यते॥ होत्रायवृत्तः कृपयन्नदीधेत्॥ अदीधयुर्दाशराज्ञेवृतास इत्यादौ॥ नचायंशाकलिकेनंसमाधेयः
तथासतिनिषेधसूत्रानारंभस्यैवलाघवेनोचितत्वात्॥ तथाइटोपिग्रहणंव्यर्थं॥ आर्द्धधातुकस्येडित्यत्रहिनेडुशिकृतीतिसूत्रादिड्ग्रहण
मनुवर्त्तते॥ तत्त्वइटोविकाराभावार्थं॥ इट्इडेवनतुविकृतइतिव्याख्यानात्॥ ननोलघूपधगुणाभावात्सिद्धकणिता श्वोरणिता श्व इत्यादि॥ न
चैवंपिपठीरित्यत्रदीर्घोनस्यादितिवाच्यं॥ तस्यनियमंप्रत्यसिद्धत्वात्॥ अपाठीदित्यत्रसवर्णदीर्घस्तु नवार्यते॥ सिज्लोपएकादेशेसिद्धो
वक्तव्यइतिज्ञापकात्॥ यद्वा अंगाधिकारे क्रियमाणोनियम आंगमेवविकारंवारयति तेनवोरिति अकःसवर्णइति चदीर्घो भवत्येव॥ ग्रही
तेत्यत्रतुग्रहोलिटीत्यारंभसामर्थ्याद्दीर्घोभवत्येव॥ इदंत्ववशिष्यते॥ पिपठिषितास्यणकुलानीत्यत्रसांतमहतःसंयोगस्येतिदीर्घत्वंनस्या
त्॥ सिद्धत्वात्तांगत्वात्तेजासीत्यादौचरितार्थत्वाच्चपिपठीरपाठीत् गृहीतेत्यादि पूर्वोदाहृते भ्योस्यवेलक्षण्यादिति अत्राहुः पिपठीं
षीतिप्रयोगोअसाधुरेवनत्यनत्तुमागमोलभ्यते॥ अल्लोपस्यस्थानिवद्भावेनाझलंतत्वात्। नचैवमजंतत्वमप्रयुक्तोनुम्स्यादेवेतिवाच्यं।
तस्यसवर्णादुनरत्वप्रसक्त्यादीर्घस्य तथाप्यप्रवृत्तेःसांतसंयोगाभावात्वस्तुनस्त्वजंतत्वप्रयुक्तोनुमत्रनभवत्येव॥ स्थानिवद्भावास

भवात्॥अनादिशदचः पूर्वस्यविधौहिसः नचाजंतमनादिष्टदचः पूर्वं॥येनतस्यनुमिकर्त्तव्येअल्लोपः स्थानिवत्स्यात्॥ननुंझल्लंतत्वप्र
युक्तोनुमदुर्वारः नचतस्मिन्कर्त्तव्येस्थानिवद्भावः शंक्यः क्कौलुप्तंनस्थानिवदितिनिषेधात्॥अन्यथासखीयतेः क्किपिसखीः सुतीयतेःसु
तीरित्यादिनस्यात्॥अल्लोपस्यस्थानिवद्भावेनयणादेशप्रसंगात्॥अत्रोच्यते॥क्किलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानमितितावु
द्धार्त्तिकशरीरं।तत्रक्कौत्यंशोयद्यपिद्वेधाव्याख्यास्यते॥क्कौलुप्तंनस्थानिवदिति॥क्कौविधिंप्रतिनस्थानिवदितिच॥देवयतेःक्किपिदयूरित्यादे
रन्यतरव्याख्यानाश्रयणेनसिद्धावपिसखीयतेः सखीरित्यस्याद्यव्याख्यायां[illegible] असिद्धेः लवमाचक्षाणोलौरित्यस्यद्वि[illegible]व्याख्यानं
विना सिद्धेश्च॥तथापिक्कौविधिंप्रतीतिद्वितीयव्याख्यानमेवसार्वत्रिकं॥क्कौलुप्तमितितुक्कचित्कं॥ख्यत्यादित्यत्रमपर्यंतस्येत्यत्रचभाष्यादा
वाश्रितंनतुसार्वत्रिकं॥ अत्रचइङ्ग्रहणप्रत्याख्यानपरमत्रत्यभाष्यमेवप्रमाणंकथमन्यथापिपठीषीत्यादौदीर्घस्येत्युक्तिसूत्ररीत्याचतंल्ला
भेइङ्ग्रहणंप्रत्याचक्षीत॥तस्मात्पिपठिषिब्राह्मणकुलानीत्येवरूपंभवतीति॥हलोनन्तराः संयोगः॥अज्भिरव्यवहिताः हलः संयोगसंज्ञाः
स्युः संज्ञाप्रदेशाः संयोगांतस्यइत्येवमादयः इहअन्तरशब्देनछिद्रवाचिनाबहुव्रीहौनिछिद्राइत्यर्थलाभादवयवेसमानभाव्यं॥आधे
यप्रधानेनांतरेत्यव्ययेनसहबहुव्रीहौतुआधेयनिषेधप्रतीतेरवग्रहेपिभाव्यमेवसंज्ञया॥नहितत्रान्तरामध्येकिंचिदस्तिकिंतुमध्यमात्रंवर्त्त
ते॥मात्राह्रस्वस्तावदवग्रहांतरमितिप्रातिशाख्यबलेनतत्रमात्राकालावसानाभ्युपगमात्॥यत्तुप्रातिशाख्यांतरंअर्द्धमात्रावग्रहइतित
त्तुसर्वत्रसंहितायांअर्द्धमात्राकालस्यसत्त्वात्ततोतिरिक्तोर्द्धमात्राकालोवग्रहेस्तीत्येवंपरंअतःप्रातिशाख्ययोरविरोधः तदिहकंतरःपं
क्त्याग्रात्यइतिचेत्॥ उभयथा[illegible] इतिभाष्यकाराः नन्वप्सुइत्यादौसत्यांसंयोगसंज्ञायांसंयोगेगुर्विंतिगुरुत्वाद्गुरोरनृतइतिप्लुतेनभा

व्यं॥ नन्वन्यथेति महान्फले विशेषः नन्वकथंपक्षद्वयाभ्युपगम इति चेत्॥ न॥ अश्वित्वस्याधिकरणवृत्तेर्दूराद्भूतसंबंधाभावात्॥ विचार्यमा
णानामित्यादौ तु वाक्यस्य टेरित्यनुवर्तते॥ ननु गुरोरनृत इति॥ नन्वप्सु भवोऽप्सव्यः दिगादिषु पाठाद्यत्॥ अपो योनि यन्मतु षु चेति सप्तम्या अ
लुकृ ततः संबुद्धौ हे अप्सव्ये त्यत्रस्यादेव फलभेद इति चेत्॥ अत्राहुः नैवंविधे विषये अवग्रहं पदकाराः कुर्वन्तीति॥ अत्र च संप्रदाय एव श
रणमिति बोध्यम्॥ युक्तं चैतत्॥ गोभ्यो गातुं गोभिर्मदाय चित्र इंद्र राजा राजका इदन्यके॥ इत्यादौ गोभ्यो गोभिः राजका इत्यादौ भासत्यपि पद
त्वे अवग्रहाकरणात्॥ ईयिवांसमतिस्निध इत्यादौ ईयिवांसमिति विनापि पदसंज्ञां क्वसोः पूर्वमिडागमां तेऽवग्रहकरणे [illegible] एतेन सिसासन्
॥ उक्थशंसः। रिरिक्ष इत्यादौ पदकाले सत्त्वह्रस्वत्वादयोऽपि व्याख्याताः॥ यत्तु मा नो महान्तमिति मंत्रे वेदभाष्यकारैरुक्तं॥ छांदसः पदका
लीनो ह्रस्व इति तदपि संप्रदायमात्रपरतया कथंचिन्नेयं। न लक्षणेन पदकाराः इति भाष्ये पदविभागः पौरुषेय इति कैयटादिभिरुक्तत्वात् इ
तिदिक्॥ कथं तर्हि तत्र तत्रावग्रहे विशेष इत्युच्यत इति चेत्॥ अवांतरपदत्वे सत्यवग्रहः क्रियत इत्युत्सर्गमभिप्रेत्येति [illegible]॥ अप्सु योनि
र्वा अश्व इत्यादावपि सुशब्दात्पूर्वं नास्त्यवग्रहः अवांतरपदसंज्ञानेकत्वे उ[illegible]प्रवृत्तिकयावग्रह इति वैदिकसंप्रदायात्॥ अत एव मयू
रशेमन्नित्यत्र भिसः पूर्वमवग्रहः नम उक्तिभिरित्यत्राप्येवं॥ इंद्रप्रणः पुरएतेवेत्यत्र वे वशब्दात्प्रागिति दिक्॥ महासंज्ञाकरणमन्वर्थसं
ज्ञाविज्ञानार्थं॥ संयुज्यंतेऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति॥ तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं॥ तथा हि सति निर्या-
यादित्यादौ यकारः संयोग इति वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं स्यात्॥ सिद्धांते तु अचो रहाभ्यामिति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धत्वान्निर्यायादित्यादा
वेत्वं न भवति॥ किंच प्रत्येकं संज्ञेति पक्षे संस्त्वषीष्टेत्यत्र ऋतश्च संयोगादेरितीट् स्यात्॥ संह्रियत इत्यत्र गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः स्यात्

सि॰कौ॰ ॥ दृषत्करोतीत्यत्र ककारसन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगांतलोपः स्यात् ॥ शक्ता वस्तेत्यत्र झलि तकारे परतः स्कोरिति लोपः स्यात् ॥ निर्यात
६० इत्यादौ संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं स्यात् ॥ जातौ चेदं बहुवचनं ॥ हल इति ॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्निति वचनात् ॥ तेन द्व
योरपि संयोगसंज्ञा भवति ॥ अतः शिक्षेत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिध्यति ॥ यत्र तु बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां वाविशेषेण संं
ज्ञा ॥ न च एकाच्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव स्यादिति वाच्यम् ॥ वैषम्यात् ॥ तथाहि ॥ द्विर्वचनं समुदायावयवैकाचो युगपत्कर्तुमशक्यं
॥ संज्ञा तु शक्या ॥ तथा समुदाये हि रूक्के अवयवा अपि हि रूक्का भवन्ति ॥ शेषं प्रचलन्सहावयवैः प्रचलतीति न्यायात् ॥ इह तु समुदाये
प्रवृत्तया संयोगसंज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धिः अतो अविशेषेण द्वयोर्बहूनां च संज्ञेति स्थितं ॥ यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि संस्वर्यतइत्य
त्र गुणोर्त्तीति गुणो न स्यात् ॥ गोमान्करोतीत्यत्र संयोगांतलोपो न स्यात् ॥ निर्ग्लान इत्यादौ निष्ठानत्वं न स्यादिति दिक् ॥ ननु यदि द्वयोरपि सं
ज्ञा तर्हि इंद्रीयतेः सनि इन्दिद्रियिषतीति न स्यात् ॥ इह हि संयोगौ द्वौ नदौ दरौ च ॥ तत्र नकारस्येव दकारस्यापि नेन्द्राइति हित्वनिषेधः प्राप्नो
ति ॥ नैष दोषः तत्र हि अजादेरित्यनुवर्त्तते ॥ सा च कर्म्मधारया संचमी ॥ तेन आदेश्चः परे न दराः संयोगाद्यो न द्विरुच्यन्त इति सूत्रार्थः एवं
च पूर्वसूत्रे द्वितीयस्येति न कर्त्तव्यमेवेति वक्ष्यते ॥ हलः किं तितउभ्यां अत्र तनोतेर्डउः सन्वच्चेति डउप्रत्ययः सन्वद्भावाद्दित्वे सन्यत इ
तीत्वं च ॥ व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद्गुणाभावः यदि हि अचोरपि अनंतरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि हसंयोगांतस्येत्युकारलोपः स्यात् ॥ अनंजस
इति किं ॥ पनसम् ॥ यदीह सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरिति सूत्रेण सकारलोपः स्यादिति दिक् ॥ मुखनासिकावचनोनुनासिकः राम
॥ मुखसहितानासिका मुखनासिका तयोच्चार्यमाणोनुनासिकसंज्ञः स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशाः आङोनुनासिकश्छन्दसीत्यादयः अभ्रआं ६०

अपो वृणाना। गभीरआँउ ग्रथ्वे इ॥ उच्यत इति वचनः कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात्कर्मणि ल्युट्॥ राजभोजनाः शालय इतिवदिति तत्त्वनुसारिणः। भा
ष्यकैयटयोस्तु उच्यते नेनेति वचनं। करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकं॥ शक्यं चश्वुत उपहंतुमितिवत्॥ तेन तुल्यं क्रिया चेत्॥ संस्कृतं भक्षा इति च्च। इदं च वि
शेषणानां चाजातेरित्यत्र वक्ष्यमाणे नपदसंस्कारपक्षे गुणवचनानामित्यादिवाचनिकमित्यनेन सह यथा न विरुध्यते तथा तत्रैव वक्ष्यामः। नतो मुखं ना
सिका वचनं यस्येति बहुव्रीहिः। मुखेति किम्। यमानुस्वाराणामेव मा भूदिति भाष्यं। तत्र वर्गेष्वादितश्चतुर्णां पंचमे परे तन्मध्ये पूर्ववर्णसमानाकारं वर्णांतरं प्राति
शाख्येष्वागमत्वेन विहितं। तद्यमसंज्ञं। यम इव यमः यमौ हि लोके प्रायेण समानाकारौ भवतः यथा पलिक्नीः चख्नतुः अग्निः अघ्नृ इत्यत्र कसगघेभ्यः
परभागेन तत्सदृशो यमागमः॥ यत्तूक्तं विवरणे॥ वर्गे पंचमयुक्ताः प्रथमाद्यो यमा इति॥ तच्चिंत्यं॥ अयोगवाहत्वप्रतिपादकेन हयवरट्सूत्र
स्थभाष्येण सह विरोधात्॥ केवलनासिकात्वपरेण यमानुस्वाराणामेवेति भाष्येण सह विरोधाच्च॥ अथेदं भाष्यं केवलनासिक्यत्वपरं किंतु
आं इत्यादीनां भागमात्रं नासिक्यं यमानुस्वाराणां तु मुखनासिक्यत्वेपि प्रासादवासिन्यायेन नासिकात्वमप्यस्ति न तु तदीयभागमात्रं॥ तथे
त्येवं परं तथापि आदितश्चतुर्णांतरसंभव एव॥ किं चैवं नैव दोषो नैव प्रयोजनमिति तदुत्तरभाष्यग्रंथविरोधः यद्वृत्तौ त्यादौ परो नुनासिक
इत्यस्य प्रवृत्त्यापत्त्या तत्त्वसंदेहोषस्योद्भटत्वात् अत एव प्रातिशाख्ये॥ स्पर्शा यमाननुनासिकाः स्वान्परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेष्वित्युपक्र
म्य प्रदोधुवच्छाश्नुवित्यत्र यमं निषेद्धुमारब्धे॥ नस्पर्शस्योष्मप्रकृतेः परस्माद्यमापत्तिमिति सूत्रे परस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः यमः प्रकृत्यैव स
दृक् श्रुति वीयमेन मुखत्वास्ति समानकालेत्यादिसूत्रांतरेष्वपि स्पष्टमेव यमस्य वर्णांतरत्वं। तथा नारदीयशिक्षायामपि अनंत्यश्च भवेत्पूर्वो त्यश्च
परतो यदि॥ तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोरिति॥ सवर्णः सदृशः अत्र पूर्ववर्णयोरिति द्वित्वमविवक्षितं॥ पत इत्यादौ जकारह्यसत्त्वेपि जम

ग्रा॰कौ॰ या अत्र वसवोरंतदेवाइत्यादौ जकारद्वयाभावादिनितद्व्याख्यातारः। तथाऋक्तंत्रव्याकरणाख्यस्य छंदोग्यलक्षणस्य प्रणेता औद्व्रजिरप्य
६१ सूत्रयत्॥ अनंत्यान्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वस्य गुण इति॥ पूर्वस्य गुण इत्यस्य पूर्वभक्त इत्यर्थः एतेनागमत्वं स्फुटीकरोति तथा संयोगश्रंख
लाख्यायां गौतमशिक्षायामपि॥ अथ चतुरक्षराणामुदाहरणं संयमायमाभ्यां संयमास्ता वद्यथाः गृभ्णिरिति द्वौ गकारौ यमनकारो यज्ञ् ज्ञइ
ति द्वौ जकारौ यमञकाराविति आदि॥ तथा तत्रैव ग्रंथारंभे। अयस्पिंडो दारुपिंड ऊर्णापिंडश्चेति त्रिधा संयोगं विभज्य यमसहितं यमस्पिंडमित्युक्त्वा
अंतस्थ यमसंयोगे विशेषो नोपलभ्यते॥ अशरीरं यमं प्राहुरंतस्थः पिंडनायक इत्युक्तं अंतस्थोत्र वर्गपंचमः अशरीरमिति स्वरभक्त्यादिवद्व्यंज
कलिपिविशेषशून्यमित्यर्थः लक्षणवशेनैव तदीयस्थलविशेषनिश्चयसंभवाल्लिपिसंप्रदायप्रवर्तकाचार्यैः स्वरभक्तेरिव यमस्यापि व्यंजकीभूता
लिपिर्न कल्पितेत्यर्थः रलयोरूष्मणि परे मध्ये स्वरभक्तिरिति हि प्रसिद्धं शिक्षादौ॥ यत्र तु नैवंविधेन लक्षणेन स्थलावधारणं कर्तुं शक्यते॥ तत्रागं
त्यालिप्यंतरं प्रवर्तितं॥ यथा विसर्गादौ॥ पाणिनीयशिक्षायामपि॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्व
यंभुवा॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पंचविंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः॥ अनुस्वारो विसर्गश्च ᳵ कᳶ पौ चापि पराश्रयौ॥ दुःस्पृ
ष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव चेति॥ अत्र ह्रियमाणानां पृथग्गणनात्स्पष्टमेव वर्णांतरत्वं॥ गणनात्वित्थं॥ अ इ उ ऋ इति चतुर्णां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदा
त्त्रैविध्ये द्वादश ऌकार एकः एचां दीर्घप्लुतभेदादष्टौ॥ इत्थं स्वरा एकविंशतिः स्पर्शाः पंचविंशतिः यरलवशषसहेत्यष्टौ॥ यमाश्चत्वारः प्रथमस्य
महती यय मादिभेदेन विभजनात्॥ अत एव कुं खुं गुं घुं इति यमचतुष्टयं न्यासादावुदाहृतं। कचटतपाः कुंखछठथफाः खुरित्यादि परिभाषा मा राम
श्रित्यतन्न दुत्तरस्याशरीरस्यापि कथं चित्स्वदर्शननोपयोगं चेदमिति ध्येयं॥ अनुस्वारविसर्गᳵकᳶपाश्चत्वारः दुःस्पृष्टश्च बह्वृचानां प्रसिद्धः ई ६१

लेवोल्हेति॥ इत्थंत्रिषष्टिः। लृकारस्यप्लुतसंभवान्तेनसहचतुःषष्टिः तदेतदुक्तं॥संभवतइति॥ हयवरट्सूत्रेसीरोदकारोप्याह॥ वर्गोत्येनंत्यास
रेतयोर्मध्यवर्त्तीनासिकास्थानोयमइति॥ यत्तुकश्चिदाह॥ यमाआदेशाः नचतेषामानुनासिक्यपक्षेनइज्ञस्तद्घ्नंतीत्यादौ यरोनुनासिकइ
त्यनुनासिकादेशापत्यानेवदोषोनैवप्रयोजनमितिभाष्यंविरुध्येतेतिवाच्यं॥व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति॥ तत्तुच्छं॥प्रागुक्तप्रातिशाख्यना
रदीयशिक्षादिसकलग्रंथविरोधेनआदेशपक्षस्यगर्भस्रावेणैवगतत्वात्॥ व्यवस्थितविभाषाकल्पनस्यनिर्मूलत्वाच्च॥एतेनसुतदीयंरवेन
सामाण्यभ्रमेणअनुपसर्गाद्द्धृत्ताइत्यादौचवर्गाभावेदृढीकृत्यश्रुत्वाभावंसाधयंत स्तदनुगामिनोपिपरास्ताः॥नारदेनयस्तइत्यजकारस्य
यस्यस्फुटमेभिधानात्॥तस्यितस्यत्रयस्यास्थ्नामज्ञांपर्वणाभितीत्यारण्यकप्रयोगइवसजातीयसमभिव्याहारात्स्पष्टंभेदइतिसुप्रसिद्ध
शास्त्रे॥अतएवनव्यंजनपरस्यैकस्यानेकस्यवाविशेषोस्तीति भाष्यं॥ व्यंजनान्तरस्यव्यंजनंपरंयस्येत्येवं भूतस्यचद्विर्लसौभेदाभेदविभाग
इत्येवंपरतयातत्रतत्रकैयटेनव्याख्यातं॥अतएवचबहुषुपुस्तकेषुतज्ज्ञापपत्याचार्यइतिभाष्यग्रंथः॥अनुपसर्गादितिसूत्रेपिकेषांचित्स्व
त्वपाठःसंमतएवः।पाठांतरंतुअल्पाच्तरं आलुच्नदसहनेइतिवत्तोत्रत्वादसंह्निज्यावासमाधेयमितिदिक्॥ नदेतत्सकलमभिधायप्रकृ
याप्रकाशेगुरुचरणैरुक्तं॥ तत्स्थानमित्यादौतुश्रुतंभवत्येव॥ यमश्चमुखनासिक्यः केवलनासिकास्थानोवेतिमतद्वयं॥ नासिक्यानासिका
स्थानाः मुखनासिक्यावेति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यात्॥अनुनासिकविषयेतुदर्शनत्रयं॥कृत्स्नो वर्णोमुखेननासिकयावोच्चार्यतइत्येकं॥पूर्वो
भागोमुखेन॥परोनासिकयेतिद्वितीयंतद्वैपरीत्यान्तृतीयंद्वितीयतृतीययोर्भागमात्रस्यनासिक्यत्वेपितदुपरागाद्भागांतरमपितद्वद्भासते
।तथाचनासिकान्वयस्यभागमात्रविषयतयानासिकावचनग्रहणेनमुखनासिक्योवर्णोनगृह्येत॥ किंतुमतविशेषेकेवलनासिकास्थान

शि०कौ० तयाद्यमादयस्त्वगृह्येरन्॥ ततश्च विधिप्रदेशे आङोऽनुनासिक इत्यादौ यमानुस्वारा एव विधीयेरन्॥ बिन्दुनोऽरस्त्वनुनासिकस्यादित्यादौ त्वनुवादेऽप्रतिप
६२ त्तिरेवस्यादित्युदाहृतभाष्याशयः॥ तस्माद्दर्शनद्वयेपि मुखपदोपादानं सार्थकमिति स्थितं॥ प्रथमदर्शने तु प्रासादवासिन्यायाश्रयणे नोभयवचनानामप्र
पि सिद्धा संज्ञा॥ आन्तरतम्याच्च विधिप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामप्रवृत्तिः तथाच मुखशब्दोपादानं न कर्त्तव्यमिति भाष्ये स्थितम्॥ मुखवचन इत्येवोक्ते
तु कचटतपादीनामपि स्यात् ततश्च शक्त इत्यत्र कलोपः स्यात्॥ पक्व इत्यत्र वकारलोपः स्यात्॥ तप्तमित्यत्र पलोपः स्यात्॥ ओदनपगित्यास वनुनासि
कस्य क्विझलोरिति दीर्घः स्यात्॥ अनुपश्चान्नासिकाव्याप्रियते यस्मिन्नासिकायाः पश्चान्मुखं व्याप्रियते यस्मिन्निति वा॥ त्वर्थसंज्ञेयं तेन नासिका
व्यापारस्य भागविषयकत्वसूचनात्प्रासादवासिन्यायस्याविषयोयमिति ध्वनितं॥ एतच्च सूत्रं मत्वा व्याख्यातुं शक्यम्॥ प्रदेशवाक्ये च्वे वप्राग्
क्तस्य नासिकामनुगत इत्यस्य वा योगस्याश्रयणे न सकलेष्टसिद्धिरितिदिक्॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्॥ ताल्वादिस्थानमाभ्यंतरप्रयत्नश्चेत्यु
भयं यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह समानं स तस्य सवर्णो बोध्यः संज्ञाप्रदेशाः अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादयः॥ यद्यपि तुलया संमितं तुल्यमित्यवयवार्थः
नौवयोधर्मविष मूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु इति सूत्रेण तुलाशब्दात्संमितेऽर्थे विधानात्॥ तथा
प्यपं सदृशमात्रे रूढः शब्दः॥ अस्यंति उच्चारयंति अनेन वर्णानित्यास्यं बाहुलकात्करणेण्यत्॥ यद्वा॥ आस्यंदते अन्नं प्राप्य द्रवी भवतीत्यास्यम्॥
अन्ये ष्वपीति डप्रत्ययः अथवा अन्नेन द्रवी क्रियत इत्यास्यं अंतर्भावितण्यर्थात्कर्मणि डः परितः खाता परिखेतिवत्॥ तत्र भवमास्यं॥ ता
ल्वादिस्थानं॥ शरीरावयवाद्यत्॥ यस्येति लोपे हलो यमामिति यलोपः नचाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः शंक्यः यलोपे कर्त्तव्ये तन्निषेधात्॥ राम
प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रकर्षश्चाभ्यंतरत्वं॥ प्रारंभे यत्नो वा प्रयत्नः आभ्यन्तरप्रयत्नाहि वर्णप्रारंभकालएव ६२

न्याप्रियंते॥ तथा च तुल्यौ स्थानप्रयत्नौ यस्येति द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः पक्षः॥ तुल्यः आस्ये प्रयत्नो येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहिः आस्ये इति विशेष
णाद्बाह्यप्रयत्नव्युदासः आस्ये इत्येकत्वं विवक्षितं॥ तद्धितांतास्यशब्दोपादानसामर्थ्यात्॥ तेन भिन्नस्थानानामर्थाद्व्युदासः पक्षः॥ तुल्यः
आस्ये तुल्यास्यः मयूरव्यंसकादित्वात्साधुः तुल्यास्यः प्रयत्नो यस्येति विग्रहः पक्षः॥ आस्ये प्रयत्नः आस्यप्रयत्नः स तुल्यो यस्येति [illegible] पूर्वक
त्वविवक्षादिकं प्राग्वत्॥ तदेवं समासचतुष्टयमपि भाष्ये स्थितं॥ द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः त्रिपदो वा॥ पूर्वभागे तत्पुरुषगर्भः उत्तरभागे वेति॥ तुल्य
शब्दस्य संबंधिशब्दत्वाच्च येन सह तुल्यस्थानप्रयत्नं तेन सह सवर्णमिति लभ्यते॥ नहि माता पूज्येत्युक्ते स्वसुतमाता भार्यापूज्येति [illegible] तु पूर्व
कस्यैव मातेति दिक्॥ तुल्यस्थानमिति किम्॥ तुल्यप्रयत्नानामपि कचटतपानां मा भूत्॥ तेन तर्त्स्यत्र झरो झरीति पकारलोपो न भवति॥ य
त्नग्रहणं किं॥ चकारशकारयोर्मा भूत्॥ सति हि सावर्ण्ये वाक्श्च्योततीत्यत्र शकारलोपः स्यात्॥ आभ्यंतरत्वविशेषणमप्येतदर्थमेव॥ अ
स्ति हि श्वासाघोषविवारास्य बाह्यप्रयत्नसाम्यं चशयोरपि॥ ननु अल्पप्राणत्वमहाप्राणत्वकृतो भेदोऽस्तीति चेत्॥ किं ततः नहि सर्वप्रयत्न
साम्यं विवक्षितुं शक्यं॥ अङ्कितद्रूसाद्यसिद्धिप्रसंगात्॥ कङयोरपि बाह्यप्रयत्नभेदात्॥ सर्वप्रयत्नसाम्यं हि स्वस्य स्वेनैव वा पातितं तु परे
ण॥ तथा च सवर्णसंज्ञाप्रणयनमपि व्यर्थं स्यात्॥ अणुदित्तुल्यास्यप्रयत्नस्येत्युक्तौ सर्वसामंजस्यात्। झरो झरीत्युक्ते हलो यमां यमीत्य
त्रैव यथासंख्यप्रवृत्त्या माहात्म्यमित्यादौ मकारस्यैव शिण्ढीत्यादौ डकारस्यापि लोपो न स्यादिति हि सिद्धांते सवर्णग्रहणं कृतं॥ स च व्याप्ति
द्वोषो यावत्प्रयत्नसाम्यविवक्षायां तदवस्थ एव स्यात्॥ अथ यावद्बाह्यसाम्यं यावदाभ्यंतरसाम्यं वा विवक्ष्येत एवमपि मधुलिड् स्थानमित्य
त्र झरो झरीति [illegible] श्वासाघोषविवारमहाप्राणत्वरूपबाह्यप्रयत्नचतुष्टयेनापि साम्यात्॥ अथ स्थानप्रयत्न

विवेकः॥ अकुहविसर्जनीयाः कंठ्याः। इचुयशास्तालव्याः। ऋटुरषा मूर्द्धन्याः। लृतुलसा दंत्याः॥ उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः। एऐ कंठतालव्यौ॥ ओ

औ कंठोष्ठ्यौ॥ वकारो दंतोष्ठ्यः॥ जिव्हामूलीयो जिव्हामूलस्थानः॥ अनुस्वारो नासिक्यः॥ यत्नो द्विधा॥ आभ्यंतरो बाह्यश्च॥ तत्राभ्यंतरश्चतु
र्द्धा॥ स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता विवृतता संवृतता चेति॥ तत्र स्पृष्टता स्पर्शानां॥ ईषत्स्पृष्टता अंतस्थानां॥ ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतता॥ शास्त्री
ये कार्ये तु विवृतता॥ प्रतिज्ञाफलइति अइउण्सूत्रे प्रतिपादितं॥ एतत् संवृतता इति तु प्रातिशाख्यो क्तत्वाच्च सर्व साधारणं॥ ऊष्मणां स्वराणां
च विवृतता॥ एषां च तुर्णामप्याभ्यंतरत्वं वर्णोत्पत्ति प्राग्भावित्वात्॥ तथाहि॥ नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणोनाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरः
प्रभृतीनि स्थानान्याहंति ततो वर्णस्य तदभिव्यंजकध्वनेर्वा उत्पत्तिः तत्रोत्पत्तेः प्राग्यदा जिव्हाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं
ताल्वादि सम्यक् स्पृशंति तदा स्पृष्टता॥ ईषद्यदा स्पृशंति तदा ईषत्स्पृष्टता॥ समीपावस्थानमात्रे संवृतता॥ दूरत्वे विवृतता॥ अतएव इचु
यशानां तालव्यत्वाविशेषेपि तालुस्थानेन सह जिव्हाग्रादीनां चवर्गोच्चारणे कर्त्तव्ये सम्यक्स्पर्शः यकारे ईषत्स्पर्शः शकारे कारयोस्तु द
रेवस्थितिरित्याद्यनुभवं शिक्षाकारोक्तिं चानुसृत्य विवेचनीयं। भाष्यकारास्तु नाज्झलावित्यस्य प्रत्याख्यानावसरे ऊष्मणां स्वराणां च ईषद्विवृ
तत्वं विवृतत्वं चेति वैलक्षण्यं वक्ष्यंति॥ तदप्यनुभवानुसार्येवेति सहृदयैराकलनीयं॥ बाह्याः प्रयत्नाः पुनरेकादश॥ विवारः संवारः श्वासो
नादो घोषो अघोषो अल्पप्राणो महाप्राण उदात्तो नुदात्तः स्वरितश्चेति॥ एते च वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायावु
त्पद्यंते॥ अतएव बाह्या इत्युच्यंते॥ गलबिलस्य संकोचात्संवारः। तस्यैव विकासात् विवारः। एतौ च संवृतविवृतत्वरूपाभ्यां आभ्यंतराभ्यां राम
भिन्नावेव॥ तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयम्॥ तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषस विसर्जनीयजिव्हामूलीयोपध्मानीया

यमौ च प्रथमद्वितीयौ॥ विवृतकंठाः श्वासानुप्रदाना अघोषा वर्गयमानां प्रथमे अल्पप्राणा इतरे सर्वे महाप्राणाः वर्गाणां तृतीयचतुर्था अंतस्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्थौ संवृतकंठा नादानुप्रदाना घोषवंतो वर्गाणां तृतीया अंतस्थाश्चाल्पप्राणा यथा तृतीयास्तथा पंचमा आनुनासिक्यमेषां परो गुण इति शिक्षासु स्थितं॥ संग्रहश्च॥ खयां यमाः खयः ᳵकᳶपौ विसर्गः शर एव च॥ एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते॥ कंठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः॥ अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः॥ यद्यप्येते बाह्याः सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इतीह आभ्यंतरत्वविशेषणव्यावर्त्यतया व्युत्पादिताः॥ नन्विह सूत्रे प्रयत्नग्रहणं व्यर्थम्॥ तद्घटितां तास्यशब्दबलादेव ताल्वादिस्थानस्य प्रयत्नस्य च लाभादिति चेन्न॥ प्रत्येकव्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानात्॥ तेन स्थानप्रयत्नोभयसाम्ये सत्येव संज्ञा न त्वन्यतरसाम्येऽपि॥ एवं स्थिते यत्फलितं तत्स्पष्टत्वार्थमुपन्यस्यते॥ अष्टादश अवर्णाः परस्परं सवर्णाः एवमिवर्णोवर्णौ॥ ऋकारा अष्टादश॥ लृवर्णास्तु द्वादशेति त्रिंशन्मिथः सवर्णाः लृवर्णस्य दीर्घा न संतीत्युक्तत्वात्॥ ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यस्योपसंख्यानाच्च॥ एचस्तु द्वादश द्वादश मिथः सवर्णाः ननु एकारैकारौ ओकारौकारौ वा मिथः सवर्णौ॥ यथा चैनं तथा अइउण्सूत्रे एव प्रतिपादितं॥ अकारेणाप्येचां न सावर्ण्यं॥ प्रयत्नभेदादिति इहैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टं॥ अत एव एदैतोरपि शकारेण न सावर्ण्यमिति तेषां नाज्झलाविति सूत्रे उदाहरणत्वं नास्ति॥ न चात्र स्थानभेदेन निर्वाहः एचामकारेण सह कंठस्थानसाम्यात्॥ एदैतोः शकारेण सह तालुस्थानसाम्यात्॥ नहि यावत्स्थानं तत्साम्यं विवक्षितं॥ अमङणनानां स्ववर्ग्यैः सह असावर्ण्यापत्तेः यवलानां सानुनासिकनिरनुनासिकानामसावर्ण्यापत्तेश्च॥ नहि निरनुनासिकानामपि नासिकास्थानम्॥ येन सर्वसाम्यं स्यात्॥ ननु तद्घटितां तास्यशब्दबलात्ताल्वादिसाम्यमात्रं लभ्यते॥ ओष्ठात्प्रभृति

शाक्ताकलकाद्दि आस्यं॥ काकलकंचग्रीवायाउन्नतप्रदेशः घंकंठमणिरित्याचक्षते॥ तत्कथंनासिकास्थानभेदेनासवर्णत्वमापाद्यतइतिचेत्
॥ नासिकाहिनवात्यावर्णोत्पत्तौनिमित्तं॥ तत्रजिव्हाग्रादिव्यापारविरहात्॥ किंतुअंतरास्येविततंचर्मास्तिपणवस्यचचर्मवत्॥ तत्संबद्धोरे
खाविशेषोनासिका॥ सैववर्णोत्पत्तौनिमित्तमितिसिद्धांतात्॥ तस्याश्च ओष्ठादिभ्योविशेषात् वर्ग्यावर्ग्येणासवर्णः तुल्यास्यप्रयत्नत्वात्
॥ रेफस्यरेफएवसवर्णः एवमूष्मणामपि ऊष्माणएवसवर्णानत्वन्ये॥ तुल्यास्यप्रयत्नत्वाभावात् शषसहानांयथाक्रमंइकारऋकारलृका
राकाराः सूत्रकारमतेयद्यपितुल्यास्यप्रयत्नास्तथापिनसवर्णानाज्झलावितिनिषेधात्॥ भाष्यकारमतेतुप्रयत्नभेदएवेतिवक्ष्यते॥ इहस्था
नभेदादप्राप्तांसवर्णसंज्ञांविधातुंवार्त्तिकमारभ्यते॥ ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति॥ होतलृकारः होतृकारः॥ उभयांतरतमलृकारं त
रतमश्चदीर्घोनसंभवतीति परिशेषादृकारःस्यादेतत्॥ अकःसवर्णेदीर्घइत्यत्रऋतिऋवावचनंलृतिलृवावचनमितिवक्ष्यति॥ तस्यायम
र्थः॥ अकःसवर्णेऋतिपरेपूर्वपरयोःस्थानेवाऋ अयमादेशोभवति॥ द्विमात्रोयं॥ मध्येद्वौरेफौ॥ तयोरेकामात्रा॥ अभितोऽभक्तेरपरा॥ ईष
त्स्पृष्टश्चार्थः॥ तत्रप्रयत्नभेदादृकारेणाग्रहणादनवृत्त्यादीर्घसंज्ञायाअभावादप्राप्तोयंविधीयते॥ लृतिलृवेति॥ अयमपिद्विमात्रः ईषत्स्पृष्ट
श्च॥ मध्येद्वौलकारौतयोरेकामात्रा अभितोऽभक्तेरपरा॥ पूर्ववदप्राप्तेविधीयते॥ तत्रवावचनमितिवाशब्दोदीर्घसमुच्चयार्थोभविष्यति॥ वा
स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेपिसमुच्चयेइत्यभिधानात्॥ तेनाप्राप्तएवदीर्घोभविष्यति॥ तत्किंसवर्णसंज्ञया॥ ननुलृतिलृवेत्यत्रसवर्णेइ
त्यनुवर्त्तते नवाआद्येहोतलृकारइत्यत्रऋलृवर्णयोःसवर्णसंज्ञाविधानंविनानेष्टसिद्धिः अन्त्येऋलृकारोमलृकारइत्यादावतिप्रसंगः इ
तिचेत्॥ न॥ प्रथमवार्त्तिकेऋतीत्यपनीयऋन इतिपंचम्यन्तपाठेसर्वसामंजस्यात्॥ सवर्णइतिचपूर्ववार्त्तिकेनुवर्त्तते॥ तेनधात्रंशइत्या

दौनातिप्रसंगः द्वितीयवार्त्तिके तु सवर्ण इति निवृत्तं॥ ऋत इत्यनुवर्त्तते॥ तस्मादकः सवर्ण इत्यत्र अवश्यकर्त्तव्येन वचनद्वयेनैव सकलनिर्वाहादृ
कारलृकारयोः सवर्णविधिरिति इहत्यं वार्त्तिकं व्यर्थमिति॥ मैवं॥ इहत्यमेकं वार्त्तिकमाश्रित्य षाष्ठवचनद्वयप्रत्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात्॥ तथाहि
॥ तद्वचनद्वयं कुर्वतापि रेफद्वयलकारद्वयगर्भयोस्तद्विधेययोरच्त्वं तावदेष्टव्यं॥ तन्निर्वाहार्थं वर्णसमाम्नाये तौ पठनीयौ॥ अन्यथा हि विधा
नमात्रमनयोः स्यान्नत्वच्कार्यं प्लुतः तद्विधाने हि अचश्चेति परिभाषया अच इत्युपतिष्ठते॥ ननु ईषत्स्पृष्टस्या नच्त्वान्मा भूत्प्लुतः [illegible] विवृतस्य
तु ऋकारस्याच्त्वेन प्लुतः सिद्ध एवेति चेत्। सत्यं॥ विवृतः प्लुतः सिद्धः ईषत्स्पृष्टौ तु प्लुतौ रेफद्वयलकारद्वयगर्भौ न सिध्यतः अ[illegible] संज्ञा
मात्रेणापि न निस्तारः ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तेस्तावन्मात्रेणानिर्वाहात् किंतु अण्सु पाठ एव कर्त्तव्य इत्युक्तं॥ सति त्वण्सु पाठे तस्यां त्रिमात्र
योरपि ग्रहणात्प्लुतसंज्ञायां सत्यां पक्षे इषत्स्पृष्टौ प्लुतौ भवतः एवं स्थिते षाष्ठं वचनद्वयं मास्तु। तद्विधेययोरपि दीर्घतया अकः सवर्ण इत्यने
नैव सिद्धेः। ननु स्थानेन्तरतमपरिभाषया विवृतस्य स्थानिनो विवृतावेव दीर्घौ स्यातां न त्वीषत्स्पृष्टाविति चेत्॥ न॥ रेफद्वययुक्तस्य स्थानिनो रे
फद्वययुक्त एवादेशः सुसदृश इत्यपि हि संभवति तथा च किं रेफद्वययुक्तत्वमादर्त्तव्यं किं वा विवृतत्वमित्यत्र विनिगमकाभावेन पर्यायेणोभ
यप्रवृत्तौ सिषाधयिषितस्य रूपद्वयस्य निर्वाहात्॥ लृकारेपि कदाचिदृकारान्तरतमो विवृतदीर्घः कदाचिल्लृकारान्तरतमो लकारद्वयगर्भ ईषत्स्पृ
ष्ट इति सकलेष्टसिद्धेः तदेवं षाष्ठं वचनद्वयं न कर्त्तव्यमिति स्थितम्॥ ननु तदेवास्तु संज्ञाविधानं तु मास्त्विति चेत्॥ न॥ वचनद्वयारंभे गौरव
स्य स्पष्टत्वात्॥ किंच॥ संज्ञाभावे ऋत्यकः उपसर्गादृति उरण्रपर इत्यादिषु ऋकारेण लृकारग्रहणं न स्यात्॥ न चैवं सिद्धांतेपि तवल्का
र इत्यादौ रपरत्वप्रसंगः रप्रत्याहारपरत्वस्य वक्ष्यमाणतया लपरत्वसिद्धेः ऋदितां लृदितां च धातूनामनुबंधकार्येषु संकरस्तु न भवति धातूपदेशे पृ

प्रा·कौ यगनुबंधकरणसामर्थ्यात्॥ विधिवाक्येष्वपि पृथगनुवादसामर्थ्यात्॥ अन्यथा हि सवर्णान् ऋदित एव ऌदित एव वा पठित्वा विधावपि तेनैव रूपेणा
६५ नुवदेत्॥ संभवत्यैकरूप्ये वैरूप्याश्रयणायोगात्॥ नाज्झलौ॥ अज्झलौ मिथः सवर्णौ न स्तः अकारहकारयोरिकारशकारयोः ऋकाररषकारयोः
ऌकारसकारयोश्चेति स्थलचतुष्टये पूर्वसूत्रेण प्राप्तं सावर्ण्यमनेन निषिध्यते॥ तेन आनडुहं चर्म वैपाशो मत्स्य इत्यत्र यस्येति चेति हकारशाका
रयोर्लोपो न॥ अन्यथा हि यस्येत्यनेन दीर्घाणामिव हकारशकारयोरपि ग्रहणं स्यात्॥ तथा दंडहस्तः दधि शीतं कर्तृ षण्ढं इत्यादौ सवर्णदीर्घः स्यात्
॥ दधि सान्द्रमित्यादौ यणादेशश्च स्यात्॥ इह अज्झलौ कस्यापि न सवर्णौ स्त इति वाक्यार्थो न ग्राह्यः संज्ञारंभवैयर्थ्यापत्तेः विहितप्रतिषिद्धत्वेन वि
कल्पे तुल्यत्वात् तुल्यास्यप्रयत्नं वेत्येव सूत्रयेत्॥ नाप्यचामज्भिर्हलां हल्भिः सावर्ण्यं निषिध्यते॥ नाज्झलावित्यत्रैव सूत्रे सवर्णदीर्घस्य
झयो ह इति पूर्वसवर्णादेशस्य च निर्देशात्॥ ननु झलेवात्र निर्दिष्टो न तु हल्॥ तावतैवेष्टसिद्धेरिति चेत्त हि दीर्घनिर्देश एव ज्ञापकोस्तु॥ तेन हि
अचामज्भिः सावर्ण्यमनिषिद्धमिति ज्ञापिते परिशेषादज्झलोर्मिथो निषेध एव पर्यवस्यति॥ झरो झरि सवर्णे इति ज्ञापकाच्च॥ यत्तु नाण् शला
वित्येव कुतो न सूत्रितमिति॥ तन्न॥ कर्तृ षण्ढं दधि सान्द्रमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः ऋॡकारयोरनण्त्वात्॥ ग्रहणकसूत्रातिरिक्ते पूर्वेणाणित्यु
क्तत्वात्॥ अस्तु वा परेण तथाप्यजपेक्षया व्यक्तिगौरवमेव स्यादिति अच्ग्रहणमपनीयाण्ग्रहणं क्रियतामिति शंकायां गर्भस्त्राविनैवगत
त्वात्॥ शलं शेन तु व्यक्तिलाघवेप्यत्यपि वर्णोच्चारणे विशेषो नास्तीत्येवोत्तरं॥ वस्तुतस्तु नाकूशलावित्येव सूत्रयितुमुचितं॥ स्यादेतत्॥ शरां
शर्भिरपि सावर्ण्यं निषिद्ध्येत॥ ते हि इकारादिभिर्गृहीतत्वादच्संज्ञकाः हल्सूपदेशाद्धलश्च। न चास्मादेव निषेधादिकारादयो न सवर्णा इ राम
ति वाच्यं॥ एतद्वाक्यार्थबोधात्प्राक् पदार्थोपस्थितेरावश्यकतया तस्यामवस्थायामिकारादिभिः शरामुपस्थापनस्य दुर्वारत्वात्॥ ततश्च प ६५

रश्शताः रामष्यष्ठः यशस्साऽरमित्यादौ झरोझरीत्यस्यप्रवृत्तिर्नस्यात्॥ ततश्चैकैकत्रशास्त्रपंश्रूयेत॥ दृष्यतेतुहूयं॥ तथाचपूर्वपक्षवार्त्तिकं
॥ अज्झलोः प्रतिषेधेशकारप्रतिषेधोज्झलत्वादिति॥ अत्रशकारग्रहणंशरामुपलक्षणं किंच॥ अवर्णस्याष्टादशधाभिन्नस्यपरस्परंसाव
र्ण्यंनस्यात्॥ ततश्चदंडाग्रमित्यादौदीर्घोनस्यात्॥ तथाहि॥ हकारेणग्रहणाद्धकारोहल् अक्षुपाठाच्चाच्॥ नचास्मिन्नेवसूत्रेएतस्यप्रवृत्तिः येनग्र
हणकशास्त्रमसावर्ण्यान्नप्रवर्त्तेतेति॥ अत्रसिद्धान्तंवार्त्तिककारएवाह॥ सिद्धमनच्त्वाद्वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति॥ तत्रसूत्रप्रत्याख्यानंत्तरं
प्रथमवार्त्तिकेभिप्रेतं॥ तथाहि॥ शिक्षावाक्येविवृतमूष्मणांइतियोगोविभज्यते॥ तत्रचईषदित्यनुवर्त्तते॥ स्वराणांचेतिविवृतमित्यनुवर्त्त
ते॥ ईषदितिनिवृत्तं॥ तथाचप्रयत्नभेदादूष्मस्वरयोःसावर्ण्याप्रासौकिंसूत्रेण॥ तथाचशरामनच्त्वादेवसिद्धमित्यर्थः॥ उपलक्षणंचेदंकार
स्याहल्त्वादित्यपिबोध्यम्॥ सूत्रारंभमभ्युपेत्येदं॥ वस्तुतस्तूक्तरीत्यासूत्रमेवनारंभणीयमित्यर्थः ईषदित्यस्याननुवृत्तिंसमानप्रयत्नतांच
स्वीकृत्यसूत्रारंभपक्षेप्याह॥ वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति॥ अयमाशयः इहपूर्ववर्णानामुपदेशः ततइत्संज्ञा॥ ततआदिरंत्येनसहेतेतिप्रत्याहा
रसिद्धिः ततोनाज्झलावित्येतद्वाक्यार्थबोधः ततोपवादविषयेपरिहारेणसवर्णसंज्ञानिश्चयेसतिग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः नत्वेतत्सूत्रनिष्प
त्तिसमये॥ अन्यथाएतत्सूत्रेणैवइकारशकारादीनांसावर्ण्यनिषेधादिकारेणशकाराग्रहणेपिति अज्झलत्वादितिहेतोरसिद्ध्यापदीपः पूर्व
पक्षोअसंभवदुक्तिकएवस्यात्॥ अथपदार्थज्ञानस्यवाक्यार्थबोधहेतुतयासतद्वाक्यस्यपदार्थबोधकालेएतद्वाक्यार्थग्रहाभावादिहसूत्रे
इकारेणशाकारग्रहःस्यादेवइतःपूर्वसावर्ण्यनिषेधाग्रहादितिब्रूषेतर्हिइतःपूर्वग्रहणकशास्त्रमेवननिष्पन्नमितिकथंनपर्यालोचयेः॥ नन्वेवंलु
त्यास्यप्रयत्नंनाज्झलावित्यादौअकःसवर्णेदीर्घइतिदीर्घोपिनप्रवर्त्तेतेतिचेन्न॥ सवर्णसंज्ञायुत्तरकालेप्रवर्त्तमानस्यदीर्घशास्त्रस्यदंडाढ

श॰कौ॰ कादाविवेहाप्यप्रतिबद्धप्रवृत्तिकत्वात्॥उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रांतत्वाविशेषात्॥नचसवर्णदीर्घविधानात्प्रागेतत्सूत्रार्थबोधानुपपत्तिरि
६६ तिवाच्यम्॥पदार्थोपस्थितिप्रभृतिसामग्रीसंपन्नौसत्यांसाधुत्वबोधकवाक्यार्थज्ञानविलंबेनशाब्दबोधेविलंबादर्शनात्॥अन्यथाव्याक
रणशास्त्रपरिशीलनविकलानांक्वापिशाब्दबोधोनस्यात्॥तथावैयाकरणानामपिव्याकरणसूत्रघटकशब्देषुव्याकरणादेवसाधुत्वबोधेत
दुत्तरकालेचवाक्यार्थावगतौआत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकाणांदुर्वारत्वादितिदिक्॥साधुत्वज्ञानंतुनशाब्दबोधेहेतुः अस्तुवाअभियुक्तवाक्य
त्वेनसाधुत्वानुमितिः ततःशाब्दबोधेजातेलक्ष्यांतरेष्विवलक्षणवाक्यांतर्गतेष्वपिलक्षणप्रवृत्तिरितिदिक्॥वस्तुतस्तुशरांपरस्परंसावर्ण्य
निषेधेसत्यपिनक्षतिः परःशतादिषुहिरूपद्वयंसिद्धान्तेपीष्यते॥शतात्पराणीतिविग्रहेकर्तृकरणेकृताबहुलमितिबहुलवचनाद्वासुप्सुपेतिर
वासमासेकृतेपारस्करादित्वात्सुडिसकारस्यश्चुत्वं॥ततोनन्वचिचेतिद्वित्वं चनानुशरोचीति अनचीतिवाद्वित्वनिषेधोस्त्विति चेन्न॥ तत्रना
ज्झलावितिनिषेधादिकारेणशकाराग्रहणात् ततोझरोझरीतिलोपविकल्पाद्विशकारंत्रिशकारंवारूपमिति॥सावर्ण्यनिषेधेपिसिद्धान्ते
वेदरूपद्वयं॥अनचिचेतिद्वित्वस्यापिवैकल्पिकत्वात्॥तत्रद्वित्वस्यवैकल्पिकत्वं यरोनुनासिकेऽनुनासिकोवेत्यतोवेत्यनुवर्त्तनात्सर्वत्र
शाकल्यस्येतिपाक्षिकनिषेधाद्वालोपस्यवैकल्पिकत्वंतुझयोहोन्यतरस्यामित्यतोन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरित्यवधेयं॥तस्मात्सावर्ण्ये स
त्यसतिवापर श्शताइतिद्विशकारकत्रिशकारकरूपयोरविशेषः परश्शताद्यास्तेयेषांपरासंख्याशतादिकात् इत्यमरः एवंरामष्षष्ठोयश्श
स्सारमित्यादावपि॥ अतएवभाष्ये अपरआहेत्युपक्रम्यवार्त्तिकद्वयमपिएकहेतुतयाव्याख्याय अस्तुवाग्रहणमिकारादिभिः शकारा राम
दीनामितिवाक्यशेषाध्याहारेणप्रतिज्ञाविकल्पार्थोवाशब्द इतिव्याख्यातं॥ तत्र अपर आहेत्यपरितोषोद्भावनं॥तद्बीजंतुउक्तरीत्याशषसाव ६६

र्ण्यनिषेधानिषेधयोः फलाविशेषेऽपि प्रागुक्तरीत्या दंडाग्रमित्यादि न सिद्ध्येत्॥ तदर्थं च सूत्रप्रत्याख्यानस्य वाक्यापरिसमाप्तिन्यायस्य वाऽऽश्र
यणे आवश्यके शार्ङ्गरवादिभिः सावर्ण्याभावाभ्युपगमो निर्मूल एवेति॥ स्यादेतत्॥ अगृहीतसवर्णानामेव नाज्झलाविति निषेध इति तावत् स्थितं
॥ तथा च ईकारादीनामाकारादिभिः सावर्ण्यानिषेधात् कुमारीशेत इत्यादौ सवर्णदीर्घः स्यादित्याशंक्य अचीत्यनुवृत्त्या समाहितं॥ स्वं स्थि
ते मालास्फ इत्यादौ षत्वं स्यात्॥ हकारेण आकारग्रहणे सति गौरीष्विदित्यादिवदिणः परत्वानपायात्॥ किंच॥ विश्वपाभिरित्यत्र हो ढ इ
ति ढत्वं स्यात्॥ वागीशीरित्यत्र झयो होऽन्यतरस्यामिति आकारस्य घकारः स्यात्॥ गासीध्वमित्यत्र इणः षीध्वमिति मूर्धन्यादेशः स्या
त्॥ दासीष्ट इत्यादौ दादेर्धातोर्घ इति घत्वं स्यात्॥ राम आयातीत्यादौ हशि चेत्युत्वं स्यात्॥ देवा आयान्तीत्यादौ हलि सर्वेषामिति नित्यो यलोपः
स्यात्॥ चाखायितेत्यादौ यस्य हल इति यलोपः स्यात्॥ पपेनापितेत्यादौ क्यस्य विभाषेति लोपः स्यात्॥ निचाय्येत्यादौ हलो यमां यमि लोपः
श्च स्यादिति बहूपप्लवप्रसंगः अत्रोच्यते॥ आकारस्य हकारेण सवर्णः ततोऽप्याकार इति अइउण्सूत्रोदात्ततशिक्षारीत्या भिन्नप्रयत्नत्वा
त्॥ सवर्णेण ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति वार्त्तिकमते तु हकाराकारयोरेकस्थानस्य नाकान्तत्वादेव नातिप्रसंगः पहा॥ आकार
सहितोच् आच् स च हल् च आज्झलौ इति सूत्रे आकारप्रश्लेषो व्याख्येयः तेन आकारस्य अचोऽच्च हल्भिः सह सावर्ण्यं निषिध्यते। आकारप्रश्लेषे लिं
गं तु कालसमयवेलासु तुमुन् इत्यादिनिर्देशाः अत्रपक्षे आश्च आश्चेति हूहूनसवर्णदीर्घेण नाज्झलाविति सूत्रे दीर्घात्परः प्लुतोऽपि निर्दिष्ट इति व्याख्येयं
तेन पिपासो इत्यादौ गुरोरनृत इत्यादौ प्लुतादाकारात्परस्य सनः सस्य षत्वं नेत्यवधेयम्। भाष्यमते तु ऊष्मणामीषद्विवृततामभ्युपगमेन सावर्ण्य
प्रसक्तिरेव नास्तीति सूत्रप्रत्याख्यानात् सकलमनाविलम्॥ ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम्॥४॥

श॰कौ॰ ॥श्रीगणेशाय नमः ॥ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् ॥ हरी एतौ विष्णू इमौ गंगे अमू ॥ तपरकरणमसंदेहार्थमि
६७ ति वृत्तिकाराः अन्यथा हि यणादेशे कृते ह्रस्वस्यायं निर्देश इत्यपि संभाव्येत ॥ तस्य अकुर्वे ह्यत्रेत्यादावतिप्रसंगः स्यादिति भावः भाष्ये तु व्यक्तिः
पदार्थो भेदकाश्च गुणा इति पक्षमाश्रित्य गुणान्तरयुक्तानां दीर्घाणां संग्रहार्थं तपरकरणमित्युक्तं ॥ इदन्त ईदिति प्रथम तकारस्यैव फलमि
त्यवधेयं ॥ तावतैव ऊकारेपि सिद्धेः तात्परइति पंचमीसमासपक्षस्यापि स्थितत्वात् ॥ एकारस्य तु अणत्वादेवाणुदित्सूत्रेण सवर्णग्राहकत्
तासिद्धेः ईदूतोः परमनणत्वाद्गुणान्तरयुक्तसंग्रहाय युक्तो यत्नः तस्माद्भाष्यमतेपि ऊदेतोस्तपरकरणमसंदेहार्थमेव गुणानाम भेद
कत्वे तु ईदित्यपि तथेत्यभिप्रेत्यैकरूप्यं वृत्तिकृद्भिरुक्तम् इह तपरइति सूत्रे पंचमीसमासो मास्त्वित्यभिप्रेत्य ऊदितित्था अतपर एव ए
कारो निर्दिष्ट इत्यपि सुवचं स्यादेतत् ॥ असंदेहायापि क्रियमाणं तपरत्वं प्लुतं व्यावर्तयेदेव ॥ घटायोन्मीलितचक्षुः पटं नहि न पश्यतीति
न्यायात् ॥ अथायं एकारः ऋदोरविति वदिति चेत् ॥ एवमपि एकारो गृण्हातु प्लुतं ॥ अणत्वात् ॥ न त्वीदूतौ ॥ वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेना
नणत्वात् ॥ जातिपरो निर्देश इति चेत् ॥ तर्हि ह्रस्वेप्यतिप्रसक्तिः ॥ दीर्घव्यक्तिरपि विशेषणीभूता विवक्षितेति चेत् कथं तर्हि प्लुतसंग्रहः ॥ न
च प्लुतव्यावृत्तिरिष्टैवेति वाच्यम् ॥ अग्नी३ इतीत्यत्र प्लुतवदुपस्थितइति सूत्रेण प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावे निषिद्धेपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्य
तस्यैष्यमाणत्वात् ॥ अप्लुतवदित्यस्य तु देवदत्ते तीत्यादौ चरितार्थत्वाद्वैयर्थ्यं न शंक्यं ॥ तथा च षाष्ठे वार्त्तिकं ॥ वह्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषे
धार्थं प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसंगोन्येन विहितत्वादिति ॥ अत्राह भाष्यकारः ॥ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्याश्रयणात् प्रगृह्य राम
संज्ञां प्रति प्लुतो सिद्धः तथा च हि मात्रत्वबुद्धेरप्रतिघातात् सिद्धा संज्ञा कार्यकालपक्षेपरं प्रगृह्यसंज्ञाया अप्यणो प्रगृह्यस्येत्येतद्देशात ६७

यातांप्रतिप्लुतस्यासिद्धत्वेनानुनासिकः प्रवर्त्तेतैवेति स्यादेवदोषः॥ एतेनाग्नी३ इतीत्यादौ प्रकृतिभावोपि व्याख्यातः॥ प्लुतप्रगृह्या अची
ति ज्ञापकात्स्वरसंधिषु प्लुतस्यासिद्धत्वेपि संज्ञांप्रत्यसिद्धत्वानपायात्॥ यथोद्देशपक्ष एवेहाश्रीयत इत्युक्तत्वात्॥ वस्तुतस्त्वनुनासिक
प्रवृत्तिभयेनैवेह यथोद्देशपक्षाश्रयणं॥ प्रकृतिभावस्तु कार्यकालपक्षेपि सूपपादः॥ नच प्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेनैकवाक्यतापन्नो संज्ञां
प्रति प्लुतस्यासिद्धतया त्रिमात्रस्य संज्ञा दुरुपपादेति वाच्यं॥ प्लुतस्यासिद्धतायां बीजाभावात्॥ यत्तूक्तं प्लुतः प्रकृत्येत्येतद्वचनं ज्ञापकमिति
।तन्न। प्लुतशब्देन तत्स्थानिनलक्षणया सर्वसामंजस्यात्॥ नचैवं लक्षणेव दोष इति वाच्यम्॥ श्रुतार्थापत्तिमूलकवाक्यांतरकल्पना
पेक्षया लक्षणाया एवाभ्यर्हितत्वात्॥ अस्तु वा विशेषापेक्षं ज्ञापकं॥ सिद्धः प्लुतः प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभाव इति न तु प्रगृह्यत्वप्रयुक्तेपि॥ तस्मा
त् कार्यकालपक्षमाश्रित्य प्रकृतिभावस्य समर्थयितुं शक्यत्वेपि अनुनासिकप्रवृत्तिवारणायैवेह यथोद्देशपक्षाश्रयणमिति स्थितम्॥ अत्र
हरदत्तः॥ यद्यपि संज्ञायामसिद्धः प्लुतस्तथाप्यनुनासिकप्रदेशे सिद्ध एव ततश्च यस्यानेन संज्ञा कृता द्विमात्रस्य न सोनुनासिकविधौ स्थानी
किंतु त्रिमात्रः॥ नच स्थानिवद्भावात्तस्यापि प्रगृह्यत्वं अल्विधित्वात्॥ किंच अवश्यं सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति आश्रयणीयम्॥ दंड आढकमि
ति प्लुतस्य दीर्घेण निवृत्तिर्यथा स्यात्॥ अतएव सुश्लोका३ इति सुश्लोकेति इत्यत्र गुणो भवन्प्लुतमेव निवर्त्तयति न तु स्थानिनम्॥ अन्यथा
त्यादेशरूपे प्लुतः श्रूयेत तदिह यथोद्देशेपि संज्ञापरिभाषे कथमिवेष्टसिद्धिः॥ कथं वा ग्रंथेषु न पूर्वापरविरोध इति विपश्चितः प्रष्टव्या इति अ
त्राहुः॥ यद्यपि द्विमात्रस्त्रिमात्रेणापहृतस्तथापि पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रासिद्धत्वबोधनात्त्रिमात्रेपि द्विमात्र एवायमिति बुद्ध्या प्रगृह्यसं
ज्ञा क्रियते अतएव असुनेत्यत्र मुत्वे कृते तदुपजीवनेन नाभावे च कृते सुपि चेति दीर्घो मुशब्दे एव दशब्दोयमिति बुद्ध्या प्राप्नोति तत्परिहा

रायतंत्रारत्याद्याश्रयणेननाभावेकर्त्तव्येकृतेचसतिसुभावोनासिद्धइत्यष्टमेव्याख्यातम्॥ कुम्भेजन्नसूत्रेचसन्निपातपरिभाषयासमाहि
तम्॥ नत्विहद्विमात्रेकृतांसंज्ञांस्थानिवद्भावेनत्रिमात्रेआनयामः येनानच्विधाविति निषेधः शंक्येत नहिरजतभ्रममप्युक्त्वाप्रवृत्तिःशुक्तिं
गोचरयतीतिसुक्तमेतावानेवपरंविशेषः रजतभ्रमोऽनाहार्य्यः प्रवर्त्तकः॥ इहतुशास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपोपितत्तच्छास्त्रप्रवृत्तावप्रव
र्त्वतुद्धिःप्रवर्त्तते तथाचवक्ष्यति असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थंचेति। षत्वतुकोरसिद्धइत्येतत्सूत्रस्थवार्त्ति
कमिदं॥ उत्सृज्यतेनिवर्त्यते आदेशेनेत्युत्सर्गस्थानीसलक्षणंनिमित्तंयस्यकार्य्यस्यतुगादेस्तस्यप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः॥ तथाचैकरूप्यार्थं
सर्वत्रशास्त्रासिद्धत्वमेवेति भावः॥ एतेनयस्यानेनसंज्ञाकृतानसोऽनुनासिकविधौस्थानीतिप्रथमदूषणमुद्धृतम्॥ यदपिदंडादकंसु
त्यन्यदेतत्॥ यत्तुषष्ठभाष्यकारोवक्ष्यतिसि द्धःप्लुतःस्वरसंधिष्विति तत्तुइहोऽनुनासिकपर्य्युदासानुरोधाद्यद्योद्देशपक्षएवाश्रयणीयइति
स्थितेस्वरसंधिसामान्यापेक्षत्तापकाश्रयणेपिनदोषइत्याशयेन नतुसामान्यापेक्षतायामेवकिंचिदाग्रहबीजमस्तीतिदिक्॥ ननूदाहर
णेषुईदादिकमेवद्विवचनंनतुतदन्तमितिचेन्न व्यपदेशिवद्भावेनतदंतत्वात्॥ ननुईदूदेदन्तंद्विवचनान्तमित्येवकथंनव्याख्यातम्॥ एवंहि
सतिव्यपदेशिवद्भावोनाश्रयणीयइतिचेन्न॥ कुमार्य्योरगारंकुमार्य्यगारंवध्वोरगारंवध्वगारमित्यत्रप्रत्ययलक्षणेनद्विवचनान्ते अतिव्याप्तेः
॥संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणंनास्तीति सुप्तिङंतंपदमित्यत्रांतग्रहणेन ज्ञापितत्वाच्च॥ एतेनईदाद्यन्तंयद्द्विवचनंतदंतंप्रगृह्यंकुमा

ष्यंगारादौ तु सकारांतं द्विवचनं न त्वीदाद्यन्तमिति परास्तम्॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्॥ यत्तु अस्मिन्पक्षे दूषणांतरमुक्तम्॥
अमुक्ले मुक्ले समपद्येतां मुक्त्यास्तां वस्त्रे इत्यत्र शब्दांतरप्राप्त्या अनित्यं लुकं बाधित्वा परत्वाच्च्वौ भावे कृते तस्य लुकि प्रत्ययलक्षणेन मु-
क्तौ इत्यस्य प्रगृह्यता स्यादिति तन्न अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगोपि लुग्बाधत इति परिभाषया औकारस्यैव लोपात्॥ तस्य ईदाद्यंतत्ववि-
रहात्॥ अस्तु तर्हि ईदादिविशेष्यं तथा च द्विवचनसंज्ञं ईदादि प्रगृह्यमित्यर्थ इति चेन्न गंगे इत्यादेः सिद्धावपि हरयेते इत्याद्यसिद्धेः द्विव-
चनावयवोत्यय मेकारो न तु द्विवचनम्॥ किंच॥ प्रगृह्यमित्यस्य सन्निहितत्वाद् द्विवचनमेव संज्ञि न त्वीदादि विप्रकृष्टत्वात्॥ तस्माद्यथाव्या-
ख्यातमेव मनोरमम्॥ अत्र वृत्तिकाराः॥ मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीव रोदसीव दंपतीव जंपतीवेत्युदाजह्रुः॥ मुनि-
त्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिदमिति कैयटादयः॥ एवं वदद्भिः समानन्यायतया अन्येषां मुनित्रयानुक्तानां वृत्तिकृन्मात्रोक्तानां तुरीयस्येष्टिः
शंसिदुहिगुहिभ्यो वा कृतमेके छंदसि। भाषायां च अंगगात्रकंठेभ्यस्त्विष्यते इत्यादीनामनादर्तव्यतोक्ता। मणीवोष्ट्रस्य लंबेते इति तु इ-
वार्थे केन निर्वाह्यमित्याहुः॥ न्यासकारस्तु संबुद्धौ शाकल्यस्येताविति शाकल्यग्रहणस्य सिंहावलोकितन्यायेनेह संबंधाद्व्यवस्थितवि-
भाषाश्रयणाद्वेदं लभ्यत इत्याह। केचित्तु इवार्थे यवशब्दः प्रयुक्तो भीमो भीमसेन इतिवत्॥ क्वादंवखंडितदलानि व पंकजानि इत्यादिवच्चे-
त्याहुः॥ वस्तुतस्तु वह्नीय यथा तथैवैवं साम्य इत्यमरग्रंथे ववेति पाठमाश्रित्य शात्रवं ववपुर्यश इति कालिदासप्रयोगस्य तद्व्याख्यातृभिरुदा-
हरणात् सर्वसुस्थं॥ युक्तश्चायमेव पाठः॥ प्रातिपदिकप्रक्रमे तद्धितस्य वतेरननुगुणत्वात्॥ एतेन स्फुटोत्पलाभ्यामलिदंपतीव तद्विलो-
चनाभ्यां कुचकुड्मलशया॥ निपत्य बिंदू हृदि कज्जलाविलौ मणीव नीलौ तरलौ विरेजतुः॥ इतिश्रीहर्षप्रयोगोपि गतार्थः॥ अदसोमात्

श·कौ· अस्मात् परौ वीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः॥ अमी ईशाः॥ रामकृष्णावमू आसाते॥ नच अमू इत्युदाहरणं पूर्वसूत्रेणगतार्थमिति वाच्यम्॥ तस्मिन्कर्त्त
६९ व्ये मुत्वस्यासिद्धत्वात्॥ अदसोमादिति सूत्रं प्रति तु नासिद्धत्वम्॥ आरंभसामर्थ्यात्॥ तथा च वार्त्तिकं॥ आश्रयात्सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे इति॥ पुं
द्विवचनमेवोदाहरणं स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचने तु मुत्वस्यासिद्धत्वेप्येकारान्तत्वात् पूर्वेणैव सिद्धा संज्ञा॥ ततश्च प्रकृतिभावोनुनासिकपर्यु-
दासश्च सिद्ध एवेत्यवधेयम्॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तं मणीवप्रगृह्यस्येत्यत्रोपस्थिते न पूर्वसूत्रेण संज्ञायां क्रियमाणायां मुत्वस्यासिद्धत्वात् लिंगत्रये
पि द्विवचनेनुनासिकपर्युदासः पूर्वेणैव सिद्धः एतत्सूत्रारंभस्तु अद्विवचनार्थः पुंसि द्विवचने प्रकृतिभावार्थश्चेति॥ तच्चिंत्यम्॥ प्लुतसंग्रहानु
रोधेन पूर्वसूत्रे यथोद्देशपक्षस्यैवस्थापितत्वात्॥ तस्मात् पुंसि द्विवचनेनुनासिकपर्युदासोप्येतत्सूत्रस्य फलं न तु प्रकृतिभावमात्रमित्यवधेय
म्॥ अथापि कथं चिद्धरदत्तोक्तिः समर्थयितव्येत्याग्रहस्तर्हि इत्थं समर्थनीया॥ पूर्वसूत्रे कार्यकालपक्ष एवास्तु॥ न चैवं प्लुतस्यानुनासिकप
र्युदासो न स्यादिति वाच्यम्॥ ई ई ३ त्॥ ऊ ऊ ३ त्॥ इति दीर्घोत्तरभागे प्लुतस्यापि प्रश्लिष्टनिर्देशात्॥ एकारस्तु अणत्वादेव प्लुतं ग्रहीष्यति॥ न
च तादपि परस्तपर इति तत्कालग्रहणापत्तिः॥ ऋदोरबिति वदकार एवायमित्याशयात्॥ युक्तं चैतत्॥ यथोद्देशपक्षे प्लुतात् प्रागेव संज्ञाप्रवृत्तौ स
त्यां ततः प्लुते कृते तमेव द्विमात्रत्वेन पश्यंत्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावात्॥ नाभावस्तु मुभावात् प्रागभावस्ततो मुत्वनिमित्तकं ना
भावमाश्रित्य मुभावेदःशब्दीयमिति बुद्ध्या प्राप्नुवन् दीर्घः प्रतिविधीयत इत्युचितम्॥ नत्वसौ प्लुतात् प्राक् प्रगृह्यसंज्ञावत् मुभावात् प्रागेव
प्रवृत्तो येन पुनर्न प्रवर्त्तेत॥ एतेन पूर्वसूत्रस्थहरदत्तग्रंथोप्युज्जीवित इति यावद्धार्थं साधु॥ भाष्यकैयटयोस्त्वयं भावः प्लुतात् प्राक् प्राप्तापि प्रगृ शम
ह्यसंज्ञाफलाभावान्न क्रियते नच प्लुतेनुनासिकप्रवृत्तिरेव फलमस्त्विति वाच्यम्॥ संज्ञाया अप्रवृत्तावपि तल्लाभात्॥ प्रगृह्यत्वप्रयुक्तपर्युदा- ६९

सस्यैवविधिस्पृष्टस्य तत्फलत्वौचित्याच्चेति॥सुश्लोकेतीत्यादावप्यंतरंगत्वान्प्लुतः॥अंतरंगंबलीयइतिन्यायात्॥प्रकृतमनुसरामः॥नन्वा
रभ्यमाणेप्यस्मिन्सूत्रेपूर्वसूत्रेणैकरूप्यार्थंयथोद्देशपक्षएवाश्रयणीयः॥तथाचप्लुतस्योत्वप्रतीवप्रगृह्यसंज्ञांप्रत्येवमुत्वमीत्वयोःसिद्ध
त्वंस्यात्॥नत्वयादीन्प्रत्यपि॥ततश्चामीआसते इत्यत्रअयादेशप्रसंगः॥ अमूआसाते इत्यत्रउस्यावादेशः॥अमीअत्रेत्येङः पदांतादतीति
कादेशप्रसंगश्च॥ नचसंज्ञांप्रत्येवसिद्धत्वेवचनानर्थक्यंस्यादितिवाच्यं॥अनुनासिकपर्युदासेनचरितार्थत्वात्॥ अंत्रोच्यतेयद्यनुनासिक
पर्युदासमात्रंप्रयोजनंस्यात्तर्हि संज्ञासूत्रंनप्रणयेत॥ अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः अदसोनेत्येवब्रूयात् असौअमुकेअमुकाभ्यामित्यादौतुमि
द्धान्तेपिनभवत्यनुनासिकः॥अनण्त्वादनवसानत्वाच्च॥अतस्तत्रमाद्गृहणमीदूद्गृहणंवानकर्त्तव्यं॥नचैवंहेअमुकइत्यत्रापिनिषेधापत्तिः
त्यदादीनांसंबोधनविभक्तिविरहस्यऔत्सर्गिकत्वात्॥अतःसंज्ञारंभसामर्थ्यात्प्रकृतिभावार्थत्वमप्यस्यविज्ञायतेतेनहूलाच्च अपादिवि
रहोपिसिध्यति॥प्रकृतिभावस्यापवादरूपतयाउपसंजाननिमित्तोप्युत्सर्गउपजनिष्यमाणनिमित्तेनाप्यपवादेनबाध्यतइतिपरिभाषावत्ता
राच्च॥ यत्तुसंज्ञारंभसामर्थ्याद्यादीन्संज्ञांचप्रतिमुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वज्ञापनाद्यादीन्प्रत्यपित्वापरत्वान्मुत्वमीत्वेइतिंतन्न॥ अयाद्यभाव
स्यज्ञापनेलाघवात्॥ अर्थापत्तेर्हिसाक्षादुपपादकविषयताऔत्सर्गिकी। किंच।मुत्वमीत्वयोरेकपदाश्रयत्वेनवलीयस्त्वम्॥ अंतरंगंव
लीयइतिन्यायात्॥ नत्वकथंविप्रतिषेधोपन्यासः॥नाजानंतर्य्येइतिनिषेधस्तुअसिद्धंबहिरंगमित्यस्याएवनतूदात्तत्परिभाषायाःयद्यप्य
सिद्धंबहिरंगमंतरंगेइत्यनपेवगतार्थत्वादंतरंगवत्त्ववदितिपृथक्परिभाषानकर्त्तव्येतिविप्रतिषेधेपरमितिभाष्यकृद्वक्ष्यति॥तथापिअभ्यु
च्चयमात्रंतत्रत्वपक्षाद्निरपवादत्वाभ्यांफलेविशेषात् रक्षइहेत्यत्रहिसप्तम्येकवचनेनसहगुणोंतरंगः।सवर्णदीर्घत्वंतुबहिरंगं॥नचेहा

श॰कौ॰ सिद्धपरिभाषया गुणो लभ्यते ॥ नाजानन्तर्ये इति निषेधात् अत एव वाचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्यकृद्दूष्यति ॥ आरभ्यमाणे नित्ये सौ परश्चासौ
७० व्यवस्थया । युगपत्संभवो नास्ति बहिरंगेण सिध्यतीति । एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते ॥ अत एवोक्तं वार्तिककृता शच ङः न स्यांतरंगलक्षण
त्वादिति । पिपति अ दु दु वदित्यादि च तत्रोदाहृतं ज्ञापकं चात्र ओमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणं ॥ तद्धि खट्वा आऊढे त्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधि
त्वा धातूपसर्गयोः कार्यमंतरंगमित्यंतरंगत्वाद्गुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ सत्यां पररूपं यथा स्यादिति क्रियते ॥ एतच्च संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टं । कथं तर्हि वार्तिककृतोक्तं विप्रतिषेधाद्धेति सत्यं ॥ अत एवापरितोषाद्भाष्यकारेण अ ग्रवेति पक्षांतरमाश्रितमिति दिक् ॥ मात् किं अमु
केत्र ॥ नन्विह सूत्रे ईदूतावेवानुवर्तितौ न त्वेकारः ॥ सत्यं । सति माद्ग्रहणे एकारो नानुवर्तते ॥ अदसो मात्परस्य तस्यासंभवात् ॥ अ
न्यथा त्वनुवर्तेत ॥ एकदेशानुवृत्तिस्तु दुर्ज्ञाना ॥ तस्मादेकाराननुवृत्तितात्पर्यग्राहकफलकं माद्ग्रहणमिति स्थितं ॥ अत्रेदं चिंत्यम् ॥
ईदूतौ सप्तम्यर्थे प्रगृह्यौ अदसः एच्च द्विवचनम् ॥ इत्येव कुतो न सूत्रितं ॥ एवं हि पूर्वसूत्रस्थमीदूद्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे माद्ग्रहणं च न क
र्तव्यमिति महल्लाघवं ॥ एकदेशानुवृत्तिश्च नाश्रयणीया भवतीति ॥ शे ॥ अयं प्रगृह्यः स्यात् ॥ अस्मे इन्द्राबृहस्पती ॥ चतुर्थीबहुवच
नस्य स्थाने सुपां सुलुगिति सूत्रेण शे आदेशः ॥ शित्वात् सर्वादेशता शेषे लोपः ॥ न युष्मे वाजबंधवः ॥ युष्मास्वित्यर्थः ॥ अत्र पदपा
ठकाले युष्मे इत्युदाहरणं बोध्यं संहितायां तु अच्परत्वाभावेन सत्यसति वा प्रगृह्यत्वे विशेषालाभात् ॥ एवं त्वे रायः सुदुघास्त्वे
ह्यस्मादित्यादीनामपि पदपाठकाले उदाहरणत्वं बोध्यम् ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ तेनेह न । काशे कुशे वं राम
शे हरिशे बभ्रुशे ॥ हरिबभ्रुआभ्यां लोमादित्वाच्छप्रत्ययः ॥ ततः सप्तम्येकवचनम् ॥ निपात एकाजनाङ् ॥ एकोऽज्निपात आङ्भिन्नः प्र ७०

गृह्यः स्यात् अनिषेधाधिक्षेपयोः॥ अ अवद्यं इ विस्मये॥ इ इंद्रः उ उजुगुप्सासंतापान्वर्थाप्यर्थेषु॥ उ उ मेशः॥ एकाजिति कर्मधारयः वर्त्तिप
दार्थप्राधान्येनांतरंगत्वात्॥ स्याहरति मृग इत्यादिनिर्देशाच्च॥ तेनेह न प्रेदं ब्रह्म वृत्तत्रैपेव्वाविश॥ प्रेद्ध इत्यादि॥ स्यादेतत्॥ यद्ययं कर्म
धारयस्तर्हि एकग्रहणं व्यर्थं॥ निपातो यो च् इत्येतावतैवाभिमतसिद्धेः॥ न च विपरीतविशेषणविशेष्यभावेन अजंतो यो निपात इत्यर्थः
स्याद्धि शेषणेन तदंतविधेरिति वाच्यं॥ तथा सति व्यावर्त्यालाभेन विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः॥ न च हलंतं व्यावर्त्यं॥ तस्य संज्ञायां सत्यामपि बाध
काभावात्॥ न च पुरोस्तीत्यादौ हलंतस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावाद्रोरुत्वं न स्यादिति वाच्यं॥ प्रगृह्यसंज्ञां प्रति रुत्वस्यासिद्धतया दोषा
भावात्॥ न च सांतस्य कृतप्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतस्यानन्यतया रेफांतस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावप्रसंगस्तदवस्थ एवेति वाच्यं॥ प्र
गृह्यसंज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात् सकारांतस्य तु न किंचिदपि सिद्धकांडस्थं प्राप्नोति यत् प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत॥ त
स्मादचो निपातस्य विशेषणे अज्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति सुष्ठूक्तं॥ ननु अजंतस्यैव यथा स्यादज्मात्रस्य माभूदित्येवमर्थं विशेषणं किं न
स्यादिति चेन्न। व्यपदेशिवद्भावेन तस्याप्यजंतत्वानपायात्॥ विशेषणसामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावो न प्रवर्त्तत इति चेन्न॥ तदंतविधिपरित्यागे
नापि तत्सार्थक्यस्य सुवचत्वात्॥ तथापि अन्यतरपरित्यागे आवश्यके विनिगमकं किमिति चेत् अनाङ्ग्रहणमेवेत्यवेहि॥ तद्व्यपदेशिवद्भा
वमात्रबाधे व्यर्थं स्यात्॥ तस्मादचो विशेषणत्वेपि अनाङ्ग्रहणाज्ज्ञापकात् तदंतविधिर्न अचो विशेष्यत्वेन तु न तरां तदंतविधिरिति॥ उभयथा
प्येकग्रहणं व्यर्थमेवेति स्थितम्॥ ननु अच् समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमस्तु॥ अइउ अपेहीति समुदायस्यैव संज्ञा स्यान्नावयवानां एका
ज्द्विर्वचनं न स्यादिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्न तु पूर्वयोरिति॥ मैवं॥ अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिरासंभवात्॥ अत्राह भा

१

श०कौ० ष्यकारः ॥ अच्समुदायग्रहणशंकानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्यानविवक्ष्यते किंतु जातिरेव निर्दिश्य-

७१ त इति तेन दंभेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमिति वार्तिककृता वक्ष्यमाणं सूत्रेणैव ज्ञापितं भवति दंभेः सिद्धमित्यन्वयः अत्र हेतुर्हल्-
ग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति ॥ तेन दंभेः सनि कृते सनीवंतेति विकल्पादिडभावे दंभ इच्चेति इदीतोः कृतयोरत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलो-
पे हलंताच्चेति सनः कित्त्वान्नलोपे भष्भावे च कृते धिप्सति धीप्सतीति रूपद्वयं सिद्ध्यति हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु पोऽत्रेकः समीपो हल् भकारेण ततः
पश्चान् । यस्माच्च परः सन् भकारान्नासाविकः समीप इति कित्त्वं न स्यात् ॥ तथा तृंहू हिंसायां तुदादिः सन् ॥ उदित्वादिड्वा इति तृंहिषति तितृक्षती ति
न स्यादिति दिक् ॥ स्यादेतत् ॥ अइउ अपेहीत्यत्र एकाज्द्विर्वचनन्यायोपन्यासो न युक्तः समुदायसंज्ञया वयवानामननुग्रहात् ॥ अत एव हि
निर्ग्लायान्निर्ग्लेयादित्यादौ बहूनां सन्निपाते द्वयोः संज्ञा स्वीकृता ॥ नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणं एकैकस्मिन्निपाते संज्ञा
विधानसंभवात् ॥ सत्यं ॥ एकाजसमुदायग्रहणशंकामात्रं तु स्यादेव ॥ तन्निरासायैव क्रियमाणमेकग्रहणं प्रागुक्तमर्थं ज्ञापयति ॥ वस्तुत
स्त्वपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकग्रहणस्य परित्याग एव ज्यायान् ॥ निपात इति किम् ॥ चकारात्र ॥
तथा अतनेर्डः ॥ अः ॥ हे अ आगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम् ॥ आङ् नाङोर्व्यवस्थामाह भाष्यकारः ॥ ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ-
च यः ॥ एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङिदिति ॥ इह एतच्छब्देन पूर्वमनिर्दिष्टत्वादेतमित्यस्य एनादेशो न कृत इति केचित् ॥ तन्न ॥ अ-
न्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रं न त्विदमेव कथितस्येदमानुकथनमिति भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वात् ॥ तस्माद्यत्किंचिद्विधाय वाक्यांतरे-
णान्यदुपदिश्यते सोऽन्वादेशः इह तु ईषदर्थादयो वर्त्तत इति वृत्तिर्न विधेया किंतु परिचायकतामात्रेणोपात्ता अतो नैनादेशः ॥ एतेन नक्त भी-

रूपत्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापयेत्यपि व्याख्यातं॥ भीरुत्वस्य विधेयत्वाविवक्षणात्॥ सिद्धस्यैव हेतुत्वे नानुवादादिति दिक्॥ ईषदर्थे आ उष्णं
ओष्णं॥ आङीषदर्थे इति कुगतीति सूत्रे वार्त्तिककृता ङिद्ववत्त्वतः क्रियायोगे आ इतः एतः प्रादिषु ङित्स्थितः॥ मर्यादाभिविधौ चेति समाहा
रद्वन्द्वे आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नुमभावः॥ मर्यादया सहिते अभिविधाविति मध्यमपदलोपी वा समासः॥ मर्यादायां॥ आ उदकान्तात् ओ
दकान्तात्॥ अभिविधौ आ अहिच्छत्रात्॥ आहिच्छत्रात्॥ विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिः॥ आङ् मर्यादाभिविध्योरिति च ङित् निर्दिष्टः॥ पू
र्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय आकारः प्रयुज्यते॥ आ एवं नु मन्यसे नैवं पूर्वममंस्थाः॥ संप्रत्येवं मन्यस इत्यर्थः॥ वाक्यारंभ
सूचनाय आकार इत्यपरे॥ तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते॥ ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते आ एवं किल तदिति॥ अत्र च वाक्यस्मरणयोरङिदि
त्यत्रैव तात्पर्यं॥ अतो वाक्यस्मरणाभ्यामन्यत्र ईषदर्थाद्यभावेऽपि ङित्त्वं बोध्यम्॥ तेन आ मेन्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपो वृणानेत्यत्र सप्तम्यर्थे व
र्तेरप्याकारस्य ङित्त्वेन आङोऽनुनासिकश्छन्दसीति प्रवर्त्तत इति षष्ठे हरदत्तादयः॥ युक्तं चैतत्॥ ङिदङितोरन्यतरलक्षणमात्रेणार्थादुभयविवेक
लाभे तत्रापि लाघवाद्ङिल्लक्षणे तात्पर्यमाश्रित्य भागान्तरस्यावयुत्यनुवादरूपत्वात्॥ ओत्॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात्॥ आहो इति उता
हो इति॥ निपात इति किं॥ देवो सिव षट्ते विष्णवास आ वाय वायाहि॥ विष्णो व॥ यत्तु गवित्ययमाहेत्येतदेव निपातग्रहणस्य व्यावर्त्यमिति॥ तन्न
।प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामपि क्षत्यभावात्॥ न चैवं प्रकृतिभावापत्तिः॥ प्रकृतिभावविधौ पदान्ताधिकारात्॥ न चायं पदान्तो भवत्येवेति भ्रमितव्यम्॥
अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वाद्विभक्तेरनुत्पत्तावेवैतद्रूपाभ्युपगमात्॥ अन्यथा विभक्तिश्रवणापत्तेः। नन्वे
वमपदस्य प्रयोगासंगतिरिति वाच्यम्॥ अपदं न प्रयुंजीतेत्युद्घोषस्य अपरिनिष्ठितं न प्रयुंजीतेत्येवंपरत्वात्॥ तस्य च सुप्तिङादिविषयकतत्त्वहि

ष्यकारः॥ अच्समुदायग्रहणशंकानिरासार्थमेकग्रहणंकुर्वन् ज्ञापयतिवर्णग्रहणेषुव्यक्तिसंख्यानविवक्ष्यतेकिंतुजातिरेवनिर्दिश्य-
नइतितेनदंभेर्हल्ग्रहणस्यजातिवाचकत्वात्सिद्धमितिवार्तिककृतावक्ष्यमाणंसूत्रेणैवज्ञापितंभवतिदंभेः सिद्धमित्यन्वयः अत्रहेतुर्हल्
ग्रहणस्यजातिवाचकत्वादिति॥तेनदंभेःसनिकृतेसनीवंतेतिविकल्पादिडभावेदंभइच्चेतिइदीतोःकृतयोरत्रलोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलो-
पेहलंताच्चेतिसनःकित्वान्नलोपेभष्भावेचकृतेधिप्सतिधीप्सतीतिरूपद्वयंसिद्ध्यतिहल्ग्रहणस्यव्यक्तिपरत्वेतुयोत्रेकःसमीपोहल्भकारोनततः
परस्सन्।यस्माच्चपरःसन् भकारान्नासाविकःसमीपइतिकित्वंनस्यात्॥तथातृंहूहिंसायांतुदादिःसन्॥उदित्वादिड्वातितृंहिषतितितृक्षतीति
नस्यादितिदिक्॥स्यादेतत्॥अइउअपेहीत्यत्रएकाज्द्विर्वचनन्यायोपन्यासोनयुक्तःसमुदायसंज्ञयावयवानामननुग्रहात्॥अतएवहि
निर्ग्लीयान्निर्ग्लेयादित्यादौबहूनांसन्निपातेद्वयोःसंज्ञास्वीकृता॥नापिनिपातसमुदायस्यनिपातग्रहणेनग्रहणंएकैकस्मिन्निपातेसंज्ञा
विधानसंभवात्॥सत्यं।एकाजसमुदायग्रहणशंकामात्रंतुस्यादेव॥तन्निरासायैवक्रियमाणमेकग्रहणंप्रागुक्तमर्थंज्ञापयति॥वस्तुत
स्त्वपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्याश्रित्यप्रकृतसूत्रेएकग्रहणस्यपरित्यागएवज्यायान्॥निपातइतिकिम्॥चकारात्र॥
तथाअततेनेर्डः॥अः॥हेअंआगच्छेत्यपिप्रत्युदाहरणम्॥आङ्नाङोर्व्यवस्थामाहभाष्यकारः॥ईषदर्थेक्रियायोगेमर्यादाभिविधौ-
चयः॥एतमातंङितंविद्याद्वाक्यस्मरणयोरङिदिति॥इहएतच्छब्देनपूर्वमनिर्दिष्टत्वादेतमित्यस्य एनादेशोनकृतइतिकश्चित्॥तन्न॥अ
न्वादेशश्चकथितानुकथनमात्रंनत्विदमेवकथितस्येदमानुकथनमितिभाष्यकृतावक्ष्यमाणत्वात्॥तस्माद्यत्किंचिद्विधायवाक्यांतरे-
णान्यदुपदिश्यतेसोन्वादेशः इहतुईषदर्थादौयोवर्ततइतिवृत्तिर्नविधेयाकिंतुपरिचायकतामात्रेणोपात्ता अतोनैनादेशः॥एतेनन्नक्तं भी-

रूरयंत्वमेवतदिमंराधेगृहंप्रापयेत्यपिव्याख्यातं॥ भीरुत्वस्यविधेयत्वाविवक्षणात्॥ सिद्धस्यैवहेतुत्वेनानुवादादितिदिक्॥ ईषदर्थे आउष्णं
ओष्णं॥ आङीषदर्थेइतिकुगतीतिसूत्रेवार्त्तिककृताङित्वव्यवस्थितः क्रियायोगेआइतःएतः प्रादिषुङित्पठितः॥ मर्यादाभिविधौ चेतिसमाहा
रद्वंद्वे आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नुमभावः॥ मर्यादया सहिते अभिविधावितिमध्यमपदलोपीवासमासः॥ मर्यादायां॥ आउदकान्तात् ओ
दकांतात्॥ अभिविधौ आअहिछत्रात्॥ आहिछत्रात्॥ विनातेनेतिमर्यादासहतेनेत्यभिविधिः॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरितिचङिन्निर्दिष्टः॥ पू
र्वप्रक्रांतस्यवाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय आकारः प्रयुज्यते॥ आएवंनु मन्यसेनैवंपूर्वममंस्थाः॥ संप्रत्येवंमन्यसइत्यर्थः॥ वाक्यारंभ
सूचनाय आकारइत्यपरे॥ तथास्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते॥ ततःस्मृतोर्थोनिर्दिश्यते आएवंकिलतदिति॥ अत्रचवाक्यस्मरणयोरङि
त्त्वेनैवतात्पर्यं॥ अतोवाक्यस्मरणाभ्यामन्यत्रईषदर्थाद्यभावेपिङित्त्वंबोध्यम्॥ तेनआमेन्यस्यरजसोयदभ्रआँअपोवृणानेत्यत्रसप्तम्यर्थवृ
त्तेरप्याकारस्यङित्वेनआङोनुनासिकश्छंदसीतिप्रवर्त्ततेइतिषष्ठेहरदत्तादयः॥ युक्तंचैतत्॥ ङिदङितोरन्यतरलक्षणमात्रेणार्थादुभयविवेक
लाभेतत्रापिलाघवादङित्लक्षणेतात्पर्यमाश्रित्यभागांतरस्यावयुत्यनुवादरूपत्वात्॥ ओत्॥ ओदंतोनिपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात्॥ आहोइतिउता
होइति॥ निपातइतिकिं॥ देवोसिवषट्तेविष्णावासआवायवायाहि॥ विष्णोव॥ यत्तुगवित्ययमहेत्येतदेवनिपातग्रहणस्यव्यावर्त्यमिति॥ तन्न
। प्रगृह्यसंज्ञायांसत्यामपिक्षत्यभावात्॥ नचैवंप्रकृतिभावापत्तिः॥ प्रकृतिभावविधौपदांताधिकारात्॥ नचायंपदांतोभवत्येवेतिभ्रमितव्यम्॥
अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वाद्धिभक्तेरनुत्पत्तावेवैतद्रूपाभ्युपगमात्॥ अन्यथाविभक्तिश्रवणापत्तेः। नचै
वमपदस्यप्रयोगासंगतिरितिवाच्यम्॥ अपदंनप्रयुंजीतेत्युक्तदोषस्यअपरिनिष्ठितंनप्रयुंजीतेत्येवंपरत्वात्॥ तस्यचसुप्तिङादिविषयकत्वात्तद्धि

श.कौ. धिशास्त्रमूलकत्वात्॥ इहतूक्तरीत्या स्कबृविभक्तेरप्यप्रास्यागोइति स्वरूपस्यैव परिनिष्ठिततत्वात्॥ अतएवेह लोपःशाकल्यस्येत्यपि नप्रवर्त्तते॥
७१ कथंतर्हि पूर्वसूत्रेशेर्थवद्ग्रहणादितिवार्त्तिके एङः पदांतादिति पूर्वरूपंकृतमितिचेत्॥ तत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदंविवक्षितत्वाविभक्तिंकृत्वा च
णेषुअर्थवान् शेर्थवानितिसमासेनसुपोलुकंकृत्वाव्याख्यानात्॥ एतेनउत्तरसूत्रेसंबुद्धाविति किंगवित्ययमाहेत्युदाहरंतो वृत्तिकाराअपि
प्रत्युक्ताः॥ नस्मादिहदेवोसीत्यादिकमेवप्रत्युदाहरणंबोध्यम्॥ नचएङः पदांतादित्यारंभसामर्थ्यादेवतत्सिद्धिः हरेवगच्छेत्यादौचरितार्थ
त्वात्॥ नचैङग्रहणसामर्थ्यं॥ ङसिङसोश्चेत्युत्तरार्थत्वात्॥ उत्तरसूत्रेतुसंबुद्धिग्रहणाभावे आहोइतीत्यादावपिपरत्वाद्विकल्पापत्तिः॥ पूर्व
सूत्रस्य अहोईशा इत्यादौउत्तरस्यतु विष्णोइतीत्यादौ लब्धावकाशतया विप्रतिषेधसंभवात्॥ नचेह ओदंतस्य कार्यितया उत्तरत्रं तु विशेष्य
सन्निधानेनतदंतविधिविरहादोकारमात्रस्य कार्यितयाभिन्नविषयित्वे कथं विप्रतिषेधइतिवाच्यं॥ त्रपूरणामित्यादौ प्रकृतिप्रत्ययावयवयोर्नु
म्नुटोरिवेहापिफलविरोधेनविषयभेदेपिविप्रतिषेधसंभवात्॥ अर्थाधिकारपक्षेउत्तरसूत्रेप्योकारांतस्यसंज्ञित्वाच्च॥ तस्मात्सूत्रद्वयेपिग
वित्ययमाहेतिप्रत्युदाहरणंनेतिस्थितं॥ प्रकृतिभावेपदांतग्रहणं नसंबध्यतइत्याशयेनतुवृत्तिग्रंथो योज्यः॥ अस्मिंश्चपक्षेमंडूकप्लुतिन्यायेने
कोसवर्णइत्यत्रपदांतग्रहणंसंबंधनीयमेव॥ अन्यथा गौर्यौ गोर्य्यइत्यादावतिप्रसक्तेरिति दिक्स्यादेतत्॥ निपातसमुदायाएते॥ आहउआहो
उतआह उताहोइत्यादि॥ ततश्चादिवद्भावान्निपातएकाजित्यनेनैवसिद्धासंज्ञा॥ नचैवमाहोइतीत्यादिषु ऊँ इत्यस्यप्रसंगः निरनुबंधको
यमुकारः नतुउञ् इतिसमाधानात्॥ अतएवउञ इतिसूत्रेञकारोच्चारणमपिसार्थकं॥ अतएवचउञऊँइत्यत्रभाष्यकृतोक्तं॥ द्वावुका राम
राविमौ॥ एकोननुबंधकः॥ अपरःसानुबंधकइति॥ नचैवमपि आउओइत्यत्र आङ्‌. नाङोरेकादेशस्यानाङितिप्रतिषेधेप्राप्ते प्रतिप्रसवाय ७२

द्मितिवाच्यम्॥ अनाङि.त्यस्य पर्युदासाश्रयणेन आङ.नाङोरेकादेशस्यादिवङ्गावाद् नाङ्· ग्रहणेन ग्रहणात्॥ प्रसज्यप्रतिषेधे हि असमर्थसमा
सो वास्य भेद ग्र्वस्यात्॥ भाष्ये तु प्रतिषिद्धार्थमेतदित्युक्तिरभ्युच्चयमात्रम्॥ कथमन्यथानुपदमेव अदो भवदित्यत्रातिप्रसंगमाशंक्य प्रतिप्रदो
क्तस्यैव ओकारस्य ग्रहणमिति समादधीत॥ तस्मादिदं सूत्रं विनापि सर्वेलस्यं निर्व्यूढमेवेति चेत्॥ अत्रोच्यते॥ आहोओइत्यादौ त्रनि
पातसमुदायाः। किंत्व स्वडा एव एतच्च एतत्सूत्रवलात् प्रतिपदोक्तस्य ओकारस्य ग्रहणमिति भाष्यवलाच्चाध्यवसीयते॥ तेन आम् आहो
देवदत्तेत्यत्रामएकांतरमामंत्रितमिति निघातप्रतिषेधः सिद्धः॥ अत एव पदकारैरपि ओषु वर्त्त मरुत इत्यादौ ओ इत्याद्येकपद्येनैव पक्यत
तदेवं सूत्रकारभाष्यकारपदकाराणां संवादएवेति स्थिते निपातसमुदाय एवायमित्याश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याचक्षाणाः परास्ताः॥ स्यादेत
त् अनदोदः समभवद्दो भवदित्यत्रातिप्रसंगः। ध्वंतस्य निपातत्वात्॥ ऊर्यादिच्विडाचश्चेति गतिसंज्ञाविधानेपि प्राग्रीश्वरान्निपाता इ
त्यस्याधिकारात्॥ न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लाक्षणिक ओकारो व्यावर्त्त्यत इति वाच्यं वर्णग्रहणे पूक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः॥
अन्यथा एओय वायावइत्यपि हरयेइत्यादौ न प्रवर्त्तेत॥ चक्रे चक्रिरे इत्यादौ प्रतिपदोक्ते चास्तिताद्ध्यात्॥ वर्णप्राधान्यमास्तां परिभाषाविशेषणत्वे
तु स्यादेवेति चेन्न॥ अविशेषणाप्यप्रवृत्तेः सूपपादत्वात्॥ तथा च षष्ठे वक्ष्यामः॥ अभ्युपेत्याप्रि ब्रूमः॥ अगौर्गौः समभवद्गौ भवदित्यादौ गमे
र्डो इत्योकारस्य प्रतिपदोक्ततया अतिप्रसंगः स्यादेव॥ नन्विह गौणमुख्यन्यायेन समाधानमस्तु॥ तथाहि। संधी भवंति ब्राह्मणाः॥ त्वङ्ग व
ति ह्रेवदत्तः॥ मद्भवसि त्वं॥ त्वद्भवाम्यहं॥ इत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थानुरोधेन च्विप्रत्ययस्थले सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्त्तृत्वमिति सिद्धांतस्थितिः
॥ तथा च प्रकृतौ आरोपेण वर्त्तमानाद्धिकृति वाचकाच्छब्दाद्भूतत्पत्तौ च्विप्रत्ययं प्रतिप्रकृति भूतस्य वाहीकादिवृत्तेर्गोशब्दस्य गौणार्थतास्य

शं.कौ. श्रैव॥अतएवामहान् महान्भूतोमहद्भूतश्चंद्रमाइत्यादावान्महतइत्यात्वंनप्रवर्त्ततइतिचेन्न॥दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यात्॥तथाहि॥वि
७२ शिष्टरूपोपादानेगौणमुख्यन्यायः॥तस्यार्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येतत्परिभाषामूलकत्वात्॥अर्थोपस्थितेश्चरूपविशेषग्रहसापेक्ष
त्वात्॥तथाचआन्महतइतिविशिष्टरूपग्रहणेनविधीयमानमात्वंगौणेनभवतीतियुक्तं॥इहतुओदितिवर्णपुरस्कारेणविधीयमाना
प्रगृह्यसंज्ञाकथंगौणार्थवृत्तेर्नभवेत्॥निपातसंज्ञातुतस्यापिमुख्यैव॥अतएवसंज्ञाश्वश्रुरस्यापत्यम्श्वाश्रुरिरित्यत्रराजश्वशुराद्यन्न
प्रवर्त्तते॥अतइञ्त्रुप्रवर्त्ततएव अन्यथाइञोपतश्चतुल्ययोगक्षेम तैवस्यात्॥अतएवगौर्वाहीकोब्रूतेगांवाहीकंपाठयेत्यादौवृद्ध्यात्वे
स्तएवएतयोरपिवर्णाश्रयत्वात्॥गोतइतिनपरत्वमोकारांतोपलक्षणार्थमितिवक्ष्यमाणत्वात्॥तथाचऔतोमितिसूत्रेभाष्यकृद्वक्ष्यति
॥गामित्यत्रपरापिवृद्धिर्निरवकाशेनात्वेनबाध्यतइति॥तत्रैववृत्तेयदोपिवक्ष्यतिओतइतिसूत्रंपाठ्यम्॥ओकारान्तोपलक्षणतयावागो
तइत्येनद्व्याख्येयमिति॥वृत्त्यादिग्रंथेष्वप्येवमेवस्थितम्॥यत्तुवदंति॥मुख्यएवस्वार्थेसास्नादिमतिगोशब्दोवृद्ध्यात्वेलभतेततोवाही
कादिशब्दांतरसन्निधानाद्गौणताप्रतीतिः॥गोभवदित्यत्रतुगौणार्थतांविनाद्विरेवदुर्लभइतिवैषम्यं॥तस्मात्पदकार्येष्वयंन्यायोनप्राति
पदिककार्येष्वितिस्थितमिति॥तच्चिंत्यम्॥वाक्यसंस्कारपक्षेवृद्ध्यात्वप्रवृत्तितःप्रागेवगौणार्थावगतेः॥यत्तुकारकाणांक्रिययैवश्रौतसंबंध
स्तत एकक्रियावशीकृतानामरुणैकाहायनीन्यायेनपार्ष्ठिकःपरस्परावच्छेदः॥तथाचगामानयेत्यन्वयवेलायांनगौणार्थताकिंतुवाही
केनसहषाष्ठिकावच्छेदवेलायांनचांतरंगत्वेनप्रवृत्तः॥पदसंस्कारोबहिरंगगौणत्वप्रतीतावपिनिवर्त्ततइतितदपिन॥तावतापिब्रूनेपाठ राम
येतिक्रियान्वयार्थैवगौणतायाआश्रयणीयत्वात् कटोपिकर्मभीष्मादयोपीतिपक्षेकथंचिदुक्तिसंभवेपिसामानाधिकरण्याद्गीश्चादेर्हूती ७२

येत्येवंरूपे भाष्योक्तपक्षांतरेऽत्वद्धुक्तन्यायानवतारात्। श्वाश्रुरिरित्यत्रेऽप्यभावापत्तेश्च शब्दप्रयोक्तृगृहीतनिष्ठस्यैव कर्मत्वादेर्विवक्षित
त्वाच्च तस्माद्वर्णग्रहणत्वादृत्यात्र इत्येव तत्त्वं न तु प्रातिपदिककार्यत्वादिति॥ अत एव च एङः प्राचामित्यादौ प्रातिपदिककार्यत्वेऽपि न
स्यायादयः॥ विशिष्टरूपपुरस्कारेणैव सर्वनामसंज्ञाविधानात्॥ अभिव्यक्तपदार्थाये इत्यपि गौणमुख्यन्यायसिद्धार्थकथनपरं प्रसिद्ध्य
प्रसिद्धत्वे एव हि मुख्यत्वगौणत्वे इत्यन्यत्र विस्तरः। अत एव सर्वादिसूत्रे संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति वार्तिकं प्रत्याचक्षाणो हरदत्त आह
॥संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः॥ अभिव्यक्तपदार्था ये इत्येव सिद्धत्वादिति। यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति॥ प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिवशात् संभवन्त्यपि गौ
णमुख्यन्यायेनेह्योक्तः। पदकार्येष्वयं न तु प्रातिपदिककार्येष्विति ओत् सूत्रे उक्तत्वादिति॥ तदभ्युच्चयमात्रं। युष्मदस्मदोः स्वरूपमात्रा
श्रयाणां कार्याणामुपसर्जनतायामिव संज्ञायां प्रवृत्त्यापत्तेः। युष्मद्युपपदे अस्मद्युत्तम इत्यादावपि तदापत्तेश्चेति दिक्॥ तदेवमदो भवन्तो
भवदित्यादौ ओदिति प्रगृह्यसंज्ञाव्ययत्वादि वहुर्वारेति पूर्वपक्षः पर्यवसन्नः। अत्रोच्यते। पूर्वसूत्रे नाङिति पर्युदासादाङः सदृशाः प्रतिपद
घटिता एव निपाता गृह्यन्ते इह ह्यप्यर्थाधिकारेण अनाङ्ग्रहणानुवृत्त्या वा तथैवेति सर्वं सुस्थं॥ तथा च सर्वादिसूत्रे अकारान्तत्कारो अनुपसर्ज
नत्वे सत्येव भवत इति प्रघट्टके तदोः सः सावितिसत्त्वं नेत्थं विशेषितत्वाद्गौणतायामपि स्यादित्याशंक्य त्यदादीनाम इत्यत्रानुपसर्जनादि
ति परिभाषयानुपसर्जनानामेव ग्रहणे सिद्धे तथाभूतानामेव सत्त्वविधावनुवर्त्तनान्न कश्चिद्दोष इति समाधत्ते कैयटः॥ संबुद्धौ शाकल्य
स्येतावनार्षे॥ ऋषिर्वेदः॥ तदुक्तमृषिणेत्यादौ तथा दर्शनात्॥ संबुद्धिनिमित्त ओकारो वैदिके इतौ परे प्रगृह्यो वा स्यात्॥ विष्णो इति विष्णो
विति॥ संबुद्धाविति किं गवित्ययमाहेति वृत्तिकारः॥ एतन्निष्कर्षश्च पूर्वसूत्रे उक्त एव॥ अनार्षे किम्॥ ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्॥ इनाविति किं प

शा॰कौ॰ सेव ॥ ऊञः ॥ उञ इतौ प्रगृह्यसंज्ञा वा स्यात् ॥ उ इति विति ॥ ऊँ ॥ उञ इत्यनुवर्त्तते शाकल्यस्य प्रगृह्यमिति च ॥ प्रगृह्यस्य उञ इतौ परे ऊँ आदे-
७४ शो वा स्यात् दीर्घोऽनुनासिकश्च ऊँ इति ॥ इह यदि एकोयोगः स्यात् उञ ऊँ इति तदादेशे विकल्पिते रूपद्वयमेव स्यात् ॥ ऊँ इति उ इति अतो योगं
विभज्य प्रगृह्यसंज्ञापि विकल्पिता एवमपि ऊं इति द्वितीयसूत्रे यदि प्रगृह्यग्रहणं शाकल्यग्रहणं चेत्युभयमपि नानुवर्त्तेत तदा उञ्मात्रस्य
नित्यमूंभावविधानात् प्रगृह्यस्येवाप्रगृह्यस्याप्यादेशः स्यात् ॥ तत्र प्रगृह्यस्यादेशे कृते स्थानिवद्भावेन प्रगृह्यत्वाद् ऊं इतीति रूपं सिद्धम् ॥ न चा-
ल्विधाविति प्रतिषेधः ॥ उञ इति समुदायरूपेणाश्रयणात् ॥ तथा च ॥ इट इटीति सूत्रे इट् इति समुदायरूपाश्रयणादग्रहीदित्यत्र च ग्रहो-
लिटीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य सिज्लोपः सिध्यतीति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते ॥ अप्रगृह्यस्य त्वादेशोऽनुनासिको यण् स्यात् ॥ तथा-
चेष्टरूपत्रितयमध्ये ऊं इतीत्येकमेव सिद्धं न त्वपरं द्वयमित्यव्याप्तिः ॥ अतिव्याप्तिश्च सानुनासिकवकारयुक्तस्यानिष्टस्यापि प्रसंगात् ॥ अ-
थ प्रगृह्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तेत तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात्ततश्च विति ऊं इति द्वे एव रूपे स्यातां न तु उ इतीति तृतीयं ॥ अथ शाक-
ल्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तेत ततउञ्मात्रस्यादेशविकल्पना दूं इति उ इतीति द्वयं प्रगृह्यस्य विति वितीति द्वयमप्रगृह्यस्येति संकलनया रूप-
चतुष्टयं स्यात् ॥ तत्र त्रितयस्येष्टत्वेपि सानुनासिकवकारयुक्तमनिष्टमापतति ॥ तस्माच्छाकल्यग्रहणं प्रगृह्यग्रहणं चेत्युभयमनुवर्त्तत
इत्युक्तं ॥ इह विभक्तिविपरिणामेन प्रगृह्यस्योञ इति व्याख्यातं ॥ आदेशसामानाधिकरण्येन प्रगृह्यं ऊँ इत्येतदादेशो भवतीति व्याख्या-
नेपि न कश्चिद्दोष इत्यवधेयम् ॥ ननु परिनिष्ठितमेव प्रयोगार्हं परिनिष्ठितत्वं च अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वम् ॥ निह- राम॰
तेतिहं ताद्यव्याप्तिवारणाय प्रवृत्तेति वैकल्पिके डागमोद्देश्यतावच्छेदकाक्रांते सेहुत्याद्यव्याप्तिवारणायोक्तं नित्येति ॥ अत एव प- ७५

चूलद् इत्यादीनामलौकिकत्वेनेति सिद्धांतः तथाच उ इतीत्येतद्रूपं न स्यादेव अत्र शाकल्यमते ऊं आदेशेन भाव्यमेव इतरेषां मते तु प्रगृह्यत्वमेव नास्तीति चेत् ॥ भवेदेवं यदि शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतं स्यात् ॥ तत्तु विकल्पमात्रतात्पर्यकम् ॥ तथाच भाष्यं ॥ शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति ऊं वा शाकल्यस्येति च ॥ तथा च तत्र कैय्यटः ॥ शाकल्यश्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयतीति स्मृत्यंतरानुसंधानद्वारेण विभाषा संपद्यत इत्युक्तम् ॥ यद्वा ॥ अस्तु शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतं ॥ तथापि निपात एकाजित्यनेनैव सिद्धे उञ इति तावन्नियमार्थं ॥ तथा च शाकल्यभिन्नमते न प्रगृह्यतेति प्रथमसूत्रार्थः ॥ उत्तरसूत्रे च प्रगृह्यस्योञ इत्येतावतैव शाकल्ये लब्धे पुनः शाकल्यानुवृत्त्या इतरेषामपि मते पाक्षिकः प्रगृह्योस्तीत्यनुमीयते तेन उ इति रूपं सिद्धम् ॥ अथवोत्तरसूत्रे पुनः शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्छब्दाधिकाराश्रयणेन सकलस्यैव ऋषेरपत्यांतरं गृह्यते ॥ अस्मिंश्च पक्षे प्रगृह्यस्योञ इत्यनुवादसामर्थ्यादेव प्रगृह्यतापि लभ्यते यथा ढकि लोप इत्यनुवादसामर्थ्याद्गिति दिक् ॥ आदेशश्चायमनुनासिक इति निर्देशादेव वक्तव्यं ॥ तथाच बह्वृचप्रातिशाख्यं उकारश्चेतिकरणेन युक्तो रक्तो पृक्तो द्राघितः शाकलेनेति ॥ रक्तसंज्ञोनुनासिक इति च ॥ अत एव यदेतन्नूं इति पदकाराः पठंतीत्यनुकरणे यरोनुनासिकेनुनासिको वेत्येष विधिः प्रवर्तते ॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ शाकल्यस्येतावितिनिवृत्तं । ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्तमानं प्रगृह्यं स्यात् ॥ अध्यस्यां मामकी तनू मामकस्यां तन्वामिति प्राप्ते सुपां सुलुगिति लुप्तसप्तमीकावेतौ ॥ मामकी इति तनू इतीति पदकालेकार्योदाहरणे बोध्ये ॥ सोमो गौरी अधि श्रित इति संहितायामप्युदाहरणं ॥ ईदूताविति किं ॥ प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति ॥ अग्निशब्दात् परस्याः सप्तम्या डा आदेशः पदकारैः प्रगृह्येषु इति शब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेनेहापि पदकाले इति शब्दप्रयोगप्रसंग इति प्रत्युदाहरणमिदं । सप्तमीग्रहणं किं ॥ धीती मती सुष्टुती ॥ धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते तृतीयैक-

शा·कौ वचनस्य पूर्वसवर्णईकारः॥ ततोऽकः सवर्णेदीर्घ इत्येकादेशः॥ नत्विहसुपोलुकूहूस्वश्रवणापत्तेः॥ अर्थग्रहणंकिम्॥ वाप्यामश्वोवाप्य
७५ श्वः॥ नद्यामातिर्नद्यातिः संज्ञायामितिसप्तमीसमासः॥ ननुसप्तम्यर्थोपीहास्त्येवतत्कथमर्थग्रहणेकृतेपीष्टसिद्धिरितिचेत्॥ इत्थंजहत्स्वा
र्थावृत्तिरितिपक्षेपदेवर्णवद्वृत्तौवर्त्तिपदानामानर्थक्यादीदन्तमिहानर्थकंनतुसप्तम्यर्थंवृत्तीतिस्पष्टमेव॥ अजहत्स्वार्थावृत्तिरितिपक्षेपि
उपसर्जनपदंस्वार्थमात्रेपर्य्यवस्यतिकिंतुनतत्संसृष्टेप्रधानार्थे॥ अर्थग्रहणसामर्थ्याच्चयावानर्थः सप्तम्याभिधीयते॥ आधेयासंसृष्टो
निष्कृष्टाधिकरणरूपस्तावन्मात्रस्येहग्रहणमितिवृत्तिप्रविष्टेनभविष्यति॥ यद्यपिवाक्यवत्समासेपिलुप्तसप्तमीवलेनाधिकरणमात्र
बोधः पश्चाद्वाक्यार्थतयासंसृष्टबोधइतिवक्तुंशक्यते॥ तथापिसिद्धांतेतावत्समर्थः पदविधिरितिपरिभाषानुरोधात्समासस्थलेएका
र्थीभावएवसामर्थ्यंनतुव्यपेक्षा॥ अतएवोपसर्जनेविशेषणान्वयोनभवतिशक्येकदेशत्वादितिद्वितीयेवक्ष्यते॥ मीमांसकादीनामपि
निषादस्थपतिन्यायेनपूर्वपदार्थसंबंधिनिलक्षणाभ्युपगमाद्युक्तैवार्थग्रहणेनवाप्यश्वनद्यातिप्रभृतेर्व्यावृत्तिः॥ आतिर्वलाका॥ शरारिराति
राटिश्चवलाकाविसकंटिकेत्यमरः॥ आद्यास्त्रयोपिस्त्रीलिंगाः॥ वलाकासाहचर्यादितिकेचित्॥ वस्तुतस्तुशरारीदयस्त्रयः पक्षिविशे
षवाचकानतुवलाकापर्यायाः अतोवलाकासाहचर्यमकिंचित्करंस्त्रीत्वंतत्स्त्येव॥ रत्नकोशेस्त्रीलिंगकांडेआटिः शरारिर्वरटेत्युक्तेः अ
टेरपिसाहचर्यात्॥ तपरकरणमसंदेहार्थमितिवृत्तिः॥ अत्रवार्त्तिकं॥ ईदूतौसप्तमीत्येवलुप्तेर्थग्रहणाद्भवेत्॥ पूर्वस्यचेत्सवर्णोसा
वाडाम्भावः प्रसज्यते॥ वचनाद्यत्रदीर्घत्वंतत्रापिसरसीयदि॥ ज्ञापकंस्यात्तदन्तत्वेमावापूर्वपदस्यभूत्॥ अस्यार्थः॥ ईदूतौसप्तमीत्ये राम·
वास्तुनार्थोर्थग्रहणेन॥ अत्रोत्तरमाह॥ लुप्तइति॥ संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदन्तविधेरभावात् सप्तम्याएवसंज्ञास्यात्॥ लुप्तेपिप्रकृति ७५

भागस्य संज्ञासिद्ध्यै तु कर्तव्यमेवार्थग्रहणमित्यर्थः ॥ ननु सोमो गौरी इत्यादौ विभक्तिर्न लुप्यते किंतु धीती मती त्यादाविव पूर्वसवर्णे कृते कः
सवर्ण इति दीर्घैकादेशे तस्यादिवद्भावात् सप्तमीग्रहणेन ग्रहणादस्त्येव सप्तमीत्याशंक्याह ॥ पूर्वस्येति ॥ आङ्भाव इति ॥ एकादेशं बाधि
त्वा परत्वादंगत्वाच्च आङ् आमौ स्यातामित्यर्थः ॥ तस्मात् लुगेवेति स्थितेऽर्थग्रहणं कर्तव्यमेवेति भावः ॥ नन्वर्थग्रहणमास्तां वचनसामर्थ्याच्च सं
ज्ञाविधावपि तदन्तविधिर्भविष्यतीत्याशंक्याह ॥ वचनादिति ॥ यत्र दीर्घत्वं तत्रैव वचनात् स्यात् द्दतिं नशुष्कं सरसी शयानमिति यथा ॥ अत्र हि
सरःशब्दात् परस्य सप्तम्येकवचनस्य इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति ईकारादेशे सप्तमी श्रूयते ॥ तथा च सोमो गौरी इत्यादौ नस्या
देवेत्यर्थः ॥ एतद्दूष्यति तत्रापीति ॥ तत्रापि सप्तम्या लुगेव न त्वीकारः ॥ यदि सरसीशब्दो प्रवर्तते ॥ असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतत् शास्त्राणि
चेत् प्रमाणं स्युरिति यथा ॥ अस्ति हि सरसीशब्दः दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते इति भगवदुक्तेः कासारः सरसी सर इत्य
मरकोशाच्च ॥ तथा च सरसीः परिशीलितुं मयेत्यादिप्रयोगोपि दृश्यते ॥ एवं च सरसीशब्दोपि लुप्तविभक्तिक एवेति वचनात्तदन्तविधिरिति
स्थितम् ॥ ननूक्तरीत्यास्तु सरसी शब्दः सरःशब्दोपि सान्तो निर्विवाद एव ॥ तथा च सान्तादेव ईकारादेशोयमस्तु ॥ एवं हि सति संज्ञाविधौ
ज्ञापकस्योक्तस्य तदन्तग्रहणस्य पुनराश्रयणं न कर्तव्यं भवतीति चेन्न ॥ तथा सति ईकारस्याप्युप्त्वेनानुदात्ततया सरःशब्दस्य च सृ धातो
रसुनि ञ्नित्यादिस्तस्य तितृ स्वरेण सरसीइति पदमाद्युदात्तं प्रसज्येत गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठात् पिप्पल्यादयः पातिनः सरः श
ब्दान्ङीषान्तं तोदात्तमिष्यते ॥ तथैव वेदे पागत् ॰ एवं तर्हि प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं नास्तीति ज्ञापनायेदमर्थग्रहणमस्तु ॥ ए
वं च ई दू दे द्विवचनमिति सूत्रे ई दू दे दं तं द्विवचनान्तं इति पक्षे ई दू दे दं तं यद्विवचनं तदन्तमिति पक्षश्च समर्थितो भवति । नत्र हि कुमार्योरगारं

श·कौ· कुमार्य्यगारं ॥ अमुक्केमुक्के समपद्येतामुक्के स्तां वस्त्रे इत्यत्रातिव्याप्तिरिति दोषः ॥ स च प्रत्ययलक्षणविरहादेवोद्धृत इत्याह ॥ ज्ञापक
७६ मिति ॥ प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणाभावस्येति शेषः ॥ कथं ज्ञापनमुपयुज्यते तदाह ॥ तदंतत्व इति ॥ तदंतत्वगर्भे पक्षद्वये पीत्यर्थः ॥ ननु
संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधेरभावादेव तदंतपक्षस्तत्र न स्थित इत्यपरितोषादाह ॥ माचेति ॥ वाप्यश्व इत्यादौ मा भूदित्यर्थः ॥ अ
त्रेदमवधेयम् ॥ अवितृस्तृतंत्रिभ्य ईरिति सूत्रादीरित्यनुवर्त्तमाने यापोः किद्द्वे च वातप्रमीरिति सूत्राभ्यां शब्दत्रयं व्युत्पादितं ॥ यांसने
नेति ययीर्मुक्तिमार्गः ॥ पिबति रसान्पाति वा लोकमिति पपीः सूर्य्यः ॥ वातं प्रमिमीते संमुखधावनादिति वातप्रमीः ॥ निःशृंगो मृगाकृतिर्वा
त मृगनामा पशुविशेषः ॥ एभ्यस्त्रिभ्योपि ङौ सवर्णदीर्घात् ॥ पपी ययी वातप्रमी इति रूपं निर्विवादम् ॥ तथा चेह श्रूयमाणस्य ईकारस्य सप्त
मीत्वात्तत्रापि सरसीयदीत्यसंगतम् ॥ ईकारस्याश्रूयमाणस्यासंभवात्सामर्थ्यात्तदंतविधिर्भविष्यतीत्यस्यार्थः ॥ तस्मादीकारांशे सामर्थ्या
त्तदंतविधौ लब्धे सोमो गौरी इत्यादावपि भविष्यतीत्याशयः कल्प्यः ॥ ययी आसक्त इत्यादौ तु भाव्यमेव प्रकृतिभावेन ॥ न चायं योगः छांद
सस्तथाविधानामेवोदाहरणानां दत्तत्वादिति वाच्यम् ॥ मुनित्रयोक्तिं विनास्मदिच्छया छांदसत्वकल्पनेतिप्रसंगात् ॥ लोके प्रगृह्यत्वं न भ
वतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणानुपलंभाच्च । अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन लोके ययी पपी वातप्रमी इत्येषां प्रगृह्यत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च ॥ अ
त एव दृग्दृशवतुष्विति सूत्रे दृक्षे चेति वार्त्तिकमुपादाय क्स प्रत्ययः सादेशश्च छांदसस्यैव भाष्ये सदृक्षास इत्युदाहृतत्वादिति केचिदिति व्याच
क्षाणा हरदत्तादयः छांदसत्ववदंतां मते स्वस्यापरितोषमाविश्चक्रुरिति दिक् ॥ दाधाघ्वदाप् ॥ दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युः दाप्दै राम
पौ वर्जयित्वा ॥ तत्र दारूपाश्चत्वारः डुदाञ् ॥ प्रणिददाति ॥ दाण् प्रणियच्छति · दो · प्रणिद्यति देङ् · प्रणिदयते ॥ धारूपौ द्वौ डुधाञ् · प्रणिदधाति ॥ ७६

धेट् प्रणिधयति वत्सो मातरं॥ अदाविति किम्॥ दाप् लवने॥ दातं बर्हिः लूनमित्यर्थः॥ घुत्वाभावादेर्दद्घोरिति न प्रवर्त्तते॥ दैप् शोधने॥
अवदातं सुखं इह घुत्वाभावाद् अच उपसर्गात्त इत्येतन्न॥ घुप्रदेशाः नेर्गदनदेत्यादयः॥ इह दोदेङ्धेटामनुकरणानि व्यवस्थाप्यतत्रप्र
कृतिवदनुकरणमित्यतिदेशाद् दादेच उपदेशेशितीत्यात्वं क्रियते॥ अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति सिद्धांतात्॥ नन्वेवं विभ
क्तेरुत्पत्तिर्न स्यात् अधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादिति वाच्यं॥ अधातुरिति पर्युदासो यं न तु प्रसज्यप्रतिषेधः॥ अस्ति चैहस्वाश्रय
मधातुत्वं॥ यद्वा॥ यत्तदेतेभ्य इत्यादाविवेहापि कार्यविशेषपुरस्कारेणैवातिदेशप्ररुत्यप्रवृत्ती भविष्यतः॥ ततश्चतुर्णां दारूपाणां द्वयो
श्च धारूपयोरेकशेषं कृत्वा दूं द्वः कर्तव्यः प्रणिदातेत्यादौ कृतात्वानां दोदेङ्धेटां तु स्थानिवद्भावात् तसिद्धं घुत्वं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
या निरनुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्येत्यस्याश्च नेह प्रवृत्तिः सर्वेषां स्वरूपेणैवानुकृतत्वात्॥ अत एव दारयति धारयत्यो नेति प्रसंगः॥ त
योरनुकरणे आत्वासंभवे नेह दृ८ इत्यनुपात्तत्वात्॥ ननु कृतात्वस्य सूत्रे निर्देशात् प्रणिद्यति प्रणिधयतीत्यादौ चात्वविरहात् कथं घुत्वमि
ति चेत्॥ भ्रांतोसि॥ नहि वयं कृतात्वमनुकुर्मो येनोक्तदोषः स्यात्॥ अपि तु देदोधेङित्येतेष्वेवानुक्रियमाणेषु लक्षणवशनिष्पन्नमात्व
मित्युक्तं॥ न च लक्षणे न स्वरूपान्यत्वेपि अनुकरणताहीयते॥ सख्युरसंबुद्धावित्यत्रापि सखिरूपप्रतीतेः गवित्ययमाहेत्यत्र गोशब्दप्र
तीतेश्च॥ दीङस्तु नेह ग्रहणं तदनुकरणे आत्वासंभवात्॥ वार्तिकमते एजंतानां दीङादीनामात्वविधानात्॥ भाष्यमते त्वेज्निमित्तेप
रतस्तद्विधानात्॥ तेन दीङस्तृजादावात्वे कृतेपि घुसंज्ञाविरहात् प्रनिदातेत्यत्र नेर्गदेति नित्यं णत्वं न भवति शेषे विभाषेति वैकल्पिकं तु
स्यादेव॥ तथोपदास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येत्यत्र स्याद्घोरित्वेतीत्वं न भवतीति सूत्रकारस्य मतं॥ नन्वस्मिन् पक्षे दाप् दैपावनुकृतौ न वा आ

येनुकरणपर्युदासोभयसामर्थ्यात्तयोर्घुसंज्ञाविकल्पःस्यात्॥अंत्ये अदाविति व्यर्थंस्यात्॥अननुकृतत्वाद्देवदाप्दैपो र्घुसंज्ञाप्राप्तिविर
हादितिचेन्न॥अदाबित्यस्मिन्नसतितयोरप्यनुकरणंसंभाव्येत नहि लक्षणैकचक्षुषांदोदेङादीनां दापदैपोश्च वैलक्षण्यं किंचिदनुभू
यते यद्बलाद्ग्रहणाग्रहणे व्यवस्थाप्येयातांव्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परमवशिष्यते॥ किंत्वगतिकगतिरेषाऽनभिधानवत्॥न
च तद्बले नसिद्धस्य प्रत्याख्यानं शोभते॥ वार्त्तिककारमतेतु प्रयोगस्थानामेव दाधारूपाणामिदमनुकरणं॥ नचैवं प्रणिद्यति प्रणिदयत् इत्या
दैशितिनस्यात्॥ आत्वाभावात्॥ तथा देङ् रक्षणे॥ अदितधेट्व्यत्यधित्त॥ प्रणिदाता प्रणिधाते स्यादावपि नस्यादात्वस्य लाक्षणिकत्वा
त्॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यग्रहणमिति न्यायादिति वाच्यं॥ वचनबलेनैव तत्समाधानात्॥ तथाच कात्यायनवार्त्तिकं॥ घु
संज्ञायांप्रकृतिग्रहणंशिदर्थमिति॥ भारद्वाजीयास्तु पठंति॥ शिद्विकृतार्थमिति॥ तथाच दाधाप्रकृतयो घु इति पठित्वा दाश्च धाश्च प्रकृत
यश्चेति द्वंद्वं कृत्वा सन्निधानाद्दाधामेव प्रकृतय इति व्याख्येयम्॥ भाष्यकारास्तु वार्त्तिकं प्रत्याचख्युः॥ तथाहि। नेर्गदेति सूत्रे तावदवश्यं
प्रकृतिग्रहणंकर्त्तव्यंप्रणिमयते प्रण्यमयतेत्यत्रापि णत्वं यथास्यात्॥ तदेव पुरस्तादपकृष्य घुप्रकृतिमा इति पठिष्यामः॥ घुश्च प्रकृति
श्च माश्चेति द्वंद्वः सन्निधानाच्च पूर्वोत्तरयोः प्रकृतिर्ग्रहीष्यते। नचैवं मीनातिमिनोत्योरपि माप्रकृतित्वात् ग्रहणापत्तिः माङ्मेङ्का
रानुबंधस्यैव तत्रावश्यपठनीयत्वात्॥ अन्यथा मामाने इत्यत्रातिप्रसंगात्॥ तस्माद्घुप्रकृतिमाङिति पाठेन प्रणिद्यति प्रणिदयत् इत्यादे
सिद्धत्वाच्छिदर्थं तावद्घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं न कर्त्तव्यमिति स्थितम्। भारद्वाजीयोक्तरीत्या विकृतार्थं कर्त्तव्यमिति पुनरवशिष्यते। तद
पि न। गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषयैव लाक्षणिकस्यापि दारूपस्य घुसंज्ञासिद्धेः॥ अस्यां च परिभाषायां दैपः पित्त्वं लिंगं॥

तद्धि अदाबिति सामान्यग्रहणार्थं क्रियते लाक्षणिकत्वादेव घुसंज्ञायां दैप्ग्रहणाभावे तु किन्निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पित्वेन ॥ नचैवमपि
धेटो घुसंज्ञा न स्यादेवेति वाच्यं ॥ दोदद्घोरित्यत्र धेटो निवृत्त्यर्थं क्रियमाणे न–ट् इत्यनेन धेटोपि घुसंज्ञाज्ञापनात् ॥ नच दधाति निवृत्त्यर्थं –दः
इत्युक्तमिति वाच्यम् ॥ तत्र दधातेर्हिरिति त्यादेशविधानादेव दद्भावाप्रसंगात् ॥ नन्वेवमपि गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्येतेन लक्षणप्रतिप
दोक्तपरिभाषाया निरनुबंधकग्रहणे इति परिभाषायाश्च यथा बाधस्तथार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अपि बाधः स्यात् ॥ तथाच प्रतिदारयति प्रतिधारय
तीत्यत्राप्यतिप्रसंग इति चेन्न ॥ गदादीनां य उपसर्गस्तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य तानेव गदादीन् प्रत्युपसर्गस्य नेरिति व्याख्यानात् ॥ दारयति धार
यत्यवयवयोस्तु दाधारूपयोरनर्थकत्वान्न तं प्रत्युपसर्गत्वं ॥ यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नचैवं प्र
णिदापयति प्रणिधापयतीत्यत्रापि णत्वं न स्यादिति वाच्यम् ॥ तत्र पुगागमात् पूर्वं दाधा इत्यवस्थायां घुसंज्ञाप्रवृत्तौ पुग्विशिष्टस्यापि घुग्रह
णेन ग्रहणात् ॥ अनागमकानां सागमका आदेशा इति पक्षे तु स्थानिवद्भावेन घुसंज्ञाप्रवृत्तेः ॥ नन्व–नांतर्यमेवैतयोरांतर्यं संप्रयोगो वान
र्थं प्वदग्धरथवदिति स्थानेंतरतमसूत्रस्थ भाष्यरीत्या दारयत्यादेरपि दापयत्यादिसाम्यमेव ॥ निष्पन्नस्याणो रपरत्वाभ्युपगमेन रेफयुको
रविशेषादिति चेत् ॥ सत्यं ॥ सिद्धं तु प्रसंगे रपरत्वादित्युरण्रपरसूत्रस्थ वार्त्तिकरीत्या सया धानं कृतं । उक्तभाष्यरीत्या तु प्रसक्तो दोषः प्रागुक्त
सूत्रकारमतमाश्रित्योद्धर्तव्यः ॥ नहि दधृ इत्यनयोरनुकरणे आत्वं लभ्यत इति दिक् ॥ इदं त्ववधेयं ॥ प्रणिदापयतीत्यत्राप्युपसर्गयोः प्रकृ
त्यर्थविशेषणत्वे सत्येव नेर्गदेति नित्यं णत्वं णप्यर्थविशेषकत्वे तु घुसंज्ञकं प्रत्यनुपसर्गत्वाच्छेषे विभाषेति विकल्प एव न तु नित्यं णत्वमिति ॥ स्या
देतत् ॥ उपदिदीषत इत्यत्र सनि मीमेतीस्भावः स्यात् ॥ वार्त्तिककृता घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणात् ॥ सूत्रकारभाष्यकारयोस्तु नासौ दोषः सूत्र

कृतादीङोननुकृतत्वात्॥ भाष्यमते णत्वे प्रकृतिग्रहणेपि घुसंज्ञापातद्दूरहादितिचेत्॥ सत्यं। वार्त्तिकमतेपिनेपंद्यप्रकृतिः॥ एजंतानामात्व वि
धानाभ्युपगमात्॥ नचैवमादन्तत्वनिबंधनघुत्वप्रत्ययासिद्धिः॥ तत्राकारांतलक्षणप्रत्ययविधिरितिवचनेनैवतत्सिद्धेः॥ भाष्ये त्वेतद्वचन
प्रत्याख्यानायैज्विषये आत्वं सिद्धांतितमित्यन्यदेतत्॥ इदंत्ववशिष्यते॥ भाष्यवार्त्तिकोभयमतेपि।पादास्तास्यस्वरः शिक्षकस्येत्यत्रस्था
घ्वोरितीत्वंप्राप्तं तच्चभाष्ये सन्निपातपरिभाषयापरिहृतं॥ उपदीक्षत इतिस्थिते एज्विषये पंवर्त्तमानमात्वं सिचोकित्वमुपजीवति यदिचात्र
घुसंज्ञास्यात्तर्हि स्थाघ्वोरिच्चेतिसिचः कित्वंस्यादतो कित्वमुपजीव्यप्रवृत्तआत्वरः कित्वप्रवर्त्तिकां घुसंज्ञां नप्रवर्त्तयत्येवेति॥ वार्त्तिककृतानु
दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे इतिवचनमेवकृतं॥ उभयमतेपि दीङस्तृजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यादौ नेगदेतिणत्वं भवति॥ अतएववार्त्तिक
कृता दीङः प्रतिषेध इत्येव नोक्तं किंतु स्थाघ्वोरित्वे इति विषयविशेषो निर्दिष्टः॥ सूत्रमते तु नभाव्यं णत्वेनेति स्पष्टमेव॥ किंच॥ भाष्यवार्त्तिक
योर्नकेवलं सूत्रकृतासहविरोधः किन्तु परस्परेणापि॥ ॥तथाहि॥ भाष्यमते प्रणिदीयते प्रणिदीन इत्यादावपिनित्यं णत्वं णत्वविधौ प्रकृ
तिग्रहणात्॥ वार्त्तिकमते तु वैकल्पिकं॥ एजंतानामेवप्रकृतित्वाभ्युपगमेन ईदन्तस्याप्रकृतित्वात् अन्यथा उपदिदीषत इत्यत्रेस्भावा
पत्तेः॥ तदेवं प्रणिदातेत्यादौ सूत्रकृता सहद्वयोर्विरोधः प्रणिदीन इत्यादौ तु भाष्यकृता सहेतरयोर्विरोधो दुष्परिहर इति॥ अत्रेदं वक्तव्यम्॥
यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धांताद्भाष्योक्तरीत्या सर्वत्र दीङि परे नेर्नित्यं णत्वमिति स्थिते सूत्रवार्त्तिकमतेपि शेषे विभाषेति व्यवस्थि
तविभाषामाश्रित्य भाष्याविरोधः संपादनीयः॥ एकवाक्यतयैव सर्वनिर्वाहसंभवे मतभेदकल्पनस्यानाश्रयणीयत्वादिति॥ नन्वदा
धिति प्रतिषेधे दापू लवन इत्यस्यैव ग्रहणं युक्तं॥ नतु दैपः॥ पकारे श्रूयमाणे आतो योगादिति चेन्न॥ अनुबंधा अनेकांता इति पक्षे श्रूयमाण

स्यापिपकारस्य काकादिवदनवयवत्वेन धातोरेजंतत्वानपाये आत्वप्रवृत्तेः एकांता अनुबंधा इति पक्षेपि भवत्येवात्वं॥ नानुबंधकृतमनेजं
तत्वमिति सिद्धांतात्॥ अत्रोदीचांमाङोव्यतीहार इति कृतात्वस्य मेङो निर्देशो ज्ञापकः॥ न च माङ्माने इत्यस्यैवायं निर्देशोऽस्त्विति मिमीत इ
त्यादौ तस्यापि कदाचिद्व्यतीहारे वृत्तिसंभवादिति वाच्यं॥ अपूर्वकालार्थस्य क्त्वाप्रत्ययस्य माङ्माने इत्यस्मादनभिधानात्॥ अत्र च भाष्यो
क्तेरेव प्रमाणत्वादित्याहुः॥ एवं च मेङ् इत्येव पठनीये माङोव्यतीहार इति गुरुकरणं नानुबंधकृतमनेजंतत्वमिति ज्ञापनार्थमेव॥ भा
ष्यकारास्तु नायं दैप् किंतु दिवादिषु दाप् शोधन इत्येव पठिष्यत इत्याहुः॥ न च स्वरे भेदः दापतीत्यादेरुभयथाप्याद्युदात्तत्वात्॥ ननु ना
द्युलिके चानशि दायमान इत्यत्र स्वरे भेदः॥ श्यनि धातोराद्युदात्तत्वं शपि तु चानशोंतोदात्तत्वमिति चेन्न॥ उभयथाप्यंतोदात्तत्वानपाया
त्॥ न च श्यनः स्वरस्य सतिशिष्टत्वेन प्राबल्यमिति वाच्यं। अन्यत्र विकरणेभ्य इति पर्युदासात्॥ आत्वमाने रवश्चेत्यत्रत्य भाष्यकैय्यट
बलेन खशी वचानश्यपि अंतोदात्ततया निर्णयात्॥ स्थानिवत्सूत्रीयः कैयटग्रंथस्तु खशसूत्रस्थभाष्यस्वोक्तिभ्यां विरोधात् प्रामादि
क इति वक्ष्यते॥ आयत्यादयस्तु दिवादिष्वेवादंतत्वेन न पठिताः॥ गणकार्यमनित्यमिति ज्ञापयितुम्॥ तेन न विश्वसेदविश्वस्ते पथिकवनि
ताः प्रत्ययादाश्वसंत्य इत्यादि सिद्धं॥ यत्तु भाष्ये एकांतत्वपक्षेपि न दोष इत्युपक्रम्य पकारलोपे कृते भविष्यति दाप्त्वं तु भूतपूर्वमनुबंधमा
श्रित्य न्युत्पादनीयमिति सिद्धांतितं॥ तत्रेत्थं प्रत्यवतिष्ठंते॥ सत्यप्येजंतत्वे उपदेशे एजंतत्वं कथमिति॥ अत्रोच्यते॥ पित्करणसामर्थ्या
दुपदेशे एजंतत्वाभावेपि आत्वप्रवृत्तिः॥ वस्तुतस्तूपदेशग्रहणं भाष्यकारो न मन्यते॥ तथा च तत्र वक्ष्यति॥ उपदेशग्रहणं न करिष्यते॥
यद्युपदेशग्रहणं न क्रियते चेतास्तोतेत्यत्रापि प्राप्नोति॥ अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न परनिमित्तस्यैच आत्वं भवतीति॥ यदयं कीङ्जी

कृतादीङोननुक्तत्वात्॥ भाष्यमते णत्वे प्रकृतिग्रहणेपि घुसंज्ञापातद्धिरहादितिचेत्॥ सत्यं। वार्त्तिकमतेपिनेयंदाप्रकृतिः॥ एजंतानामात्वविधानाभ्युपगमात्॥ नचैवमादन्तत्वनिबंधनघुत्वप्रत्ययासिद्धिः॥ तत्राकारांतलक्षणप्रत्ययविधिरितिवचनेनैवतत्सिद्धेः॥ भाष्ये त्वेतद्वचनप्रत्याख्यानायैज्विषये आत्वंसिद्धांतितमित्यन्यदेतत्॥ इदंत्ववशिष्यते॥ भाष्यवार्त्तिकोभयमतेपि पादास्तास्यस्वरः शिक्षकस्येत्यत्रस्थाघ्वोरितीत्वंप्राप्तं तच्चभाष्येसन्निपातपरिभाषयापरिहृतं॥ उपदीक्षत इति स्थिते एज्विषयेप्रवर्त्तमानमात्वंसिचोकित्वमुपजीवति यदिचात्रघुसंज्ञास्यात्तर्हिस्थाघ्वोरिच्चेतिसिचः कित्वंस्यात्तो कित्वमुपजीव्यप्रवृत्तआत्वः कित्वप्रवर्त्तिकां घुसंज्ञां नप्रवर्त्तयत्येवेति॥ वार्त्तिककृतातु दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे इति वचनमेवकृतं॥ उभयमतेपि दीङस्तृजादावात्वेकृते प्रणिदातेत्यादौ नेर्गदेतिणत्वंभवति॥ अतएववार्त्तिककृतादीङः प्रतिषेधइत्येवनोक्तं किंतुस्थाघ्वोरित्वेइति विषयविशेषोनिर्दिष्टः॥ सूत्रमतेतु नभाव्यंणत्वेनेति स्पष्टमेव॥ किंच॥ भाष्यवार्त्तिकयोर्नकेवलंसूत्रकृतासह विरोधः किन्तुपरस्परेणापि॥ ॥तथाहि॥ भाष्यमते प्रणिदीयते प्रणिदीन इत्यादावपि नित्यंणत्वं णत्वविधौप्रकृतिग्रहणात्॥ वार्त्तिकमतेतु वैकल्पिकं॥ एजंतानामेवप्रकृतित्वाभ्युपगमेन ईदन्तस्याप्रकृतित्वात् अन्यथा उपदिदीषत इत्यत्रेत्वस्भावापत्तेः॥ तदेवं प्रणिदातेत्यादौ सूत्रकृतासहद्वयोर्विरोधः प्रणिदीन इत्यादौतु भाष्यकृता सहेतरयोर्विरोधो दुष्परिहरइति॥ अत्रेदंवक्तव्यम्॥ यथोत्तरंमुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धांताद्भाष्योक्तरीत्या सर्वत्रदीङि परेनेर्नित्यंणत्वमिति स्थितेसूत्रवार्त्तिकमतेपिशेषेविभाषेतिव्यवस्थितविभाषामाश्रित्य भाष्याविरोधः संपादनीयः॥ एकवाक्यतयैव सर्वनिर्वाहसंभवे मतभेदकल्पनस्यानाश्रयणीयत्वादिति॥ नन्वदाविति प्रतिषेधेदापूलवन इत्यस्यैवग्रहणं युक्तं॥ नतुदैपः॥ पकारे श्रूयमाणे आत्वायोगादितिचेन्न॥ अनुबंधा अनेकांता इति पक्षे श्रूयमाण

स्यापि पकारस्य काकादिवदनवयवत्वेन धातोरेजंतत्वानपाये आत्वप्रवृत्तेः एकांता अनुबंधा इति पक्षेपि भवत्येवात्वं॥ नानुबंधकृतमनेजं तत्वमिति सिद्धांतात्॥ अत्रोदीचां माङो व्यतीहार इति कृतात्वस्य मेङो निर्देशो ज्ञापकः॥ न च माङ् माने इत्यस्यैवायं निर्देशोस्त्विति मीत इ स्यादैतस्यापि कदाचिद्व्यतीहारे वृत्तिसंभवादिति वाच्यं॥ अपूर्वकालार्थस्य क्त्वाप्रत्ययस्य माङ् माने इत्यस्मादनभिधानात्॥ अत्र च भाष्यो क्तेरेव प्रमाणत्वादित्याहुः॥ एवं च मेङ् इत्येव पठनीये माङो व्यतीहार इति गुरुकरणं नानुबंधकृतमनेजंतत्वमिति ज्ञापनार्थमेव॥ भाष्यकारास्तु नायं दैप् किंतु दिवादिषु दाप् शोधन इत्येव पठिष्यत इत्याहुः॥ न च स्वरे भेदः दापतीत्यादेरुभयथाप्याद्युदात्तत्वात्॥ ननु नाल्लौलिके चानशि दायमान इत्यत्र स्वरे भेदः॥ श्यनि धातोराद्युदात्तत्वं शपि तु चानशो नोदात्तत्वमिति चेन्न॥ उभयथाप्यंतोदात्तत्वानपायात्॥ न च श्यन्स्वरस्य सतिशिष्टत्वेन प्राबल्यमिति वाच्यं। अन्यत्र विकरणेभ्य इति पर्युदासात्॥ आत्ममाने खश्चेत्यत्रत्य भाष्यकैयट बलेन खशीव चानश्यपि अंतोदात्ततया निर्णयात्॥ स्थानिवत्सूत्रीयः कैयटग्रंथस्तु खश्सूत्रस्थभाष्यस्वोक्तिभ्यां विरोधात् प्रामादिक इति वक्ष्यते॥ प्यायत्यादयस्तु दिवादिष्वेवादंतत्वेन न पठिताः॥ गणकार्यमनित्यमिति ज्ञापयितुम्॥ तेन न विश्वसेदविश्वस्ते पथिकवनिताः प्रत्यया दाश्वसंत्य इत्यादि सिद्धं॥ यत्तु भाष्ये एकांतत्वपक्षेपि न दोष इत्युपक्रम्य पकारलोपे कृते भविष्यति दाप्त्वं तु भूतपूर्वमनुबंधमाश्रित्य व्युत्पादनीयमिति सिद्धांतितं॥ तत्रेत्थं प्रत्यवतिष्ठंते॥ सत्यप्येजंतत्वे उपदेशे एजंतत्वं कथमिति॥ अत्रोच्यते॥ पित्करणसामर्थ्यादुपदेशे एजंतत्वाभावेपि आत्वप्रवृत्तिः॥ वस्तुतस्तूपदेशग्रहणं भाष्यकारो न मन्यते॥ तथा च तत्र वक्ष्यति॥ उपदेशग्रहणं न करिष्यते॥ यद्युपदेशग्रहणं न क्रियते चेतास्तोतेत्यत्रापि प्राप्नोति॥ अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न परनिमित्तस्यैव आत्वं भवतीति॥ यदयं क्रीङ्जी

नांणावेन आत्वं शास्ति॥ नैतदस्ति ज्ञापकं नियमार्थमेतत्स्यात्॥ क्रीङ्जीनां णाववेति॥ यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यत्र एज्
ग्रहणमनुवर्त्तयतीति॥ ननु प्रणिदापयतीत्यत्राप्यदाबिति प्रतिषेधः स्यादिति चेन्न॥ यथोद्देशपक्षेंऽतरंगत्वाद्दावस्थायामेव घुसंज्ञाया निर्वृ
त्तत्वात्॥ कार्यकालपक्षे तु घुसंज्ञाया णत्वसमानदेशतया एकं प्रति णत्वघुसंज्ञयोरसिद्धत्वेन प्रागेव पुकि ततो घुसंज्ञा न स्यादिति दोषः प्र
सज्येत एव॥ अत एव भाष्ये द्वेधा समाहितं॥ दाधाघ्वदापिति वक्ष्यामि॥ यद्वा बांतावेतौ धातू सूत्रमपि बांतं॥ चर्त्वेन सर्वत्र पकारो निर्दिष्टः अतो
दापयतीत्यत्र नासौ निषेधः तस्यापित्त्वाद्बांतत्वाच्चेति॥ आद्यंतवदेकस्मिन्॥ असहायेप्याद्यंताविव कार्याणि स्युः॥ औपगवः॥ य
था तव्यादीनां प्रत्ययाद्युदात्तत्वं प्रवर्त्तते॥ एवमिहाणोपि आभ्यां॥ यथा वृक्षाभ्यामित्यादौ सुपि चेति दीर्घत्वं भवति एवमिहापि। ईङ्गतौ दि
वादिः॥ एयं अचो यदिति॥ अजंताद्धातोर्विधीयमानो यत्प्रत्ययो यथा चेयं जेयमित्यादौ भवति तथेहापि॥ इणस्तुक् एति स्त्विति क्यपि इ
त्यमित्येव रूपं न तु एयमिति॥ एकस्मिन्निति किं॥ सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः॥ अत्र त्याकारस्यादित्वे सति तमेवाश्रित्य सभास
न्नयनशब्दस्य वृद्धत्वं स्यात्॥ ततश्चाणं बाधित्वा वृद्धाच्छः प्रसज्येत॥ ननु वृद्धिर्यस्याचामादिरिति सूत्रे आदिग्रहणस्यापीदमेव व्या
वर्त्यं॥ न तत्सामर्थ्यादेव सभासन्नयनशब्दे वृद्धसंज्ञा न भविष्यतीति चेन्न॥ यदि हि वृद्धसंज्ञासूत्रे आदिग्रहणसामर्थ्याद् नातिदेशिक
स्य मुख्यस्यैवादेर्ग्रहणं तर्हि जानातीति ज्ञा ब्राह्मणीत्यादिरसहायोपि वृद्धो न स्यात्॥ ततश्च ज्ञाया अयं ज्ञीय इत्यादि न सिद्ध्येत्॥ असति
हि प्रकृतसूत्रस्यैकग्रहणे यत्रादिव्यपदेशो मुख्यो नास्ति॥ असहाये मध्ये अंते च सर्वेप्यविशेषादतिदेशस्य विषयः स्यात्॥ यदि त्वति
देशसामर्थ्याज्ज्ञाशब्दे वृद्धत्वं तर्ह्यविशेषात्सभासन्नयनेपि स्यात्॥ वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं तर्हि व्यर्थमेवेति चेत्॥ हं नैवमतिदेशस्यादि

ग्रहणस्य च सामर्थ्यात् सर्वत्र विकल्पापत्तिः॥ इहैकग्रहणे कृते त्वन्त्यमध्ययोर्व्यावृत्त्या वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं सार्थकमिति दिक्। यत्तु न्या
सकृतोक्तम्॥ अतिदेशसूत्रे एकग्रहणाभावे वृद्धसंज्ञासूत्रस्थमादिग्रहणमनातिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं सद् सहायानां ज्ञादीनामेव वृद्धसंज्ञां
वारयेन्न तु समासन्नयनस्य सन्नपनेत्येतदंतर्गतांश्चतुरो चोपेस्यानातिदेशिकस्यादित्वस्य तत्र सत्त्वादिति॥ तच्चिंत्यम्॥ परस्मिन्नस्ति
यस्मात् पूर्वं नास्ति स आदिरिति सिद्धांतरीत्या मध्यस्थेप्यादित्वविरहात्॥ इयानेव हि विशेषः॥ असहाये सत्यन्तविशेषणविरहाद्धि शि
ष्टभावः मध्यस्थे तु विशेष्याभावाद्धि शिष्टभाव इति॥ वार्त्तिककारस्तु लाघवात् पूर्वत्वमात्रमादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्॥ अनुत्तरत्व
मात्रं चांतशब्दस्य न तु सत्यन्यस्मिन् इत्यपि विशेषणं गौरवात्॥ तथा चासहायेपि मुख्ययोरेवाद्यंतयोः संभव इति मन्वानः सूत्रमेतत् प्रत्या
चख्यौ॥ आह च॥ अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यंतयोः सिद्धमेकस्मिन्निति भाष्यकारस्तु नैतन्मेने। सत्यन्यस्मिन्निति विशेषणप्रक्षेपप्रयुक्त
स्य गौरवस्य प्रामाणिकत्वात्॥ लोके त्वयमादिरंतो वेत्युक्ते अवशिष्टमपि किंचित् अस्तीति नियमेन प्रतीयते॥ यद्यन्नियतोपस्थितिश्च
शक्तिसाध्या॥ अनुभवमपलप्य एकदेशमात्रे शक्तिकल्पने तु श्वशुरादिपदानामपि लाघवाज्जायात्वमात्रं पितृत्वमात्रं तद्वदेकपुंस्त्वमात्रं वाश
क्यतावच्छेदकं स्यादिति विशिष्टविषयकशक्त्युच्छेदेन सकलशिष्टव्यवहारव्याकोपः स्यादिति॥ नन्वेवमपि व्यपदेशिवद्वचनं कर्त्तव्यमेव
इयाय आरेत्यादौ धात्ववयवत्वं प्राथम्यमेकाच्त्वं चाश्रित्य द्वित्वं यथा स्यात्॥ एकाच इति हि बहुव्रीहिरिति वक्ष्यते॥ न चैणो वृद्ध्या यादे
शयोरन्तैश्वरपरत्वे च कृते आप आर् इत्यनयोरेकाच्त्वं यथा देरिव मुख्यमेवास्तीति वाच्यम्॥ द्विर्वचनेचीति रूपातिदेशेन इ ऋ अनयोरेव द्वि
रुक्तेः॥ किंच। यजेः पंचमलकारे सदेवान्यक्षदिषितो यजीयानीत्यादौ सिब्बहुलं लेटीति सिप्॥ तस्य षत्वं व्यपदेशिवद्भावेनैव साध्यं प्र

प्रा॰कौ॰ त्य यस्य यः सकारस्तस्य षत्वमिति सिद्धांतात्॥ तस्मात् व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्येव सूत्र्यतां किं प्रकृतसूत्रेण॥ व्यपदेशो नाम विशिष्टो मु-
८० ख्यो पदेशो व्यवहार एकाच् इत्यादिः सोस्यास्तीति व्यपदेशी पचिप्रभृतिस्तस्मिन्निवासहायेपि कार्य्यं स्यादित्यर्थः॥ अत्राह भाष्यकारः
॥ अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धमिति॥ वचननिरपेक्षाल्लोकव्यवहारादेव व्यपदेशिवद्भावसिद्धेराद्यंतवदिति व्यपदेशिवदिति चोभयम
पि न सूत्रयितव्यमित्यर्थः॥ अस्ति हि लोके निरूढोयं व्यवहारः॥ अयमेव मे ज्येष्ठः पुत्रोऽयमेव मध्यमोऽयमेव कनिष्ठ इति॥ तथा। असूता
या मसोष्यमाणायां च प्रथमगर्भेण हतेति व्यवहरंति॥ तथा पूर्वमनागतोऽग्रे नाजिगमिषुश्चाह॥ इदं मे प्रथमागमनमिति॥ ननु सर्व इमे
गौणा व्यवहारास्तत्कथं मुख्ये चरितार्थे शास्त्रं गौणे प्रवर्त्तेतेति चेन्न॥ निरूढतरतया गौणस्याप्यस्य मुख्यसमकक्षत्वात्॥ ज्ञापकाच्च
॥ यद्यमिटईटीति सिचो लोपं शास्ति तद्ज्ञापयति॥ व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति॥ नह्यन्यथा इट् लभ्यते॥ वलरूपत्वेपि वलादित्वविर-
हात्॥ तथादीधेइणः किती त्यादीन्यपि ज्ञापकानि न हि व्यपदेशिवद्भावं विना इणो भ्यासो लभ्यते इति दिक्॥ यत्तूक्तं कैय्यटेन। अर्थ-
वता व्यपदेशिवद्भावात् कुरुते इत्यादौ तच्छब्दाकारस्यानर्थकत्वेन तत्र टिसंज्ञासिद्धये आदिवद्भावो वचनेनैव साधीय इति॥ अत्रेदं
वक्तव्यम्। अर्थवताव्यपदेशिवद्भावइति तावन्नेयं परिभाषा तस्या विध्यंगत्वात्॥ व्यपदेशिवद्भावस्तु लौकिक इत्युक्तनयात्तप्रत्यंगत्वा
योगात्॥ किंतु शास्त्रे व्यपदेशिवद्भावयोजना यः शब्दार्थसमुदायमाश्रित्य तस्यैकदेशः शब्द इति व्युत्पादयितुमर्थवत्ता पेक्षितेति परं
तस्याशयः॥ अत एव षष्ठे निजो चत्वार एकाच इत्येतद्व्युत्पादनावसरे भाष्यकैयटयोरनर्थकेनापि व्यपदेशिवद्भावः स्वीकृतः लोकइ राम
व शास्त्रेप्यनर्थकस्य व्यपदेशिवद्भावसंभवात्॥ तस्मादेर्यवतेतिप्रायोवादमात्रं सूत्रप्रत्याख्यानं तु सम्यगेवेति दिक्॥ तरप्तमपौ घः॥ ८०

एतौ घसंज्ञौ स्तः। कुमारितरा॥ कुमारितमा॥ घरूपेति ह्रस्वः॥ नद्यास्तरो नदीतर इत्यत्र तु न भवति॥ न मपा साहचर्येण प्रत्ययस्यैव तरपो
ग्रहणात्॥ यद्यातरविति रूपं संज्ञाप्रवृत्तावाश्रितं तच्च परिनिष्ठिते प्रयोगे क्वापि नास्तीत्यौपदेशिकं गृह्यते तच्च तरप्प्रत्ययस्यैवास्ति॥ अपि च
प्रतिपदोक्तत्वमपीह सुलभं॥ तेनावयवशो व्युत्पादिते नदीतरे नातिप्रसंगः॥ किंच॥ समानाधिकरणे स्त्रीलिंगे परे ह्रस्वत्वं विधीयते॥ अ
न्यथा महिषीव रूपं महिषीरूपमित्यत्रापि स्यात्॥ सुप्सुपेति समासः॥ रूपमाकृतिः महिषीवेपमाकृतिरित्यर्थः॥ सामानाधिकरण्यं स्त्री
त्वे च स्वार्थिकत्वादातिशायनिकस्य स्तो न तु नदीतरे। तो नोक्तदोषः॥ नन्वातिशायनिकप्रकरण एव तादीघ इति पितौ घ इति वा क्रियतां
लाघवादिति चेन्न॥ प्रकरणोत्कर्षेणेह संज्ञाकरणस्यान्योपि तरबस्तीति ज्ञापनार्थत्वात्॥ स चानिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे भवति॥ तेनाल्पा
च्तरं लोपश्च बलवत्तर इत्यादि सिद्धं॥ केचित्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य ईयसुनोपि स्वार्थिकतामाहुः॥ तेनाहों महीयस्तव साहसि
क्यमित्यादिप्रयोगाः समर्थिता भवंति॥ बहुगणवतुडति संख्या॥ एते संख्यासंज्ञाः स्युः॥ बहुकृत्वः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने
कृत्वसुच्॥ बहुधा संख्याया विधार्थे धा बहुभिः क्रीतो बहुकः॥ संख्याया अतिशदंतायाः कन् बहुशः बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादित्यनुवर्त्त
माने संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्॥ गणकृत्वः॥ गणधा गणकः॥ गणशः॥ तावत्कृत्वः॥ तावद्धा तावत्कः तावच्छः॥ यत्तदेते
भ्यः परिमाणे वतुप्॥ आ सर्वनाम्नः शेषं प्राग्वत्॥ कतिकृत्वः॥ कतिधा कतिशः किमः संख्यापरिमाणे डति च॥ शेषं प्राग्वत्॥ स्यादेत
त्॥ वैपुल्येपि बहुशब्दो वर्त्तते॥ बहुर्हिमवानिति संघे च गणशब्दः भिक्षुकाणां गण इति। समवायश्चयो गण इत्यमरः॥ तथा च संघ
वैपुल्यवाचिनोरप्यनयोः संख्यासंज्ञा स्यादिति चेन्न संख्यायतेनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्॥ तस्मात् संख्यावाचिनोरेव बहुगणश

शा· कौ· ब्दयोरिह ग्रहणं तच्च नियमार्थं ॥ अनियतबहुत्ववाचिनां मध्ये नयोरेव संख्यासंज्ञा न तु भूर्यादीनामिति ॥ तेनाबहुविषययोर्द्व्येकयोर्नियतबहु
८१ त्ववाचिनां त्र्यादीनां च न व्यावृत्तिः ॥ ननु नियमार्थत्वे सिद्धे सजातीयापेक्षत्वान्नियमस्य तदुक्तव्यवस्था सिद्ध्येत् । नियमार्थत्वमेव तु दुरुप-
पादं ॥ विध्यर्थतया एवौचित्यात् ॥ तथाहि ॥ अस्ति तावत् कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति परिभाषा सा च न्यायमूला संज्ञा
सूत्रेण संज्ञिविशेषे नियम्यमानो हि संज्ञाशब्दः कथं तदितरं बोधयेत ॥ एवं स्थिते बहुगणयोरिह ग्रहणाभावे संख्याप्रदेशेषु ग्रहणमेव न
स्यात् ॥ अकृत्रिमत्वात् ॥ तस्मात्स्वसंग्रहार्थमेव बहुगणग्रहणं न तु भूर्यादिनिवृत्त्यर्थमिति ॥ अत्राहुः ॥ संज्ञिविशेषे क्रियमाणः संज्ञानियमो यदि
सामान्यापेक्षस्तदा युक्ताऽकृत्रिमस्य व्यावृत्तिः विशेषपरत्वे तु सजातीयं कृत्रिमान्तरमेव नियमेन व्यावृत्त्यते न त्वकृत्रिममपि । तदेतदुच्यते ।
उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति । कृत्रिमाकृत्रिमयोरुभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः ॥ अस्ति च संख्याप्रदेशेषूभयग्रहणे लिंगं संख्याया अतिश
दंतायाः कन्निति सूत्रे शदंतपर्युदासः ॥ नहि कृत्रिमा संख्या शदंतास्तीति दिक् ॥ तेन पंचधा पंचकृत्व इत्यादि सिद्धं भवति ॥ यद्यपि संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे न तदंतग्रहणं नास्ति तथापि वतुडत्योः केवलयोः संज्ञायां प्रयोजनाभावात् सामर्थ्यात्तदंतग्रहणं ॥ तद्धितविधौ हि ङ्याप्प्रातिप
दिकादित्यधिकृतं न च केवलस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वमस्तीति बोध्यम् ॥ एतच्च सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातं ॥ बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ब
तोरिथुक् ॥ षट्कतिकतिपयचतुरां थुगिति सूत्रैर्डटि परे आगमा विधीयमाना बहुप्रभृतीनां डटो निर्वाहकं संख्यात्वं ज्ञापयंतीति किमने
न सूत्रेण ॥ ननु बहुपूगगणसंघे त्यादौ विशेषाश्रयणात् संघवैपुल्यवाचिनोरपि बहुगणशब्दयोः संख्याकार्यं स्यादिति चेन्न ॥ अनि राम
यतसंख्यावाचिनोऽप्येतयोः संख्याकार्यं भवतीत्येतावन्मात्रज्ञापनेन चरितार्थत्वे सति सर्वथा संख्यामप्रतिपादयतोरपि संख्याकार्य ८१

कल्पनस्यगौरवपरास्तत्वात्॥ शूर्पादीनांत्वनियतसंख्यावाचिनांग्रहणंन भवति नियतसंख्यावाचिनां पञ्चादीनामेव लोके संख्याशब्द
त्वेन प्रसिद्धतरत्वात्॥ प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धग्रहणस्य न्याय्यत्वात्॥ नन्वेवमपि बहुगणयोरिव पूगसंघादीनामपि धाशसहृत्वसुना
दि संख्याकार्य प्रसंगः॥ न च बहुगणयोः सामान्यापेक्षं ज्ञापकं पूगादीनां तु डहूषयकमेवेति वाच्यम्॥ अनुपपत्तेः समानत्वेन एकसूत्रोपा
त्तत्वेन च वैषम्ये बीजाभावादिति चेत्॥ मैवं॥ लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्सामान्यापेक्षं क्वचिद्विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्याश्रयणात्तदनुरो
धेन वैरूप्यस्य सोढव्यत्वादिति दिक्॥ इमां कुसृष्टिमसहमानेनैव सूत्रकृता सूत्रमिदं प्रणीतमिति तु परमार्थः॥ अत्र वार्त्तिकानि॥ अ
ध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थं॥ अर्द्धेनाधिकमध्यर्द्धं॥ एकदेशवाचकोयमर्द्धशब्दः॥ तस्याधिशब्देन समासे कृते योगिकार्थः प्र
तीयते न संख्येति वार्त्तिकारंभः अध्यर्द्धेन शूर्पेण क्रीतमध्यर्द्धशूर्पं दिक्संख्ये इत्यनुवर्त्तमाने तद्धितार्थेति समासः ततः शूर्पादञन्यतरस्या
मित्यञष्ठञो वा अध्यर्द्धपूर्वेति लुक्॥ अध्यर्द्धेन क्रीतमध्यर्द्धकं॥ संख्याया अतिशदन्तायाः कनिति कन्॥ इह समासविध्यर्थमिति संबंधसामा
न्ये षष्ठी॥ समासे विधीयमाने समासनिमित्ते वान्यस्मिन् कार्ये विधीयमान इत्यर्थः॥ तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते॥ तथा चाध्यर्द्धपूर्वेति सू
त्रेध्यर्द्धग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति तदुक्तं लुकि चाग्रहणमिति॥ अर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययांतः॥ संख्येत्यनुवर्त्तते॥ पूरणप्रत्ययांत इत्यस्य पूरण
प्रत्ययांतोत्तरपद इत्यर्थः॥ समासकन्विध्यर्थमित्येव॥ अर्द्धं पंचमं येषामिति बहुव्रीहिः॥ अर्द्धपंचमैरर्द्धाधिकैश्चतुर्भिः शूर्पैः क्रीतमर्द्धपंचम
शूर्पं पूर्ववदञष्ठञो वा लुक्॥ अर्द्धपंचमेन क्रीतमर्द्धपंचमकं॥ अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थं अधिकया षष्ट्या क्रीतोधिक
षाष्टिकः॥ अधिकसाप्ततिकः॥ तद्धितार्थेति समासः॥ प्राग्वतेष्ठञ्॥ अलुकीति वचनात् लुकि कर्त्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीति द्विगुत्वमपि न

तेनाध्यर्द्धपूर्वद्विगोरितिलुङ्न॥ ततःसंख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः॥नन्वलुकीतिव्यर्थम्॥उत्तरपदवृद्ध्यर्थमितिवचनादेवलुग
भावस्यासेद्धुंशक्यत्वादितिचेन्न॥ अर्हत्यर्थात् परेष्वर्थेषु ये प्रत्ययास्तेषांलुगप्राप्त्यातत्रैवोत्तरपदवृद्धेःसावकाशत्वात्॥ ष्णांताषट्॥षांत
मांताचसंख्याषट्संज्ञास्यात्॥षट्तिष्ठंतिषट्पश्य पञ्चसप्तेत्यादि॥संख्येतिकिम्॥विप्रुषः पामानः॥ ननुशतानिसहस्राणीत्यत्रनुमिकृ
तेनस्यपूर्वभक्ततयानांतासंख्येतिषट्संज्ञास्यादितिचेत्॥अस्तु॥ नचैवंषड्भ्योलुगितिलुक्स्यादितिवाच्यम्॥सर्वनामस्थानसन्निपाते
नकृतस्यनुमः तद्विघातकत्वात्॥ नन्वेवमप्यष्टानामितिनसिद्ध्यति॥तथाहि॥अष्टन् आमितिस्थितेपरत्वान्नित्यत्वाच्चाष्टनआविभक्ता
वित्यात्वेकृतेःनांतत्वात् संज्ञायामसत्यांषड्चतुर्भ्यश्चेतिनुट् नप्राप्नोतिइतिचेन्न॥ यथोद्देशपक्षेआत्वात्प्रागेवषट्संज्ञा॥ अंतरंगत्वात्॥ त
नःकृतेप्यात्वेएकदेशविकृतस्यानन्यतयाषट्संज्ञकत्वेननुटःसिद्धत्वात्॥ कार्यकालपक्षेतत्र्युक्तदोषस्तदवस्थएव॥किंच॥ यथोद्देशेप्य
ल्विधित्वादतिदेशोदुर्लभः॥अतएववब्रश्चेत्यत्रचःपरस्मिन्नित्यस्यफलमितिकैयटइतिचेन्न॥अष्टनोदीर्घादितिदीर्घग्रहणेनकृतात्वस्या
पिषट्संज्ञाज्ञापनात्॥ तथाहि॥त्रःसंख्याया इत्याद्युदात्तत्वंबाधित्वाघृतादिपाठादंतोदात्तोष्टन्शब्दःसाधितः॥तस्माड्भिसि अष्टभिर
ष्टभिरितिरूपद्वयंतत्रात्वाभावेमध्योदात्तमात्वपक्षेत्वंतोदात्तत्वमितिसिद्धांतः॥ तत्रषट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरितिसूत्रेणषण्णांषड्भिरित्या
दाविवविभक्तेरुदात्तत्वंशासंतद्बाधित्वाझल्युपोत्तममितिप्राप्तंषट्त्रिचतुर्भ्योयाझलादिर्विभक्तिस्तदंतेपदेउपोत्तममुदात्तंभवतीतिहितत्स्या
र्थः॥ तद्बाधनायाष्टनोदीर्घादित्यारभ्यते॥दीर्घांतादष्टनः परासर्वनामस्थानंविभक्तिरुदात्ता भवतीतिसूत्रार्थः॥ तत्रयद्यात्वपक्षेषट्संज्ञा
नस्यात्॥ तर्हिसावकाशोष्टनःस्वरःपरत्वादात्वाभावपक्षेझल्युपोत्तममितिषट्स्वरेणबाधिष्यतइतिकिंदीर्घग्रहणेन। कृतात्वस्यापिषट्

संज्ञायांसत्यांतुषट्स्वरस्याष्टनःस्वरोपवादःसंपद्यते॥नचाष्टनःस्वरःशसिसावकाशइतिवाच्यं॥नत्रैकादेशउदात्तइतिसूत्रेणैवगतार्थ
त्वात्॥अष्टनशब्दोन्तोदात्तइतिसमनंतरमेवोक्तत्वात्॥तेनदीर्घपक्षइवनद्भावपक्षेपिविभक्तेरुदात्तत्वास्यादितितद्यारणार्थंक्रियमा
णंदीर्घग्रहणंसार्थकमेव॥तस्माद्दीर्घग्रहणेनात्वपक्षेपिषट्संज्ञाज्ञाप्यतइतिस्थितम्॥नचैवंदीर्घग्रहणस्यात्वविकल्पज्ञापकत्वंन
स्यादितिवाच्यम्॥उभयज्ञापकत्वसंभवात्॥नह्येकेनैकमेवज्ञाप्यतइतिनियमः॥यावताविनानुपपत्तिस्तावतोज्ञाप्यत्वात्॥तच्चैकम
ने[illegible]त्यन्यदेतत्॥प्रकृतेचोभयंविनादीर्घग्रहणवैयर्थ्यानुद्धारादितिदिक्॥यदितुष्णाःषकारनकाराकारा अंतेयस्याःसाष्णांतेतिप्रकृ
नसूत्रस्याकारोपिप्रश्लिष्येततदाहाभ्यामित्यत्रषट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरितिविभक्तेरुदात्तत्वंस्यात्॥आहाभ्यांहरिभ्यामिंद्रयाही
त्यादौआद्युदात्तमेवतुह्याभ्यामितिपदंपठ्यते तस्माद्धाकारप्रश्लेषोनवर्णनीयः किंतूक्तप्रकारएवादर्तव्यइतिस्थितम्॥तथासप्तमे
योगविभागंकृत्वा नह्लेनापिद्वेधाभाष्येसमाहितम्॥तथाहि॥षड्भ्योलुगित्यत्रषड्भ्यइतिविभज्यते अष्टाभ्यऔशितिसूत्रादष्टाभ्यइ
त्यनुवर्त्तते॥तेनषड्भ्योयदुक्तंकृताकारादष्टनोपितत्स्यादितिसूत्रार्थः॥नचैवंजश्शसोर्लुगप्यतिदिश्येतेतिवाच्यम्॥औश्त्वविधिवैय
र्थ्यापत्तेः॥अथवाष्टनआविभक्तावित्यस्मादनंतरंरायइतियोगंविभज्यहलीत्युभयोर्योगयोःशेषोव्याख्येयः॥तेनाष्टानामित्यत्रनुटःपश्चा
देशात्वंनतुप्राक्॥नचैवंजश्शसोरात्वंनस्यादितिवाच्यम्॥लाघवार्थमष्टभ्यइतिनिर्देष्टव्येऽष्टाभ्यऔश्इतिकृतात्वनिर्देशेनजश्शसोर्विष
येआत्वानुमानात्॥यत्रात्वंतत्रैवौश्त्वंयथास्यादित्येवदर्थंहितत्रदीर्घोच्चारणंकृतमिति॥स्यादेतत्॥हलीतियद्युभयोःशेषस्तर्हिप्रिया
ष्टन्शब्दे औजसमौट्शस्टाङेङसिङसोसाम्ङ्योस्सुवैकल्पिकतयेष्यमाणमात्वंनसिद्ध्येत्॥नचतत्रात्वंनेष्यतएवेतिवाच्यम्॥इतःप्राची

श॰कौ॰ नपक्षाणामतिव्याप्तिप्रसंगात्॥ तेषुत्वात्वंप्राप्यतएवविभक्तिमात्रेणविधानात्॥ नचषड्भ्योलुक्षट्चतुर्भ्यश्चेतिसूत्राभ्यांविधीयमानौलु
८६ ग्लुटौयथागौणतायांनस्तस्तथात्वमपिनस्यादेवेतिवाच्यम्॥ वैषम्यात्॥ लुग्लुटोर्विधौहिषड्भ्यइतिषट्चतुर्भ्यइतिबहुवचननिर्देशात् ष
डर्थप्राधान्यएवतौप्रवर्त्तेते॥ आत्वविधौतुअष्टनइत्येकवचननिर्देशात् गौणेपिप्रियाष्टाभ्यामित्यात्वंप्रवर्त्तनएव॥ पदांगाधिकारेतस्यतदुत्त
रपदस्यचेतिवक्ष्यमाणत्वात्॥ नचजश्शसोरष्टाभ्यऔशितिकृतात्वनिर्देशेनानुमीयमानमात्वंकेवलेप्राधान्येचाष्टौपरमाष्टावित्यत्रयथा
भवत्येवंगौणत्वेपिभविष्यतीतितद्दंशेनानुपपत्तिरितिवाच्यं॥ औश्त्वंहिलुग्लुगविवगौणत्वेनभवति॥ अष्टाभ्यइतिबहुवचननिर्देशात्
अन्यथाहिकृतात्वानुकरणेपिएकवचनेनैवनिर्दिशेत्॥ अष्टऔशिति॥ अष्टइतिवास्पष्टंचैतदिहैवसूत्रेभाष्यकैय्यटयोः॥ तथाचौश्त्वविधौ
कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपिप्राधान्यएवस्यान्नतुगौणतायामितितद्दंशेप्यनुपपत्तिसाम्यात्॥ तस्माद्धलीत्युभयशेषश्चे
न्नस्यादात्वंप्रियाष्टनः॥ टाङेङसिङसोसाम्सुतथैवौजसमौट्शसि॥ प्रागुक्तेषुतुपक्षेषुभवेदात्वममीष्वपि॥ फलभेदेमहत्येवंकथंपक्ष
विकल्पनात्॥ अत्रोच्यते॥ प्रियाष्टन्शब्दस्याजादावात्वमनिष्टमेवहलीत्युभयोःशेषस्यभाष्यएवसिद्धांतितत्वात्॥ तथासतिऔजसोःक्रमेणप्रि
याष्टनौप्रियाष्टानइत्येवरूपंस्यान्नतुप्रियाष्टौप्रियाष्टाइत्यपिइत्याशंक्यंयथालक्षणमप्रयुक्तेइत्यभिहितत्वाच्च॥ अतएवयथालक्षणमिति
प्रतीकमुपादायनभवत्येवात्रात्वमित्यर्थइतिकैय्यटोव्याख्यत्॥ एवंस्थितेप्राचीनाःपक्षाअपरितोषग्रस्ताएवव्यवस्थितविभाषयागौणता
यामजादिष्वात्वंनभवतीत्याशयेनवायोज्याः॥ उदाहृतभाष्यकैय्यटप्रामाण्यात्॥ तस्मात्प्रियाष्टनःसर्वेषुवचनेषुराजन्शब्दसाधारणंरू रा॰
पंहलादौतुहाहाशब्दसाधारणमपरंरूपं॥ औश्लुटोस्तुप्राप्तिरेवनास्तीतिप्रामाणिकःपंथाः॥ अतएवसर्वादीनिसर्वनामानीतिसूत्रेहरदत्ते ८६

नगौणत्वे औश्न भवतीति स्पष्टमेवाभिहितं॥ अतएवाष्टाभ्य औशिति सूत्रे नदेतग्रहणमत्रेष्यते॥ परमाष्टाविस्युक्त्वा प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्या
भावादौश्न भवतीति काशिका संगच्छते॥ अतएव चानष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे तदंतविधिश्चात्रेष्यते प्रियाअष्टौ यस्य प्रियाष्टा इत्यपि य-
था स्यादिति काशिकाग्रंथोपि संगच्छते॥ हलादावात्वस्य निर्बाधत्वात्॥ हरदत्तस्त्वष्टाभ्य औशिति सूत्रे प्रियाष्टान इत्यत्रेति वृत्तिग्रंथमुपपाद्य
यथा पुनर्गौणात्तास्यामात्वं न भवति तथा तर्हि धावेव वक्ष्यत इति प्रतिज्ञाय अष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे एकवचननिर्देशात्स्वरूपस्य ग्रहणं
नार्थस्य तेनोपसर्जनेप्यष्टनि भवति॥ तत्रापि विकल्पितत्वात्॥ प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्यपि भवति॥ तत्राप्यात्वपक्षे भसंज्ञाविषये आतो लो-
पमिच्छंति॥ प्रियाष्टः पश्येत्यादि आत्वाभावपक्षेप्यल्लोपे ष्टुत्वं प्रियाष्ण इति भवति॥ इत्थं तेन ग्रंथेन पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतं भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं
चकथमभिहितवानिति तस्याशयः स एव प्रष्टव्यः॥ अल्लोपे ष्टुत्वमित्यपि तदुक्तिश्चिंत्यैव॥ पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावे नष्टुत्वा-
योगात्। न च पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति निषेधः। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति सापवादत्वात्। ननु रषाभ्यां णो न इति प्रतिपदोक्तं णत्वं तत्र गृ-
ह्यते न तु ष्टुत्वविधिलभ्यमपि। विलंबितप्रतीतिकत्वादिति चेन्न। अपदांतस्य मूर्द्धन्य इति सूत्रं संपूर्णं रषाभ्यामिति सूत्रेनुवर्त्य न त्वस्य णग्रहणस्य पदांत-
स्येति निषेधसूत्रस्य च भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात्॥ पथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। न च मूर्द्धन्यशब्देन ष्टुशब्देन वा निर्वर्त्यमानेन णकारे वैषम्यमस्ति सूत्रकारीत्याक-
थंचित्संभवन्नपि न्यायोत्र भाष्यानुरोधात्त्याज्य एव॥ तथा च शर्पूर्वाः खय इति सूत्रे खर्पूर्वग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणो भगवानाह। अभ्यामजश्त्वचर्त्वे
सिद्धमित्येवमेतत्वनुग्रहणं न कर्त्तव्यमिति। न तथा च हलादिः शेषे कर्तव्ये तु कश्चुत्वे न निष्पन्नस्य चकारस्यापि चर्त्वेन सिद्धत्वात् पाठविच्छिषतीति रूपं सिद्धमि-
ति तदाशयः कैय्यटेन वर्णितः। तदेवं प्रियाष्ट्र इत्याद्युक्तरूपमुचितं॥ न चैवं पूष्ण इत्यादावपि नकार एव पठ्येतेति वाच्यं। तत्रादुपधादिति सूत्रेण णत्वप्रवृत्तेरिति दिक्॥

श·कौ· इतिच॥ डत्यन्तासंख्याषट्संज्ञास्यात्॥कतिसंतिकत्यद्राक्षीः षट्त्वाज्जशशसोर्लुक्॥संख्येतिकिं॥पातेर्डतिःपतयः॥नचास्यसंज्ञापिस्या
८४ दितिवाच्यम्॥वतुसाहचर्येणतत्रतद्धितस्यैवग्रहणात्॥इदंसूत्रंप्रत्याख्यातंभाष्ये॥बहुगणवतुसंख्या डति संख्येत्यनुवर्त्तते॥ततःष्णां
तापट्संख्याडतीत्युभयमनुवर्त्तते॥पूर्वसूत्रेप्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्॥संख्याप्रश्नविषयस्यैवडतेर्ग्रहणंनत्वौणादिकस्येति॥क्तक्तवतू नि
ष्ठा॥एतौनिष्ठासंज्ञौस्तः।कृतःकृतवान्॥ननुविहितयोःप्रत्यययोरनेनसंज्ञासंज्ञयाचविधानं॥वक्ष्यतिहितृतीये।निष्ठेति॥तथाचान्योन्या
श्रयइतिचेन्न॥सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाविज्ञानात्॥तौभूतेकालेभवतोययोर्विहितयोर्निष्ठेत्येषासंज्ञाभविष्यतीति॥स्यादेतत्॥अनुबं
धाःकार्यार्थमुपादीयंतेनतुश्रवणार्थंतेषांलोपविधानात्॥तथाचलुप्तानुबंधस्यपरिनिष्ठितस्ययत्रसारूप्यंतत्रक्तानुबंधकार्यंभवतु
कवानेतितुनिश्चेतुमशक्यं॥नचकाकादिवदुपलक्षणस्यापिव्यावर्त्तकताभविष्यतीतिवाच्यम्॥काकादिनापिहिवेदिकापुंडरीकादिकं
स्थिरंकिंचित्परिचाय्यतेतद्गत्वाचोड्डीनेपिकाकेव्यवहारोनसंकीर्य्यते॥नचेहपरिचेयांतरमुपलभ्यते क्तप्रत्ययतन्त्रस्ययपोःकाकादि
कल्पौहिककारनकारौतदपगमेसंवृत्तेतइत्यत्रपरिचेयस्यपरस्परव्यावृत्तस्यदुर्वचत्वात् इति।अत्राहुःकालकारकविशेषादयोअर्था
एवात्रवेदिकापुंडरीकादिस्थानापन्नास्तद्दर्शनाच्चानुबंधस्मृतौसत्यांनत्ततप्रयुक्तंकार्यंसाधुतयाज्ञायते॥तथालूनःशालिरितिके
नचित्प्रयुक्तेलक्षणज्ञेनकर्मभूतकालबलात् क्तप्रत्ययोयमितिनिर्णीयते॥लोत्तमालभेतेतिप्रयुक्तेतुमेषवाचीलोतशब्दस्तेनप्र
त्ययांनःप्रयुक्तःइतिनिर्णीयते।हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्नित्युणादिसूत्रात्॥लोतःस्यादश्रुचिन्हयोरितितुपंचपादी राम
वृत्तौस्थितं॥तथाप्राभिन्नघटेदेवदत्तइतिप्रयोगेकर्तरिक्तवाच्यवयमाशुडं तस्यायंप्रयोगोनतुनिष्ठांतस्येतिनिर्णीयते॥स्यादेतत्॥ ८४

अंजिघृसिभ्यः क्त इति क्तप्रत्यये अक्तं घृतं सितमिति ञ्युत्सादितं॥ तत्रापि निष्ठासंज्ञा स्यात्॥ ततश्च निष्ठा च द्व्यजनादिति स्वरः स्यात्॥ निष्ठांतं द्व
च्कं संज्ञायामाद्युदात्तं स्यात् स चेदादिराकारो नेति सूत्रार्थः। न चेष्टापत्तिः। घृतं मिमिक्ष इत्यादावंतोदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादिति॥ अत्राहुः॥ अतः
कृकमीति सूत्रे कमिग्रहणेनैव सिद्धे कंसग्रहणेन ज्ञापितमुणादयः क्वचिद्व्युत्पत्तिकार्यं न लभंत इति॥ अतो नात्र निष्ठासंज्ञेति॥ यद्वा घृतादीनां
चेति फिट्सूत्रेण सिद्धम्॥ ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पंचमाह्निकम्॥ ॥ ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि॥ एतानि
सर्वनामसंज्ञानि स्युः॥ तद्गुणसंविज्ञानोयं बहुव्रीहिः॥ तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां वर्त्तिपदार्थरूपाणां विशेषणानां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र
स तद्गुणसंविज्ञानः॥ तत्र सर्व आदिर्येषां तानीति विग्रहः॥ तच्छब्दप्रयोगेणान्यपदार्थप्राधान्यं लभ्यते॥ एवं चित्रगावो यस्य स इत्यादावपि॥
अन्यथा हि यस्य गावश्चित्रा इति गोशब्दार्थप्राधान्यं स्यात्॥ न चैवंविधेर्थे बहुव्रीहिरिष्यते॥ यत्तु वृत्तिवाक्ययोर्विशेष्यैक्यसंपत्तये चित्राणां
गवामयमित्यादिविग्रहवर्णनं मीमांसावार्त्तिके कृतं॥ तत्तु न मुनिवचसामनुकूलं॥ अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति वार्त्तिककृता वक्ष्यमाण
त्वात्॥ भाष्यकृता च शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रे त्रिकतः शेषमाश्रित्य सूत्रारंभे वोक्तस्यार्थस्य साधितत्वात्॥ द्वितीया श्रितातीतादिभिस्तृती
या तत्कृतार्थेनेत्यादिक्रमेण हि षण्णां त्रिकाणां समास उक्तस्तदपेक्षया शेषः॥ प्रथमारूपस्त्रिकस्तस्यैव बहुव्रीहिसंज्ञेति दृष्टे देवे गत इत्या
देरिव चित्राणां गवामित्यस्यापि दूरापास्तं बहुव्रीहित्वम्॥ किंच। मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति कात्यायनवचनात् कथं चित्राणां गवामित्यत्र नत्वसक्तिः
॥ ननु दंडीत्यादावपि दंडस्यायमिति विग्रहाभ्युपगमादस्मद्रीत्यायमेव मत्वर्थ इति चेत्तर्हि सुतरां मुनिवचनविरोधः॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति
सूत्रेण प्रथमांतादस्त्युपाधिकात् संबंधिनि मतुब्विधानात्॥ समर्थानां प्रथमाद्वेति सूत्रेण प्रथमनिर्दिष्टस्यैव प्रकृतित्वावधारणाच्च॥ नन्वेता

श॰कौ॰ न्यपि सूत्रवार्त्तिकभाष्यवचांसि कथंचिद्भङ्क्त्वा नेष्याम इति चेत्॥ समर्थः पदविधिरित्यादीनि व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिषु पदविधिभिन्नेष्वपि यो
८५ जयित्वा सामर्थ्यं च भाष्यादिसंमताद्विपरीतमेव वर्णयन् भवादृशो निरंकुशः किं किं न कुर्यात्॥ किंतु व्याकरणाधिकरणे सिद्धांतितं व्याकर
णप्रामाण्यं कथं स्वेच्छया व्याकुलयसीति परं पर्यनुयोगे समाधानं विभावय॥ तस्माच्चित्रा गावो यस्येत्येव विग्रहः सकलशिष्टसंप्रदाय
सिद्धो मुनित्रयवचसामनुकूलश्चेति दिक्॥ आदिशब्दस्यावयववाचित्वादुद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थस्तस्य च समुदायस्य
युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावादानर्थक्यात्तदंगेष्विति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्त्तमाना संज्ञाऽविशेषात्सर्वशब्देऽपि प्रवर्त्तत इति युक्तं तद्गुणसं
विज्ञानत्वं। हलि सर्वेषामित्यादिनिर्देशश्चेह लिंगं॥ जश्शसित्यादयः षडिति सूत्रे तु जश्शसिति योगं विभज्य जश्शसोः संज्ञाविधानसामर्थ्यादेव द्व
त्यादय इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। एतेन कततेभ्यः कण्वादिभ्य इत्युभयत्रापि शकलशब्दसंग्रहार्थं यथाक्रमं तत्पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेष
इति चतुर्थे वक्ष्यते॥ तथेहापि नपुंसकमनपुंसकेनेति वा स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिः स शिष्यत इति वा तत्पुरुषबहुव्रीह्योः सह विवक्षा
याबहुव्रीहेः शेष इति परास्तं॥ तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणैव सर्वशब्दस्यापि संग्रहे सिद्धे एकशेषाश्रयणस्य गौरवपराहतत्वात्॥ महासं
ज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं सर्वेषां नामानीति॥ तत्सामर्थ्याच्च सर्वाभिधानसामर्थ्यविशिष्टानामेव संज्ञित्वमनुमीयते॥ तथा च तथा
भूतानां गणे पाठस्यावश्यकतया प्रकारांतरजुषां च पाठे प्रमाणाभावादेवविशेषेऽवस्थितानां संज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादित्वमेव नास्तीति ते
नैषां गणकार्यं संज्ञाप्रयुक्तकार्यं चेत्युभयमपि न भवति॥ गणकार्यं यथा त्यदादीनामः॥ तदनामकश्चित्॥ अतिक्रांतस्तमतितत्॥ त राम
थाऽडुतरादिभ्यः॥ अन्यमतिक्रांतमत्यन्यम्॥ अतिकतरम्॥ संज्ञाप्रयुक्तं॥ यथा सर्वनाम्नः स्मै॥ अतिसर्वाय॥ तदेतदभिप्रेत्योक्तं वार्त्ति ८५

ककृतासंज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः पाठात् पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणमिति॥ तस्मात्प्रसिद्धेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रयुक्त इतरं प्रत्यनुपस
र्जनीभूत एवेह संज्ञीति स्थितं॥ यत्तु स्वरूपमात्राश्रयं कार्यं न तु गणपाठं संज्ञां वापेक्षते। यथा युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् इत्यादि तदुपसर्जनत्वे
पि भवत्येवेत्यवधेयं॥ नचैवं सुष्मत्सु उपपद इत्यात्वपित्वमादि प्रसंगः॥ लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः॥ अभिव्यक्तपदार्थो ये इ
ति न्यायात्॥ तदन्तग्रहणमत्र बोध्यम्॥ द्वंद्वे चेति ज्ञापकात्॥ तच्च तत्रैव वक्ष्यते॥ प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्तिकवचनाच्च
ते न परमसर्वतः परमसर्वत्र परमसर्वके इत्यत्र समस्तात्तसिल्त्रल् अकच्च सिद्ध्यति॥ न च तसिलादिविधौ प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः स
र्वनाम्ना च तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भविष्यतीति वाच्यं॥ समासप्रत्ययविधौ न तदन्तविधिरिति निषेधात्॥ नचैवमतिसर्वायेत्यादावतिप्रसं
गः॥ उपसर्जनपर्युदासस्योक्तत्वात्॥ अत एव परमसर्वस्मा इत्यादौ स्मायादयो भवन्त्येव। स्यादेतत्॥ असः अतस्मिन् अनेष इत्यादा
वपि अत्वसत्वस्मिन्नादीनि न स्युः॥ अतिसर्वे इत्यत्रेवोपसर्जनत्वात्॥ तथा च अब्राह्मण इत्यादेर्ब्राह्मणभिन्न इत्यादिक्रमेण पूर्वपदा
र्थप्राधान्येन विवरणं कुर्वंति। सत्यं। वैयाकरणमते नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमेव नञ्सूत्रे भाष्यकारेण तथैव सिद्धांतितत्वात्॥ त
थाहि॥ आरोपितत्वं नञर्थः॥ मायामनुष्यमायामृगव्याजनिशाकरकपटब्राह्मणादिशब्देभ्य इव आरोपितो मिथ्याभूतो यं ब्राह्मण इ
त्येवं शाब्दबोधपर्यवसाने ब्राह्मणभिन्न इत्यादिकमार्थिकार्थविवरणं न तु शाब्दो यमर्थः अत एव एतत्तदोरिति सूत्रे नञ्समास इति
तार्थकं। अत एव च औत्सर्गिकी तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानतापि निर्वहतीति दिक्॥ ननु यदीह तदन्तविधिरिष्टस्तर्हि भाष्यविरोधः॥ तत्र
हि संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानमुपक्रम्यार्थद्वारकं विभक्तिविशेषणमाश्रित्यातिप्रसंग उद्धृतः सर्वनामार्थसमवेतसं

बा॰कौ॰ ख्याकारकाद्यभिधायिनोङेः स्मैस्यादित्यादिना उक्तरीत्या तदंतविधौ सति त्वतिसर्वायेत्यादौ समुदायस्य सर्वनामतयाथं द्वारकविभक्तियो
८६ गाश्रयणेपि स्मायादिप्रसंगः तद्वस्यस्वस्यादिति चेत्॥ सत्यं॥ अतएव वा परितोषाद्भाष्ये अथवा महतीयं संज्ञा क्रियत इति पक्षांतरमुपन्य
स्तमिति गृहाण॥ ननु यदीयमन्वर्थसंज्ञा तर्हि पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वं स्यादिति चेत्॥ सत्यम्॥ अतएव निपातनाण्णत्वाभावः॥ सणं
त्वंतु रूपमसाध्वेव॥ निपातनेन णत्वशास्त्रस्य बाधितत्वात्॥ अतएव शाश्वतक इत्याद्यप्यसाध्वेव येषांच विरोधः शाश्वतिक इति नि
पातनेन इसुसुक्तांतादित्यस्य बाधितत्वात्॥ नन्वेवमपरस्पराः क्रिया सातत्य इति निपातनेन संततशब्दो बाध्येतेति चेन्न॥ नत्र सातत्य
इत्यनेनैकदेशानुमतिद्वारा तुल्येदवश्यमः कृत्य इति पूर्वाचार्यपठितस्य श्लोकस्यैव ज्ञापनात्॥ नन्वेवमपि पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणक
ल्पेष्विति पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्नोति। सत्यं। पृषोदरादिषु पुरातनशब्दस्य पाठो बोद्धव्यः॥ आगमशास्त्रस्याव्यपतिं
लोपस्य चानित्यतामात्रं पुराणेति निर्देशेन ज्ञाप्यत इति तु तत्त्वम्॥ तदेवं बाधकान्येव निपातनानीति भाष्ये स्थितं॥ यद्वा। नेदं संज्ञासूत्रं किं
तु गणशुद्धिमात्रफलकम्॥ यानि सर्वनामानि तान्येव सर्वादीनि नत्वितराण्यपीति व्याख्यानात्॥ यथा तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्य
योरिति सूत्रे कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति योगं विभज्य गोत्रादीनीत्यनुवर्त्य एतयोरर्थयोर्यानि वर्त्तन्ते तान्येव गोत्रादीनि इति गणशुद्धिपरतया व्या
ख्यास्यते तेन च नचिदिव गोत्रादित्वं तद्धिताम्रेडितेष्वगतेः कुत्सने च सुप्यगोत्रादाविति सूत्रयोरपि विशिष्टार्थानामेव गोत्रादीनां ग्रहणं तथे
हापि॥ ननूक्तरीत्या त्यदादीनामित्याद्यन गणकार्यं सिद्ध्यतु सर्वनाम्नः स्मैइत्यादिकंतु कृत्स्नसकलादिशब्देष्वतिव्याप्तं स्यादिति चेन्न॥ ग रा॰
णपाठसामर्थ्यात्तत्र पठितानामेव ग्रहणात्॥ एतावानेव हि भेदः॥ यत्पूर्वोक्तेपक्षे संज्ञाविधेया गणशुद्धिस्त्वार्थिकी अस्मिंस्तु पक्षे गणशुद्धिः ८६

शा स्त्री कृत्स्नादिव्यावृत्तिस्त्वं यादिति॥ अथवोभयमनेनक्रियते॥ पाठशुद्धिः॥ संज्ञाच॥ तंत्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणात्॥ तत्रस
हविवक्षांविनापिवाचनिकएकशेषः॥ आकृतिपक्षेहिप्रत्याख्यातंसरूपसूत्रंवृद्धौगुणवृद्धीइत्यादिवच्छास्त्रप्रक्रियार्थंसतत्सहविवक्षां
विनाप्येकशेषंविधत्तेतदित्थंपंचापिपक्षाःस्थिताः॥ संज्ञाभूतानांव्यावृत्तिस्तुगौणमुख्यन्यायेनापिसिध्यति॥ नचासौपदकार्येष्वेवेतिवा
च्यम्॥ विशिष्टरूपोपादानेसर्वत्रनतत्प्रवृत्तेरित्युपपादितमोत्सूत्रे॥ वार्त्तिकरीत्यात्वेकसंज्ञाधिकारेसर्वनामसंज्ञानंतरमेकद्रव्यनिवेशिनी
संज्ञेतिसंज्ञासंज्ञयासर्वनामसंज्ञाबाध्यतइत्यपिसमाधानांतरंबोद्धव्यम्॥ यद्वा॥ पूर्वपरावरेतिगणसूत्रेसंज्ञायामितियोगंविभज्यपूर्वो
त्तरयोः शेषोव्याख्येयः॥ उक्ताःसर्वादयोवक्ष्यमाणाःस्वादयश्चासंज्ञायामिति॥ तस्मादुपसर्जनव्यावृत्तिरेवान्वर्थसंज्ञाश्रयणस्यमुख्यं
फलं॥ नन्वनुपसर्जनादितियोगंप्रकारांतरेणव्याख्यायतद्बलेनैवांतर्गणकार्यंवारितंभाष्ये॥ तद्यथा॥ अनुपसर्जनेतिलुप्तषष्ठीकंपदम्॥
अः आदितिविच्छेदः अश्च अञ्चतयोः॥ समाहारआत्॥ अकारात्परो अअत्इत्यादेशोयत्रक्रियेतेतत्रानुपसर्जनस्यग्रहणमितिपरिभा
षार्थः॥ तेनत्यदाद्यत्वमड्डतरादिभ्यइत्यद्ड्भावश्चगौणतायांनभवति॥ अकारात्परत्वेनविशेषणत्वंकिम्॥ पंचम्याअत्॥ युष्मानति
क्रांतेभ्योतियुष्मत्॥ एकवचनस्यचयुष्मानतिक्रांतात् अतियुष्मत्॥ नह्ययमकारात्परोविधीयतइति॥ तथाचोपसर्जनव्यावृत्तेरप्यन्य
थासिद्धौकिंमहासंज्ञयेतिचेन्न॥ अतिसर्वायेत्यादिवारणस्यतदेकसाध्यत्वात्॥ नहीदमनुपसर्जनादित्यनेनसाधयितुंशक्यते॥ एतद
परितोषादेवहिभाष्येपक्षांतराश्रयणमितिदिक्॥ एवंचानुपसर्जनादितिसूत्रंपरिभाषात्वेनापिनोपयुज्यतइत्यर्थात्प्रत्याख्यानमेवभव
तीत्यवधेयम्॥ स्यादेतत्॥ कौंभकारेयसिद्धयेसूत्रमारंभणीयं॥ तत्रहिकुंभकारीशब्दादेवढगुत्पादयितव्य अन्यथाकुंभेत्युकारस्य

शृ॰कौ॰ वृद्धिर्नस्यात्॥ तथाचविशिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययांततान्येष्टव्यासा च तदैवनिर्वहति॥ ॥ ॥ यदिदिड्ढाणञितिसूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाष
८७ याऽणित्यनेनाणंतग्रहणेतेनचप्रातिपदिकविशेषणाद् णंतांतप्रकृतिःस्यात्॥ तच्चसमासप्रत्ययविधौप्रतिषेधइतिग्रहणवताप्रातिपदि
केनतदंतविधिर्नेतिचप्रतिषेधादुर्लभम्॥ अनुपसर्जनादित्युपसर्जननिषेधसामर्थ्यात्तुप्रधानेननदंतविधौज्ञापितेकौंभकारेयःसिध्यती
तिस्पष्टमेव। नचकृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापीतिपरिभाषयाकुंभकारशब्दादेवस्त्रीप्रत्ययोस्त्वितिवाच्यम्॥ अणितितद्धितोपिगृह्य
ते॥ औपगवीतियथा॥ कृद्ग्रहणइतिपरिभाषानुकृन्मात्रग्रहणेप्रवर्त्ततेनतुकृदकृद्ग्रहणेपिएवमर्थमेवेदंसूत्रमितिभाष्यकृतैवचतुर्थे
स्थापयिष्यते॥ ततकथमिहोक्तमनुपसर्जनादित्ययंयोगः प्रत्याख्यायतइति॥ अत्रोच्यते॥ चतुर्थेसूत्रकाराभिप्रायवर्णनमात्रंकरिष्य
तेनिष्कर्षेतुक्लिप्तप्रमाणेसूत्रेवैयर्थ्यमेवायातीत्याशयेनेहभगवतोक्तंप्रत्याख्यायतेइति॥ तथाहि॥ कारशब्दान्ङीवुत्पत्ताववपिकौंभका
रेयः सिध्यत्येवष्यङःसंप्रसारणमित्यत्रभाष्यकृतापठिष्यमाणयावाचनिक्यास्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेतिपरिभाषयानुपसर्जनेस्त्री
प्रत्ययेतदादिनियमनिषेधेनकुंभकारीशब्दादुत्पत्तेः॥ अतएवहिपरमकारीषगंधीपुत्रइत्यत्रष्यङंतस्योच्यमानंसंप्रसारणंपरमका
रीषगंध्याशब्दस्यापिभवत्येव॥ नचैवमतिकारीषगंध्यापुत्रइत्यादावतिप्रसंगः॥ अनुपसर्जनइत्युक्तत्वेनोपसर्जनेतदादिनियमसत्वा
त्॥ नचैवमर्द्धपिप्पलीत्यादौहल्ङ्यादिलोपोनस्यादितिवाच्यम्॥ हल्ङ्यादिसूत्रेदीर्घग्रहणसामर्थ्येनतत्रोपसर्जनेनापितदादि
नियमोनास्तीतिज्ञापितत्वात्॥ वस्तुतस्तुनिष्कौशांब्यादौसमुदायस्याङ्यावं— तत्वेपिअवयवस्यङ्याबंततयाततःपरस्यसोर्लोपप्रा राम
प्तेर्नैतत्ज्ञापकं॥ अर्द्धपिप्पल्यादावप्यवयवस्यङ्यंततयैवनिर्वाहः॥ नचविहितविशेषणतावत्कुंशक्यायासेत्यादावव्याप्तेः॥ नचतत्र ८७

हलंताद्विहितत्वेन निर्वाहः॥ कर्त्रीहर्त्रीत्यादावलोपापत्तेः॥ यःसइत्यादौ लोपापत्तेश्च॥ पद्य॥ सुप्तिसीति प्रत्ययैः प्रकृतिराक्षिप्यते हलंत्स
सूत्रे कैयटग्रंथनिर्वाहाय विवरणे तथैव वर्णनात्॥ एवं च ज्ञापकं सुस्थं एकदेशस्याप्रकृतित्वात्॥ अत एव पंचमसमासो गोस्त्रियोरुपसर्ज
नस्येति सूत्रे च कैयटेन ज्ञापकत्वपक्ष एवोक्तः॥ ननूभयथापि मालादृष्टेत्यादौ समुदायादावंतत्वप्रयुक्तः सुः स्यात्तनश्चैकपद्येकृत्स्वर्यो
रापत्तिः॥ एकवाक्यतया विधिरिति पक्षेपि पचतिकल्पमित्यादि सिद्धये एकवचनमुत्सर्ग इत्यस्यावश्याश्रयणीयत्वादिति चेन्न ङ्याब्ग्र
हणस्यान्यार्थतया यथाकथंचित् प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टग्रहणेन चावंतत्वात् सुबुत्पत्तेश्च वक्ष्यमाणत्वात्॥ इह च समुदाय॥
स्याप्रातिपदिकत्वात्॥ अर्थवत् समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति हि स्थास्यति॥ न चैवमपि कदाचित् कारीशब्दाट्टुकुस्यादेवेति
वाच्यम्॥ एकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायादेवोत्पत्तेः॥ कुंभेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्यापत्येन योग इति वक्तुमशक्यत्वाच्च॥ किंच॥ सूत्रमा
रभ्यमाणस्याप्येषैव गतिः॥ औपगवीत्यादावविवेकेवलात् कारशब्दादपि कदाचिन् ङीप्प्रसंगेन कौंभकारेये पाक्षिकदोषस्य त्वत्प
क्षेपि तुल्यत्वात्॥ स्यादेतत्॥ अक्रियमाणेस्मिन्सूत्रे कुंभकारीत्यत्र ङीबेव न स्यात्॥ कुंभेनैकार्थीभूतस्याणंतस्य स्त्रीत्वेनायोगात्॥
यस्य च स्त्रीत्वेन योगो विशिष्टस्य न तदणंतं॥ तस्मादमहत्पूर्वादिति निषेधेन ज्ञाप्यमानस्तदंतविधिरुत्तरत्राप्यभ्युपगंतव्यः स च यथा
पूर्वत्रोपसर्जनेनापि भवति न षट्स्वस्त्रादिभ्यः॥ प्रियपंचा द्रौपदीः॥ वनोरच॥ अतिधीवरीति॥ तथा टिदादावपि स्यात्॥ ततश्च बहुकुरुचं
रेत्यादावतिप्रसंगः॥ अतो निषेधसूत्रमिदं सार्थकं॥ ननु पूर्वत्रोपात्तं तदंतं च स्त्रियामित्यनेन विशेष्यते टिड्ढाणञित्यादौ तूपात्तं टिदादि
मेव तेन बहुकुरुचरेत्यादौ टिदादेरस्त्रीत्वान्न ङीप्॥ कुंभकारीत्यादौ त्वणंतस्य स्त्रियां वृत्तेस्तदंतादपि ङीप् भविष्यतीति चेन्न॥ एतर्हि प्र

प्रा॰कौ॰ यविभागस्य दुरूहतया तज्ज्ञानार्थमेव सूत्रारंभस्योचितत्वात्॥ नैतदेवं॥ आरब्धेप्यस्मिन् सूत्रे व्याख्यानस्यैव शरणीकरणीयत्वात्॥ अन्य
८८ थापंचाजीत्यत्राजानामस्त्रीत्वेपि तदंतस्य स्त्रियां वृत्त्या टाप्प्रसंगात्॥ अतो विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचारादजाद्यतष्टाबित्यत्रैवास्ति
द्गुणञित्यादौ चोपात्तं स्त्रीत्वेन विशेष्यते वनोरचेत्यादौ तूपात्तं तदंतं चेति सकलेष्टसिद्धेः सूत्रं व्यर्थमेव। स्यादेतत्॥ तदंतविधिज्ञापनार्थमे
वेदं सूत्रमारंभणीयं॥ नचामहत्पूर्वेत्यनेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम्॥ तस्य ज्ञापकत्वायोगात्॥ पंचाजीत्यादिसिद्ध्यर्थमजादिभिः स्त्रीत्वं
विशेष्यत इति हि वक्ष्यते॥ तथा च महाशूद्रीत्यत्र समुदायस्य स्त्रियां वृत्तावप्यवयवस्यातथात्वेन सत्यपि तदंतविधौ टाप् प्राप्नोतीति कथं त
दंतविधिं ज्ञापयित्वा निषेधः पर्यवस्येत्॥ मैवम्॥ इतरैरजादिभिः स्त्रीत्वविशेषणेपि शूद्रशब्देनाविशेषणात्॥ एवं स्पष्टमेव ज्ञापकपर्यव
सानं॥ नन्वेवं पंचशूद्रीत्यत्रापि प्रसंगः जातिरित्यनेन शूद्रस्य विशेषणात्॥ स्यादेतत्॥ पूर्वसूत्रनिर्देशो वापिशलमधीत इतीति कात्याय
नोक्तरीत्या सूत्रं सार्थकं॥ तथाहि॥ अप्रधानमुपसर्जनं॥ तथैव पूर्वाचार्यसूत्रेषु लोके च व्यवहारात्॥ ततश्चापिशलिना प्रोक्तमित्य
र्थेत्यण्॥ ततोध्येत्र्यां तदधीत इत्यण् तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्॥ आपिशला ब्राह्मणी अत्र प्रोक्तार्थस्याणोः प्रधानत्वात्तदंतान्नङीप्॥ अ
ण्योऽः प्रधानमिति विशेषणात्॥ नन्वेवमप्यध्येत्र्यामुत्पन्नस्याणोनुपसर्जनतया तदाश्रयो ङीप् स्यादेवेति वाच्यम्॥ तस्य लुप्तत्वात्
॥ न च प्रत्ययलक्षणं शंक्यं वर्णाश्रये तन्निषेधात् टिड्ढाणञित्यत्र स्यात इत्यनुवर्तते॥ अणा च अकारो विशेष्यते॥ अण्योः कारइमिनं तु
विपरीतो विशेषणविशेष्यभावः॥ वर्णस्याप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणापत्तेः अतृणेडित्यत्रतृणहइम्वत्। ननु स्त्रियामित्यनेनाणो विशेष राम
णान्नोक्तदोष इति चेन्न॥ काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी नामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी॥ अत्र हि तीयेणि प्रोक्ताल्लुगिति लु ८८

ति प्रथमोप्यण् स्त्रियामेवोत्पन्न इतितदंताद्ब्राह्मण्यां वर्तमानान्ङीप् स्यात्॥ तस्मात्प्रधानाद्यथास्याद्प्रधानान्मा भूदित्येतदर्थमारंभणी
यं सूत्रमिति॥ अत्रोच्यते॥ अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यं॥ यस्त्वेह्यध्येत्र्यामणुत्पन्नः स लुप्त एव। यश्च श्रूयते॥ तस्मादीकारउ
त्पन्नो लुप्तश्चेति पुनर्न भवति सकृत् प्रवृत्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्॥ तस्मादनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यायत इति भगवद्युक्ति निर्बंधे वे
तिदिक्॥ सर्वादयश्च पंचत्रिंशत्॥ सर्व· विश्व· उभ· उभय· इतर· डतम· अन्य· अन्यतर· इतर· त्वत्· त्व· नेम· सम· सिम· पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरा
पराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायां॥ अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः। त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अ
स्मद् भवतु किम्॥ इति॥ तत्र सर्वविश्वशब्दौ कृत्स्नपर्यायौ सर्वशब्दस्य स्वांगशिटामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते नोदात्तत्वं गणे निपात्यते तेन सर्वे षामि
कार इत्यत्रानुदात्तादेर प्रसिद्धः सत्यनुदात्तादिप्रकृतिकाद्धि धीयते इति ङ्याप्सूत्रे भाष्ये स्थितं प्रयोगे तु सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्त एव। उभशब्दो
द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः॥ अत एव नित्यं द्विवचनांतः॥ यद्येवं तर्हि किमर्थमसौ सर्वादिषु पठ्यते॥ नह्यत्रस्मायादयः संभवंति॥ काकचोस्त्के
नास्ति रूपे स्वरे वा विशेषः॥ अवग्रहस्तु कप्रत्यये पि पदकारैर्नक्रियते चित्र इद्राजाराजका इदन्यके इत्यादौ तथैव निर्णीतत्वात्॥ न चोभाभ्यां
हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्र सर्वनाम्नस्तृतीया चेति पाक्षिकः तृतीयासिद्ध्यर्थमिह पाठ इति वाच्यं॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन
मिति गतार्थत्वात्॥ न च वृत्तिकृता सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रे पठितत्वादिदं वार्तिकमपि सर्वनामसंज्ञासापेक्षमेवेति वाच्यं॥ भाष्ये हेतौ
वितिसूत्रे नस्यपठितत्वात्॥ अत एवान्येन कारणेन वसत्यन्नस्य कारणस्येत्युदाहृतं हरदत्तेन॥ अत्रोच्यते॥ उभ शब्दस्तावद्द्विवचन
मात्रविषयः॥ वृत्तौ तु द्विवचनलोपान्नासौ प्रयुज्यते॥ उभाभ्यां पक्षाभ्यां विनीतनिद्रा इति विग्रहे उभयपक्षेत्यादिप्रयोगदर्शनात्॥ कथं त

पा.कौ. र्हि उभस्थाने उभयशब्दसिद्धिरिति चेत्॥ इत्थं। उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभादिति योगो विभज्यते॥ अवयवरृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दा
७९ द्वयविन्यर्थे अयच् स्यात् उभयोमणिः॥ ततो नित्यं उभशब्दाद्वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात्॥ अनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे॥ न देतदुक्तं वार्त्तिककृता
उभयोन्यत्रेति॥ एवं स्थिते उभयत उभयत्रेत्यादावविवक्षन्यपेप्युभय एव प्राप्तः॥ अकचितु उभकावित्यादि सिद्ध्यति॥ नन्वेहाप्युभय इति स्या
देवेति वाच्यम्॥ अकजर्थं सर्वादिषु पाठेनापवादबाधात्॥ अन्यथा पाठवैयर्थ्यापत्तेरिति दिक्॥ स्वांगशिटाम दंतानामित्याद्युदात्तार्थं पाठ इति
तु न युक्तं॥ गणएवांतोदात्तस्य निपात्यमानत्वात्॥ अन्यथा उभे प्रभद्रेजोषयेते॥ उभाउनूनमुभाभ्यां देवसवितः॥ सपत्यत उभयोर्नृम्णम
योरित्यादावाद्युदात्तप्रसंगात्॥ उभयशब्दस्तु अवयवद्वयारब्धेऽवयविनि वर्त्तते उभयोमणिरिति यथा श्यामलोहिताभ्यामवयवाभ्यामार
ब्ध इत्यर्थः॥ तिरोहितावयवभेदत्वादेकवचनम्॥ उभयमेव वदंति मनीषिण इत्यादौ तु समुदायि द्वयघटितः॥ समुदायोर्थः॥ तिरोहितावा
यवभेदत्वं तु तुल्यमेव॥ यदा तु वर्गद्वयारब्धे महासमुदाये वर्त्तते तदा वर्ग्यभिन्ने न वर्गद्वयेन महाभेदविवक्षयोद्भूतावयवभेदत्वाद्बहुवचनांत
एव उभये देवमनुष्याः॥ तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपा इति यथा॥ यदा तु प्रागुक्तरीत्या उभयोमणिरिति व्युत्पाद्यतादृशमेव मणि
द्वयं सह विवक्ष्यते॥ तदा एकशेषेण द्विवचनं प्राप्नोति॥ अनभिधानात्तु न भवति॥ तथा च तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे कृत्तद्धितानां ग्रह
णं च पाठे इति भाष्यमवतारयन् कैयट आह॥ उभयशब्दस्य द्विवचनाद्युत्पादादसर्वविभक्तित्वमिति॥ हरदत्तस्तु तस्मिन्नेव सूत्रे उभ
यशब्दाद्द्विवचनमंगीकृत्य पाठाश्रयणं तु पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादावतिप्रसंगं वारयितुमित्याह॥ इहायजादेशस्य स्थानिवद्भावे रा.म.
नतयप्प्रत्ययांततया प्रथमचरमेति सूत्रेण जसि विभाषा प्राप्नोतीति व्यवस्थितविभाषया पूर्वविप्रतिषेधेन वा नित्यमेव जसि सर्वनामतेति केचि ७९

त्॥ विभक्तिनिरपेक्षत्वेनांतरंगयानित्यसंज्ञयाबहिरंगावैकल्पिकी बाध्यत इतिनुसिद्धांतः॥ नवेतिविभाषेतिसूत्रेभाष्यकारस्त्वाह॥ अयच
मत्ययांतरमेवनत्वसौतयस्यादेशः उभादुदात्तइतिसूत्रेतयपोऽननुवृत्तेः अयचएवानुवृत्तेः नचैवंउभयीइत्यत्रटिड्ढाणञ् इतिसूत्रेण
तयबंतत्वप्रयुक्तोङीप्नस्यादितिवाच्यं॥ तत्रमात्रजितिमात्रशब्दात्प्रभृत्ययचश्चकारेणप्रत्याहारग्रहणात्॥ एवंचतयब्ग्रहणमपि
नतत्रकार्यं॥ यद्वा॥ ह्रयसजितिप्रत्याहारः॥ तथाचद्भजन्मात्रचोरपिग्रहणनकर्त्तव्यमितिमहद्देवलाघवं॥ वस्तेतस्तेप्रमाणेमात्रचूह
यसचूदध्नचइतिपाठ्यमितिभाष्याशयः॥ तथाचततोपिलाघवं॥ नचैवंकतिस्त्रियइत्यत्रातिप्रसंगः। अतइत्यनुवृत्तेः॥ नषट्स्वस्रादि
भ्यइतिनिषेधाद्वा। नचैवंद्वैलमात्रेत्यादावतिप्रसंगः मद्दृशस्याप्यस्यप्रत्याहारेऽसन्निविष्टत्वात् इति॥ अत्रकश्चित्॥ उभयेत्यथपरो
निर्देशः॥ तेनव्यथांह्रयेषामपिमेदिनीभृतामितिमाघप्रयोगः समर्थितोभवतीत्याह॥ तन्न॥ अर्थपरतायांवृत्तिकाराद्यभियुक्तवचनानु
पलंभात्॥ महाकविप्रयोगवलादेवंकल्प्यतइतिचेत्॥ न॥ महाकविभिरेवतद्विपरीतस्यबहुशः प्रयोगात्॥ तथाचमाघः॥ गुरुद्वया
यगुरुणोरिति॥ कालिदासोपि॥ अस्मिन्द्वयेरूपविधानयत्नइति॥ श्रीहर्षश्च॥ अयेममोऽसासितमेवजिव्हयाद्वयेपितस्मिन्ननतिप्र
योजनइति॥ तस्माद्द्वयंद्वैधमिष्यंतिगच्छंतीतिद्वयेषस्तेषांद्वयेषामितिद्वेषेः क्विवंतस्यरूपंबोध्यम्॥ यत्तुकश्चिदाह॥ उभयवर्मण व्या
करणेद्वयशब्दस्यापिसर्वनामताभ्युपगमात् तद्रीत्यायंप्रयोगइति॥ तदपिन॥ मुनित्रयमतेनेदानीं साध्वसाधुविभागस्येवेदानीं
तनशिष्टैर्वेदांगतयापरिगृहीतत्वात्॥ दृश्यंतेहिनियतकालाः स्मृतयः॥ यथाकलौपाराशरस्मृतिरित्यादीति। शताच्चठन्यतावशतइ
तिसूत्रेसर्वैकवाक्यतयासिद्धांतितत्वात्॥ डतरडतमौप्रत्ययौ॥ यद्यपिसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणंनास्तितथापीहप्रयोजनि

सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वाचनिकस्तद्न्तविधिः केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावाद्धि॥ अन्यो भिन्नः॥ अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ
स्वभावाद्धि बहुविषये निर्धारणे वर्त्तेते इति यस्य शाकटायनस्य॥ तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न सर्वनाम कार्य्यं॥ नाप्युतरादिभ्य इ
त्याद्यंतर्गणकार्य्यम्॥ तथा च प्रयुज्यते॥ नतावत्सामान्यादिष्वन्यतमं तमद्इति॥ शाकटायनस्त्वन्यतरान्यतमौ इतरडतमप्रत्ययान्तौ व्युत्पादि
तवान्॥ तन्मतेप्यन्यतरशब्दपाठस्य नियमार्थत्वादन्यतमशब्दोंतर्गणकार्यं सर्वनामसंज्ञाकार्यं च न लभ्यत इति तद्व्याख्यातारः॥ इत
रस्त्वन्यनीचयोरित्यमरः॥ त्वत्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ तत्रैक उदात्तो परोऽनुदात्तः एतं त्वं मन्ये दशपत्रमुत्त्वमित्युदात्तस्य प्र
योगः॥ उत त्वः पश्यन्नित्यादिरनुदात्तस्येति विशेषः॥ केचित्तु त्वदिति तांतमेकं पठंति॥ तथा च जयदेवः प्राप्युक्त॥ त्वदधरमधुरमधूनि
पिबंतं इति॥ त्वत्तोन्यस्या अधर इति षष्ठी तत्पुरुषो न तु नबाधरस्त्वदधर इति॥ पश्यति दिशि दिशि रहसि भवंतं इति पूर्ववाक्ये न सहान्व
यापत्तेः॥ अनुदात्तश्चायमर्थः॥ त्वत्वसमसिमेत्यनुच्चानीति फिट्सूत्रात्॥ तथा च प्रयुज्यते स्तरीरुत्वद्भवति सूतउत्वदिति॥ त्वदिति सर्व
नामसु पठितोन्यपर्याय इति तद्व्याख्यायां वेदभाष्यकाराः॥ इह प्रागुक्तरीत्या उदात्तानुदात्तयोरकारांतयोरनुदात्तस्य तकारांतस्य च प्राम
णिकत्वं निर्विवादमेव॥ गणपाठे परं विप्रतिपत्तिः॥ तत्राप्यनुदात्तस्याकारांतस्य गणपाठे न संशयः॥ उतो त्वस्मै तन्वमित्यादिप्रयोगात्।
अवशिष्टयोर्मध्ये कतरस्य गणे पाठ इति तु संशयः उदात्ततप्रयोगाणां तत्रौदासीन्यात्॥ तस्मात्त्वां तस्याकजादिकमुदात्तस्य षास्मां प्रांदि
कं क्वचिच्छाखायां प्रयुज्यते न वेति विभाव्य तत्त्वं निर्णेयं बहुश्रुतैरिति दिक्॥ वस्तुतस्तु आद्यस्य तांतच्छेद एव युक्तः अन्यथा हि स्याक
शब्द इव स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्योभयसंग्रहसंभवात्त्वशब्दमेकमेव पठिष्यदिति ध्येयं॥ त्वेषस्तनित्वे राय इत्यादयस्तु शोभत्यर्थान्त

स्यशुभदः प्रयोगानन्तु त्वशब्दस्य पदकारैः प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्येति शब्दस्य प्रयोगादिति स्थितं वेदभाष्ये। नेमइत्यर्द्धे प्रयोगश्च। प्रनेमस्मिन्नृद
दृशेसाम इति। समः सर्वपर्यायः॥ नभन्तामन्यके समे। मानो वृकाय वृक्ये समस्मै। उरुष्याणो अध्यायतः समस्मात्॥ उतो समस्मिन्न॥ तुल्यप
र्यायस्य तु समशब्दस्य न सर्वनामता॥ यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात्॥ कृन्मेजन्त इति सूत्रे एते दोषाः समा भूयांसो वेति भाष्यक
र प्रयोगाच्च॥ एतेन समे यजेतेति प्रयोगो व्याख्यातः। सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोरिति निघण्टुः॥ आ द्वात्री वा सस्तनुसे सिम
स्मै। उरुष्णु क्रमक्तमजते सिमस्मात्॥ यद्यपीह त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानीति प्राप्तं तथापि सिमस्याथर्वणान्त उदात्त इत्युदात्तता॥ अथर्ववे
दप्रविष्टे मन्त्रे ऋग्वेदादिगतेपीत्यभियुक्तैर्व्याख्यातत्वादिति अवधेयम्॥ पूर्वपरावरोत्तरापराः पंच दिक्कालयोस्तदवच्छिन्ने च॥ पूर्वस्यां
दिशि पूर्वस्मिन् काले पूर्वस्यां वाप्याम्॥ पूर्वस्मिन् गुरावित्यादि॥ दक्षिणाधरशब्दौ दिशि तदवच्छिन्ने च॥ अर्थनियमं स्वाभाव्यं व्यवस्था यम
मित्युक्तेर्गम्यते॥ स्वाभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमो हि व्यवस्था॥ पूर्वादिशब्दानामुक्तोर्थो हि नियमेन किंचिदवधिमपेक्षते॥ स्वां
गाषापचो भावे इति क्तिनि प्राप्ते। त एव निपातनादङ्। व्यवस्थायां किं॥ दक्षिणा गाथकाः॥ प्रवीणा इत्यर्थः॥ अधरे तांबूलरागः॥ उत्तरे प्रत्यु
त्तरे वाशक्तः॥ कथं तर्हि तथापरेषां युधि चेति कालिदासः। अपरे प्रत्यवतिष्ठन्ते इत्यादि च॥ अत्राहुः॥ देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेवपरा
परशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ प्रतिवादिनि च प्रयोगः॥ न चैवमुपसर्जनता॥ नहि लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं किंतु स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः
स तु न वृत्तिप्रविष्टस्यापि प्रधानस्य न वा लाक्षणिकस्यापि वृत्तिमप्रविष्टस्य॥ अत एव तस्माद्दूनिहमानित्यादौ त्यानलक्षणापक्षेपि सर्वनाम का
तथाहं सो सो यो सौ सो हमित्यत्र भागत्यागलक्षणायामपि सर्वनामकार्यप्रवृत्तिरिति॥ भ्वादिसूत्रे एतान्यपीति एतत् प्रतिपाद्यानि वस्तूनी

 र्थइति कैयटः। वस्तुतस्तत्रशब्दानुत्वादिप्रकारकोबोधोऽनभ्यादिशब्देभ्योभिन्नत्वादिरिवार्थिकः।शब्दानुदेशांतरनिष्ठत्वादिप्रकारक एवेतितत्त्वं॥असंज्ञा
 यांकिम्॥उत्तराःकुरवः॥स्वमेरूमवधिमपेक्ष्यकुरुषुउत्तरशब्दोवर्त्तत इत्यस्तीहव्यवस्थाप्रसिद्धत्वात्तुनावधेःप्रयोगःमेघोवर्षतीत्यस्मिन्
लस्ययथा॥एवंदिशःसपत्नीभवदक्षिणस्या इत्यादावपि वस्तुतोव्यवस्थास्तीतिसर्वनामकार्यंसंभवत्येव॥नचसंज्ञात्वान्निषेधः॥आ
धुनिकसंकेतोहिसंज्ञानचदिक्षुसास्तीति पंचमेऽस्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्तादयः॥अत्रदिक्षुचिरंतनः॥ कुरुषुत्वाधुनिकः संकेत इत्यत्र
व्याख्यातृवचनमेवप्रमाणं॥स्वशब्दस्यचत्वारोऽर्थाः॥आत्मा आत्मीयोज्ञातिर्धनंचेति।स्वोज्ञातावात्मनिस्वंत्रिष्वात्मीयेस्वोस्त्रियांधनइत्यमरः
॥ यद्यपिस्वामिन्नैश्वर्यइतिसूत्रे ईश्वरत्ववाच्यपिस्वशब्दःस्वीकृतस्तथाप्यसौमत्वर्थीयामिनिचप्रत्ययमात्रविषयोनतुकेवलःप्रयोगार्हः॥
तत्रज्ञातिधनयोर्निषेधादात्मात्मीययोरेवसंज्ञा॥आख्याग्रहणंकिम्॥ आत्मीयत्वंपुरस्कृत्यज्ञातिधनयोरपिप्रवृत्तौसर्वनामतायथास्यात्
॥आत्मात्मीययोरित्येवतुवक्तुमिहोचितं॥स्वस्मै इत्यादि॥जसिविभाषाविधायकेऽष्टाध्यायीस्थेसूत्रेप्येवम्॥ यत्तुतत्रस्वमात्मीयइत्येव
वक्तुमुचितमात्मवाचिनोनपुंसकत्वाजसिविभाषायाप्रयोगाभावादितिकेचित्तच्चिंत्यं॥सूत्रसामर्थ्यादेवात्मन्यपिपुंस्त्वलाभात्॥अतएवा
मरकोशेपिआत्मनीतिपूर्वान्वयिस्वमितितूत्तरान्वपि॥तथाचहेमचंद्रः॥द्यौःस्वर्गनभसोः स्वोज्ञात्यात्मनोःस्वंनिजेधनेइति।मेदिनीकारो
पि॥स्वःस्यात् पुंस्यात्मनिज्ञातौत्रिष्वात्मीयेस्त्रियांधनेइति॥ वस्तुतस्तुपूर्वपरेत्यादित्रिसूत्र्यामर्थनिर्देशःपाठविशेषणं॥तेनेतरेषांपाठादे
वपर्युदासः॥तथाचविभाषाजसीतिप्रकरणेपूर्वादीनिनवेत्येवलाघवात्कर्त्तव्यम्॥त्रिसूत्रीतुनपठनीयैवेतिनिष्कर्षः॥अथवागण
पाठएवपूर्वादिनवकपाठांतरंविभाषाजसीतिकर्त्तव्यंपूर्वादीनिचार्थविशिष्टान्यनुवर्त्तनीयानि॥ नचसर्वादीनामप्यनुवृत्तिःशंक्या॥नेम

स्यजसि विभाषारंभात्॥ यद्वा॥ जसूङसिङीनां शिस्मात्स्मिनः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा औङ आपः शी· नपुंसकाच्चेति सप्तमे न्यासः कर्त्तव्यः॥ परमा
र्थस्तु सप्तमे यथान्यासमेवास्तु॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेत्येतत्तु जसः शीत्यत्रानुवृत्य वाक्यभेदेन संभंत्स्यते वा छंदसी स्येतदमि पूर्व इत्यत्र यथा तथा
चेयं त्रिसूत्री अष्टाध्याय्यां न पठ्येति स्थितम्॥ असंज्ञायामिति तु न कार्यं अन्वर्थसंज्ञयाभिव्यक्त पदार्था ये इति न्यायेन वा संज्ञाया व्युदस्तत्वात्
॥ अंतरशब्दस्तु नानार्थः॥ तथा चामरः॥ अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्द्धिभेदतादर्थ्ये॥ छिद्रात्मीये विनाबहिरवसरमध्येंतरात्मनि चेति॥ त
त्र बहिर्योगोपसंव्यानयोरेवार्थयोः संज्ञा॥ बहिरित्यनावृतो देशो बाह्यं चोच्यते॥ तत्राद्ये अंतरे अंतरा वा गृहाः॥ नगरबाह्याश्चांडालादिगृहा इत्यर्थः
॥ द्वितीये नगराभ्यंतरगृहा इत्यर्थः॥ उपसंव्यानशब्दोपि करणव्युत्पत्त्या उत्तरीयपरः॥ कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः॥ उभयथापि बहिर्योगेण
गतार्थत्वात्॥ उपसंव्यानग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भाष्ये स्थितं। केचित्तु शाटकानां त्रये शरीरसंयुक्तस्य तृतीयस्य। चतुर्थे तु चतुर्थस्य तत्संयुक्त
स्य च तृतीयस्य बहिर्योगाभावादुपसंव्यानग्रहणं कर्त्तव्यं शाटकयुगाद्यर्थमिति वदतो वार्त्तिककारस्याप्ययमेवाशय आदिशब्दबलाद्व म
म्यते भाष्यमते तु बहिर्योगग्रहणं स्वर्यते तेन शीतोष्णाभ्यां कारिणीत्यादाविव गौणग्रहणात्परंपरया बाह्यसंबद्धस्यापि भविष्यतीत्याहुः स
त्यपि बहिर्योगे पुरीविषयतायां न सर्वनामता अपुरीति च वक्तव्यमिति वार्त्तिकात्॥ तद्धि गणसूत्रस्य शेषो ननु जसि विभाषाविधायकस्य अत
इत्यधिकृत्य जसः शीविधानादाबंतात् प्राप्त्यभावात्॥ अंतरायां पुरि प्राकाराद्बाह्यायां तदंतर्वर्त्तिन्यां वेत्यर्थः॥ लिंगविशिष्टपरिभाषया एक
देशस्य पूर्वोक्तग्रहणेन ग्रहणाद्धाप्राप्तिर्बोध्या। यद्तद्एतौ पूर्वोक्तपरामर्शकौ तत्राद्यश्छांदसः॥ एष स्य भानुरिति गणरत्नकारस्तन्न॥ तथा सति
स्यश्छंदसि बहुलमिति सूत्रे छंदोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः॥ यदुद्देश्यसमर्पकः एतदिदमौ प्रत्यक्षोपस्थिते॥ अदस्तु व्यवहिते॥ एकोन्यार्थे

सा॰ कौ॰ नेवप्रथमेकेवलेतथा॥ साधारणेसमानेचसंख्यायांचप्रयुज्यते॥ द्विशब्दोद्वित्वविशिष्टे अलिंगः संबोधनैकविषयश्चयुष्मदर्थः॥ अस्मच्चेत्
९२ स्तच्चारयित्रर्थः॥ सलिंगः संबोधनव्यभिचारीचभवत्वर्थः॥ भातेर्डवतुरितिव्युत्पादितोयं॥ यद्यप्यस्मात्स्मायादयोनसंभवंतिसर्वनाम्नस्तृ
तीयाचेतिनिमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमित्यनेनैवगतार्थंतथापि॥ फिञ्द्विमपटः पूर्वनिपातश्छकृच्छसौतथा॥ आत्वशेषष्यञ् छिम
द्वाभकञ्च भवतःफलं फिञ्॥ भवतायनिः॥ त्यदादित्वेनवृद्धत्वादुदीचांवृद्धादितिफिञ् भवंतमंचतीतिभवद्यङ्॥ विष्वग्देवयोश्चेतिचका
रेणसर्वनाम्नोनुकर्षणादद्र्यादेशः॥ भवन्मयः॥ नित्यंवृद्धशरादिभ्यइतिमयट्॥ भवन्मित्रः॥ सर्वनामसंख्ययोरितिप्राङ्निपातः भावत्कः भ
वदीयः भवतष्ठक्छसावित्यत्रहिशत्रंननिरुक्तयेवृद्धादित्यनुवर्त्यते॥ आत्वम्॥ भवादृक्॥ आसर्वनाम्नइत्यात्वंदेवदत्तश्चभवांश्चभवंतौ
॥ त्यदादीनिसर्वैरित्येकशेषः॥ भवतोभावोभवतेत्यत्रसर्वनामसंज्ञयागुणवचनसंज्ञाबाधनात्ष्यञ्विरहोपिफलं॥ अन्यथाहिभावत्यमि
तिस्यात्॥ भवकान्॥ सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइतिपुम्भावोपिफलं॥ भवत्याःपुत्रोभवत्पुत्रः॥ किंशब्दःप्रश्नेआक्षेपेचेतिदिक्॥ वृत्सर्वादिगणोवृ
त्तःसमाप्तइत्यर्थः॥ यदींद्राग्नीअवमस्यांपृथिव्यांमध्यमस्यांपरमस्यामुतस्थ इत्यत्रतु अवममध्यमपरमशब्देषु छंदसिसकलविधिव्यत्य
यात्स्याडागमः॥ न्त्वेतदनुरोधेनसर्वादेराकृतिगणत्वमितिमंतव्यं अतएवछंदस्यपिसर्वनामकार्यमेषांननियतं॥ येमध्यमाःपितरः वि
ष्णोःपदेपरमेइत्यादौतदभावात्॥ व्यूहाबुभौनाविततरेतरस्मात् अन्योन्येषांपुष्करैरामृषांतइत्यादिषुतुहि प्रयोगोद्विर्वचनमितिपक्षेतदंतंवि
धिनासिद्धं॥ स्थानेद्विर्वचनपक्षेतुस्थानिवद्भावेनेत्यवधेयम्॥ ननुवसन्नसादाविवप्रकृतिप्रत्ययविभागस्यसंमोहात्स्थानिवद्भावेनापिपंद राम
त्वमात्रंस्यात्॥ ननुसर्वनामतासुविशिष्टेस्थानिनितद्विरह्यादितिचेन्न॥ सन्नियोगशिष्टत्वेनांतरंगमपिद्वित्वंबाधित्वासमासवच्चबहुलमिति ९२

समासवद्भावप्रयुक्तस्य लुकः प्रथमं प्रवृत्तेः॥ अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगो लुग् बाधत इति वक्ष्यमाणत्वात्॥ ततः प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमाश्रि
त्य हि त्वप्रवृत्तेः॥ एतेन तत्तन्नामसभूतभीनपद इत्यादि व्याख्यातं॥ नन्वस्तूक्तरीत्या इतरेतरस्मादित्यस्य सिद्धिः॥ अन्योन्येषामिति कथं॥ नह्य
त्र समासवद्भावोस्तीति चेत्॥ तत्र प्रथमैकवचनांतत्वं पूर्वपदस्य द्वितीयादयस्तु परपद इति वचनबलेनैव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य सिद्धेरि
ति दिक्॥ वन्येतराजानपक्षोपदाभिरिति तु वन्या इतरे ये भ्य इति बहुव्रीहिणा समाधेयं॥ तपर इति ज्ञापकात् सर्वनाम्नः पूर्वनिपातो ऽनित्यः॥
पुत्रादेकात् पराजय इति तु प्राधान्यादिना आख्यातादित्यर्थे आख्यातणिजंतात् हुन्नर्थेकप्रत्यये लाक्षणिकस्य सर्वनामताविरहः तत्समा
धेयम्॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ॥ अत्र सर्वनामसंज्ञा वा स्यात्॥ उत्तरपूर्वस्यै॥ उत्तरपूर्वायै दिङ्नामान्यंतराल इति प्रतिपदोक्तो दि
क्समासो गृह्यते॥ तेनेह न॥ या पूर्वा सैवोत्तरा यस्य भ्रांतस्य तस्मै पूर्वोत्तराय एवं च बहुव्रीहिग्रहणं न कर्त्तव्यं॥ दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति द्वंद्व
स्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव वारणात्॥ ननूत्तरार्थं तत्॥ तथाहि॥ एवं बहुव्रीहिवत्॥ आबाधे चेति द्विर्भावे एकैकस्मै देहि॥ दक्षिणे
दक्षिणस्यै इत्यादीष्यते॥ तत्रोत्तरसूत्रेण निषेधो मा भूत्॥ बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्नत्वतिदिष्टबहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्यादिति॥ मैवं॥ समा
सग्रहणानुवृत्त्याप्युक्तार्थलाभात्॥ उत्तरसूत्रप्रत्याख्यानाच्च॥ न बहुव्रीहौ॥ बहुव्रीहौ कर्त्तव्ये सति सर्वनामसंज्ञा न स्यात् त्वत्कपिता यस्य त्व
त्कपितृकः॥ अहकंपिता यस्य मत्कपितृकः॥ द्वकौ पुत्रौ यस्य द्विकपुत्रः॥ इह हि समासप्रवृत्तेः प्राक् अंतरंगतया अकच् प्रवर्त्तेन तस्य च समा
सेस्त्यपि स्मृतयेन॥ अतिक्रांतो भवकंतमतिभवकानिति वत्॥ न हि वृत्तेः प्रागपि उपसर्जनतास्ति॥ ननु यदि प्रागेव प्राप्नुवन् अकच् निव[illegible]
तः॥ तर्हि त्वकंपितेत्यादि कथं विगृह्य नेत्वत्कः पितेत्यादिक प्रत्ययदर्शनौचित्यादिति चेत् [illegible] नहि यस्मिन् प्राक्रिया वाक्ये उ तं[illegible]

श॰ कौ॰ त्रगोचरे बहुव्रीहिसंज्ञाप्रवृत्ता सर्वनामसंज्ञा च निषिद्धा तत् प्रयुज्यते॥ अपरिनिष्ठितत्वात् किं तु तत्सदृशं बहुव्रीहिसंज्ञाशून्यं वाक्यांतरमेव॥
९२ यदाह कैयटः॥ अप्रयोगसमवायि यत् प्रक्रियावाक्यं तत्रायं निषेधो न तु लौकिके॥ तस्य पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याभावादिति॥ अतएव वृत्थे
सर्वैयेनेत्येव विग्रहो न तु सर्वाद्विति॥ राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहेपि ह्येषैव गतिः॥ अलौकिके वाक्ये अल्लोपोन इत्यादेरप्रवृत्तेः अंतरंगानप्य
धीनिति सिद्धांतात्॥ अतएव गोमत्प्रिय इत्यादौ सोर्लुगेव न तु हल्ङ्यादिलोपः॥ तेन नुम्दीर्घादयो न प्रवर्त्तंते॥ भाष्ये त्वकंत्विकृक इत्याद्येव
रूपं स्वीकृत्येदं सूत्रं प्रत्याख्यातम्॥ यदाह अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यंगं मुक्तसंशयाविति॥ अंगं प्रतीति प्रत्यंगं॥ अनकारांतेषु त्वकत् पितृको
हकि पुत्र इत्यादिष्वकच्॥ विम्बभिय इत्यादिष्वदंतेषु तु स्वांगशिटामदंतानामित्याद्युदात्ततेति विषयविवेको बोध्य इत्यर्थः॥ यथोत्तरं मुनीनां
प्रामाण्यात्॥ भाष्योक्त्यैव च व्यवस्थेत्यवधेयम्॥ तृतीयासमासे॥ अत्र सर्वनामता न स्यात्॥ मासपूर्वाय॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पूर्वस
दृशेति समासो गृह्यते तेन कर्तृकरणे कृता इत्यादिरपि तेन त्वयका कृतं त्वकत्कृतमित्यादौ निषेधो न॥ समास इत्यनुवर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं
गौणार्थस्यापि संग्रहार्थं तेन समासार्थवाक्येपि निषेधः मासेन पूर्वाय॥ अयं च लौकिके वाक्ये निषेधो न तु बहुव्रीहाविति वदलौकिके॥ अ
कारांते का कचोर्विशेषेणानकारांतानां प्रतिपदोक्ततृतीयासमासविरहेणालौकिके निषेधस्यैवैयर्थ्यापत्तेः॥ द्वंद्वे च। द्वंद्वोक्ता संज्ञा न स्यात्
॥ पूर्वापराधराणां॥ समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम्॥ तथाहि॥ त्यदादीनां तावद्द्वंद्व एव नास्ति त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषेण बाधि
तत्वात्॥ न च द्वंद्वे कृते एकशेष इति भ्रमितव्यम्॥ एकवद्भावस्वरसमासांतप्रसंगेन द्वंद्वापवादत्वपक्षस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वात्॥ अन्यथा राम
तेषामित्यादावपि द्वंद्वे चेति निषेधापत्तेश्च॥ त्यदादिभ्यः प्राचीनास्त्वदंताः॥ तत्र काकचोर्विशेषः॥ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावस्त्वि ९२

ष्यतएवदक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति॥ किंचसर्वनामसंज्ञानिषेधेनाप्यसौदुर्वारः॥ तत्रहिमात्रग्रहणंक्वचित्सर्वनामत्वेनदृष्टानांसंभवत्यसर्वनामत्वे
पिपुंवद्भावार्थं॥ अतएवदक्षिणपूर्वायैइत्यत्रसंज्ञाभावेपिपुंवद्भावः॥ नन्ववयवेसंज्ञाचेन्ननिषिद्धातर्हिअंगाधिकारेतस्यचतदुत्तरपद॰
स्यचेतिवचनात् दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादौसुडागमादिप्रसंगः॥ नचनिषेधवैयर्थ्यं॥ अनंगस्यत्वतसिलादेर्भावेत्याचरितार्थत्वादि
तिचेन्न॥ अंगकार्येषुसर्वनाम्नोविहितस्यामोङेङसिङ्योरित्यादिक्रमेणव्याख्यानात्॥ विहितविशेषणत्वस्याश्रयणेप्रमाणंतुदक्षिणो
त्तरपूर्वाणामितिभाष्यप्रयोगएव॥ तस्मात्समुदायस्यैवायंप्रतिषेधोनावयवानांइतिस्थितम्॥ अतएवसर्वनामसंज्ञायांतदंतविधि
सद्भावेद्वंद्वेचेतिज्ञापकमित्युक्तं॥ विभाषाजसि॥ जसीतिकार्यापेक्षयाधिकरणसप्तमी॥ जसाधारंयत्कार्यंशीभावाख्यंतत्रकर्त्तव्येद्वं
द्वेउक्तसंज्ञावास्यात्॥ वर्णाश्रमेतराः॥ शीभावंप्रत्येवेयंविभाषेतिव्याख्यातं॥ तेनअकच्नभवति॥ तस्मिन्कर्त्तव्येद्वंद्वेचेतिनित्यंनिषे
धात्॥ अतस्तत्रकप्रत्ययएवभवति॥ वर्णाश्रमेतरकाः॥ केनव्यवधानान्नेहशीभावः॥ अकच्चित्कृतेतुतन्मध्यपतितन्यायेनशीभावःस्या
देव॥ प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च॥ एतेजसःकार्यंप्रतिसर्वनामसंज्ञावास्युः॥ प्रथमेप्रथमाइत्यादिशेषंरामवत्॥ नेमेनेमाः॥
शेषंसर्ववत्॥ इहापिप्राग्वच्छीभावंप्रत्येवसंज्ञाविकल्पः। तेनप्रथमकाइत्यादावकज्न॥ अन्यथाप्रथमकेइतिस्यात्॥ उभयशब्दस्यतुने
यंविभाषाकिंतुनित्यासंज्ञेतिगणव्याख्याप्रसंगेनोपपादितं॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणिव्यवस्थायामसंज्ञायां॥ स्वमज्ञातिधनाख्या
यां॥ अंतरंबहिर्योगोपसंव्यानयोः॥ एषात्रिसूत्रीगणमध्येपिपठ्यतेसाचव्याख्याता तयायस्मिन्नेवोपाधौनित्यासंज्ञाप्राप्ता तत्रैवजसिविभा
षानयाविधीयते॥ पूर्वेपूर्वाइत्यादि॥ स्वस्वाआत्मीयाइत्यर्थः। आत्मानइतिवा॥ इहत्रिसूत्र्यांयद्वक्तव्यंतत्सर्वंगणव्याख्यावसरस्वोक्तं

सि·कौ· विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं॥ द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादि॥ एकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणाल्लिंगविशिष्टपरिभाषया वा॥
९४ द्वितीयस्यै द्वितीयायै इत्याद्यपि सिद्धं॥ एवं च विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामिति सूत्रं न कर्त्तव्यं भवति॥ अर्थवत्वात्॥ प्रतिपदोक्तत्वाच्च
द्वेस्तीयस्त्रेः संप्रसारणं चेत्यस्य मेव गृह्यते॥ तेनेह न प्रकारवचने जातीयर्॥ पटुजातीयाय॥ जातस्यंताच्छब न्धुनि॥ ब्राह्मणजातीयाय॥ मु-
खपार्श्वशब्दाभ्यां तसंताभ्यां गहादिभ्यश्चेति छः मुखतीयाय॥ पार्श्वतीयाय॥ तथा द्वितीयाय भागायेत्यत्रापि न भवति पूरणाद्भागे ती-
याद् न्निति स्वनिष्कृते यस्ये तिचेत्यकारलोपे च सति तीयस्य लाक्षणिकत्वादिति दिक्॥ इति सर्वनामसंज्ञाप्रकरणं॥ स्वरादिनिपातमव्ययं॥ स्व-
रादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः॥ प्राग्रीश्वरान्निपाताः इत्यारभ्याधिरीश्वरे इत्येतत्‌ पर्यंतं ये वक्ष्यंते ते निपाताः॥ नन्वेवं चादिष्वेव स्वराद-
योपि पठ्यंतां प्रकृतसूत्रं च त्यज्यतां॥ अव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यवह्रियतामिति चेन्न॥ चादीनां ह्यसत्ववाचिनामेव निपातसं-
ज्ञा॥ यथा लोधं नयंति पशुं मन्यमाना इत्यत्र सम्यगर्थस्य पशुशब्दस्य न तु सत्ववाचिनां॥ यथा पशून्तांश्चक्रे वायव्यानित्यादौ स्वरा-
दीनां तु सत्ववचनानामव्ययसंज्ञेष्यते॥ स्वस्ति वाचयति॥ स्वः पश्येति यथा॥ अथ प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चादयोसत्वे इति कु-
तो न सूत्रितं इति चेन्न॥ एवं हि सति निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत स्तो हि स्वरादिषु किमोत् दक्षि-
णादाजित्येकाचौ न स्तौ॥ केनू प्रभृतयस्तु कृतएकाचः॥ यदि तु चादिरेकाजनाङिति क्रियेत तदा चादीनामसत्ववचनत्वं विशेषणं न
लभ्येत॥ ततश्चास्यापत्यमिमं दन स्तस्य संबोधनमे अवेत्यत्र प्रगृह्यत्वं स्यात्॥ ननु चादयोसत्व इत्यत्रासत्व इति पाठ विशेषणं॥ तथा राम·
हि॥ चादय इति योगो विभज्यते॥ चादयो निपातसंज्ञाः स्युः॥ ततो सत्वे॥ इह शास्त्रे चादयोसत्वे ज्ञेयाः॥ ततश्च चादीनामसत्ववाचिनां ९४

पाठात् पर्युदासस्तेन एवेत्यादौ न दोषः ॥ एवं चोभेसंज्ञे न कर्त्तव्ये ॥ अव्ययं निपाताद् इति ॥ किंतु प्राग्रीश्वरान्निपाताद् इति वा अव्ययानीति वा सूत्र्यताम् ॥ ततः स्वरादीनि ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्याद्यव्ययीभावश्चेत्यंतं सूत्र्यतां ॥ ततश्चादयोऽसत्वे इत्यारभ्य यावदधीश्वरे वि भाषा कृञीति ॥ तत्र यस्मिन् प्रदेशे निपातग्रहणं तत्र चादिग्रहणमस्तु ॥ अव्ययप्रदेशेऽव्ययग्रहणं निपातग्रहणं वेति ॥ उच्यते ॥ अव्ययसंज्ञा विरहे त्वर्थसंज्ञा वललभ्यं वक्ष्यमाणं प्रयोजनं न सिद्ध्येत् ॥ निपातसंज्ञा विरहे तु शांतनवाचार्यप्रणीतस्य निपाता आद्युदात्ता इति फिट् सूत्रस्य विषयविभागो न लभ्येत ॥ अथ फिट्शिट्नबादिशब्दानामिव निपातशब्दस्याप्यन्यतरएवार्थाध्यवसायः ॥ तर्ह्यव्ययसंज्ञामा त्रेण निर्वाहः सुकर एवेत्यवधेयं ॥ महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञा विधानार्थं न व्येति विविधं विकारं न गच्छति ॥ सत्वधर्मान् लिंगसंख्याकारका दीन्न गृण्हातीति यावत् ॥ तेनोपसर्जनप्रतिषेधः सिद्धः ॥ अत्युच्चैसो ॥ अत्युच्चैस इति ॥ अतिक्रांतप्रधानत्वेन सत्वधर्मपरिग्रहान्नेहाव्ययसं ज्ञा ॥ ननु स्वरादिषूच्चैः शब्दः पठ्यते तत्र कथं तदंतस्य संज्ञेति चेन्न ॥ अन्वर्थसंज्ञयैव तदंतविधेरपि ज्ञापनात् ॥ अव्ययोपसर्जने प्रसंगाभावे न तन्निरत्यर्थायास्तस्यावैयर्थ्यापत्तेः ॥ तेन परमस्वः ॥ परमोच्चैरित्यादौ स्वरादिप्राधान्येऽव्ययत्वं सिद्धं ॥ अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वमा थर्वणे प्रणवविद्यायां श्रुतिरपि दर्शयति ॥ सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु ॥ वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति ॥ एतेषु य न्न व्येति किंतु सदृशमेकप्रकारं तदव्ययमिति योजना ॥ यद्वा यस्मान्न व्येति तस्मादव्ययमिति ॥ त्रिषु लिंगेषु सदृशं लिंगविशेषप्रतिपाद नेसामर्थ्याभावादिति भावः ॥ विभक्तिषु कारकेषु वचनेषु च एकत्वादिसंख्यासु अव्ययीभावस्य यद्यपि लिंगकारकसंख्यायोगोस्ति तथापि वचनादव्ययत्वम् ॥ अथ स्वरादयः ॥ स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः ॥ स्वर्गे ॥ द्यायेव यास्व जलधेर्जलेषु ॥ परलोके ॥ स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्येति ॥ अं

तरिति मध्ये अंतर्वाप्याश्चिरमनुचरः॥ प्रातरिति प्रत्यूषे प्रातः संध्यामुपासीत॥ एते त्रयोंतोदात्ताः इति काशिका॥ नन्वित्यंस्वः शब्दस्यस्वरितत्वात्॥ तथा च फिट्सूत्रम्॥ न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति॥ प्रयोगश्च॥ अंतरिक्षमथो स्वः यत्तु प्रातः शब्द आद्युदात्त इति कश्चित्॥ तन्न॥ प्रातरग्निं प्रातरिंद्रं हवामहे इत्यादावंतोदात्तस्यैव प्रसिद्धतरत्वात्॥ पुनरित्याद्युदात्तः प्रथमे विशेषे च॥ अप्रथमे॥ पुनरुक्तं॥ किंतु न ब्राह्मणाः पुण्याः॥ सनुतरित्यंतर्द्धाने॥ सनुतश्चोरो गच्छति उच्चैरिति महति॥ नीचैरित्यल्पे शनैरिति क्रियामांद्ये॥ ऋधगिति सत्ये वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये ऋते इति वर्जने॥ युगपदित्येककाले॥ आरादूरसमीपयोः॥ पृथगिति भिन्ने॥ एते सनुतप्रभृतयो नवांतोदात्ता इति काशिका॥ शनैश्चिरंतो अद्रिवः ऋधगित्था समर्त्यः॥ इत्यत्र तु शनैरृधक्शब्दावाद्युदात्तौ प्रयुज्येते॥ त्यसितिअनीतेन्हिम्भ्यो नागतेन्हि॥ दिवेति दिवसे॥ रात्राविति निशायमिति निशामुखे चिरमिति बहुकाले मनागिति ईषदर्थे ईषदित्यल्पे जोषमिति सुखमौनयोः॥ तूष्णीमिति मौने बहिस् अवस् इत्येतौ बाह्ये॥ समयेति समीपे मध्ये च ग्रामं समया निकषेत्यंतिके॥ विलंघ्य लंकां निकषा हनिष्यति स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे॥ स्वयंकृतं॥ वृथेति व्यर्थे॥ नक्तमिति रात्रौ॥ नञिति निषेधे हेताविति निमित्तार्थे॥ इद्धेति प्राकाश्ये॥ अद्धेति स्फुटावधारणयोः॥ तत्वातिशययोरित्येके॥ सामीति अर्द्धे जुगुप्सितयोः॥ एते त्यप्रभृतयः साम्यंता द्वाविंशतिरंतोदात्ता इति काशिका॥ दिवा चिन्तमः कृण्वंति वृथा सृजत्पथिभिः॥ नक्तं ददृशे कुह चिद्दिवेयुः॥ इत्यादौ तु आद्युदात्ताः प्रयुज्यंते॥ वत्॥ वत्प्रत्ययांतमव्ययसंज्ञं स्यात्॥ ब्राह्मणवत्॥ तेन तुल्यमित्यादिभिर्विहितो वतिरिह गृह्यते न तूपसर्गाद्धात्वर्थ इति विहितः स त्वार्थकत्वात्॥ यदुद्धतो निवतो यासिवप्सत्॥ सनेति नित्ये सनाजात इंद्रः॥ सनातनः॥ सनत् इदमपि नित्ये सनत्कुमारः॥ तिरसित्यं तर्द्धौ तिर्यगर्थे च तिरोहितः॥ तिरः काष्ठं कुरु॥ परिभूते नु लक्षणा॥ तिरस्कृतो रिरिति पथ्या॥ स्नेत्यादयस्तिरोंता आद्यु

दात्ता इतिकाशिका ।।सनाच्चहोतानव्यश्चसत्सि निरःपुरूविदश्वि नेत्यादौ त्वंत्तोदानं प्रयुज्यते।अंतरेत्यंतोदानोमध्येविनार्थे ।।त्वांमांचांतरा
कमंडलुः।। त्वामंतरातामरसायतास्ति।।अंतरेणेतिवर्जने।।अंतरेणहरिंनसुखं।।ज्योगितिकालभूयस्त्वेप्रश्नेशीघ्रार्थेसंप्रत्यर्थेच।।कमिति
वारिमूर्द्धनिंदासुखेषु।।वारिणिकंजंपद्मं मूर्द्धिकंजाः कचाः निंदायां कंदर्पःसुखेकंयुःशमिति सुखेशंकरःसहसेत्याकस्मिकाविमर्षयोः।।दि
वःप्रसूनंसहसापपात।।सहसाविदधीतनक्रियां।। स्वधेतिपितृदाने।। अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु भूषणेअलंकारः।।पर्या
प्तौ अलमस्यधनंबहु इत्यर्थः।।शक्तौअलंमल्लोमल्लायशक्तइत्यर्थः।। वारणेअलमतिप्रसंगेननिषेधेआलप्यालमिदंवभ्रोर्यत्सदाराननपाहर
त्।।नवक्तव्यमित्यर्थः।।वषडितिहविर्दाने विनेनि वर्जने।। नानेत्यनेकविनार्थयोः।। ।।नानाभूतंदेहभृतांसमाजं।।नानानारीर्निष्फलालो
कयात्रा।। स्वस्तीतिमंगले।।अन्यदित्यन्यार्थे।।देवदत्तआयातोन्यच्चयज्ञदत्तइति ।।अस्तीतिसत्तायां।। अस्तिपरलोकइतिमतिरस्यास्तिकः
उपांश्विति अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः क्षमेतिशांतौ।।क्षमाकरोतु भवान्।। विहायसेतिवियदर्थे।।विहायसारम्यमितोविभाति।। दोषेति रा
त्रौमृषामिथ्येत्येतौ वितथे।।मुधेतिव्यर्थे।।स्कातोसुनूकसुनः।। ङन्मकारसंध्यक्षरांतःअव्ययीभावश्चइदंगणसूत्रंत्रयम्।। अथाप्यायीस्य
त्रिसूत्र्यासमानार्थं वैयर्थ्यंतूद्दिश्यते।।पुरेति अविरतेचिरातीतेभविष्यदासन्नेच।। पुराधीतेअविरतमपाठीदित्यर्थः।।पुरिलुङ्चेतिलट्।।
चिरातीते। पुरापिनवंपुराणं।।पुरेदमूर्द्धंभवतीतिवेधसःसमनंतरंभविष्यतीत्यर्थः स्यात्प्रबंधेचिरातीतेनिकटागामिकेपुरेत्यमरः।।मि
थोइतिरहःसहार्थयोः ।।मन्त्रयंतेमिथोमिथसित्यपिपूर्ववत्।।प्रायसितिबहुकाल्येमुहुसितिपुनरर्थे।।प्रवाहुकमितिसमकालेयुगर्थेच।।
केचित्तुप्रवाहिकेतिपठंति।। आर्यहलमितिवलात्कारे शाकटायनस्त्वाह।।आर्येतिप्रतिबंधेहलमितिप्रतिषेधविवादयोरिति।।आमी

प्रा·कौ· नरिति मध्ये अंतर्वाष्पश्चिरमनुचरः॥ प्रातरिति प्रत्यूषे प्रातः संध्यामुपासीत॥ एते त्रयोंतोदात्ताः इति काशिका॥ नन्वित्यंस्वः शब्दस्य स्वरि
९५ तत्वात्॥ तथा च फिट्सूत्रम्॥ न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति॥ प्रयोगश्च॥ अंतरिक्षमथो स्वः॥ यत्तु प्रातःशब्द आद्युदात्त इति कश्चित्॥ तन्न॥ प्रात
रग्निं प्रातरिंद्रं हवामहे इत्यादावंतोदात्तस्यैव प्रसिद्धतरत्वात्॥ पुनरित्याद्युदात्तः प्रथमे विशेषे च॥ अप्रथमे॥ पुनरुक्तं॥ किंपुनर्ब्राह्मणाः
पुण्याः॥ सनुतरित्यंतर्द्धाने॥ सनुतश्चोरो गच्छति॥ उच्चैरिति महति॥ नीचैरित्यल्पे॥ शनैरिति क्रियामांद्ये॥ ऋधगिति सत्ये वियोग शीघ्र सामी
प्यलाघवेष्वित्यन्ये॥ ऋते इति वर्जने॥ युगपदित्येककाले॥ आराद्दूरसमीपयोः॥ पृथगिति भिन्ने॥ एते सनुतप्रभृतयो नवांतोदात्ता इति काशि
का॥ शनैश्चियंतो अद्रिवः॥ ऋधगित्वा समर्त्यः॥ इत्यत्र तु शनैर्ऋधक्शब्दावाद्युदात्तौ प्रयुज्येते॥ ह्य इति अतीतेन्हि श्वो नागतेन्हि॥ दिवेति दि
वसे॥ रात्राविति निशि॥ सायमिति निशामुखे॥ चिरमिति बहुकाले॥ मनागिति ईषदर्थे॥ ईषदित्यल्पे॥ जोषमिति सुखमौनयोः॥ तूष्णीमिति मौने॥ बहिस् अ
वस् इत्येतौ बाह्ये॥ समयेति समीपे मध्ये च॥ ग्रामं समया॥ निकषेत्यंतिके॥ विलंघ्य लंकां निकषा हनिष्यति॥ स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे॥ स्वयंकृतं॥ वृथेति
व्यर्थे॥ नक्तमिति रात्रौ॥ नञिति निषेधे॥ हेताविति निमित्तार्थे॥ इद्धेति प्राकाश्ये॥ अद्धेति स्फुटावधारणयोः॥ तत्वातिशययोरित्येके॥ सामीत्य
र्द्धजुगुप्सितयोः॥ एते त्वद्धप्रभृतयः साम्यंता द्वाविंशतिरंतोदात्ता इति काशिका॥ दिवा चिन्नमः कृण्वंति॥ वृथा सृजत्पथिभिः॥ नक्तं ददृशे कुह चि
द्विदेयुः॥ इत्यादौ तु आद्युदात्ताः प्रयुज्यंते॥ वत्॥ वत्प्रत्ययांतमव्ययसंज्ञं स्यात्॥ ब्राह्मणवत्॥ तेन तुल्यमित्यादिभिर्विहितो वतिरिह गृह्यते॥ नतू
पसर्गाद्धात्वर्थे इति विहितः॥ सत्वार्थकत्वात्॥ यद्दुहृतो निवतो यासिवप्सत्॥ सनेति नित्ये॥ सनाजात इंद्रः॥ सनातनः॥ सनत् इदमपि नित्ये॥ स राम
नत्कुमारः॥ तिरसित्यंतर्द्धौ तिर्यगर्थे च॥ तिरोहितः॥ तिरः काष्ठं कुरु॥ परिभूते तु लक्षणा॥ तिरस्कृतो रिरिति यथा॥ सनेत्यादयस्तिरोंता आद्यु ९५

दात्ता इतिकाशिका ।। मनाक्चहोतानव्यश्वसत्सि निरःपुरुचिदश्वि नेत्यादौ त्वंत्तोदानं प्रयुज्यते।अंतरेत्यंतोदानोम ध्येविनार्थे।।त्वांमाचांतरा
कमंडलुः।। त्वामंतरा तामरसायताक्षि।। अंतरेणेति वर्जने।। अंतरेण हरिं नसुखं।।ज्योगिति काल भूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे सप्तम्यर्थे च।। कमिति
वारिमूर्द्धनिंदासुखेषु।।वारिणिकंजंपद्मं मूर्द्धिकंजाः कचाः निंदायां कंदर्पः सुखेकंयुः शमिति सुखेशंकरः सहसेत्याकस्मिकाविमर्षयोः।। दि
वःप्रसूनेसहसापपात।।सहसाविदधीतनक्रियां।। स्वधेति पितृदाने।। अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु भूषणे अलंकारः।।पर्या
प्तौ अलमस्यधनंवहु इत्यर्थः।।शक्तौ अलंमल्लोमल्लाय शक्त इत्यर्थः।। वारणे अलमतिप्रसंगेन निषेधे आलप्यालमिदंवभ्रोर्यत्सदारानपाहर
त्।।नवक्तव्यमित्यर्थः।। वषडिति हविर्दाने विनेति वर्जने।। नानेत्यनेकतिनार्थयोः।। ।। नाना भूतंदेहभृतांसमाजं ।। नाना नारीर्निष्फलालो
कयात्रा।। स्वस्तीतिमंगले।। अन्यदित्यन्यार्थे।।देवदत्त आयातोन्यच्चयज्ञदत्त इति ।।अस्तीति सत्तायां।। अस्ति परलोक इति मतिरस्यास्तिकः
उपांश्विति अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः क्षमेति क्षांतौ।। क्षमा करोतु भवान्।। विहायसेति वियदर्थे।।विहायसा रम्यमितो विभाति।। दोषेति रा
त्रौ मृषामिथ्येत्येतौ वितथे।।मुधेति व्यर्थे।। गत्का तोसुन्कसुनः।। कृन्मकारसंध्यक्षरांतः अव्ययीभावश्च इदं गणसूत्रत्रयम्।। अष्टाध्यायीस्थ
त्रिसूत्र्यासमानार्थ वैयर्थ्यं तूद्दिष्यते।। पुरेति अविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च।। पुराधीते अविरतमपाठीदित्यर्थः।।पुरि लुङ् चेति लट्।।
चिरातीते। पुरापि नवं पुराणं।।पुरेदमूर्द्धं भवतीति वेधस्तमनंतरं भविष्यतीत्यर्थः स्यात् प्रबंधे चिरातीते निकटागामिके पुरेत्यमरः।। मि
थो इति रहः सहार्थयोः।। मन्त्रयंते मिथो मिथ इत्यपि पूर्ववत्।।प्रायसिति बहुकाल्ये मुहुरिति पुनरर्थे।। प्रवाहुकमिति समकाले युर्ध्वार्थे च।।प्र
केचित्तु प्रवाहिकेति पठंति।। आर्यहलमिति वलात्कारे शाकटायनस्त्वाह।। आर्येति प्रतिबंधे हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिति।।आमी

स्यामिति पोनःपुन्ये साकं सार्द्धमित्येतौ सहार्थे नमसितिनतौ हिरुगिति वर्जने धिगिति निंदाभर्त्सनयोः॥ तसिलादिस्तद्धितएधाच्पर्यंतः॥
शस्तसी कृत्वसुच्॥ सुच् आस्थालौ च्व्यर्थाश्चेति॥ तसिलादिरित्यादेरयमर्थः॥ पंचम्यास्तसिलित्यारभ्य एधाच्चेत्येतदंतैः सूत्रैरुक्ता
स्तद्धितास्तदंताः स्वरादिषु बोद्धव्याः॥ तथा बह्वल्पार्थाच्छस्॥ प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सु
च्॥ इण आसिरित्युणादिसूत्रेण आसिप्रत्ययो विहितः॥ अपादित्युदाहरणं॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छंदसि संपद्यकर्त्तरि च्विः विभाषासा
तिकार्त्स्न्ये देये त्राच॥ एतदंता अपि ग्राह्याः॥ अम् इति अमुच्छंदसीति विहितः आमित्यंगीकारे आम् कुर्मः किमेत्तिङव्ययघादाम्॥
कास्प्रत्ययादाममंत्रे लिटीत्यत्रेति केचित्॥ प्रतामिति ग्लानौ॥ प्रशानितिसमानार्थे॥ प्रशान् देवदत्तो यज्ञदत्तेन प्रतानिति विस्तारे॥ मा
इति निषेधे मा भवतु मा भविष्यति॥ माङिति निषेधाशंकयोः माकार्षीत्॥ अस्य पापं मा भूदिति॥ आकृतिगणश्चायं॥ तेनान्येपि ग्राह्याः॥ तु
यथा आमिति शेषे अल्पे च कामिति स्वाच्छंद्ये प्रकाममित्यतिशये॥ भूय इति पुनरर्थे सांप्रतमिति न्याय्ये परमिति किंत्वर्थे गुणवानपि परं मद्
कारी साक्षादिति प्रत्यक्षे साचीति तिर्यगर्थे सत्यमित्यर्द्धांगीकारे मन्वितिशेषे॥ आम्वितिच॥ संवदिति वर्षे॥ अवश्यमिति निश्चये सपदिशीघ्रे
बलवदित्यतिशये बलवदपि शिक्षितानां प्रादुस् आविस् इति प्रकाशे अनिशं नित्यं नित्यदा सदा॥ अजस्रं संततम्॥ एते सातत्ये उषेति रात्रेः उषा
तनो वायुः॥ रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे॥ ओमिति ब्रह्मवाची भूर्भुवरिति पृथिव्यंतरिक्षलोकयोः भूर्लोकः भुवर्लोकः॥ झटिति झगिति तरसा इति
शीघ्रे॥ स्राक् द्रुतं शीघ्रं क्षिप्रमिति च॥ अतीवेत्यतिशये सुष्ठु इति प्रशंसायाम्॥ कु इति कुत्सितेषदर्थयोः॥ कापथः कवोष्णम्॥ अंजसेति न
त्वरीघ्रार्थयोः अ इति वहिरर्थे मिथुरिति ह्यावित्यर्थे॥ मिथुर्मन्त्रयेते॥ विष्वगिति समंतात् भावे भाजगिति शीघ्रे॥ भाजक्पचति॥ अन्वक् इ

सानुकूल्ये॥ चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः॥ आद्यशब्दाच्चिरं चिरेण चिरादिति गृह्यते॥ अस्तमिति विनाशे॥ आनुषगित्यानुपूर्व्ये॥
आनुषक् प्रविशतीह बंधुना॥ अनुमाने नुषगिति शाकटायनः॥ आनुषदिति दान्तं केचित्॥ अम्नस् इति शीघ्रसाम्प्रतिकयोः॥ अम्नरेवेति रेफो
ऽप्यस्त्याम्नेयि इति युक्तार्थे वरमिति हि ईषदुत्कर्षे दुष्टु निकृष्टार्थे बलादिति हठार्थे॥ शु इति पूजायां॥ शुनासीरः। स्समेति स्सांतौ॥ अर्वागित्यर्वाची
ने। शुदि शुक्लपक्षे वदि कृष्णपक्षे इति स्वरादिः॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥ तद्धितांतः शब्दोऽव्ययं स्यात्॥ यस्मात्सर्वा वचनत्रयात्मिका विभक्ति
र्नोत्पद्यते किं त्वेकवचनम्॥ ततः तत्र तद्धित इति किम्॥ एकः द्वौ बहवः असर्वविभक्तिरिति किम्॥ औपगवः॥ ननु गोदौ वरणा इत्यादावति
व्याप्तिः नच लुब्योगाप्रख्यानात् योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यादिति पठतः सूत्रकृतो मते नैते तद्धितांता इति वाच्यम् एवमपि पंचैव पंचकाः
शकुनयः उभयोर्मणिः पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तेः दुर्वारत्वादिति चेत्॥ अत्राह वार्त्तिककारः सिद्धं तु पाठात्॥ तसिलादयः
प्राक्पाशपः शसप्रभृतयः॥ प्राक्समासांतेभ्यः मांतः कृत्वोर्थाः॥ तसिवती नानाञाविति॥ नच इवे प्रतिकृतावित्यधिकारे प्रत्नपूर्वविश्वेमा
त्थाल्छंदसि इति विधानात् तदंतस्यासंग्रह इति वाच्यम्॥ प्रकारवचने थालिति प्रकरण एव प्रत्नादिभ्य इवे स्थाल्छंदसि॥ प्रकारवचने इ
दमस्थमुरिति पठितुं शक्यत्वात् स्वरादिगणे आस्थाल्लाविधिपाठेन सिद्धत्वाच्च॥ मान्त इति॥ आम् अम् चेत्यर्थः॥ तसिप्रतियोगे पंचम्यास्त
सिः॥ तेनैकदिक् नसिश्चेति द्वावपि गृह्येते स्यादेतत्॥ सूत्रमते कथमुक्तिसंभवः यावता कर्मणि द्वितीयाद्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यादी
नां स्वादिवाक्ये नैकवाक्यतापत्तेः अव्ययेभ्यः स्वादीनां प्राप्तिरेव नास्ति॥ अव्ययादाप्सुप इति ज्ञापके न तु सर्वा विभक्तयः उच्यन्ते। अव्यये
भ्यः सप्तानामपि विभक्तीनां त्रीण्यपि वचनानि तथा सप्तानामपि एकवचनान्येव अथवा प्रथमाया एव वचनत्रयम्॥ यद्वा प्रथमाया एकवचन

प्र·कौ मेवेतिपक्षश्चतुर्थः यद्यपिग्रंथेषुलभ्यते तथापिप्रथमैकवचनमात्रमेवेतिचतुर्थपक्षएवक्षोदक्षमः॥ तमेवगृहीत्वासूत्रस्याप्युक्तिसंभवोऽस्य
९७ ष्टः इतरस्तुपक्षत्रिकमभ्युच्चयवादमात्रेणोपन्यस्यतेनतुतात्विकम्॥ तथाहि॥ यदिकर्मणिद्वितीयैव अभिहितेप्रथमैव॥ एकत्वेएकवचनमि
वेत्यादिरर्थनियमः॥ यद्वाद्वितीयाकर्मण्येवेत्यादिःप्रकृतार्थापेक्षोविभक्तिनियमः॥ यद्वाएकवाक्यत्वेसामान्यापेक्षवचनविभक्तिनियमेऽ
पिवाअव्ययादाप्सुपइतिसामान्यापेक्षज्ञापकात्सिद्धिभक्तिसिद्धिस्तदाअविशेषात्सप्तानामपिविभक्तीनांत्रीण्यपिवचनानीतिपक्षोलभ्यतेय
दातुद्वित्वेद्विवचनमितिसूत्रयित्वाएकवचनमित्येवपृथक्सूत्र्यते॥ तदन्यथानुपपत्त्याचकर्मण्येवद्वितीयानकरणादौद्वित्वबहुत्वयोरेवद्विवच
नबहुवचनेनत्वेकत्वइत्यादिक्रमेणसजातीयापेक्षोनियमः ततस्त्वाव्ययेभ्यःसकलविभक्तिप्राप्तावेकवचनमित्यनेननियमःक्रियतेऽथैकव
वचनंचान्यत्त्वप्राप्नोतितत्रैकवचनमेवेति यद्वासामान्यापेक्षनियमाश्रयणादव्ययादप्राप्तावेकवचनमितिसूत्रंक्रियतेतस्यचङ्याप्प्रातिप
दिकादित्यनेनैकवाक्यतातथाचङ्यावादिभ्यःकर्मादिष्वेकवचनंसिद्धमेवेति॥ एतत्सूत्रबलादव्ययेभ्यएवभवतितिङन्तात्तुनभवति।एकवच
नमित्यस्याप्राप्तप्रापणार्थत्वेपिङ्याप्सूत्रेणैकवाक्यत्वात्॥ प्रदेशांतरेपाठसामर्थ्याच्चस्वातंत्र्येणापिङ्याप्सूत्रंविधायकमितिद्वित्वेद्विव
चनमित्यादेर्नियामकत्वंसंगच्छते॥ तदाव्ययेभ्यःसर्वाण्येकवचनानीति॥ द्वितीयःपक्षोलभ्यते॥ यदातुद्वितीयाकर्मण्येवेत्यादिःसा
मान्यापेक्षःप्रत्ययनियमः॥अव्ययेभ्यस्तुप्रथमैवप्रथमाप्रातिपदिकार्थएवेतिनियमेनहिकर्माद्याधिक्यस्थलएवसानिवार्यतेऽथैकयो
रितितुयथान्यासमेवतत्रचैकवचनंनसंख्यांतरेइतिसजातीयापेक्षप्रत्ययनियमपक्षस्तदानिःसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यःप्रथमायाःवचनत्रय राम
मपिभवतीतितृतीयःपक्षोलभ्यतेत्रिष्वप्यमीषुपक्षेषुपचतिकल्पंपचतीरूपमित्यादौदोषः॥तत्रहिप्रथमैकवचनमात्रमिष्यतेउक्तपक्ष ९७

त्रयेप्यधिकं प्राप्नोति॥ तस्मात् द्वितीयपक्षरीत्या सकलैकवचनानि प्राप्येकवचनमित्येकत्वस्याविवक्षितत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाभा
वात् प्रथमैकवचनमेव कर्त्तव्यमिति सिद्धांतः एवंच सत्यपि सूत्रस्योक्तिसंभवे पचति रूपमित्यादावतिव्याप्तिभयात् परिगणनमेव क
र्त्तव्यं सूत्रं तु न कर्त्तव्यमिति स्थितम्॥ कृन्मेजंतः॥ कृद्यो मांत एजंतश्च तदंतमव्ययसंज्ञं स्यात्॥ स्वादुंकारं भुंक्ते॥ वक्षे रायः॥ तुमर्थे सेइति
वचेः सेप्रत्यये रूपं॥ नन्वेवं कारं पांचकारेत्यामंतस्य न प्राप्नोति॥ अत्रातिङ्भावितया लिटः कृत्वेपि मान्तत्वाभावात्॥ सत्यम्॥ स्वरादिष्वामिति
पाठात् सिद्धं यद्यपि तत्र तद्धितस्यैव ग्रहणं तर्हि कृदंतत्वादुत्पन्नानामपि सुपामाम इति लुग् भविष्यति॥ तत्र हि लेरिति नानुवर्त्तते॥ नन्वे
वं तरवादेरप्युपपत्तिः॥ अपरिसमाप्तार्थतया तरवाद्युत्पत्तेरेवाभावात्॥ अपरिसमाप्तार्थत्वं च संख्याकर्त्रादिविषयकोत्थिताकांक्षत्वं
अत एवानुप्रयोगः प्रार्थ्यते॥ आमंतार्थगतप्रकर्षादिप्रतीतिस्तु अनुप्रयोगादुत्पन्नेन तरवादिना भविष्यति॥ अत एव सूचितं कृञ्चानुप्रयुज्यत इ
ति अनुशब्दो हि वृद्धिं तस्याविभी तस्य च प्रयोगनिवृत्तय इति वक्ष्यते॥ यद्वा पूर्वसूत्रोक्तनिष्कर्षरीत्या आमंतात् सोरेवोत्पत्तौ हल्ङ्याप्
लोपो भविष्यति अस्तु वा कृदंतं यन्मेजंते भूतिवा क्यार्थः॥ आमं नहि प्रत्ययलक्षणेन कृदंतं श्रूयते च मान्तं॥ नन्वेवं प्रतामौ प्रतामः लवमाचक्षणो
णो लौ मित्यादावतिप्रसंग इति वाच्यम् स्वरादिषु प्रशान् शब्दस्य पाठेन धातोः प्रत्ययलक्षणे न कृदंतत्वमुपजीव्याव्ययसंज्ञा न भवतीति ज्ञा
पितत्वात्॥ न च मो नो धातोरिति नत्वे कृते नैतन्मांतमिति किं कथं ज्ञापकेति वाच्यं नत्वस्यासिद्धत्वात्॥ न च शान् तेजन इत्यस्यार्थांतररत्ति
त्वे शानयतीत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थं चुरादित्वस्वीकारेण नित्यसंनंतत्वाभावात्तस्यैवापं स्वरादिषु पाठ इति वाच्यम्॥ अनभिधानात् तस्मा
त् क्विपोनुत्पत्तेः॥ अत्र च ज्ञापकत्ववर्णनपरं भाष्यमेव प्रमाणं॥ अव्ययमित्यन्वर्थसंज्ञाबलादसत्वार्थस्य साम्यवाचिन एव प्रशान्शब्द

शा·कौ· स्यतत्रग्रहणंनतुशांतिमहूाचकस्य तेनप्रशामौप्रशामइत्युदाहरणंनविरुध्यते॥स्वस्रादीनांतुसत्ववाच्चिनामपिपाठसामर्थ्याद्व्यर्थत्वेमि
९८ तिविशेषः॥अंतग्रहणसामर्थ्यान्नित्ययोगेबहुव्रीहिराश्रीयते॥तेनौपदेशिकएज्जगृह्यतेनेह आधयेच्चिकीर्षवोकुंभकारेभ्यः॥वस्तुतस्त्वं
तग्रहणंव्यर्थं॥लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैवातिप्रसंगभंगात्॥ननुवर्णग्रहणेइयंपरिभाषानप्रवर्त्तते अन्यथैचोयवायावइत्यादावतिप्रसं
गादितिचेन्न॥एवमपिवहिरंगपरिभाषयासन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येतिपरिभाषयावेष्टसिद्धेः॥अयंमत्रार्थः॥सन्निपा
तः॥संश्लेषः तन्निमित्तोयोविधिःसतद्विघातस्यानिमित्तं॥तंसन्निपातंयोविहंतिसतद्विघातस्तस्येत्यर्थः।एवंचसुप्सन्निपातलक्षणस्य
घेर्ङितीतिगुणस्यावहृस्वत्वनस्य हृस्वादित्येत्वस्य वाव्ययसंज्ञांप्रतिनिमित्तत्वंनेत्यवधेयम्॥ तथापरिभाषायाः प्रयोजनांतराण्यपि संतिदि
ङ्मात्रंतूच्यते॥श्रीपंकुलंतस्मैश्रीपायेत्यत्रातोलोपोनभवति॥तथाअगव्यीत्॥अनाव्यीत् यस्यहलइतिलोपोन॥ तथातिजरंकुलं॥अतिजं
रेणअतिजरैः अतिजरादित्यत्र अम् इन ऐस् आत् इत्येतेषु अकारमुपजीव्य कृतेषुसत्सु जरसादेशोनभवतीत्यादि॥ अनित्याचेयंपरिपरि
भाषाकष्टायक्रमणेन यासयोरित्यादिज्ञापकात्॥तेनाग्निमानित्यत्रहृस्वनुड्भ्यांमतुविति अंतोदात्ताज्ञस्वानात् परस्यमतुपउदात्तत्वेकृते
शेषनिघातेनपूकृतेरनुदात्तत्वंभवत्येवेतिदिक्॥गोग्लौनौरित्यत्रानेनेदंसूत्रंप्रवर्त्तते ॥उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्॥व्युत्पत्तिपक्षेपिविरभ्य यः
मित्युणादिसूत्रेणडौडोप्रत्ययांताव्ययंतएवाव्ययमितिनियमस्यकृतत्वात्॥क्त्वा तोसुनकसुनः॥एतदंतमव्ययंस्यात्॥कृत्वा पुरासूर्य
स्योदेतोः।पुरावत्सानामपाकर्त्तोः॥भावलक्षणेस्थेण् कृत्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्॥पुराक्रूरस्यविसृपोविरप्शिन्॥पुराजत्रुभ्यः राम
आतृदः॥सृपितृदोः कसुन्निति कसुन्॥ अव्ययीभावश्च॥ अयमव्ययसंज्ञः स्यात्॥ विषयपरिगणनं कर्त्तव्यम्॥लुकिमुखस्वरोपचारयो ९८

निवृत्तौ चेति। उपाग्नि प्रत्यग्नि अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक्॥ उपाग्नि मुखः प्रत्यग्नि मुखः॥ मुखं स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नाव्ययदिक्
शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इति प्रतिषेधः॥ तथा च बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति॥ पूर्वपदं च समासस्वरेणान्तोदा
त्तम्॥ निमर्गस्यानिकस्य सकारस्योपचार इति प्राचां संज्ञा॥ तन्निवृत्तौ यथा॥ उपपयः कारः उपपयः कामः इहातः कृकमीति प्राप्तं सत्वमन
व्ययस्येति पर्युदस्यते॥ इह मुखस्वरनिवृत्तिरेव मुख्यं प्रयोजनम्॥ लुक् तु नाव्ययीभावादत इति विशेषप्रतिषेधात् सिद्धः। उपचारनिवृ
त्तिरपि न प्रयोजनम्॥ अतः कृकमीत्यत्रानुत्तरपदस्थस्येत्यनुवृत्त्यैव तत्सिद्धेः॥ परिगणनं किम्॥ उपाग्न्यधीयान॥ परांगवद्भावेन षाष्ठमामंत्रि
तस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्॥ तत्र ह्यव्ययानां प्रतिषेध उपसंख्यातः उच्चैरधीयानेत्यादौ मा भूदिति॥ तथोपाग्निकमित्यादौ अव्ययसर्वनाम्ना
मित्यकच् न॥ उपकुंभंमन्यः खित्यनव्ययस्येत्यनुवर्तमाने रुहिषेति मुम् प्रतिषेधेन॥ उपकुंभीभूतः॥ अस्य च्वावित्यस्योपसंख्यानिकः
प्रतिषेधो न भवति॥ वृत्तान्तस्त्विदं सूत्रं न कर्तव्यम्॥ लुक् उपचारनिवृत्तेश्चान्यथोपपत्तेरुक्तत्वात्॥ मुखस्वरनिवृत्तिः परमवशिष्यते॥ तत्र
केचिदाहुः मुखस्वरोऽत्रेष्यत एव॥ यदि चावत् प्रयोजनं स्यात् तत्रैवायं ब्रूयान्नाव्ययीभावाच्चेति इति भाष्यस्वरसादिति॥ अन्ये तु अनव्यय
मव्ययं भवतीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेव मुखस्वरनिवृत्तिर्भविष्यतीति स्यादेतत्॥ स्वरादित्वेनैव सिद्धत्वात् तद्धितश्चेत्यादि चतुःसूत्री व्यर्था॥
तत्र हि तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्त इत्यादिनाच्छ्रयार्थश्चेत्यन्तेन आसि मौणादिकं वर्जयित्वा तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यस्यार्थः संगृह्य
ते कृन्मकारसंध्यक्षरान्त इत्यनेन कृन्मेजन्त इत्यस्यार्थः संगृह्यते॥ क्त्वातोसुन्कसुनो व्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यत इति
॥ अत्राहुः॥ पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं॥ तेन प्रागुक्तं लुङ् मुखस्वरोपचारा इति परिगणनं लभ्यते॥ न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययप्रतिषेधे-

तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वक्ष्यमाणं च लभ्यत इति। चस्कतस्कमास्कचतुःसूत्री॥ अव्ययीभावश्चेति तु गणेपि मास्क उक्तरीत्यान्वर्थसंज्ञै
यैव सिद्धेः तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इत्येव लाघवात् पठ्यतामिति युक्तः पंथाः॥ शि सर्वनामस्थानम्॥ शि इत्येतत् सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यात्॥
वारीणि सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः॥ यदि तु प्रदेशेष्वेव शौ चेत्याद्युच्येत तर्हि सुटि न स्यात्॥ अथ शिसुटोरित्युच्येत तर्हि नपुंसकसु
टोपि ग्रहणं स्यात्॥ शिग्रहणं तु शसर्थं स्यात्॥ तस्मात् संज्ञा तावत् प्रणेया महासंज्ञाकरणं तु पूर्वाचार्यानुरोधात्॥ सुडनपुंसकस्य॥ सुडिति
प्रत्याहारः॥ नपुंसकभिन्नस्य स्वादिपंचवचनानि उक्तसंज्ञानि स्युः॥ राजा॥ राजानौ॥ राजान इत्यादि॥ प्राग्वद्दीर्घः॥ अनपुंसकस्येति किम्॥ साम
नी॥ विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावे दीर्घो न भवति॥ अनपुंसकस्येति पर्युदासस्तेनास्य सूत्रस्य स्त्रीपुंसयोरेव प्रवृत्तिरिति नपुंसके न विधिर्ना
पि प्रतिषेधः॥ ते एव नानि स्युः इतीत्यत्र पूर्वसूत्रेण प्राप्ता संज्ञा भवत्येव प्रसज्यप्रतिषेधे तु सापि निषिध्येत यद्यप्यनंतरस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो
वेति समाधातुं शक्यते तथापि असमर्थसमासो वाक्यभेदश्चेति गौरवं स्यादेव॥ यद्वा सुट् स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये नपुंसकस्येति सूत्रयतः
प्रसज्यप्रतिषेध एव संमतः॥ गौरवं च प्रामाणिकं॥ एतेन हि केचिन्नञ्समासा असामर्थ्येपि साधव इति ज्ञाप्यते॥ तेनाश्राद्धभोजी ब्राह्मण
इत्यादि सिद्धं भवति॥ नवेति विभाषा॥ इति शब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते॥ स च पदार्थविपर्यासकृत्॥ तेनार्थ एवेह संज्ञी संज्ञा च
॥निषेधविकल्पयोर्विकल्पसंज्ञा स्यात्॥ न च तयोरपदार्थतया नान्वयप्रसंगः॥ एतत्सूत्रारंभसामर्थ्यादेव विधिवाक्येषु विकल्पस्य च वि
पदस्य लाक्षणिकत्वात्॥ उभयत्र विभाषार्थं चेदं सूत्रं॥ प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोगः॥ तथा हि॥ विभाषोपपदेन प्रतीय
माने इति प्राप्तविभाषा॥ नत्रस्वरितञित इत्यादिना नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषाश्रुत्या पक्षे तन्निवृत्तिमात्रं क्रियते पक्षे भवतीति त्वनुवादः

॥ तथाविभाषोर्णोरित्यप्राप्तविभाषा ॥ और्णुवीत्यत्रपरत्वात् सार्वधातुकमपिदितिनित्यङित्वाभ्युपगमात् ॥ तत्रऊर्णवितेत्यादावभावांशस्य
स्थितत्वाद्भावांशमात्रपरता ॥ विभाषाश्वेरित्युभयत्र विभाषायांतु यदि विधिमुखेनप्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव विकल्पः स्यात् ॥ कित्सु तु यजादि
त्वान्नित्यमेव स्यात् ॥ अथप्रतिषेधमुखेनप्रवृत्तिस्तर्हि कित्स्वेवविकल्पः स्यान्नतुपित्सु ॥ नचपित्सु विधिमुखेनकित्सुनिषेधमुखेनेत्युभयथापिप्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् ॥ वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदापत्तेः संज्ञाकरणेतुसतिश्चतत्रमान्तुरोधेननेतिनिषेधः प्रथमंकित्सुप्रवर्त्ततेततः
किद्किद्रूपेसर्वस्मिन् लिटि ऐकरूप्यंप्रापितेसतिपक्षेभवतीत्यैकरूप्येणविधिमुखेनैवविकल्पः प्रवर्तते ॥ आकृतौपदार्थेसमुदायेसकृल्ल
क्षणंप्रवर्त्ततइति दर्शनेइदंसूत्रमारभ्यते ॥ यदातुप्रतिलक्ष्यं विभाषाश्वेरित्येतद्भिद्यते ॥ तदाक्वचिद्विधिमुखेनक्वचिन्निषेधमुखेनप्रवृत्तेः
संभवान्नेदंसूत्रमारंभणीयम् ॥ तथाचवार्तिकं ॥ अशिष्योवाविदितत्वादिति ॥ वस्तुतस्त्वाकृतिपक्षेपिप्रदेशेष्वेव नवा श्वेरित्यादिघटितत्वेदं
सूत्रंमत्याख्यातुंशक्यं ॥ युक्तंचैतत् ॥ अन्यथान्यार्थमप्यारब्धासंज्ञाविभाषोर्णोरित्यत्रप्रवर्त्तेत ॥ प्रतिषेधाश्च बलीयांसोभवंतीति और्णुवी
त्यत्रापिसार्वधातुकमपिदित्यस्यनिषेधेस्ततोविकल्पश्चस्यात् ॥ नन्वारभ्यमाणेसूत्रेनवेत्य खंड तयातस्यार्थोनिषेधएव संज्ञी किंनस्यादि
तिचेन्न ॥ तथासतिनबहुव्रीहावित्यनेनैवसिद्धौ विभाषादिक्समासइत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ इतीतिकिम् ॥ दुसंज्ञावत्स्वरूपमितिवचना
च्छब्दस्यसंज्ञामाभूत् ॥ तथाहिसतिविभाषाश्वेरित्यस्यनवाशब्दः श्वयतेरादेशइत्यर्थःस्यात् इतिशब्देतुसत्यर्थः संज्ञीतिलभ्यते ॥ त
थाहि ॥ लोकेत्यर्थप्रधानःशब्दः गौरित्ययमाहेत्यादौतुशब्दस्वरूपपरः संपद्यते ॥ व्याकरणेतुस्वंरूपमितिपरिभाषणात् स्वरूपपरत्वं ओत्सु
र्गिकंइतिशब्दसमभिव्याहारेत्वर्थपरतेतिविशेषः ॥ अर्थस्यैवसंज्ञात्वमपिनतुविभाषाशब्दस्येत्युक्तं ॥ तेनहृक्रोरन्यतरस्यामिसाद्यवप्येवं

रूप्योच्चारो बोध्यः॥ एतत्प्रसंगेन त्रिविधा अपि विभाषाः प्रायेण भाष्ये विवेचिताः॥ तत्राप्राप्तविभाषामध्ये ग्रो यङि॰ अचि विभाषेति पठितं॥ ॥ अत्र वदंति॥ अप्राप्तविभाषेयमिति सत्यं किंतु त्रिसंशयाद् इत्युपक्रम्य प्राप्ते प्राप्ते उभयत्र वेत्येवं रूपकोटित्रयप्रकारकसंशयविषयीभूतानामेवव्युत्पाद्यमानत्वाद्यापि कोटित्रयस्योक्तिसंभवो वक्तव्यः॥ स च दुर्वचः॥ तथाहि॥ निजेगिल्यत इत्यत्र ग्रो यङीति नित्यं लत्वं विभाषापक्षस्तत्र प्राप्तिरेव नास्ति गिलति गिरति इत्यादौ तु विभाषा॥ ग्रो यङीत्यस्य तु प्राप्तिरेव नास्ति ततः कुतः प्राप्तविभाषापक्षः॥ अथोच्येत॥ अचि विभाषेत्यत्र यङीत्यनुवर्त्य यङ्॰निमित्तस्य रेफस्याचि अनंतरे बा लत्वमिति व्याख्यानादस्त्येवोक्तिसंभव इति तन्न॥ निजेगिरय अच् इति स्थिते हि ग्रो यङीति प्रवर्तते॥ न चास्यामवस्थायां विभाषायाः प्राप्तिः॥ अच्परत्वाभावात्॥ अथ ब्रूयाः विभाषारंभसामर्थ्याद्यङ्लुकः पूर्वं ग्रो यङीति न भवतीति एवमप्युभयत्र विभाषात्वं दुर्लभमेव। गिरति गिलतीत्यादौ विभाषायाश्चरितार्थत्वेन यङ्लुकः प्रागेव ग्रो यङीत्यस्य प्रवृत्तेरुभयोरसमानकालत्वात्॥ न च लत्वस्यासिद्धतया ततः प्रागेव लुगिति वाच्यं अंतर्भूतयङपेक्षत्वेनांतरंगं लत्वं प्रति वहिर्भूतार्धमत्ययापेक्षत्वेन बहिरंगस्य लुकोऽसिद्धत्वात् पूर्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तेरिति॥ अत्रोच्यते॥ प्राप्तविभाषात्वे तावत् समनंतरोक्तरीत्यैवोक्तिसंभवः॥ उभयत्रविभाषात्वे त्वित्थं॥ अंतरंगानपीति न्यायेन लत्वात् पूर्वं लुक्॥ न च लुङ्निमित्तमजेर्दुर्लभः॥ तस्यार्धापेक्षत्वेन बहिरंगतयासिद्धत्वात् पूर्वाभावे पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तेः॥ तथा चाचः पूर्वमेव लत्वं स्यादिति वाच्यम्॥ ऋतिं तु ग्विधिग्रहणेन हि वहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्॥ धर्मिग्राहकप्रमाणेन लुक इव तदुपजीव्यानां समासादीनामपि प्राबल्यसिद्धेश्च॥ ननु ऋतेः वितन्निमित्ते लुकि सति निजेगिर अच् इति स्थिते ग्रो यङीति न प्राप्नोति यङ्परत्वाभावात् प्रत्य

यलक्षणंतुनलुमतेतिनिषिद्धं॥ तत्रत्यंगस्येत्यनेनांगाधिकारीननिर्दिश्यतइतिवक्ष्यते॥ नचस्थानिवद्भावः॥ लुकालुप्तंनस्थानिवदि
तिनिषेधात्॥ अज्झलादेशत्वाच्च॥ तथाचकथमुभयत्रविभाषेतिचेन्न॥ नधातुलोपसूत्रप्रत्याख्यानपक्षेपृथग्लोपाश्रयणेनस्थानिवद्भ
ावसंभवात्॥ नचपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिनिषेधः॥ तस्यदोषःसंयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वितिसापवादत्वात्॥ यद्यप्यचिविभाषे
त्यस्यपूर्वत्रासिद्धमितिग्रोयङीतिप्रत्यसिद्धत्वाद्धिप्रतिषेधासंभवः॥ ततश्चसत्यामपियङीत्यस्यनिवृत्तावुभयत्रविभाषात्वंनसंभवति
॥ तथाप्यधुनेतिवञ्चापवार्यमभुनेत्येववक्तव्येनमुन इत्युक्तेःयोगविभागार्थंतथानयोगेयोगोसिद्धःकिंतुप्रकरणेप्रकरणमितिचासि
द्धत्वंनभविष्यतीत्याशयेनोभयत्रविभाषात्वेउक्तिसंभवोबोद्धव्यः॥ सिद्धांतेतुविभाषायाअसिद्धत्वादेवनित्यलत्वंसमुदायलोपपक्षादिनं
तुमतेअजपेक्षयांतरंगत्वान्नित्यंलत्वमितिव्यवस्थितविभाषेतिवासमर्थयितव्यं॥ ॥ इतिश्रीशब्दकौस्तुभेप्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमेपादेषष्ठमाह्निकम्॥ ॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥ इग्यणःसंप्रसारणं॥ यणःस्थानेइक्भवतीत्येवंरूपोवाक्यार्थः यण्
स्थानिकइक्रूपोवर्णश्चेत्युभयमपिसंप्रसारणसंज्ञंस्यात्॥ तत्रष्यङःसंप्रसारणंइत्यादिषुविधिप्रदेशेषुवाक्यार्थस्यग्रहणंसंप्रसारणा
च्चेत्याद्यनुवादप्रदेशेषुवर्णस्येतिविवेकः॥ पूर्वसूत्रादितिशब्दानुवृत्तेर्वाक्यार्थस्यसंज्ञित्वंइतिलभ्यते॥ तत्प्रत्याख्यानपक्षेतुवाक्यमे
वसंज्ञि॥ नचएवंतदेवविधेयंस्यादितिवाच्यम्॥ वाहऊठ्संप्रसारणमितिसामानाधिकरण्यबलेनतदुपस्थापितार्थस्यैवविधेयत्वनिर्ण
यात्॥ नचएवमपिष्यङःसंप्रसारणमित्यादौदोषतादवस्थ्यं॥ सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात्॥ ननुतथापिवाक्यतदर्थयोरन्यतरस्यसं
ज्ञित्वंअस्तुवर्णस्यतुकथंइतिचेत्॥ तत्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेनार्थद्वयाभ्युपगमादित्यवेहि। अत्रचविधेयानुवाद्यसमर्पकविं

प्र० कौ० भक्त्या सूत्रे निर्देश एव लिंगं॥ आहुश्च॥ विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसंज्ञात्वस्येति॥ उभयोः संज्ञेति षष्ठीतत्पुरुषः॥ भर्तृहरिश्चाह।
१०१ संप्रसारणसंज्ञायां लिंगाभ्यां वर्णवाक्ययोः॥ प्रविभागस्तथा सूत्र एकस्मिन्नेव जायते॥ तथा द्विर्वचनेचीति तंत्रोपायादिलक्षणः॥ एकशेषेण
निर्देशो भाष्य एव समर्थित इति। तंत्रं च शब्दतंत्रमर्थतंत्रं वेति मतभेदेन व्यवस्था बोद्धव्या॥ अर्थभेदाच्छब्दभेदे आद्यः पक्षः शब्दैक्ये द्विती
यः॥ आद्येपि व्यंजकद्वतिमात्रभेदे व्यंग्यैक्ये आवृत्तिरेवेत्यादि बोध्यं। एवं च तंत्रत्वमेकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः। उपकारान्यथात्वे तु भवे
दावृत्तिलक्षणमिति मीमांसकमर्यादानुरोधो वैयाकरणेन न कर्त्तव्यः। तस्या भाष्यादिसकलवैयाकरणग्रंथविरुद्धत्वात् मूलयुक्तिशून्यतया
दुरुपपादत्वाच्चेति दिक्। प्रवृद्धावाक्यार्थ एव संज्ञी अनुवादे तु तन्निवृत्तौ वर्णो लक्ष्यते। संप्रसारणाज्जातः संप्रसारमिति। अथवा वर्ण एव
संज्ञी। विधिप्रदेशेषु तु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणीयेति। सर्वेप्येते पक्षा भाष्ये स्थिताः॥ स्यादेतत्॥ अदुहितरामित्यत्र लकारस्य यणः स्था
ने उत्तमपुरुषैकवचनमिट्॥ तस्य च संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल इति दीर्घः स्यात्॥ तरपं प्रति लङस्तस्यांगत्वादिति। अत्राहुः॥ संख्यातानुदे
शाद्यकारस्थानिकस्यैव इकारस्य संज्ञा। न तु लकारस्थानिकस्येति। अत्रेदमवधेयं। वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे तस्योद्देश्यविधेयसंसर्गरूपत्वे यातेत्र
यथासंख्यपरिभाषोपस्थितौ यणः स्थाने इक् स्याद्यथासंख्यमित्यवांतरवाक्यार्थः सोयं संप्रसारणसंज्ञः स्यादिति महावाक्यार्थः। न चावां
तरवाक्यार्थं गृहीत्वा याति वाति द्राती त्यादावतिप्रसंगः। तस्य संज्ञासंबंधमात्रफलत्वात्। अन्यथा ष्यङः संप्रसारणमित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः
त्तेः अतो नोक्तदोषः। अदुहीत्यादेस्तज्जत्वाभावाच्च। उभयसंज्ञात्वपक्षेपि उपस्थितत्वाद्यथासंख्यप्रवृत्तौ एव वर्णः संज्ञीति॥ अतो अदुहि राम
तरामित्यत्र नातिप्रसंगः॥ इदं च कर्मकर्त्तरि रूपमिति हरदत्तः॥ उपलक्षणं चैतत्। केवले कर्तर्यपि संभवात्॥ वर्ण एव संज्ञीति पक्षे यथासं १०१

ख्यं दुर्लभं॥ अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानस्योपपादितत्वात्॥ न चैवं स्थानेयोगोऽप्यस्मिन्पक्षे न लभ्येतेति वाच्यम्। षष्ठीस्थानेयोगेत्यत्रानु
वर्त्यमेतत्सूत्रव्याख्येयत्वात्॥ उक्तं हि इको गुणवृद्धीति सूत्रे॥ सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् इति॥ इहैव वा सिंहावलोकन्यायेन स्थाग्रह
णापकर्षोऽस्तु॥ यथासंख्यं तु दुर्लभमित्युक्तं॥ कथं तर्हि अदुहितरामित्यत्र नातिप्रसंग इति चेत्॥ तत्राद इत्याद्याश्रयणेन संप्रसारणस्येत्यत्र त
ज्ञावितग्रहणात्॥ यद्वा॥ कार्यकालपक्षे यणः स्थाने संप्रसारणमिग्भवतीति वाक्यार्थादनुवाद एव नास्ति तत्र परिभाषोपस्थितौ सत्यां य
थासंख्यप्रवृत्त एव संज्ञी॥ स एव संप्र— सारणस्येत्यादौ उपतिष्ठते॥ अथवा स्थानक्रमेण संबोधो लौकिकन्यायसिद्धत्वादनुवादेऽपि म ल
भः॥ यथासंख्यसूत्रपरं न प्रवर्त्ततामिति दिक्॥ द्युभ्यामित्यत्र हल इति दीर्घोन॥ दिव उत् इति तपरकरणात्॥ अत एव द्युलोक इत्यत्र संप्र
सारणस्येति दीर्घो न॥ ननु एवं भाव्यमानोऽप्युकारादेशः सवर्णान्गृह्णातीत्यर्थे ज्ञापकतया कथं अस्योपन्यास इति चेत् न॥ तस्य वाक्यार्थः
संज्ञीति पक्षेणोक्तत्वात् तर्हि संप्रसारणस्येत्यत्र तज्ञावितग्रहणाद्वा॥ पक्षांतरे तु ऋत उत् इति ज्ञापकं बोध्यं॥ ननु एवं अक्षद्युवौ अक्षद्युवः
इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं स्यादिति चेन्न॥ संप्रसारणपूर्वत्वे समानांगग्रहणस्य वार्तिककृता कृतत्वात्॥
तत्रत्याख्यानपक्षे तु वारणादांगं बलीय इत्युवङ् भविष्यति॥ वाक्यार्थः संज्ञीत्यादिपक्षांतरे तु पूर्वरूपप्राप्तिरेव नास्ति॥ हूतो जीन इत्यादौ
तु हल इति सूत्रसामर्थ्यात् संप्रसारणनिर्वृत्तस्यादेशेऽपि दीर्घप्रवृत्तिः॥ वर्णसंज्ञापक्षेऽपि अल्विधौ स्थानिवद्भावासंभवेन हल इति सूत्रारंभसा
मर्थ्यात् संप्रसारणस्यादेशे कार्यप्रवृत्तेर्वाच्यत्वादिति दिक्॥ आद्यंतौ टकितौ॥ टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यंतावयवौ स्तः॥ भविता॥ या
पयति॥ पुरस्तादपवादा इति न्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः॥ प्रत्ययः परश्चेत्यनेन परत्वाद्बाध्यते॥ तेन चरेष्टः॥ गापोष्टक् व्रीहिशाल्योर्ढक्

श॰ कौ॰ भक्त्या सूत्रे निर्देश एव लिंगं ॥ आहुश्च ॥ विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसंज्ञात्वस्येति ॥ उभयोः संज्ञेति षष्ठीतत्पुरुषः ॥ भर्तृहरिश्चाह ।
१०१ संप्रसारणसंज्ञायां लिंगाभ्यां वर्णवाक्ययोः ॥ प्रविभागस्तथा सूत्र एकस्मिन्नेव जायते ॥ तथा हि वचने चीति तंत्रोपायादिलक्षणः ॥ एकशेषेण ।
निर्देशो भाष्य एव समर्थित इति । तंत्रं च शब्दतंत्रमर्थतंत्रं वेति मतभेदेन व्यवस्था बोद्धव्या ॥ अर्थभेदाच्छब्दभेदे आद्यः पक्षः शब्दैक्ये द्विती-
यः ॥ आद्येपि व्यंजकद्रुतिमात्रभेदे व्यंग्यैक्ये आवृत्तिरेवेत्यादि बोध्यं । एवं च तंत्रत्वमैकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः । उपकारान्यथात्वे तु भवे-
दावृत्तिलक्षणमिति मीमांसकमर्यादानुरोधो वैयाकरणैर्न कर्तव्यः । तस्या भाष्यादिसकलवैयाकरणग्रंथविरुद्धत्वात् मूलयुक्तिशून्यतया
दुरुपपादत्वाच्चेति दिक् ॥ पक्षद्वये वाक्यार्थ एव संज्ञी अनुवादे तु तन्निवृत्तौ वर्णो लक्ष्यते । संप्रसारणाज्ज्ञातः संप्रसारमिति । अथवा वर्ण एव
संज्ञी । विधिप्रदेशेषु तु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणीयेति । सर्वेप्येते पक्षा भाष्ये स्थिताः ॥ स्यादेतत् ॥ अदुहितरामित्यत्र ऌकारस्य यणः स्था-
ने उत्तमपुरुषैकवचनमिट् ॥ तस्य च संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल इति दीर्घः स्यात् ॥ तरपं प्रति लङः तस्यांगत्वादिति । अत्राहुः ॥ संख्यातानुदे-
शाद्यकारस्थानिकस्यैव इकारस्य संज्ञा । न तु ऌकारस्थानिकस्येति । अत्रेदमवधेयं । वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे तस्योद्देश्यविधेयसंसर्गरूपत्वे याते-
त्र यथासंख्यपरिभाषोपस्थितौ यणः स्थाने इक् स्याद्यथासंख्यमित्यवांतरवाक्यार्थः सोयं संप्रसारणसंज्ञः स्यादिति महावाक्यार्थः । न चावां-
तरवाक्यार्थं गृहीत्वा याति वाति द्रातीत्यादावतिप्रसंगः । तस्य संज्ञासंबंधमात्रफलत्वात् । अन्यथा ष्यङः संप्रसारणमित्यादेर्वैयर्थ्याप-
त्तेः अतो नोक्तदोषः । अदुहीत्यादेस्तज्जत्वाभावाच्च । उभयसंज्ञात्वपक्षेपि उपस्थितत्वाद्यथासंख्यमत्र तत एव वर्णः संज्ञीति ॥ अतो अदुहि- राम
तरामित्यत्र नातिप्रसंगः ॥ इदं च कर्मकर्तरि रूपमिति हरदत्तः ॥ उपलक्षणं चैतत् । केवले कर्तर्यपि संभवात् ॥ वर्ण एव संज्ञीति पक्षे यथासं- १०१

ख्यं दुर्लभं॥ अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानस्योपपादितत्वात्॥ नचैवं स्थानेयोगाप्यस्मिन्पक्षे न लभ्येतेति वाच्यम्॥ षष्ठीस्थानेयोगेत्यत्रानु
वर्त्यैतत्सूत्रव्याख्येयत्वात्॥ उक्तं हि इको गुणवृद्धीति सूत्रे॥ सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् इति॥ इहैव वा सिंहावलोकन्यायेन स्थाग्रह
णापकर्षोस्तु॥ यथासंख्यं तु दुर्लभमित्युक्तं॥ कथं तर्हि अदुहितरामित्यत्र नातिप्रसंग इति चेत्॥ तत्रादित्याद्याश्रयणे न संप्रसारणस्येत्यत्र त
ज्ज्ञापितग्रहणात्॥ यद्वा॥ कार्यकालपक्षे यणः स्थाने संप्रसारणमिग्भवतीति वाक्यार्थादनुवादत्वेव नास्ति तत्र परिभाषोपस्थितौ सत्यां य
थासंख्यप्रवृत्त एव संज्ञी॥ स एव संप्र— सारणस्येत्यादौ उपतिष्ठते॥ अथवा स्थानक्रमेण संबोधो लौकिकन्यायसिद्धत्वादनुवादेपि सुल
भः॥ यथासंख्यसूत्रपरं न प्रवर्त्ततामिति दिक्॥ द्युभ्यामित्यत्र हल इति दीर्घो न॥ दिव उत् इति तपरकरणात्॥ अत एव द्युलोक इत्यत्र संप्र
सारणस्येति दीर्घो न॥ ननु एवं भाव्यमानोप्युकारादेशः सवर्णान्गृह्णातीत्यर्थे ज्ञापकतया कथं अस्योपन्यास इति चेत् न॥ तस्य वाक्यार्थः
संज्ञीति पक्षेणोक्तत्वात्॥ संप्रसारणस्येत्यत्र तज्ज्ञापितग्रहणाद्वा॥ पक्षांतरे तु ऋत उत् इति ज्ञापकं बोध्यं॥ ननु एवं अक्षद्युवौ अक्षद्युवः
इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं स्यादिति चेन्न॥ संप्रसारणपूर्वत्वे समानांगग्रहणस्य वार्तिककृता कृतत्वात्॥
तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु वारणादांगं बलीय इत्युक्तं भविष्यति॥ वाक्यार्थः संज्ञीत्यादिपक्षांतरे तु पूर्वरूपप्राप्तिरेव नास्ति॥ हूतो जीन इत्यादौ
तु हल इति सूत्रसामर्थ्यात् संप्रसारणनिर्वृत्तस्यादेशेपि दीर्घप्रवृत्तिः॥ वर्णसंज्ञापक्षेपि अल्विधौ स्थानिवद्भावासंभवेन हल इति सूत्रारंभसा
मर्थ्यात् संप्रसारणस्यादेशे कार्यप्रवृत्तेर्वाच्यत्वादिति दिक्॥ आद्यंतौ टकितौ॥ टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यंतावयवौ स्तः॥ भविता॥ या
पयति॥ पुरस्तादपवादा इति न्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः॥ प्रत्ययः परश्चेत्यनेन परत्वाद्बाध्यते॥ तेन चरेष्टः गापोष्टक् ब्रीहिशाल्योर्ढक्

 इत्यादयः परएवभवंति।।परेणपरिभाषाप्रकरणेनसाम्रचर्यात्परिभाषेयं।। भाष्येतुसंज्ञापक्षोपिस्थापितः।। तथाहि।।टकितावितिकर्मधा
 रयः।।इत्संज्ञकौटकारककारौ आद्यंतयोः संज्ञेस्तः।।तथाच।। इट्इतिबहुव्रीहिः।। इट् आदिर्यस्येतिविग्रहः।।तथाचस्थानेंतरतमपरिभा
षयातव्यस्यइतव्यादेशेसिद्धमिष्टं।।एवंपापयतीत्यत्र पातेर्पाप् आदेशः पुकृयस्येतिव्यानाम्।।नचैवमाद्यंतौटकौ इत्येवास्तुइतिवाच्यं
।।आलजाटचौ ठस्येक्इत्यादावपिटकयोराद्यंतसंज्ञात्वप्रसंगात्।।इत्संज्ञकत्वेनतुदेशविशेषोलभ्यते।।तेनइत्संज्ञकस्ययोदेशः तत्रा
वस्थितौटकौसंज्ञे।।नंचाटचष्टकारइकादेशस्यककारश्चनस्थेतिनोक्तदोषः।।नन्वस्मिन्पक्षेलुङ्‌लङ्‌लृङ्‌क्ष्णुइत्यादिना। भूइत्यादेशःस्या
त्सचोदात्तः प्रसज्येत।।नैषदोषः।।अः इउदात्तश्चयस्येतित्रिपदबहुव्रीह्याश्रयणात्।।विशेषणस्यापिउदात्तस्यसौत्रः परनिपातः तेनउदा
त्ताकारादिरादेशइतिसिद्धं नचैवमपि आडजादीनामित्यत्रदोषनादवस्थ्यं।।अनुवृत्तेनोदात्तशब्देनसहश्रूयमाणस्यबहुव्रीह्यसंभवात्
इतिवाच्यं।। आडजादीनामितिसूत्रस्यप्रत्याख्यास्यमानत्वात्।वक्ष्यतिहि।अजादीनामटासिद्धमित्यादि।।मिदचोंत्यात्परः।सन्निविष्टं अंत्य
मध्ये अंत्योयोच् तस्मात्परोमित्स्यात् सचपूर्वान्तः।स्थानेयोगस्यपरश्चेतिपरत्वस्यचापवादः।।वनानि।।यशांसि।।रुणद्धि।।ननुपूर्वं पाणव
द्यमपिपुरस्तादपवादन्यायेनस्यानयोगमात्रस्यापवादोस्तु नतुप्रत्ययःपरश्चेत्यस्यापीतिचेत्।। बाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्यस्वविषयेप्रा
प्तंसर्वंबाध्यतइति इहाभ्युपगमात्।। अन्यथाम्मोमित्करणं अनर्थकंस्यात्।।नचश्रवणार्थएवअम्मोमकारइतिवाच्यं।। तृणहइतिनिर्देशात्
।।अचइतिजात्यभिप्रायेणैकवचनं।।निर्द्धारणेषष्ठी।।नचअंत्यादित्यनेनसामानाधिकरण्यादचइतिपंचम्येवास्तामितिवाच्यं।।शमुचादीना
मित्यादौ अंत्यस्याचो।संभवेनैतत्परिभाषाया अप्रवृत्तौ अलोंत्यपरिभाषाप्रसंगात्।।तथाचमित्करणवैयर्थ्यापत्तेः पूर्वसूत्रे आद्यंताविति सम

सनिर्देशोपि इह अंतग्रहण मात्रं अनुवर्त्तते॥ एकदेश एव स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्। तेनमित्पूर्वांतः॥ पदितु अभक्तः स्यात्तदानाता पिंडागमित्वा
दोशो श्चंद्रासि बहुलमितिशे र्लोपे कृते तन लोपो न स्यात्॥ प्रातिपदिकांतत्वाभावात्॥ तथा वहं लिह इत्यत्र वहा भ्रे लिह इति खशि अरुर्द्विषद
जंतस्येतिमुमि मोनुस्वार इत्यनुस्वारो न स्यात्॥ अपदांतत्वात्॥ पदितु आदिग्रहणमनुवर्त्यपरादिः क्रियेत तदा वारिणे इत्यादौ घेर्ङितीति
गुणः स्यात्। वहं स्निह इत्यनुस्वारो न स्यात्॥ अतिशयितः सखा येषां तान्यतिसखीनि ब्राह्मण कुलानीत्यत्र सख्युरसंबुद्धाविति णित्वप्रयु
क्ता वृद्धिः प्राप्नोति॥ सा हि गौणत्वेपीष्यते॥ अस्थ्याद्यनङ् त्॥ एतच्च इह सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्फुटं॥ तस्मात्पूर्वांत पक्ष एव स्थितः॥ अथ कृति
कं॥ अंत्यात्पूर्वो मस्जेरनुषंगसंयोगादिलोपार्थं॥ मग्नः मग्नवान्॥ ओदितश्चेतिनिष्ठानत्वं तस्यासिद्धत्वात्कुत्वं॥ मस्जिनशोर्झलीति नुम्
स च पदांताद्वचः परः स्यात्तदा अनिदितामित्यनुषंगलोपो न स्यात्॥ उपधाभूतस्य नकारस्यानुषंग इति प्राचां संज्ञा॥ अथ स्कोरितिसलोपे कृते
नकार उपधात्वाल्लुप्यतामिति चेत्न॥ नल्लोपं प्रति स्कोरितिलोपस्यासिद्धत्वात्॥ बहूनां समवायेसमुदायस्यैव संयोगसंज्ञेति पक्षे सलोपस्या
प्राप्तेश्च। तथा च मङ्क्ता मङ्क्तव्यं इत्याद्यपि प्रयोजनं बोध्यम्॥ भर्जिमर्च्योश्च॥ अंत्यात्पूर्वोमित् इत्यनुवर्त्तते॥ भृजी भर्जने॥ अस्मादौणादि
के अचि कृते ऊमागमः॥ भरूजा॥ मर्च शब्दार्थे चुरादिकः॥ अस्मादच इरित्यौणादिकः इप्रत्ययः ईमागमः॥ निपातनात्सिद्धं भरूजाश
ब्दो हि अंगुल्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो बाह्वादिषु॥ उणादिषु तु मृकणिभ्यामीचिरिति ईचि प्रत्ययं कृत्वा मरीचिशब्दो व्युत्पादितः॥ न तु
पाठांतरं बोध्यं॥ एच इग्घ्रस्वादेशे॥ आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात्॥ हे शब्दमतिक्रांतं कुलं अतिहि कुलं॥ चित्रगुः अतिरि
अतिनु। यदत्र वक्तव्यं तदेओङ् सूत्रे एवोक्तं॥ षष्ठीस्थानेयोगा॥ अनेकसंबंधपरतया संभाव्यमाना षष्ठी स्थानसंप्रयुक्तसंबंधपरेति बोध्यम्।

प्रा॰ कौ॰ अस्तेर्भूः॥अस्तेःसमीपोअनंतरोवेतिसंशयेनतत्स्थानेउच्चारणीय इत्यर्थः॥स्थानंप्रसंगः दर्भाणांस्थानेशरैःप्रस्तरितव्यमितिवत्॥ तथाचेगुरु
१०६ च्चारणेप्रसक्तेयणुच्चारणीयः॥ इत्याद्यर्थपर्य वसानेसामीप्यादयः संबंधाअर्थाद्व्यावृत्ताः॥योगःसंबंधः॥सबहुविधोस्त्यस्या इतियोगा॥
अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोच्॥सचभूम्नि॥अन्यथाविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः॥तेनानेकसंबंधपरतयासंभाव्यमानेत्यर्थोलभ्यते॥अयोगेति
वाच्छेदः॥अनिश्चितयोगविशेष इत्यर्थः॥योगेत्ययोगेतिवाकिं॥ऊदुपधायागोहः॥शासइदङ्हलोरित्यादौगोहः शासइत्यत्रमाभूत्॥स
तिहितत्रापिस्थानेयोगत्वे॥गोहिशासोःस्थानेधातुमात्रस्योपधायाश्चऊदितौस्यातामितिदिक्॥यद्वा॥स्थानेयोगेयस्याइति बहुव्रीहिः
॥ अतएवनिपा‾‾तनात्सप्तम्याअलुक्॥यद्वा॥स्थानेनयोगोस्या इतिविग्रहः॥निपातनादेत्वं॥नचअनयोः पक्षयोर्गोहिःशासइत्या
दौअतिप्रसंगः॥परिभाषाणामनियमेनियंतुंप्रवृत्तेः॥युक्तंचैतत्॥आकांक्षापूर्वकत्वात्संबंधस्येहचोपधासन्निधानेनावयवषष्ठीत्वनि
र्णीते आकांक्षाविच्छेदात्॥लोकेपिहिपंथानंपृच्छन्तंप्रति अमुष्मिन्नवकाशेदक्षिणोग्रहीतव्यः॥अमुष्मिन्तुनरइत्यादौउपदिष्टेप्यग्रिमच
मार्गद्वैधात्संशयःतत्रैवतदुपतिष्ठते॥नत्वसंदिग्धेतिर्यक्पथेपीतिदिक्॥भाष्यकारास्त्वाहुः॥अस्तेर्भूरित्यादौअनेकसंबंधप्रसंगेपिले
स्यान्तुरोधादन्तरंगत्वात्स्था निवदादेशइतिज्ञापकाच्चस्थानेयोगनैवव्याख्यास्यते॥तस्मान्नायमेतस्यसूत्रस्यसूत्रार्थः॥किंतुषष्ठ्यंतमु
च्चार्यमाणमेवस्थानेनयुज्यतेनतुप्रतीयमानंइतिसूत्रार्थः॥तदेतदुच्यतेनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीति॥तेनपादःपदित्यस्यायमर्थः पा
च्छब्दांतंयदंगंतदवयवस्यपाच्छब्दस्यसर्वस्यपदादेशइति॥अलोंत्यस्यादेः परस्येतितुयोगौआरंभसामर्थ्यादस्यबाधकौ॥अनेकाल् शब्द
शित्सर्वस्येत्यनेनतुसहाविरोधादस्यसमुच्चयेनप्रवृत्तिरिति॥एवंस्थितेतंत्राद्याश्रयणेनप्रागुक्तोपिसूत्रार्थःसुवचः॥फलंतुस्फुटमपिति प १०६

त्तिरिति दिक् ॥ स्थानेंतरतमः ॥ प्राप्यमाणानां मध्ये सदृशतम आदेशः स्यात् ॥ सादृश्यं च चतुर्धा ॥ स्थानतोर्थतो गुणतः प्रमाणतश्चेति ॥
स्थानतो यथा ॥ सुद्ध्युपास्यः ॥ मध्वरिः ॥ धात्रंशः ॥ लाकृतिः ॥ यत्तु यथासंख्यसूत्रेणैवेहान्यथासिद्धिरित्युक्तं भाष्यादौ ॥ तदभ्युच्चयमात्रं ॥
अर्थतः साम्यविवक्षायां यथासंख्यालाभात् ॥ इको हि षट्षष्टिः यणस्तु सप्तेति वैषम्यात् ॥ अथैकशब्दाद्यण्शब्दाच्च प्रथमं चतुर्णां चतुर्णामुप
स्थितेरस्त्येव साम्यमिति चेत्तर्हि सुध्युपास्येति दीर्घस्य कथं यणादेशः ॥ इकारेण ग्रहणादिति चेत्तर्हि तृतीयेन ऋकारेण चतुर्थेन लृकारेण पर
स्परस्य ग्रहणाल्लाकृतौ रेफप्रसंगः ॥ धात्रंशे च लकारप्रसंगः ॥ यवौ च सानुनासिकनिरनुनासिकौ न व्यतिष्ठेयातामिति दिक् ॥ दैत्यारिः ॥ श्रीश
इत्याद्यपीहोदाहरणं ॥ अर्थतो यथा ॥ वातंड्ययुवतिः ॥ वतंडशब्दात् तंडाच्चेत्यपत्ये यञ् ॥ तस्य लुक् स्त्रियामिति लुक् ॥ शार्ङ्गरवादित्वान्ङी
न् ॥ वतंडी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे पोटायुवतीत्यादिना समासः ॥ पुंवत्कर्मधारयेत्यतिदिश्यमानः पुंशब्दो वतंडापत्यवाचिनो वतंडीशब्द
स्य तदपत्यवाची वातंड्यशब्दो भवति ॥ गुणतो यथा ॥ पाकः ॥ त्यागः ॥ चजोः कुघिण्यतोरिति चकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश एव ककारः ॥
जकारस्य तु घोषस्याल्पप्राणस्य नादवतः स्थाने तादृगेव गकारः ॥ प्रमाणतो यथा ॥ अमुं अमू अमून् ॥ अदसो सेरित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दी
र्घस्य दीर्घ उकारः ॥ इह स्थान इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानेग्रहणादन्योपि वाक्यार्थः संमतः ॥ ताल्वादिस्थानेषु स्थाने योंतरतमस्तत्स्थयुक्त्या आन्तर्यवा
निति यावत् ॥ स प्राप्यमाणानां मध्ये स्यादिति ॥ तदुक्तं ॥ यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आंतर्यं बलीय इति ॥ तेन चेतास्तोता इत्यादौ
प्रमाणत आंतर्यवानपि अकारो न भवति ॥ वाक्यभेदे तमप्ग्रहणमेव लिंगं ॥ एकस्मिन्नेव वाक्यार्थे संमते हि स्थानेंतर इत्येव ब्रूयात् ॥
सिद्धांते तु वाग्घरिः इत्यादौ सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः ॥ नादवतो नादवंत इति तृतीयाः प्रसक्ताः तमप्ग्रहणात्तु चतुर्थो भवति

श·कौ· ॥ तेहि सोष्माणो नादवंतश्च ॥ ऊष्मा ऊष्मत्वं वर्णधर्मस्तत्सहिताः सोष्माणः ॥ तथा च बह्वृचानां प्रातिशाख्यं ॥ वर्गे वर्गे च प्रथमावघोषौ पुरस्तात्सो
१०४ सोष्माणावनुनासिकोंत्यः इति ॥ शादय ऊष्माणः सस्थानेन द्वितीया हकारेण चतुर्थाइति शिक्षा ॥ इह त्रीणि वाक्यानि ऊष्मशब्दश्च धर्मिवचन
॥ शषसहा ऊष्माण इति प्रथमवाक्यार्थः ॥ सस्थानेनेति ॥ इत्थंभूतलक्षणे तृतीया हशषसाः ॥ क्रमेण खछठथानां द्वितीयानां सस्थानाः ॥
यथाहादय उष्माणस्तथैव खादयोपीत्यर्थः ॥ फकारस्य तु यद्यपि सस्थान ऊष्मा नास्ति तथापि तस्य विशिष्टैव ऊष्मत्वं बोध्यम् ॥ हकारे
णम्न तुर्था इति ॥ यथा हकार ऊष्मा एवं तेपीत्यर्थः ॥ नन्वेवमिष्ट उप्र इत्यादौ आंतर्याद् धमात्रस्य यणः स्थाने अर्द्धमात्रः इक् स्यात् ॥ द
ध्यत्र ॥ सुध्युपास्य इत्यादौ तु मात्रिकद्विमात्रिकयोरिकोस्तथाविध एव यण् स्यादिति चेन्न । अर्द्धमात्रस्येको मात्रिकद्विमात्रिकव्यंजनस्य
च लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वात् ॥ योस्ति स एव भविष्यति ॥ इह भाष्ये अंतरतम इति सप्तम्यंतपाठोप्युपन्यस्य दूषितः ॥ तथा हि ॥ अंतरतम उ
रण् परइति संहितया नीतवत्सूत्रकृत् पाठीत् ॥ पदकारास्तु व्याख्यातारः ॥ तत्र सप्तम्यंतमपि शक्यं छेत्तुं ॥ षष्ठीति चानुवर्तते ॥ अंतरतमे स्था
निनि षष्ठी उपसंहर्त्तव्येति सूत्रार्थः ॥ एवं चाकः सवर्णे दीर्घ इति अत्र विधेयस्य दीर्घस्यांतरतमे स्थानिनि अक इति षष्ठ्या उपसंहारात्सिद्धमि
ष्टम् ॥ तथा वांतो यि प्रत्यय इत्यत्र एच इत्यनुवृत्तायाः षष्ठ्या वांतादेशस्यांतरतमयोरेदौनोरुपसंहारात्सिद्धम् ॥ अन्यथा एज्मात्रस्य वांता
देशः ॥ अत्रेदं दूषणं ॥ इको यणचीति यण् ह्रस्वानामेव स्यान्न तु दीर्घाणां ॥ अर्द्धमात्रस्य द्विमात्रिकः सन्निकृष्ट इति षष्ठ्या उपसंहारात् ॥ त
थाइको गुणवृद्धी अचोञ्णितीति षष्ठ्योर्गुणवृद्ध्योः अंतरतमेष्वेव ह्रस्वेषु चोपसंहारात् ॥ नेता लविता नायको लावक इत्यादावेव स्या रा·म·
त् ॥ चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यादौ तु न स्यादिति दिक् ॥ तदेवं सप्तम्यंतपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रथमांतपक्ष एव युक्त इति स्थितं ॥ स्यादेतत् ॥ १०४

एवं सति एच्‌मात्रस्य वांतादेशः स्यादिति चेत्॥ अत्राहुः। पूर्वसूत्रे तावद्यथासंख्यं प्रवृत्तं॥ अंतरतमपरिभाषा वा॥ अर्थाधिकारश्चेहाश्रीयते॥ या
दृशो वांतादेशः पूर्वं दृष्टः ओकारस्थानिकोऽव् औकारस्थानिकश्चाव् तादृशोऽपि प्रत्यये भवतीति सूत्रार्थः॥ यद्वा॥ वांत इति न करिष्यते॥ न चैवं चे
यं नेयं इत्यादावतिप्रसंगः॥ क्षय्यजय्यावितियोगो विभज्यते कंठतालव्यस्य चेद्भवति क्षिज्योरेवेति नियमपरतया व्याख्यानात्। क्षिज्योः शक्यार्थ ए
वेति द्वितीयसूत्रार्थः॥ तेनाहार्यार्थे तयोरपि नेति बोध्यम्॥ नन्वेवमपि शार्ङ्गरवादिगणपठितेन नृनरयोर्वृद्धिश्चेति सूत्रेण नरशब्दस्य नारीति रूपं
न सिद्ध्येत्॥ तथाहि॥ नरशब्दस्य ङीन्संनियोगेन विधीयमाना वृद्धिरलोंत्यस्येत्यंत्यस्य स्यात्॥ तथा च यस्येति चेति लोपेन तस्यानिवृत्तौ वृद्धि
वचनं व्यर्थं स्यात्॥ न च नृशब्दार्थं तत् इति वाच्यम्॥ एवं हि सति नुर्वृद्धिश्चेत्येवं ब्रूयात्॥ न च नरशब्देऽपि परत्वाद्यस्येति लोपे कृते वृद्धिर्भवतीनानर्था
र्थिकेति वाच्यं॥ प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वेन वृद्धेरंतरंगत्वात्॥ ननु वचनसामर्थ्याद्वृद्ध्या लोपो बाध्यतां आहोस्वित् अंतरंगपरिभाषां बाधित्वा
परत्वाद्यस्येति लोपे कृते वृद्धिर्भवतु॥ इति संशये परिभाषाबाध एव न्यायः तदुक्तम्॥ अंगगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति॥ किंच॥ वाह ऊठित्यत्र सं
पितत्वेन अनुमेयायाः परिभाषाया बाधेनोपपत्तौ साक्षाच्छ्रुतस्य यस्येति लोपस्य बाधोऽनुचितः। तथा च लोपे कृते वृद्धिरिति सिद्धं नारीति रूपं इति चे
त्॥ सत्यं सिद्धं किंतु सप्तम्यंतच्छेदपक्ष एव॥ तत्र हि प्रकृतितोंऽतरतमनिवृत्तिरिति वृद्ध्यांतरतमे स्थानिनि षष्ठ्या उपसंहारात्॥ अकारस्य वृद्धिर्भ
वति॥ प्रथमांतच्छेदपक्षे तु आदेशतोंऽतरतमनिवृत्तिरिति अलोंत्यस्येति वचनाद्रेफस्य स्यात्॥ तस्मात्सिद्धांते नारीति रूपं नरशब्दस्य दुःसा
ध्यं इति पूर्वःपक्षः॥ अत्राहुः॥ नरशब्दपाठस्य प्रत्याख्यानमेव भाष्यकृतोऽभिप्रेतं सप्तम्यंतपक्षनिराकरणं भाष्येण तथैव अनुमानात्॥ नैवं न
रशब्दाज्जातिलक्षणे ङीपि सति नरीति रूपं स्यादिति वाच्यम्॥ इष्टापत्तेः॥ तथा च प्रयुज्यते किं नरीणां नगरीणामिति॥ यद्वा॥ नरशब्दस्य निपात

पुल्लिंगत्वमेवास्तु॥ तथाच ङ्कातिप्रसंगः॥ उक्तप्रयोगस्तु पुंयोगलक्षणे ङीषि भविष्यति॥ यथान्यासेपि तस्य दुर्वारत्वात्॥ अथवा नृनरयोरि
त्यत्रातइतिवर्त्तते॥ अजाद्यतष्टाबितिसूत्रात्॥ तच्चानुवृत्तिसामर्थ्यात्षष्ठ्या विपरिणतं नरशब्देन सह वैयधिकरण्येन संबध्यते॥ ननु नृशब्दे
न॥ असंभवात्॥ तस्मात्सिद्धं नारीति॥ अत्रेदं वक्तव्यं॥ प्रत्याख्यापतां नामनरशब्दः॥ नृनरयोरिति पठतः सूत्रकृतो मते तु कथं उक्तिसंभवः॥ नच
नरीत्येवेष्टमिति वाच्यं॥ वृद्धिविधायकसूत्रमध्ये नरशब्दपाठस्य वैफल्यापत्तेः॥ अतइत्यनुवृत्त्यासमर्थनमपि क्लिष्टं॥ एकदेशानुवृत्तिविभक्तिवि
परिणामाद्याश्रयणात्॥ किंच नृनरयोरिति गणपाठे पठ्यते न त्वष्टाध्याय्यां॥ गणे च अत इति न प्रकृतं॥ तथा शार्ङ्गरवाद्यञ इत्यादिशब्देन स
णसूत्रमपि हृदयमागमय्य तत्र अत इत्यस्यान्वयो वाच्यः स च क्लिष्टतर इति स्पष्टमेव॥ तस्मादित्थं समाधेयं॥ नर इति रान्तं लुप्ताकारानुकरणं
स्य अः नरः॥ नुम्बनरस्येति हूहूः॥ चाह्नणे पाठाच्च ङीन्॥ यद्वा स्थानेन्तरतम इत्यत्र तन्त्रेण द्वेधा छेदः सूत्रकृतः संमतः भाष्योक्तरीत्या लौकिकन्या
याश्रयणे न सूत्रप्रत्याख्यानपक्षेपि हि प्रकृतितआदेशतश्चेत्युभयथाप्यन्तरतमनिवृत्तिरस्त्येव॥ सूत्रकृतो मते वा चनिकीसा॥ भाष्यकृत
स्तु न्यायसिद्धेत्यन्यदेतत्॥ तथाच॥ वांतो यि॥ नृनरयोरित्यादि सर्वं सुस्थमेव॥ अतएव च तुर्थे स्थानितः अंतरतमनिवृत्तिमाश्रित्य नारीतिरू
पं साधयन् हरदत्तोपि न विरुध्येत॥ इको यणचीत्यादावतिप्रसंगः॥ परमवशिष्यते॥ स च त्वादिभ्यः प्वादीनां ह्रस्व इत्यादिज्ञापकेन वाचनिक्या
न्याय मूलिकया वा स्थानितोन्तरतमनिवृत्तिरनित्यतामाश्रित्य परिहर्त्तव्य इति दिक्॥ सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारस्तूच्यते॥ सभायामास्यतामिति
युक्ते हि पंडिताः पंडितैः सह समासते शूराः शूरैः॥ कवयः कविभिः न तु संकरेण॥ किं बहुना गवां संघं प्रति गौ र्धावति॥ अश्वो अश्वानामित्यादि व्यवस्थाति
र्यक्ष्वपि दृश्यते॥ तस्मात्प्रथमवाक्यार्थस्य लोकत एव लाभान्नेतदर्थं सूत्रमारंभणीयम्॥ एवं स्थानतआंतर्यं बलीय इत्यपि लोकत एव सि

ह्रं॥ तथाहि॥ भूयः सहचरितयोरश्वयोर्गवोर्वा सजातीयानरसंबलनेसत्यपि कृशत्वपांडुत्वादिगुणसदृशानपिहित्वा स्थानसाम्यपुरस्कारेणै
वपरस्परापेक्षा दृश्यते॥ तदेवं लोकतः सिद्धे किंवचनेनेति॥ उरण्रपरः। ऋवर्णस्य स्थाने योऽण् स प्रसंगावस्थायामेव रप्रत्याहारपरस्स्यात्॥ ऋका
रेण सावर्ण्यात् त्रिंशतउपस्थाने सति स्थानेंतरतमपरिभाषया रश्रुतिमतः स्थाने रपरो लश्रुतेस्तु लपर इति विवेक्तव्यं॥ कृष्णर्द्धिः तवल्कारः ऋ
लृस्थाने योऽण् इति ग्रंथस्तु यथासंख्यभ्रमापादकः असंगतश्च॥ शब्दतः साम्येनाभिमतानिर्वाहात्॥ नहि सूत्रे शब्दद्वयमस्ति॥ अर्थतस्तु न
तरां साम्यं॥ अथात्र न यथासंख्यमभिमतं तर्हि किं वृत्तिमध्ये द्वयोरेव विशिष्योल्लेखनेन॥ आचआचरैलौऋलोः स्थानमिति विग्रहे उश्च उलृ च ऋ
लोरिति विग्रहे वा द्वंद्वस्य दुर्लभत्वाच्च॥ स हि विरूपाणामपि समानार्थानामिति एकशेषेण बाध्यते॥ चित्रगुशब्दस्य चित्रगवीपरतायामिव साधु
त्वनिर्वाहार्थं लक्षणामाश्रित्य लक्षितलक्षणया शक्यार्थे पर्यवसानमिति कथं चिन्निर्वाहस्तु ग्रंथे श्रद्धालुभिरास्थेय इति दिक्॥ अत्र पक्षचतुष्ट
यं संभाव्यते॥ उः स्थाने रपरोऽण् स्यादिति रपरत्वविशिष्टोऽण् विधीयत इति प्रथमः पक्षः॥ उः स्थाने अणामनणां च प्रसंगे अणेवेति नियमः॥ सं
चरपर इति वाक्यभेदेन रपरत्वं विधीयत इति द्वितीयः पक्षः॥ उः स्थाने योऽण् इत्यनूद्य तस्य रपरत्वं विधीयत इति तृतीयः॥ प्रसंगावस्थायामेव र
परत्वं विधीयत इति चतुर्थः॥ तत्राद्यपक्षे नाप्राप्तेषु उदात्तादिषु विधीयमानोऽण् तेषां बाधकः स्यात्॥ तैरनवकाशस्य विषयस्याः ऌ अत्॥ एवं त
द्वावचनव्यक्तिः॥ षष्ठीनिर्दिष्टमात्रस्य भवन्नादेशोंतरतमः स्यात्॥ ऋवर्णस्य तु अण् रपर इति॥ ततश्च उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकेषु दोषः
॥ तथाहि॥ कृतिरित्यत्र क्तिन्नित्यादिर्नित्यमिति प्राप्तं ऋकारं बाधित्वाऽण् रपरः स्यात्॥ तथा प्रकृतं प्रहृतं इत्यत्र गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे
कृते शेषनिघातं उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितं च बाधेत॥ तथा नॄः पाहि इत्यत्र नॄन्पे इति ज्ञापकात् पूर्वसवर्णदीर्घसंभवेऽपि अनुनासिकं बाधित्वाः

श॰कौ॰ णुपरः स्यात्॥ किंच॥ कर्त्ताकारक इत्यत्र गुणवृद्धी बाधित्वा ऋणु भवन्नकार एवेति नियमाभावात् कदाचिदिकार उकारश्च स्यात्॥ अपि च। त्यैः मीमति
१०६ पदोक्ता इत्वोत्वारपकृतइद्धातोरुदोष्ठ्यपूर्वस्येति तेषु रपरत्वं न स्यात्॥ द्वितीये तु गुणवृद्ध्योर्न दोषः॥ अणनणोः प्रसक्तावण् एवेति नियमेन कर्त्ताकार
क इत्यादिसिद्धेः॥ ननु ह्रस्वे स्थानिनि सवर्णा वृद्धिरनंतरतमा॥ तारक इत्यादौ दीर्घे तु सर्वापि प्रमाणतोंतरतमेति अविशेषादुभयत्रापि सकलवृद्धि
प्रसंगे नियमोस्तु गुणस्तु कर्त्ता इत्यादौ मात्रिक एव प्राप्तः॥ तरितेत्यादौ द्विमात्रस्य तु द्विमात्र एङेव प्राप्तः॥ तथा च अणनणोः प्रसंगाभावेन नियमाप्र
वृत्तौ दीर्घे स्वेङेव स्यात्॥ ह्रस्वेषु अकारो भवन्नपि रपरो न स्यात्॥ यो हि प्रथमवाक्येनाणेवेति नियम्यते॥ तस्यैव द्वितीयेन रपरत्वं विधीयते॥ तथा
च गुणदोषोस्त्येवेति चेत्॥ चजोः कु घिण्यतोरित्यादौ सावकाशायाः स्थानेंतरपरिभाषायाः वृद्धिविधौ चरितार्थया उरण् रपर इत्यनया गुणप्रसं
गे परत्वेन बाध्यत्वात्॥ तस्माद्द्वितीयपक्षे गुणवृद्ध्योर्न कश्चिद्दोष इति स्थितम्॥ उदात्तादिषु दोषस्तु स्यादेव॥ तथा मतिपदोक्तेषु इत्वादिषु अपि
॥ तृतीये तु उदात्तादिषु न दोषः॥ तत्र हि धिभिरंतरतमपरिभाषासंस्कृतैस्त्रैस्वर्यस्यैव विधानात्॥ किरतीत्यादौ अपि न दोषः॥ गुणवृद्ध्योस्तु दोषए
व॥ तथाहि॥ आंतर्यतो मात्रिकस्य मात्रिके गुणे रपरत्वे च कर्त्तेत्याद्यपि सिद्ध्यति॥ तथापि तरितेत्यादौ एङेव स्यान्न त्वा अविशेषाद्द्वित्रयोरपि प्रवृ
त्ते आकारस्याण्त्वाद्रपरत्वे कृते कारकस्तारक इत्यादि यद्यपि सिद्ध्यति तथापि कायकस्तावक इत्याद्यनिष्टमप्यापद्यते॥ यत्तु पूर्वसूत्रे भाष्यका
रेरिमं पक्षमाश्रित्य समाहितं अनेनांतर्यमेवैतयोरांतर्यमिति॥ यच्च तत्रैव वार्त्तिककारैरुक्तं संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवदिति॥ तदुभयमपि पा
क्षिकं बोध्यम्॥ तथाहि॥ पदार्थत्वजात्यवच्छिन्नस्य कोंतरतम इति परीक्षते॥ अत्वजात्यवच्छिन्नस्य कस्येति तदा अनुरूपमति बधिरादित्येनैव राम॰
धर्मेणेतयोरांतर्यं॥ न हि आंतर्यं चतुर्दैतिमुनित्रयोक्तिरस्ति प्रत्युत सोष्मणः सोष्माण इति भाष्यात् तत्रेत्थं अनियम एव लभ्यते॥ एवं नष्टाश्वदग्ध १०६

रर्थन्योर्यापिजात्यवच्छेदेनपरीक्षायामेव॥ व्यक्तिपुरस्कारेणपरीक्षायांतूक्तरीत्यादुष्टोयंपक्षः॥तथाचात्रसूत्रेवार्त्तिकं। यउः स्थानेणप्रस
इविचेद्गुणवृद्ध्योरवर्णाप्रतिपत्तिरिति॥किंचास्मिन्पक्षेक्करेफपरत्वंक्लृवालकारपरत्वंइतिव्यवस्थापिदुरुपपादास्यात्॥ स्वतंत्रः कर्त्तेतिनिर्दे-
शान्नविनिमयोयोगपरूपविविभाषा इत्यारंभाच्चनविकल्प इति समर्थनेपिप्रतिपत्तिगौरवंस्यादेव॥रेफस्यपूर्वांततांसाधयितुमाद्यंतावन्निमित्त-
त्वात्समासैकदेशभूतमंतग्रहणमनुवर्त्यतस्यरपर इति अन्यपदार्थविशेषणीभूतेनरेफान्वयश्चवाच्यइतिमहान्क्लेशः॥चतुर्थपक्षेतुनैतदुपयु-
ज्यतइतिवक्ष्यामः॥तस्मान्निर्दोषत्वाच्चतुर्थपक्षएव आश्रितः॥सचेत्थमुपपादनीयः॥स्थानेशब्दद्वयमिहानुवर्त्ततेतत्रैकमुःस्थानेयोण् इत्यनु-
वादेपिस्थानसंबंधलाभाय॥द्वितीयंतुप्रसंगावस्थायामेवरपरोभवतीतिकालविधानार्थं॥स्थानेन्तरतमसूत्रेस्थानशब्दस्यतात्वादिपरत्वेपि
शब्दाधिकाराश्रयणात्तद्दहप्रसंगपरत्वंबोध्यम्॥ एवंचगुणवृद्ध्योःप्राप्त्यवस्थायामेवाणोरपराःसंपन्नाइतिप्रमाणतोन्तरतमावेङैचौबाधित्वा
स्थानंतोन्तरतमोणेवभवतिइतिनकश्चिद्दोषः॥एवंउदात्तादिविधिष्वपिअंतरतमत्वादृकारोननुअर्इर्उर्इत्यवधेयं। नचैवंकर्त्तेत्यादावनेका-
ल्त्वात्सर्वादेशप्रसंगः॥ आनुपूर्व्येणसिद्धत्वात्॥तथाहि॥ऋस्थानित्वमुपजीव्यप्रवृत्तंरपरत्वंसर्वादेशतांनापादयति॥उपजीव्यविरोधात्।
तथाचपूर्वसूत्रेवार्त्तिकं॥सर्वादेशप्रसंगस्त्वनेकाल्त्वात्॥नवानेकाल्त्वस्यतदाश्रयत्वादवर्णादेशस्याविघातइति॥ अण्ग्रहणंकिं॥रीङ्-
रिङादीनांरपरत्वंमाभूत्॥ मात्रीयतीतिक्रियते॥ तथाह्यकिलोपोपिरपरःस्यात् एवंचसूत्रवैयर्थ्यो[illegible]तौसामर्थ्यात् अलोन्त्यविधिंबाधित्वासर्वा-
देशःस्यात्॥तथाहोतापोतारौइत्यत्रानङोपिरपरत्वेसंयोगांतलोपेचकृतेतस्यासिद्धत्वान्नलोपोनस्यादितिदिक्॥ अथयोरिङादिष्वण्स
रपरः कुतोनेतिचेत्॥ अनादेशत्वात्॥आदेशत्वंहिसमुदायेविश्रांतं॥नचैवंकृष्णर्द्धिरित्यादौरपरत्वंनस्यात्पूर्वपरसमुदायस्यस्थानित्वा-

श. कौ. दिति वाच्यम्॥ पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेन सहितयोरवयवयोरेव स्थानित्वावगमात्॥ अतएव द्वयोः स्थानिनो र्भिन्नादिषु नत्वं द्विर्वादे
१०७ शौ माभूतामिति तत्रएकग्रहणं कृतं॥ तस्मादकारस्यापि स्थानित्वं अस्त्येव॥ तदुक्तं॥ योह्युभयोः स्थाने भवति लभतेऽसौ अन्यतरतोऽप्यपदेश
मिति॥ तस्मादेकादेशेपि परत्वं भवतीति स्थितम्॥ स्यादेतत्॥ उक्तरीत्या ऋत उदित्युकारादेशस्यापि परत्वं स्यात्॥ तथाच विभक्तिसकार
स्य रुत्वे कृते पूर्वस्य रो रीति लोपे द्रलोप इति दीर्घेण मातुः पितूरिति प्राप्नोतीति चेत्॥ मैवं॥ रुत्वस्यासिद्धत्वेन रात्सस्येति सकारलोपे रेफ
स्य विसर्गेण रूपसिद्धेः॥ नन्वेवं मातुःकार्यमित्यत्र षत्वं स्यात्॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति सूत्रात्॥ न चायं प्रत्ययविसर्जनीय एवेति वाच्यं॥
अकारस्य प्रत्ययावयवत्वेप्यप्रत्ययत्वात् तदादेशस्य सुतरामतथात्वात्॥ इति चेत्॥ उच्यते॥ ऋत उदित्येकादेशस्य परादिग्रहणेन ग्र
हणादस्ति तावत्सांतस्य प्रत्ययसंज्ञा सकारे लुप्ते त्ववशिष्टस्यैव प्रत्ययसंज्ञा॥ एकदेशविकृतस्योपसंख्यानात्॥ स्थानिवदादेश इत्यत्रादे
शग्रहणाद्वा॥ अतएव यङो यकारे लुप्ते अकारस्य प्रत्ययसंज्ञेत्युक्तं॥ तथाचाप्रत्ययस्येति षत्वनिषेधः सिद्धः॥ न चैवं प्रत्ययावयवस्थानि
कत्वेपि प्रत्ययस्थानिकत्वाभावात् षत्वं स्यादेवेति वाच्यं॥ अप्रत्ययस्येत्यनुवादे परिभाषानुपस्थानेन स्थाने योगस्य दुर्लभत्वात्॥ अवय
वावयविभावस्य षष्ठ्यर्थत्वस्य संभवात्॥ नन्वप्रत्ययस्येति पर्युदासः तथाच वर्तितत्वेनैकादेशग्रहणात्वतं स्यादेव॥ किंच॥ प्रसज्यप्रतिषे
धपक्षेपि संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् अप्रत्ययो यो विसर्गस्तस्य षत्वं स्यादिति वाक्यार्थः॥ तथाचाग्निः करोति
इत्यादौ स्थानिवद्भावेन विसर्गस्य प्रत्ययत्वान्माभूत् षत्वं॥ मातुःकार्यं इत्यादौ तु स्यादेवेति चेत्॥ इष्टमेवैतत्॥ कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्द राम
स्य पाठो ज्ञापकः॥ एकादेशशास्त्रेण निर्वृत्तस्य रस्य षत्वं न स्यादिति॥ यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधे वैयधिकरण्यान्वयावगाह्येते॥ यत्तु भाष्ये लुप्य १०७

तंप्रत्ययोरात्सस्येति॥ पञ्चकैयटकृतंव्याख्यानं॥ उत्वेकृते अवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः॥ सचलुप्त इतितदुभयमपि चिंत्यम्॥ इह
सिद्धंतुप्रसंगेरपरत्वादिति पक्षेपराप्यरारादिरूपेणविधानादभक्तत्वादिशंकैव नास्तितथापि संप्रयोगो वेति पूर्वसूत्रोक्तरीत्यात्तृतीयप्र
क्षमाश्रित्य भाष्ये पक्षत्रयंचिंतितं॥ तत्राभक्तत्वपक्षे परादित्वपक्षेच वव्रेदित्यादौ उरदत्वे रपरत्वे चकृते हलादिशेषेण रेफो ननिवर्त्तेत॥ अव
सावयवस्यानादेर्हल एव तेन निवर्त्तनात्॥ तस्मादंत्यग्रहणमनुवर्त्य पूर्वोक्तपक्ष एव स्थापित इति संक्षेपः॥ अलोंत्यस्य॥ स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य
पदुच्यते तत्तदंत्यस्याल स्थानेबोध्यम्॥ त्यदादीनामः॥ सः॥ पः॥ स्थानषष्ठीति किं॥ आर्द्धधातुकस्येट्॥ तृचृकारात्पूर्वो मा भूत्॥ इदंच
षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रस्यानुवृत्तेर्लभ्यते॥ अलइति किं पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्रंस्विति दत्वं परम्। आनडुह्यामित्यादावंत्यस्य प
दस्य माभूत्॥ एतेन अलइतिजसंतमाश्रित्या लात्मका आदेशा अंत्यस्यस्युरिति व्याचक्षाणाः परास्ताः॥ अंत्यस्यपदस्यापि प्रसंगात्॥ किंचै
वंलाघवार्थमलंत्यस्येत्येवसूत्रयेत॥ अपिच॥ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसांलोपः पादशतस्य संख्यादेरिंतिलोपो ढकि लोपश्चसर्वादेश
स्याम्॥ ततश्चविरजीकरोति इत्यादि नसिध्येत्॥ यत्तु अलइतिजसंतमितिपक्षे अनेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्रे अनेकाल्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति
लाघवोपवर्णनंतदपिन॥ षष्ठीतिपक्षेपि ङिच्चेत्यत्र ङिदेवानेकाल् अंत्यस्य स्यात्॥ ननु अङिदपिइति नियमाश्रयणेनानेकाल्ग्रहणप्रत्या
ख्यानसंभवात्॥ वस्तुतस्तु पक्षद्वयेपि अनेकाल्ग्रहणंकर्त्तव्यमेव॥ अन्यथा अतोभिस ऐसिस्यादिपंचमीनिर्देशेषु अनेकालप्यादेशः पर
स्यादेः स्यात्॥ सति अनेकाल्ग्रहणे परत्वात्सर्वादेशः। अतएव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति नसूत्रितम्॥ तथाहि॥ अलोंत्यस्येत्यस्यद्वावप
वादौ॥ आदेः परस्य॥ अनेकाल्शित्सर्वस्येति॥ तत्रप्रथमस्यावकाशः॥ ईदासः॥ बहोर्लोपइति॥ आसीनः भूयात्॥ द्वितीयस्यावकाशः॥

अस्तेर्भूरित्यादिः॥ अतोभिस इत्यादेः परत्वात्सर्वादेशत्वे सिद्धेंभामे रित्यादिः॥ नचादेः परस्येत्यत्राल इति जसंत मनुवर्त्त्यरामैरित्यादिसा
धनीयमितिवाच्यम्॥ तथा सति भूयान् भूमेत्याद्यसिध्यापत्तेः॥ तदेवं कार्यस्यांत्येल्यनुसंहारो व्याख्यातः॥ ङिच्चेत्याद्यग्रिमसंदर्भानुगुण
त्वात्॥ पद्य॥ षष्ठ्या एवायमनुसंहारः॥ यास्थाने योगा षष्ठी सांत्यस्या लोबोध्येति॥ अत्रपक्षे ङित्त्वे स्यस्यापमर्थः॥ यत्र ङितः सादेशो विधीयतेत
त्र या षष्ठी सा अंत्यस्याल इति एवमग्रेपि॥ ङिच्च॥ ङिदनेकाल् अपि अंत्यस्य स्यात्॥ दध्ना॥ दध्ने॥ अनन्यार्थे ङित्वेषु अनङादिषु चरितार्थः
मि द्वतातङ् परेणा नेकाल् शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते॥ ननूत्सर्गापवादयोरयुक्तो विप्रतिषेध इति चेत्॥ सत्यं॥ सर्वादेशेपि तातङो गुणवृद्धि
प्रतिषेधरूपंप्रयोजनं संभाव्यते॥ तावताच किंचिद्धिलेबेन प्रवृत्तोयमपवादोप्यस्मिन्विषयेउत्सर्गेणसमकक्षतामापन्न इति युक्तो विप्रति
षेधः॥ पद्य॥ एरुरित्यस्यानंतरं तिह्योस्तादिति वक्तव्ये ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमेवेति विप्रतिषेधोपपत्तिः॥ अस्तु वा विनापि विप्रति
षेधं सर्वादेशः॥ प्रदर्शितस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्य सर्वादेशता — मंतरेणानुपपत्तेः॥ आदेः परस्य॥ परस्य यद्विधीयते तदादेरल्लो
बोध्यम्॥ ईद्दासः॥ अत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते॥ तेनादेरीकारः॥ आसीनः॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ अनेकाल् आदेशः शिच्च स
र्वस्य स्यात्॥ अस्तेर्भूः॥ भविता॥ इदम इश्॥ इतः॥ ङिच्चेति नियमात्सिद्धेनेकाल्ग्रहणं अपवादविप्रतिषेधार्थमित्युक्तं॥ यत्तु वृत्तिकारैर्जे
श्शसोः शिरिति शित उदाहरणं दत्तं॥ तच्चिंत्यं॥ सर्वादेशतां विना तत्र शित्वस्यैवालाभात्॥ सर्वादेशतायाश्चानुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैव णल्
ङादेशादिष्विव सिद्धत्वात्॥ तथाहि॥ णल्ङाशिप्रभृतयो यदा सर्वादेशास्तदा प्रत्ययसंज्ञाः॥ ततः प्रत्ययादित्वप्रयुक्ता इत्संज्ञा॥ ततो लोपः
॥ ततएकाल्त्वसत्त्वपि न सर्वादेशत्वक्षतिः॥ उपजीव्यविरोधापत्तेः॥ अतएव हि कर्तैत्यादौ न सर्वादेशतेत्युक्तं॥ शकारेणानुबंधेन इशः प्र

भृतीनां अनेकाल्त्वादेव सिद्धे शिद्ग्रहणं नानुबंधकृतमनेकाल्त्वं इति ज्ञापनार्थं ॥ नेनद्विवउत् अर्वणस्त्रसावित्यादेर्न सर्वादेशता इति बो
ध्यं ॥ ननु कथं ज्ञापकता ॥ घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येतदर्थतया शिद्ग्रहणस्य चरितार्थत्वात् ॥ तत्र हि लोपश् इति छिद्यते ॥ संज्ञापांचकृतं
शित्वं तत्रानुपयुक्तं सत्सं ज्ञि निष्फलति ॥ ङ मुटष्टित्ववदिति सिद्धांत इति चेत् ॥ सत्यं। अनेकांता अनुबंधा इति पक्षे नानुबंधकृतमनेका
ल्त्वमित्यस्य प्रयोजनाभावात्तदभिप्रायको लोपशिति छेद इति सिद्धांतः। एकांता इति पक्षे तूक्तरीत्या ज्ञापकमावश्यकं ॥ घ्वसोरित्यत्र
तु लोप इत्येव छेदः। लोपोपीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशः ॥ वार्त्तिकमते तु नानर्थके लोंत्यविधिरित्येव सिद्धं ॥ न चानभ्या
सविकारेष्विति पर्युदासस्यायं विषयः ॥ लोपस्य विकारत्वाभावात् ॥ रूपांतरापत्तिर्हि विकारः ॥ यथा भृञामित् ॥ अर्त्तिपिपर्त्योश्चेत्यादिः
॥ अत एव पस्पशापां लोपेऽविकारात्पृथगुपात्तः ॥ लोपागमवर्णविकारज्ञो हि वेदं परिपालयिष्यतीति ॥ उक्तं च पृषोदरादीनि इति सूत्रे
कैयटेन ॥ द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशाविति ॥ वस्तुतस्तु उपदेशावस्थायामेवांतरंगत्वादित्संज्ञा ॥ अत एव उच्चरितप्रध्वंसिनोऽनुबंधाः स्म
र्यमाणाः संत एव कार्यं निर्वाहयंतीति सिद्धांतः ॥ इदं चोत्तरसूत्रे कैयटे स्फुटं ॥ तथा च दिव उत् अर्वणस्तृ इत्यादेरेकाल्त्वात् एकांतपक्षे
पि न सर्वादेशता प्रसज्यते ॥ एवं च नानुबंधकृतमनेकाल्त्वं इति ज्ञापनं व्यर्थं ॥ शिद्ग्रहणं च सुतरां ॥ इदम इश् इदं किमोरीश्की इति इशीशी स्तु
कारोच्चारणसामर्थ्यात्सर्वादेशतायाः प्राङ् नलोपः ॥ यत्तु कृतेपि सर्वादेशे प्रयोजनाभावात् शकारस्येत्संज्ञा न स्यात् इति हरदत्तेनोक्तं। तन्न। लोपस्ये
व प्रयोजनत्वात् ॥ न चैवं उच्चारणवैयर्थ्यं सर्वादेशत्वसंपादनेन कृतार्थत्वादिति दिक्। तस्मादिह सूत्रभाष्यकृतोऽभिप्रायश्चिंत्यः। इह चानेकाल्शिदिति
पठित्वा अंत्यस्यादेरिति चानुवर्त्य अनुसंहारद्वयनिषेधमवस्थितिशस्य मकर्त्तं ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तमाह्निकं ॥

॥श्रीगणेशाय नमः॥ स्थानिवदादेशोनल्विधौ॥ आदेशः स्थानिवत्कार्यं लभते प्रवर्त्तयति च॥ तृतीयांताद्वतिना स्थानिना तुल्यं वर्त्तत इति
वाक्यार्थलाभात्॥ यद्रूपवैकल्यादुपदेशाप्रवृत्तौ सत्यामतिदेशो मृग्यते तच्चेद्रूपं स्थान्यल्लोः साधारणं न भवेत्॥ आवधिषीष्ट॥ अत्र लुङ्ते
र्विधीयमानं आत्मनेपदमतिदेशाद्धधेरपि भवति॥ आङोयमहन इत्यत्र हि अल्भ्यां श्रीयते॥ रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घकर्त्तव्ये यद्यपि
यत्रादौ इत्यलाश्रीयते तथापि न तत्र तद्विरहप्रत्युक्ता सुपि चेत्यस्याप्रवृत्तिः॥ यादेशस्य यञादित्वात्॥ सुस्वे वैकल्यं तु उपदेशास्या
प्रवृत्तिः॥ सुस्वं चेह यद्यपि ए इत्यस्मिन्नलि वर्त्तते तथापि न तदल्लोः साधारणं॥ भ्यामादौ समुदाये विश्रांतेः॥ इदं च कार्यकालपक्षाश्र
येणोक्तं॥ यथोद्देशपक्षे तु सुप्संज्ञाया अपि शास्त्रीयत्वात्सैवा‹तिदिश्यते॥ तत उपदेशेनैव दीर्घ इति न किंचित्कष्टं॥ एतेनाहृदितामहृदि
तमित्यादौ विभागे मोपि व्याख्यातः॥ तत्रापि सार्वधातुकसंज्ञातिदेशसंभवादिति दिक्॥ अत्र धात्वंगकृत्तद्धिनाव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः प्र
योजनमिति वृत्तिकृतः॥ उदाहरणदिक् चेयं॥ न तु परिगणनमिति भ्रमितव्यं॥ छ्लेः सिजित्यादीनां असंग्रहापत्तेः॥ क्रमेणोदाहरणानि॥
अस्तेर्भूः॥ आर्द्धधातुके विवक्षिते॥ अतएवांगात्पृथक् धातूपादानं॥ धातुत्वाद्धातुप्रत्ययाः॥ भव्यं॥ केन काभ्यां कैः॥ अंगत्वादिना देश
दीर्घसंभावाः॥ कृत॥ प्रकृत्य॥ कृत्वाकृ स्वस्यपि तिकृतीति तुक्॥ अद्यतनं॥ तद्धितत्वात्तदंतत्वप्रयुक्ता प्रातिपदिकसंज्ञा॥ कदम्बः॥ स्था
निवद्भावेनाव्ययत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याहुः॥ तच्चिंत्यं॥ स्थानेंतरतमपरिभाषया गतार्थत्वात्॥ अधोध इति तूदाहरणम्॥
आष्टमिकद्वित्वस्य स्थाने द्विर्वचनरूपत्वात्संभाव्यते॥ किंतु तत्रापि फलं दुर्वचं॥ तस्मादधोधःकामइत्युदाहार्यं॥ अतः कृकमीति प्राप्ते॥ राम
स्य सत्वस्याव्ययत्वात्पर्युदासः॥ पत्तु वृत्तौ भस्तुत्येत्यव्ययादेशोदाहरणं॥ तच्चिन्त्यम्। क्त्वा मात्रस्यानव्ययत्वात्॥ तदंतविधेः सर्वेकके

क्यतया सिद्धांतितत्वात्॥ नच जहत्स्वार्थायां वृत्तौ हृक आनर्थक्यात्सर्वैः सर्वपदादेश इत्यभिप्रायेणेदमिति वाच्यं॥ ह्रस्वस्यपिति कृतीति तु
गभावापत्तेरिति दिक्॥ सुप्॥ रामाय॥ तिङ्॥ अपचतां॥ तिङंतत्वात्पदत्वं॥ वः नः॥ पदत्वादुत्वादि॥ नन्वेवमधोध इत्यस्यापि पदादेशत्वा
देवगतार्थत्वेनेति चेत्सत्यं॥ गोबलीवर्दन्यायेनाव्ययग्रहणादिति दिक्॥ इहकाभ्यामित्यादावादेशः कार्यं लभते केन कैरित्यादौ तु परस्य भ्व
र्तपतीति विवेकः॥ ननु वत्करणं मास्तु॥ स्थान्यादेश इत्येतावतापि असंयोगाल्लिट्किदित्यादाविव वत्यर्थलाभात्॥ यदाहुः॥ प्रत्ययपरशब्दः
मयुज्यमानो विनापि वतिं वत्यर्थं गमयतीति॥ नच स्थानी आदेशं प्रतिपद्यत इत्येव वाक्यार्थः किं न स्यादिति वाच्यं॥ तन्न दादेशविधाय
कैरेव गतार्थत्वात्॥ नचादेशस्थानिरूपप्रमापद्यते॥ वचनरूपप्रामाण्याच्च विकल्प इति वाच्यम्॥ वालिटीत्यारंभात्॥ नच चक्षिङः ख्याञ्
आदेशः स्थानी नित्यवचनरूपप्रामाण्यात्सर्वत्र विकल्पापत्तौ लिट्येवेति नियमार्थं न स्यादिति वाच्यम्॥ एवमपि विभाषा लुङ्लृङोरित्या
द्यप्राप्तविभाषासु वाग्रहणवैफल्यापत्तेः॥ अस्तिभूभ्यां रूपद्वयसिद्धावस्तेर्भूरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। अत्राहुः। वत्करणाभावे स्थानी आ
देशस्य संज्ञा स्यात्॥ प्रायेण ह्यस्मिन्पादे संज्ञासूत्राण्येवारभ्यंते॥ ततश्च आङो यमहन इत्यात्मनेपदं वधेरेव स्यान्न तु हंतेः॥ नच संज्ञारूप
मिति हंतेरपि ग्रहणं॥ अशब्दसंज्ञेति निषेधात्॥ नच स्थानिसंज्ञात्वे सिद्धं धर्मिणमित्यादिन्यायविरोधः॥ अनेकशक्तेः शब्दस्य संक्षिप्ति नि
विनियोग इति पक्षे संज्ञाया एवोद्देशकोटिनिवेशात्॥ नन्वेवमाङो वधियम इत्येव ब्रूयात् इति वाच्यम्॥ वधहिंसायामिति भौवादिक
स्यापि ग्रहणापत्तेः॥ नचाङो वधयम इति पठ्यतां॥ अकारस्य विवक्षितत्वाच्च न भौवादिकेति प्रसंग इति वाच्यम्॥ सकलहंत्यादेशसंग्र
हार्थमाङो यमहन इत्यस्यैव वाच्यत्वात्॥ तथाचावधिष्ट वधिजघ्ने इत्यत्राप्यात्मनेपदं सिद्धं॥ तथाहि॥ हंतेर्लिङ्लिटि लसामान्यापेक्षत्वादुत्तरं

प्रा·कौ· गत्वात्ति बादिषु कृतेषु परत्वनित्यत्वाभ्यां शेषात्कर्त्तरीति बाधित्वा लिटि धातोरिति द्विः प्रयोगे ऽभ्यासस्य चुत्वे ऽभ्यासात्परस्य घत्वे एकदे
११० शविकारासंभवेन समुदायस्य समुदायादेशत्वाद् इत्यादेशत्वं ततो वधिना सह तुल्ययोगक्षेमत्वेनेति दिक्॥ अस्तु वा स्थानिन आदेशसं
ज्ञा॥ तथाप्यनिष्टं तुल्यमेव॥ तथाहि॥ अस्यतिवक्तीत्यत्र ख्याति पदेन चक्षिङेव गृह्येत॥ कृत्रिमत्वात्॥ तथा च समचक्षिष्टेत्यत्राङ्स्यात्
अख्यातेत्यत्र च न स्यात्॥ न चैवं चक्षिङ इत्येव ब्रूयात्॥ अनुबन्धनिर्देशेनापि यङ्लुग्वारणसंभवादिति वाच्यम्॥ एवमपि गाङ्कुटादिसू
त्रे गाङो इङ् गाङो ग्रहणापत्तेः॥ इङित्यवचनसामर्थ्यादुभयगतिः स्यात्॥ गमेरिट् परस्मैपदेष्वित्यत्र तु इणिङिकामेव ग्रहणं स्यादिति॥
तस्मात्कर्त्तव्यमेव वत्करणं॥ नन्वेवं वत्करणाभावाधीनलाघवानुरोधात्संज्ञाप्रकरणादन्यत्रैव स्थानिवद्भावप्रकरणं क्रियतामिति चेन्न॥
तथा सति आदेशग्रहणं विना वाक्यार्थनिर्वाहे बहुगौरवापत्तेः॥ सिद्धान्ते तु आदेशग्रहणमतिरिच्यमानं आनुमानिकसंग्रहार्थं भवतीति
तद्भूले नैकदेशविकृतस्योपसंख्यानं इति वार्त्तिकं प्रत्याख्यास्यते॥ अपि च॥ काममतिदिश्यतां वेति वक्ष्यमाणमपि वत्करणापन्नमिति
दिक्॥ स्यादेतत्॥ यदि संज्ञाप्रकरणे वत्करणं विना अतिदेशालाभस्तर्हि कित् ङित् इत्यादौ कागतिरिति चेत्॥ उच्यते॥ किदिति न संज्ञा
॥ न क्त्वा सेडिति ज्ञापकात्॥ नहि क्त्वः कित्संज्ञाप्राप्ता या निषिध्येत॥ ननु मृडमृदेति प्राप्ता सा निषिध्यतां॥ वचनद्वयसार्थक्याय च विकल्पो
ऽस्तु इति चेत् न॥ मृडमृदेत्यत्रैव वा ग्रहणस्य संभवात्॥ किं चैवं निष्ठा शीङित्यादिव्यर्थं स्यात्॥ न हि शीङादिभ्यो निष्ठायाः केनचित्सं
ज्ञा प्राप्ता॥ एवं ङिदित्यपि अतिदेशः॥ कित्साहचर्यात्॥ किं च॥ ङिदित्यस्य संज्ञात्वे ग्रहिज्यादिसूत्रे ऽस्यैव ग्रहणं स्यात्॥ कृत्रिमत्वात् राम·
॥ तथा न वश इति सूत्रं व्यर्थं स्यात्॥ वावश्यते इत्यत्र संप्रसारणाप्राप्तेः॥ ॥किं च॥ क्ङिति चेत्यत्रास्याग्रहणं स्यात्॥ संज्ञास्वरूपानुच्चारे ११०

णात्॥ तथा च गाङ्कुटादीत्यत्र कुटादिग्रहणं व्यर्थं स्यात्॥ बहुगणेत्यत्र तु संख्येतिदेशः॥ अन्यथा टिघुभादिवदेकाक्षराया एव संज्ञायाः कृ-
र्त्तव्यतापत्तेः॥ किंकिनो लिङ्गेत्यादि तु न संज्ञाप्रकरणं तेन लिङ्ग इति अतिदेशो निर्बाध इति दिक्॥ अथादेशग्रहणं किमर्थं॥ स्थानिवदित्येतद्वि-
तैव संबंधिशब्दमहिम्ना तल्लाभात्॥ यथा पितृवदधीत इत्युक्ते पुत्र इति गम्यते इति चेत्॥ सत्यं॥ द्विविध आदेशः॥ अस्तेर्भूरित्यादिः प्रत्यक्षः
॥ तेस्तुरित्यादिश्च आनुमानिकः॥ तत्र हि इकारेणेकारांतः स्थान्यनुमीयते॥ उकारेण चोकारांत आदेशः॥ तथा च तेस्तुरिति फलितोऽर्थः॥ तत्रा-
सति आदेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नानुमानिकस्य॥ आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तूभयपरिग्रहः॥ तेन पचतु इत्यादेस्तिङंतत्वात्पदसं-
ज्ञा सिध्यति॥ ननु एरुरित्यादि यथाश्रुतमस्तु॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च पदत्वं भविष्यतीति चेन्न॥ अर्थवत्स्येव स्थान्यादेशिभाववि-
श्रांतेर्वाच्यत्वात् [illegible] भवात् [illegible] तथाहि॥ षष्ठीस्थानेयोगेत्युक्तं॥ स्थानं च प्रसंगः॥ स चार्थवतः अर्थप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात्॥ यद्यपि
च्लेः सिजादावसंभवो वादं॥ तथापि सति संभवे अर्थप्रयुक्तप्रसंग एव ग्राह्य इति आदेशग्रहणेनैव ज्ञाप्यते॥ उक्तं च॥ सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपु-
त्रस्य पाणिनेः॥ एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते॥ पदमिहार्थवत्॥ पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः॥ यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिः
॥ तथापि इह विकार एव नास्तीति तात्पर्यं॥ तथा च वार्त्तिकं॥ [illegible]र्थविपरिणामाद्वेति॥ कार्यं इह ज्ञानं [illegible]पताबलात्॥ तथा च ज्ञाननिष्ठ उत्प-
विनाशादिकं विषये आरोप्यत इति भावः॥ नन्वेवं बुद्धिकृपरिणाममात्रस्य स्थान्यादेशिभावत्वे अपवादेषूत्सर्गकृतं स्यात्॥ तथा हि [illegible]
त्ययांतादपि अणंतत्वप्रयुक्तो ङीप् स्यात्॥ अत्राह वार्त्तिककारः॥ सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनादिति॥ षष्ठीस्थानेयोगेत्यनुवृत्तेरि-
ति भावः॥ न चापवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते॥ नाभिसंबंधश्चेत्यादौ तु षष्ठ्याः स्थाने [illegible] माक्षेप्या॥ विश्रवणरवणेत्यादौ तु शब्दः

श॰कौ॰ तराणि प्रत्ययविषयाणि बोध्यानि॥ विश्रवःशब्दात्तु प्रत्ययो न भवति। अनभिधानादिति भावः। तथा च विदूराञ्ञ्य इति सूत्रे भाष्यं॥ वालवायो विदूरं च
१११ प्रकृत्यंतरमेव वा॥ न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेदिति॥ अस्मिंश्च पक्षे षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने आदेशा विधीयंत इति रुद्धिसूत्रस्थभाष्यप्र
यासश्रुतमेव निर्बाधं॥ यत्तु स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेति एवंपरतया कैयटेन भंक्त्वा व्याख्यातं। तदन्यस्य पक्षांतराभिप्रायेण लब्धये॥
ऋयवावयनः शित्करणं ज्ञापकं॥ अपवादे उत्सर्गकृतं नेति॥ वृषपित्वनिवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम्॥ शिद्वादेव तत्सिद्धेः॥ नित्वं द्याद्युदात्तार्थं
श्नः पित्वे तु पित्वादनुदात्तत्वे लसार्वधातुकानुदात्तेन च धातुस्वरेणैव सिद्धौ किं नित्वेन॥ न चानेकास्सु विशेषः॥ दिवादीनदभावात्॥ नाकुर्व
त्तेन इत्यस्तीति चेन्न॥ वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वात्॥ न च भ्वादिपाठेन सिद्धे स्तन्हे य्यर्थ्य॥ भ्वादिपाठस्य वृधुः स्यसनोरित्याद्यंतर्गणकार्यं
उपक्षीणत्वात्। जिन्ववे नौ वा वृत्त्या नासारा मशालां न्यविस्रतेति भट्टिप्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न॥ तं च वाशब्दस्यैवार्थतया कामयं
मानेव न तु तथा॥ किंतु छलनार्थमागतेत्यर्थात्॥ अत्र कैयटः॥ ताच्छील्यादिविषये चानशि श्यनो नित्वं प्रकृतेराद्युदात्तार्थं स्यादिति॥ तत्र हि ल
सार्वधातुकाभावादनुदात्तापास्याचित इत्यंतोदात्तत्वमेव प्राप्तं इष्टं च॥ तत्रानिष्टार्थमेव किं नित्वं न स्यादिति तस्याशयः॥ नत्वेतद्युक्तं॥ अ
न्यत्र विकरणेभ्य इति पर्युदासाच्छ्यन्स्वरस्य दुर्बलत्वात्। न च नित्वसामर्थ्यात्तद्बाधः॥ लसार्वधातुके चरितार्थत्वात्॥ तत्र स्थानिवद्भावल
ब्धे न पित्वेन गतार्थतेति चेन्न॥ इह नित्वेनातिदेशपर्युदासयोरन्यतरस्मिन्नवश्यबाध्ये अतिदेशबाधस्यैव न्याय्यत्वात्॥ पूर्वान्बाधंते नोत्तरा
निति न्यायाच्च॥ यत्तु कैश्चिच्छ्यानशंतस्य आद्युदात्तत्वमिष्टमित्येवंपरतया कैयटग्रंथं व्याख्याय विकरणेभ्योऽन्यत्रेति पर्युदासस्तु यत्र विक राम
रणः स्वरभाक् तद्विषयः॥ इह तु विकरणांतमेव स्वरभाक्॥ सौवर्यः सप्तम्यस्तरं तं न सप्तम्य इति सिद्धांतादित्युक्तं। तदेतन्निर्मूलं। धुसंज्ञास्त्रवै १११

स्येनसवर्णत्रस्थेनच भाष्येणविरुद्धं चेत्युपेक्ष्यं॥ किंच॥ आतोनुपसर्गेकइति कापवादस्यगापोष्टगितिटकः कित्करणंज्ञापकं॥ नापवादेउत्सर्ग
कृतंभवतीति॥ अनल्विधाविति किं॥ तेनतस्मान्तस्यतस्मिंश्च विधौमाभूत्॥ तत्रालाविधौयथा॥ व्यूढोरस्केन॥ अत्रसोपदादाविति विसर्ज
नीयस्यस्थानेविहितस्यसकारस्यस्थानिवत्वाद्विसर्जनीयस्यअट्स्वुपदेशाद्इव्यवायेइतिणत्वंप्राप्तं॥ अलः परस्यविधौयथा॥ द्यौः॥ पं
थाः सः॥ अत्रहल्ङ्याद्लिोपोनभवति॥ अलोविधौयथा॥ दिवउत्॥ द्युकामः॥ लोपोव्योर्वलीतिलोपोनभवति॥ उत्त्वविधानंतु अहर्विम
लघुइत्यादौचरितार्थं॥ अल्विधौयथा॥ यजेःक्तः इष्टः॥ कइष्टइत्यत्रसंप्रसारणस्यस्थानिवत्वात्कोपष्टेत्यादाविवहशिचेत्युत्त्वंनभवति
॥ सइष्टइत्यत्रएतत्तदोः सुलोपोनभवति॥ अनलइत्युक्तेपिसंबंधसामान्येषष्ठ्याप्राशुक्तानेकविभक्त्यर्थसंग्रहोयद्यपिसंभवति तथापि
विधिशब्दोपादानेप्राधान्येनाप्यलआश्रयणेनिषेधार्थः॥ तेनप्रपच्येत्यादिसिद्धं॥ अत्रहिवलादेरितिअप्राधान्येनालाश्रितः नतुप्राधा
न्येन॥ स्योदतत्॥ स्थान्यनुबंधकार्याण्यपितर्हिनिषिध्येरन्॥ तथाचप्रदीव्येत्यत्रस्थानिवद्भावेनकित्वंनलभ्येतेतिचेत्॥ न॥ अनेकांता
अनुबंधाइतिपक्षेअनुबंधानांस्थान्यलत्वाभावात्॥ एकांतपक्षेप्यंतरंगेणलोपेनादेशसंबंधात्प्रागेवानुबंधानामपहारात्॥ नल्यपीति
लिंगाच्च॥ यत्तुसेर्ह्यपिच्चेतिज्ञापकंउच्यते॥ तत्रासिंके॥ अपिच्चेनसामर्थ्यात्स्थानेंतरतमपरिभाषया प्राप्तंअनुदात्तत्वंनभवतीत्यस्या
पिसुवचत्वात्॥ यद्यपिसामान्यातिदेशेविशेषानतिदेशइतिसिद्धांतः॥ उपस्थितसामान्यप्रयुक्तधर्मस्तद्व्याप्तिसत्व्यापकसामान्यधर्मेस्व
विध्याकांक्षापूरणेसति अनुपस्थितस्यविशेषस्यग्रहणेप्रमाणाभावात्॥ अतएवब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रियेवर्त्तितव्यंइत्युक्तेमाठरादिविशे
षकार्यंनातिदिश्यते॥ अतएवचाशंसायांभूतवच्चेत्यत्रभूतसामान्येविहितयोर्लुङ्निष्ठयोरेवातिदेशोनतुभूतविशेषेविहितयोर्लङ्लिटोः

पीतिसिद्धांतः॥ तथापीह सूत्रे नल्पपीति लिंगाद्विशेषोप्यतिदिश्यते॥ किति परतो विहितमित्त्वं निषेद्धुं हि नल्पपीत्यारभ्यते॥ किंत्वं च त्वकारवि
शेषधर्मः॥ सेट्कत्वं तदभावात्॥ तेन प्रदीप्येत्यादि सिद्धं॥ तस्मान्नल्पपीत्येव सूत्रं विशेषातिदेशे अनुबंधकार्यातिदेशे चेत्युभयत्रापि ज्ञापकं इ
ति स्थितम्॥ यत्तु प्राञ्चः॥ अनल्विधाविति निषेधो विशेषातिदेशज्ञापक इति॥ तच्चिंत्यं॥ च्व्यूठोरनुनासिके इष्टइत्यादौ विसर्गत्ववि[illegible] स्व
स्य च व्यापकीभूतयोरुत्वहशत्वयो निषेधेन चरितार्थत्वात्॥ यदपि त्वादेशे कृत्वप्रत्ययत्वाद्यवि[illegible]मभ्युपेत्य कइष्ट इत्यादौ हशत्वावि
शेषातिदेशेन प्राप्नोतीति मिश्रैरुक्तं॥ तत्र विसर्गत्वयणत्वयोरुत्वहशत्वे कथं विशेषधर्माविति विपश्चित एव विचारं कुर्वंतु॥ यद्यपि तत्स्था
नापन्नस्तद्धर्मं लभत इति न्यायप्रसिद्धं अत एव व्रीहिस्थानापन्नेषु नीवारेषु वचनं विनैव व्रीहिधर्मा अवघातादयः क्रियंते॥ तथापि तेषां प्रवृ
त्तापूर्वसाधनत्वप्रयुक्तं तत्प्रयुक्तं नीवारादौ अनुष्ठानं॥ आङोयमहन इति हंतेरात्मनेपदं तु न हिंसाद्यर्थाभिधानप्रयुक्तं येन वधौ भवेत्
॥ किंतु स्वंरूपमिति वचनात् स्वरूपविशेषप्रयुक्तं॥ अत एवा॥ तृणेढीत्यादौ न भवति॥ तस्माद्युक्त एवातिदेशारंभः॥ स्यादेतत्॥ मा
भून्न्यायेन गतार्थता॥ ज्ञापकात्तु भविष्यति॥ तथाहि॥ युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रे अनादेशग्रहणं ज्ञापयति॥ आदेशः स्थानिवत्स्यादि
ति॥ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति सूत्रे ति किति इत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणमनल्विधावितीममंशं ज्ञापयति॥ अप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे निषेध इत्यंशं च
॥ तथा च किं सूत्रेणेति॥ उच्यते॥ उत्तरार्थं तावत् स्थानिवदादेश इति कर्त्तव्यमेव॥ तस्यैव योगविभागमात्रेणोपपत्तौ सत्यां आर्थापत्तिकव
चनं न कल्प्यं॥ एवं स्थिते अनल्विधावित्ययमप्यंशः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं क्रियते॥ उत्तरसूत्रे द्वितीयविधिग्रहणस्यानुवृत्त्यर्थं च॥ तस्य यो
जनं तु तत्रैव वक्ष्यते॥ एतदेव च सकलमभिसंधायोक्तं भगवता॥ आरभ्यमाणेप्यस्मिन्सूत्रे इति॥ स्यादेतत्॥ अस्तु सूत्रारंभः॥

तथापिकार्यातिदेशएवायमितिकुतः॥प्रकारांतराणामपिसंभवात्॥तथाहि॥अतिदेशः॥षोढा॥निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरू
तिदेशभेदात्॥तत्रनिमित्तमशक्यमतिदेष्टुम्॥ब्राह्मण्यवत्॥नहिब्राह्मणस्याग्रभोजनादौनिमित्तभूतंब्राह्मण्यंवचनशतेनापिक्षत्रियेतिदेष्टुंश
क्यते॥पूर्ववत्सनइत्यत्रापिप्रकृतिगतंनिमित्तंङित्वादिनसन्नंतेतिदिश्यते॥किंतुप्रकृतिगतमेवतत्सनाव्यवधानेसत्यपिआत्मनेपदंप्रवर्त्तयि
तीत्येतावन्मात्रमतिदिश्यते॥एतावतैवचनिमित्तातिदेशोयमितिव्यवहारः॥नचायंकार्यातिदेशएवास्तामितिवाच्यं॥चिक्रंसतेप्रचिक्रंसतेइत्या
दौइष्टप्रसंगात्॥निमित्तातिदेशपक्षेतुअनुपसर्गःत्रपूर्वश्चक्रमिरेवेहसनाव्यवहितोप्यात्मनेपदंप्रवर्त्तितवानितिस्नुक्रमोरनात्मनेपदनि
मित्तेइतिनियमादिण्नभवति॥निमित्तेहितत्रफलोपहितमेवगृह्यतेनतुस्वरूपयोग्यमात्रमितिवक्ष्यामः॥सिद्धंत्वात्मनेपदेनसमानपदस्थ
स्येट्प्रतिषेधास्त्वितिवार्त्तिकरीत्यातुइहापिकार्यातिदेशतासुवचा॥न्याय्याचेतितत्रैववक्ष्यते॥व्यपदेशातिदेशस्तुआद्यंतवदेकस्मिन्निति॥ए
कस्मिन्नपिआदिरंतइतिचव्यपदेशोतिदिष्टेतत्तत्सूत्रैरेवकार्याणीतिभावः॥तथाचप्राञ्चः॥आद्यंतवद्व्यपदेशोनिमित्तंपूर्ववत्सनइति॥ए
तच्चनिर्मूलंइतितस्मिन्नेवसूत्रेहरदत्तः॥तस्यायंभावः॥कार्यातिदेशएवतत्रयुक्तः॥सर्वातिदेशानांकार्यार्थतयाकार्यस्यैवप्राधान्यात्॥अतए
वकार्यातिदेशाभ्युपगमेयत्रबाधकावतारःतत्रैवप्रकारांतराश्रयणं॥नचाद्यंतवत्सूत्रेतदस्तिप्रत्युतव्यपदेशातिदेशपक्षएवबाधकं॥तथाहि॥
कुरुतेकुर्वेइत्यादावंत्यव्यपदेशआदिव्यपदेशश्चास्तु॥तथाप्यंत्योजादिर्यस्येत्येवंरूपस्यबहुव्रीहेरर्थस्याभावात्टिसंज्ञायाअभावेटेरेत्वंनस्यात
॥अकुर्वातेइत्यादौदृष्टस्यटेरेत्वारंभस्यकार्यस्यातिदेशेतुनकश्चिद्दोषइति॥तादात्म्यातिदेशस्तुभिन्नयोरभेदातिदेशः॥सुबामंत्रितेपरांगवत्स्व
रइतियथा॥तेनयत्तेदिवोदुहितर्मर्त्तभोजनंइत्यादावामंत्रितस्यचेतिआष्टमिकसूत्रेणपदात्परस्यामंत्रितस्यनिघातप्राप्तौदिवोदुहितरिति

श०कौ समुदाये प्रवर्त्तते॥ शास्त्रातिदेशस्तु कर्मवत्कर्मणेत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते॥ कार्यातिदेशो गोतो णिदित्यादिः॥ रूपातिदेशस्तु द्विर्वचनेचितृज्वत्क्रोष्टुरि
११२ त्यादिः॥ तदिह कार्यातिदेश एवेष्यते किं विनिगमकमिति चेत्॥ उच्यते॥ कार्यस्य प्राधान्यात्तदतिदेश एवायं॥ अतिदेशांतरे बाधकसत्वाच्च। तथाहि॥
निमित्तव्यपदेशातिदेशौ तावत्प्रासंगिकावित्युक्तं॥ शास्त्रातिदेशोप्येवं। तादात्म्यातिदेशस्तु द्वयोः सहावस्थितयोः स्यात्॥ सुबामंत्रिते प्रेषि॥ इह
तु स्थानी आदेशेन अपहृतः इति न तत्संभवः॥ रूपातिदेशे तु अर्द्धेशविधानं व्यर्थं स्यात्॥ न च वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः॥ विभाषानुवृत्त्यादौ
ति विकल्पारंभात्॥ तस्मात्कार्यातिदेश एवायमिति स्थितं॥ यत्तु न्यासकारेणोक्तं॥ व्यपदेशातिदेशः संज्ञा न सेपर्यवसन्नः॥ स च वत्करणसामर्थ्या
देव न भविष्यतीति। तत्रेदं वक्तव्यं॥ अस्तीह संज्ञापक्षे दूषणं॥ तथाहि॥ आङो यमहन इत्यादौ वधेर्वग्रहणं स्यान्न तु हन्तेः॥ तेन केन कस्मादित्यादौ
अंगकार्यादीनि न स्युरिति संज्ञापक्षे दोषद्वयं॥ न चेदं व्यपदेशातिदेशेस्ति॥ स्वं रूपमिति वचनाद्धि हंतेर्हंतिरेव संज्ञा॥ न त्वपदेशस्य वधावप्यति
देशेत्वुभाभ्यामात्मनेपदं लभ्यते। नत्वहंतेरेव॥ एवं स्थानिनिष्ठानां धात्वंगादिव्यपदेशानां आदेशे तिदेशात् धात्वंगादिकार्याण्यपि सुलभान्येव॥ त
स्मात्प्राधान्यात्कार्यातिदेशोयमित्येव न तत्वं॥ अत्र वार्तिककाराः॥ तस्य दोष इत्युपक्रम्य तयादेश उभयप्रतिषेधः॥ ङ्याब्ग्रहणे दीर्घः आद्भिभु
वोरीट् प्रतिषेध इत्यादि पेठुः॥ तत्रोभयशब्दे यथा नातिप्रसंगस्तथा सर्वादिगणव्याख्यावसरे एवोपपादितं॥ ङ्याब्ग्रहणेपि ङी ई आ आबिति
दीर्घप्रश्लेषादतिखट्वे नातिखट्वे इत्यादौ नातिप्रसंगः॥ न चैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र दोषतादवस्थ्यं॥ उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमसत्वा
त्॥ नन्वेवं प्रश्लेषवर्णनवैयर्थ्यं॥ अतिखट्व इत्यादावंगाधिकारविरहेणावपवादाप्रवृत्तेस्तात्परत्वमाश्रित्य हल्ङ्यादिलोपापत्तेः॥ नहि तत्र विहि राम
तविशेषणाश्रयणं युक्तं॥ यः सः इत्यादावतिव्याप्तेर्यस्त्या...

स्यत्याख्यानाय वर्ण्यन इत्यन्यदेतत्॥ युक्तं चैतत्॥ वार्तिकमते अतिखड्वायेत्यादावंगाधिकारबलेन कथंचिन्निर्वाहेऽपि जसे नसे घृते इत्यादा
वतिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्। भ्रुवामिच्छन्सुतीरित्यादौ सुलोपापत्तेश्चेति दिक्॥ अस्तु वा आकारांतरमपि प्रश्लिष्य तत्सामर्थ्यान्मध्ये ह्रस्वत्वमापु
न्नस्यपरिहार इति दिक्॥ आहि भुवो रिति वार्तिकं तु इत्थं भाष्यकाराः प्रत्याचख्युः॥ आस्थेत्यत्र आहेः स्थानिवद्भावेन प्राप्तोऽपि भुवईण्न भवति
॥ आहस्थ इति ज्ञापकात्॥ तेन हि झलादौ परे थत्वं विधीयते॥ न च कृते पीटि भूतपूर्वगत्या झलादित्वात्थकारोऽस्तु इति वाच्यं॥ एवं हि सति आ थ
मेव विदध्यात् लाघवात्॥ तिबादीनां पंचानामपि झलादितया णलादीनामपि भूतपूर्वगत्या झलादित्वात्॥ तस्मादाहस्थ इति ज्ञापकादाहेरि बु
धोस्थानिवद्भावो नेति स्थितं॥ अस्तेर्भूरिति विहितस्य भुवोऽपि स्थानिवत्त्वनिषेधो न वक्तव्यः॥ अस्तिसिचो पृक्त इति हि सकारकनिर्देशेन सकारांत
देवास्तेः परस्मैङ्विधानात् इति॥ स्यादेतत्॥ असस् इति सकारनिर्देशो धातुत्वाभावात् श्तिबेवानुपपन्नः॥ पदमध्यप्रविष्टेन सकारेण सिचो विशेष
णासंभवे सिजाश्रयस्य ईटः प्रसंगश्च॥ न चास्तेः सांतत्वेन विशेषणसामर्थ्यात् सिच् प्रयुक्तो पीण्नेति वाच्यम्॥ तथापि स्वतंत्रस्य भवतेरतिप्रसंग
स्य दुर्वारत्वात्॥ तथा चार्थभेदाभावेऽपि स्वतंत्रास्वतंत्राभ्यां भूभ्यां अभूवीत् अभूदिति रूपद्वयापत्तिः॥ यत्तु एतद्दोषोपन्यासपूर्वकं माधवाचार्यै रु
क्तं॥ सिचो ल्पाच्कत्वाद्बहुविषयत्वेनाभ्यर्हितत्वाच्च पूर्वनिपाते कर्तव्ये अस्तिसिच इति वचनात्तत्रादिमं विद्यमानसिच इत्ययमर्थो लभ्यते॥ अत
एव शित प्रयोगोऽपि सार्थकः॥ अन्यथा सिजस्भ्यामित्येव ब्रूयात्॥ न चैवमसतावस्यतो चातिप्रसंगः। विकरणव्यवधानेन ताभ्यां परस्याः पृक्तसा
र्वधातुकस्यासंभवादिति॥ तच्चिंत्यं॥ एवमपि श्तिप्रत्ययासमाधानेन हि सकारस्को निर्देश इति भाष्यस्यानिर्वाहात्॥ प्र तेन सिच्च असश्च सिचस्॥ स
माहारद्वंद्वे लुप्तपंचमीकं पदं। अयस्मयादित्वेन भत्वान्न कुत्वजश्त्वे॥ अस्ति वर्ततसिजस् चेति कर्मधारयः॥ नेन लुप्तात्सिचो भूभावे नापहृताद.

प्रा. कौ. स्तेश्चपरस्यनेतिकल्पनापिप्रयुक्ता॥उक्तरीत्यारूपसिद्धावपिभाष्यानिर्वाहात्॥तस्मादिहभगवतोभिप्रायंनरमेववक्तव्यमिति॥अत्रोच्यते॥
११४ अस्तिसिचस्सस्इतिच्छेदः॥सांतादस्तेःनतुकृतनभूभावात्॥सांतात्सिचःश्रूयमाणादितियावत्॥तथाचसिचइत्यस्यानंतरंसकारःप्रश्लिष्यतेनु
तुश्तिपःप्राक्॥येनमाधवोक्तःश्तिपृभृत्ययानुपपत्तिरूपोदोषःस्यात्॥अतएवसिचोपृक्तइतिहिसकारकोनिर्देशइत्युक्तंभाष्ये॥अन्यथाह्यस्तीति
निर्देशइत्येवब्रूयात्॥नन्वेवमस्तिसिचोपृक्तइतिसंहिताकथंनिर्वहतीतिचेत्॥इत्थं॥संयोगांतस्यलोपइतिद्वितीयःसकारोलुप्यते॥ननुलुप्तवि
भक्तिकस्इतिपदं॥नचैतत्संयोगांतं॥तथाचसंयोगांतंयत्पदंतस्यविधीयमानोलोपःकथमिहस्यादितिचेत्न॥संयोगांतस्यपदांतस्यलोपः॥
स्यादितिव्याख्यानात्॥संयोगेतिहिलुप्तषष्ठीकंपृथक्पदं॥संयोगस्यपदस्येत्युभयंचांतस्यविशेषणं॥एषएवचसूत्रकृतोप्याशयः॥यदिहिअ
यंबहुव्रीहिःपदंचान्यपदार्थइतिवृत्तिकारकृतंव्याख्यानंसंमतंस्यात्तर्हिअंतग्रहणंनकुर्यात्॥संयोगेनपदविशेषणादेवतदंतलाभात्॥अपिच॥
सरूपसूत्रेपृथक्सर्वेभ्योविभक्त्यावेकशेषइतिपक्षेवृक्षसस्इतिप्रसज्येतेत्याशंक्यसंयोगांतलोपात्सिद्धंइतिभाष्यग्रंथःप्रकृतव्याख्यानए
वानुकूलः॥प्रत्युतत्रकैयटोवक्ष्यति॥वस्तुतस्संयोगांतस्यलोपाद्धल्ङ्यादिलोपादिति॥तत्तुमूलस्वरसविरुद्धं॥अत्रव्याचक्षतइत्युपक्रमा
दपरितोषग्रस्तंच॥अतएवहलंत्यसूत्रेअन्योन्याश्रयोद्धारार्थंअंत्यलकारस्येत्संज्ञायांणलोलित्वंस्वरार्थंक्रियमाणंज्ञापकमितिप्रक्रम्यननु
लकारःश्रवणार्थएवेत्याशंक्यअपृक्तहलितिहल्ग्रहणंणल्व्यावृत्तयेक्रियमाणंणलोपृक्ततांज्ञापयतीतिवक्ष्यति॥तस्यत्वयमाशयः॥भ्रे
त्रेत्यादौडादेशोहल्ग्रहणस्यव्यावर्त्योनसंभवति॥सुतिसीतिप्रत्ययैःप्रकृतेराक्षेपेणहलंतायाःप्रकृतेःपरेषांस्वादीनांलोपः॥नचडादेशं राम.
प्रतितासंतांप्रकृतिरिति॥एवंचेहापिवृक्षसइत्यस्यप्रकृतित्वाभावात्कथंहल्ङ्यादिलोपः॥अस्तिसिचोपृक्तइतिहिसकारकोनिर्देशइति ११४

प्रकृतग्रंथोऽपि उक्तव्याख्यायामनुकूल एव॥ नन्वस्तूक्तरीत्या संयोगांतलोपः तथापि तस्यासिद्धत्वाद्रोरुत्वं दुर्लभमिति चेन्न॥ संयोगांतलोपो रो
रुत्वे इति वार्त्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात्॥ हरिवो मेदिनं त्वा इत्यादिवत्॥ सिचो पृक्त इति प्रकृतनिर्देश एव च वार्त्तिकोक्तार्थे ज्ञापको बोध्यः अथवा भ
र्तृवृत्तिकारोक्त एव संयोगांतस्य लोप इति सूत्रस्यार्थः॥ अंतग्रहणं प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे संयोगावंतौ यस्येति हि त्वावगतयेस्त॥ संयोगसं
ज्ञासूत्रे भाष्यकैयटयोस्तथैवाभिधानात्॥ प्रकृते तु मास्तु संयोगांतलोपः॥ किंतु ह्योः सकारयोः रुत्वे कृते अतो रोरित्यनेन एक एव उकारो भविष्य
ति विधेयविशेषणस्य एकत्वस्य पश्वेकत्ववद्विवक्षितत्वात्॥ रोरिति जातिपरनिर्देशेनातः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च संभवात्॥ जातिपरत्वे प्रकृतिनि
र्देश एव प्रमाणमस्तु॥ न च परत्वाद्धशि चेति प्रथमस्यैव रोरुः स्यात् इति वाच्यं॥ रुत्वस्यासिद्धतया हशः परत्वाभावात्॥ न चाश्रयात्सिद्धत्वमि
ति वाच्यम्॥ स्थान्यंशे तथात्वेऽपि निमित्तीभूतहशंशे तदसंभवात्॥ एष एव च ह्निसकारकनिर्देशवद्तो भाष्यकारस्याशयः॥ ननु संयोगांतलोप
इति॥ अत एव नुदविदेति सूत्रे क्षुषः कइत्यादि बहुयोगविच्छिन्नस्य नकारस्य कथमनुस्वारनिरित्याशंक्यान्यतरस्यामन्ध्याख्येति संहितापाठे न न
कारांतरप्रश्लेष इत्युक्तं भाष्ये हलो यमामिति लोप इति हितस्याशयः॥ पूर्वोक्तरीत्या तु संयोगांतलोपे नैव सिद्धौ संहितापाठपर्यंतं नोऽन्यस्य स्थितः॥
संहितायामपि हि हलो यमामिति लोपस्य बहिरंगत्वत्रिपादीस्थत्वाभ्यामसिद्धत्वात्संयोगांतलोपे नैव भाव्यं॥ संयोगांतलोपे गुणः प्रतिषेधो नेत्य
ल्लोपेलोपा बहिरंगलक्षणत्वाद्धेति वार्त्तिकोक्तपक्षत्रये प्रथमचरमयोस्तस्य दुर्वारत्वात्॥ तस्मात्समुदाये प्रत्येकं वा संयोगसंज्ञेति पक्षद्वयानुरोधे
न इह समाधानद्वयं व्यवस्थितं इति भाष्यार्थः॥ पूर्वोक्तरीत्या सिच इति समाहारमाश्रित्य तदुपरि सद्इतिच्छेद इति पक्षे तु अस्ति ग्रहणमत्या
ख्यानपरं तथापीदं भाष्यं योजयितुं शक्यमिति दिक्॥ एतेन संयोगांतस्य लोप इति सूत्रे अंतग्रहणेऽशक्यमकर्त्तुम् इति पदमंजरीग्रन्थ उक्ता॥ प

श॰कौ॰ स्वरूपेपिप्रयोजनस्योक्तत्वात्॥ विद्यमानेपत्सिचस्इतिपक्षे वायोज्या॥ यत्तुसिचःपरत्वादीटिप्राप्ते आहिभुवोरीट्प्रतिषेधइतिवार्त्तिकबलो
११५ त्निषेधइतिकैश्चिदुक्तं॥ तन्न॥ तस्यदोषइत्युपक्रमात्स्थानिवद्भावप्रतिषेधपरेणोक्तवार्त्तिकेनास्तेः परत्वमुपजीव्यप्रवृत्तस्येटो निरस्तावपि
सिच्प्रयुक्तस्यानिवार्यत्वात्॥ अस्थादगादित्यादौ उक्तदोषतादवस्थ्याच्च॥ तस्मात्प्रागुक्तएवान्यतमः पंथाः शरणमित्यलंबहुना॥ वध्यादे
शस्थानित्वप्रतिषेधइड्विधिश्चेतिवार्त्तिकांतरं॥ अस्यार्थः॥ हंतेर्ण्वुलिरुतेबहुलंतण्यन्वधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमितिवार्त्तिकेनसंज्ञाछंद
सोर्वधादेशः सचहलंतइतिमत्वा वृद्धिरापाद्यते॥ हनस्तोचिण्णलोरितितकारश्च॥ तयोःकर्त्तव्ययोःस्थानिवद्भावः प्रतिषेध्यः॥ तथा आवधिषी
ष्टेत्यादौस्थानिवद्भावेनांगतयाएकाच इतीण्निषेधः प्राप्तः॥ तस्मिन्नपिकर्त्तव्येस्थानिवद्भावेनांगतानेतिवाच्यम्॥ तदेतदिड्विधिश्चेत्यनेनार्थादु
क्तं॥ एतदपिभाष्येप्रत्याख्यातं॥ तथाहि॥ वधादेशस्तावददंतः॥ अन्यथा अवधीदित्यत्रातोहलादेरितिवृद्धिप्रसंगात्॥ एतच्चोत्तरसूत्रे भाष्येस्प
ष्टं॥ वधकइतितुनायंण्वुल्॥ किंतुहनोवधश्चेत्यौणादिकसूत्रेणक्वुन्प्रत्ययः॥ तथाचेह वृद्धितत्वयोः प्रसंगएवनास्ति॥ आवधिषीष्टेत्यादौ इ
ण्निषेधोपिनभवति॥ वध्यादेशेआद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात्॥ नचैवंसतिशिष्टेनतेनयदावधिषीष्टेत्यादौप्रत्ययस्वरोबाध्येतेतिवाच्यं॥ आ
र्द्धधातुकीयानामादेशानांप्रत्ययविवक्षामात्रेणप्रवृत्त्याप्रत्ययस्वरस्यैवसतिशिष्टत्वादिति॥ स्यादेतत्॥ इड्विधिश्चेत्यंशेपूर्वपक्षएवशिथिलः
॥ तथाहि॥ उपदेशेऽनुदात्तादिण्निषिध्यते॥ नचवधिस्तथा॥ स्थानिवद्भावेनायंतथेतिचेन्न॥ अल्विधौस्थानिवद्भावविरहात्॥ सत्यं॥ नेहस्था
निवद्भावंब्रूमः॥ किंतुहंत्युपदेशएववधेरुपदेशः॥ कृञुपदेशइवकर्त्ताकर्त्तुमित्यादौकरित्यादीनां॥ स्थानिवद्भावस्तुअंगसंज्ञार्थमृग्यतइ- राम
त्युक्तमेव॥ नन्वेवमपिपरिहारग्रंथोऽसंगतएव॥ यदिहिप्रागेवप्रत्ययोत्पत्तेर्वधादेशाभ्युपगमस्तर्हिवधभावात्सीयुटिचिण्वद्भावोविप्रति ११५

षेधेनेति स्यसिच्सूत्रीयं वार्तिकं विरुध्यते॥ अंतरंगबहिरंगयोर्विप्रतिषेधायोगात्॥ तथा च कर्मणि सियुटि वधिषीष्टेत्येकमेव रूपं स्यात्॥ इष्य
ते तु घानिषीष्टेति द्वितीयमपि॥ अत्रोच्यते॥ वार्तिकमते आर्द्धधातुके इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेपि लिङ्लुङीत्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमेन
विप्रतिषेधः संभवत्येव॥ अतएव हाद्युदात्तनिपातनासंभवादिड्विधिश्चेत्युपसंख्यातं॥ भाष्यकाराणां त्वयमाशयः॥ आर्द्धधातुक इत्विवक्षि डि
इत्यादिरपि विषयसप्तमी एव॥ तथा चाद्युदात्तनिपातनेनैवोपपत्तौ इड्विधिश्चेति न कर्त्तव्यमेव॥ घानिषीष्टेति कथं सिध्येदिति परमवशिष्यते॥
तत्रेदमुत्तरं॥ प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वदिड्भाव इति॥ एतच्च स्यसिच्सूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तं॥ तस्माद्वार्तिकमते विप्रतिषेधाच्चिण्वदिड्भावः॥ भा
ष्यमते तु प्रतिपदोक्तत्वादिति विवेकः॥ एतेनैकाच उपदेश इति सूत्रे प्यार्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवंति इत्यादि भाष्यग्रंथा व्याख्याताः॥ यत्तु त
त्रैव कैयटेनोक्तं विप्रतिषेधे उपपत्तिर्मृग्यत्येति॥ तत्तु प्रागुक्तोपपत्तिरेवास्मन्नज्ञेत्येवं परं॥ स्यादेतत्॥ प्रतिपदविधित्वमिह किं विवक्षितं॥ अनवका
शत्वं वा साक्षादुपादानमात्रं वा॥ नाद्यः॥ स्यसिच्सूत्रे हन्ग्रहणस्य प्रघानिष्यत इत्यादौ लब्धावकाशत्वात्॥ तत्रत्यस्य सीयुड्ग्रहणस्य तु क्व
रिषीष्टेत्यादौ कृतार्थत्वात्॥ न चाजंतादीनां चतुर्णां स्यादिचतुष्कसंबंधे अस्वरितत्वाच्च यथासंख्याभावे हंतेः सीयुटीति योंशस्तस्यानर्थक्यमेव॥
अंतरंगत्वाद्वधभावे कृते तस्य स्थानिवत्त्वेन हंतिग्रहणात् सीयुटि चिण्वदिटि कृते ण्यल्लोपावियङिति पूर्वविप्रतिषेधेनाल्लोपे सति वधिषीष्टेत्येव
रूपं स्यादिति वाच्यं॥ अंतरंगेण वधिनापहारे न्याय्ये सति असंभवादेव हंतेः सीयुटा समं संबंधायोगात्॥ संभवे व्यभिचारे च स्याद्धि विशेषणमर्थ
वत् इति न्यायात्॥ अतएव भस्त्रादिसूत्रे आतःस्थाने इत्येतत्स्वशब्दस्यैव विशेषणं न तु भस्त्रादीनामिति वक्ष्यते॥ तथा नित्यं क्रीडाजीविकयो
रित्यत्र क्रीडायां तृचोऽसंभवादकेनैव तदन्वय इति वक्ष्यते॥ नांत्यः॥ वधादेशेपि हनो वधलिङीति साक्षादुपादानस्याविशिष्टत्वात्॥ अंतरं

प्रौ॰ कौ॰ गत्वस्याधिकत्वाच्चेति चेत्॥ अत्रोच्यते॥ चिण्वदिट् चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन व्याख्यानाद्धन्तेरपि परस्य सीयुटश्चिण्वद्भावो विधीय-
११६ ते॥ तस्य चानर्थकत्वमेव प्रतिपदविधित्वं॥ अनुक्तसमुच्चयार्थत्वं चास्य भाष्यकार एव वक्ष्यति॥ चं भगवान्कृतवांस्त तदर्थमिति॥ अतएव वहि
आभात्सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे कृतेपीटि णिलोपः सिध्यति॥ सूत्रारंभे परं इट् चासिद्धस्तेन मेलुप्यते णिरिति वक्ष्यमाणं बोध्यम्॥ यद्यालिङीति
सामान्यं सीयुटीति विशेषः॥ हन्तेरितिद्युभयत्राविशिष्टं॥ तथाचापवादत्वमेव चिण्वदिट् इति नास्त्यसंभवः॥ येन हन्तेः सियुडानान्विपातु॥
तथाचैकेयूटो नं प्रतिपदविधित्वमपि सम्यगेव॥ युक्तं चैतत्॥ यदिद्य संभवः तर्हि चेनापि असंभविनो विधानायोगेन प्रागुक्तपक्षस्य दुर्बलत्वात्
॥ अथवा वक्ष्यमाणनिष्कर्षरीत्यांतरंगं बलीय इत्यस्यासिद्धं बहिरंगमित्यनेन प्रत्याख्यानात्तस्य च कृतितु ग्रहणेनानित्यत्वाल्लुस्यानुरोधेने
इत्यागाद्युक्तो विप्रतिषेधः॥ अथवा लिङीति परसप्तम्येवास्तु॥ परत्वाच्च चिण्वदिट्॥ आद्युदात्तनिपातनं तु मास्तु॥ न चैवं वधिषीष्टेत्यत्रेण्नि-
षेधापत्तिः कर्त्तेत्यादाविवेति वाच्यं॥ वधेर्हि ह्यावुपदेशौ॥ हन्त्युपदेशो वध्युपदेशश्चेति एकाच इति सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टं॥ तथाच वध्युपदेशेऽने-
कच्त्वादिण्निषेधो न भविष्यति॥ एकेति विशेषणसामर्थ्याद्धि अनेकाचोऽपदेशो व्यावर्त्यते॥ नन्वच इत्युक्तेऽजंतस्यैव स्यात्॥ मैवं॥ पचादी-
नामनुदात्तत्वस्यैवापर्यापत्तेः॥ अतएकत्वविवक्षया अच इत्यस्य एकोच् तद्वत इत्यर्थे लब्धे एकग्रहणसामर्थ्यादुक्तार्थलाभः॥ न च यत्रैका-
ज्ग्रहणमिति परिभाषाप्रवृत्तये एकग्रहणमित्युक्तं॥ शब्दविशेषं अनादृत्य एकाच इत्यर्थमेवाश्रित्य परिभाषाप्रवृत्तेः सुवचत्वात्॥ नं चैव-
मिहेव विशेषणसामर्थ्यक्ष्ये श्निपाशपेत्यादि परिभाषाज्ञापकत्वं न स्यादिति वाच्यं॥ शीङः सार्वधातुके गुणः दीङो युडचीत्यादिसानुबंधनि- राम॰
र्देशानामेव तज्ज्ञापकत्वसंभवात्॥ तदेवं सर्वथापि वधेः परस्येड स्त्येवेति स्थितं॥ अतएवानिड्कारिकासु व्याघ्रभूतिना अदंतपर्युदासः कृ- ११६

तः ॥ अदंतमूर्द्दंतमृतां च रङ् वृत्राविस्यादिना ॥ यत्तु कौमुद्यां भावकर्मलकारव्युत्पादनावसरे घानिषीष्टेत्युदाहृत्य पक्षे वधादेश इत्युक्तं तत्तूक्त
रीत्या भाष्यमते वार्त्तिकमते वा उभयथापि निर्बाधमेव ॥ एवं स्थिते पक्षे वधादेश इति प्रतीकमुपादाय इदं तु सिद्धांतविरुद्धं भाष्ये ह्येवधादेशानभ्यु
पगमादिति वदन् प्रसादकारः प्रत्युत स्वस्यैव कलंकमाविरकरोत् ॥ यदपि तेन स्वकीयभ्रमबीजभूतं वार्त्तिकमुदाहृतं हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चे
ति नैतल्लिङि प्राप्तस्य निषेधपरं किं तु स्यादिष्वपि चिण्वदित्यतिदेशेन प्राप्तस्य ॥ अत एवांगाधिकारात् अंगस्यैवातिदेशो न तु हनिणिङादेशा
नां ॥ अनंगत्वादिति अंगाधिकारबलेनैव भाष्ये तद्वार्त्तिकं प्रत्याख्यातं ॥ यद्यप्येतत्सिद्धांतग्रंथेषु विवादमेव तथाप्यधस्येवाधलप्रस्येति न्या
येन प्रसादग्रंथं दृष्ट्वा बाला मा भ्राम्येयुरित्येतदर्थमस्माभिः स्फुटीकृतं ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ आकारांतान्नुक्षुक्प्रतिषेधः ॥ लोडादेशे शाभा
वजभावधित्वहिलोपेत्वप्रतिषेधः ॥ त्रपादेशे स्नत्वप्रतिषेधः ॥ आम्विधौ च ॥ स्वरे च वस्वादेशे ॥ एतान्यपि पंच वार्त्तिकानि प्रत्याख्यातानि ॥ त
थाहि ॥ विलापयति भापयति इत्यत्र नुक्षुकौ न भविष्यतः ॥ लीई भीई इति ईकारप्रश्लेषात् ॥ ह्रस्वप्रश्लेषाद्वा ॥ तथा ॥ शिष्टात् हतात् भिंतात
कुरुतात् स्तात् ॥ इत्यत्र परत्वात्तातङि कृते ॥ शा हौ ॥ हंतेर्जः ॥ हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ घ्वसोरेद्धावित्येते विधयो य
द्यपि प्राप्नुवंति तातङ् स्थानिवद्भावेन हि ग्रहणेन ग्रहणात् ॥ तथापि सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति न्यायान्न भवंति ॥ एवं
पुष्णीतादित्यत्र हलः श्नः शानज्झौ इति न भवति ॥ उभयोर्नित्ययोः परत्वात्तातङ्प्रवृत्तेः ॥ तथा तिसृणामित्यत्र परत्वान्नित्सृभावे न बाधितस्त्रे
स्त्रय इति त्रयादेशोपि बाधित एव ॥ एवं च चतस्रस्तिष्ठंतीत्यत्र परेण चतसृभावेन चतुरनडुहोरित्याम् बाध्यते ॥ तथा ॥ अशासं त्वा विदुषी सस्मि
न्नहन्नित्यत्र विदेः शतुर्वसुरिति वस्वादेशस्य शतृग्रहणे न ग्रहणाच्छतुरनुमो नद्यजादी इति सूत्रेणांतोदात्ताच्छत्रंतात्परत्वं उपजीव्य प्राप्तं

नद्या उदात्तत्वं यस्यैवं विदुषोऽग्निहोत्रं जुह्वति इत्यत्र विदुष इत्यत्र षष्ठ्या उदात्तत्वं च न भवति ॥ अनुम इति निषेधात् ॥ तथा हि ॥ अविद्यमान उम् यस्येति बहुव्रीहिः ॥ उमिति च सनाशं से त्युकारात्प्रभृति आ नुमो मकारात्प्रत्याहारः ॥ तनादिकृञ्भ्य इत्युकारात्प्रभृति वा ॥ तत्र च वसुः संप्रसारणं वांतर्भूतं ॥ नन्वेवं द्वितीयपक्षे लुनता ॥ अल्लावं प्रथमा जानतीगात् इत्यादावपि निषेधापत्तिः ॥ तनादिकृञ्भ्य इत्युपक्रमे श्नाप्रत्ययस्यापि तत्रांतर्भावादिति चेत् ॥ न ॥ श्नात्तरिपरैश्नाप्रवृत्तावपि शतुरनुम्कत्वानपायात् ॥ नुमागमग्रहणपक्षेपि हि शतुरेव तद्ग्राहित्वं विशेषणं न तु श्नानस्य ॥ स्नुंतता मुंचते इत्यादावपि निषेधापत्तेः ॥ इदं तु वार्त्तिकं सिद्धांतेपि स्थितं ॥ गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु प्रतिषेध इति ॥ चित्रंग्वग्रमित्यत्र हि सर्वत्र विभाषा गोरिति पूर्वरूपं प्राप्तं ॥ नोनः पादमिति पाठस्य इको गुणवृद्धी इति सूत्रे षाष्ठ भाष्ये च स्थितत्वेन तद्रीत्या सर्वत्रेति सूत्रस्यापि पूर्वविधायकत्वौचित्यात् ॥ कैयटस्तु अकलसूत्रे ह्रस्वश्चेति चकारेण प्रकृत्येत्यनुकृष्यत इति दर्शनात् प्रकृत्यां तःपादमिति पाठमनुसृत्य वार्त्तिकस्थं पूर्वपदं तत्र्यासिपूर्वकप्रकृतिभावोपलक्षणमिति सूचितवान् ॥ न च सर्वत्र विभाषेत्यत्र एङ इत्यनुवर्त्यालिवधित्वान्निषेधः सुवचः ॥ हे चित्रगो अग्रमित्यत्र एवमप्यतिप्रसंगात् ॥ वत्तुग्रस्थान्यलआश्रयणं ॥ स्वतएव एङंतत्वात् ॥ चित्रगुरित्यत्र गोतो णिदिति णित्वं प्राप्तं ॥ चित्रगुं चित्रगूनित्यत्र तु आ गोतो म्शसोरिति षाष्ठवार्त्तिकरीत्या आत्वं प्राप्तं ॥ अत्र णित्वात्वग्रहणं तु शक्यमकर्त्तुं ॥ गोत इति तपरकरणसामर्थ्यादेव णित्वात्वाप्रवृत्तेः ॥ औत्नोम् इति पाठस्यैवस्यापपिष्यमाणत्वाच्च ॥ अचिनवमित्यादावतिप्रसंगस्य श्नसा साहचर्येणापि वारणसंभवात् ॥ स्वर ॥ बहुगुमान् ॥ इह ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्युदात्ततापानगोश्वन्निति निषेधः प्राप्तः ॥ तस्माद्गोः पूर्वस्वरयोरिति पठनीयमिति स्थितं ॥ एवं च न गोश्वन्निति सूत्रे वृत्तौ यत्स्वरूप्ते बहुगुना बहुगुभ्यां इत्यादावंतोदात्ता द्वितरपदादन्यतरस्यामिति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति ॥ तच्चिंत्यं ॥ भाष्यवार्त्तिकविरुद्धत्वात् ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ परनिमि

तो ऽत्र आदेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन यो दृष्टस्तस्य तस्माद्धि निमित्तभूताद्धि धीकर्तव्ये ॥ वव्रश्च ॥ इह उरदित्यत्वस्य स्थानिव
द्भावेन न संप्रसारण इति निषेधाद् ऊकारस्य न संप्रसारणं ॥ नच पूर्वसूत्रेण गतार्थता ॥ अल्विधित्वात् ॥ नच परनिमित्तत्वमसिद्धमिति वाच्यं ॥ अंगाक्षि
प्तमत्यर्थनिमित्तकत्वात् ॥ नच प्राग्भ्यासविकारेभ्योंगाधिकार इति वाच्यं ॥ आसप्तमाध्यायसमाप्तेरिति पक्षस्य सिद्धांतयिष्यमाणत्वात् ॥ पूर्वस्मादपि
धौ यथा ॥ तन्वंति ॥ तन्वते ॥ इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावान्नेट् ॥ तत्र हि तन् इत्यंतं निमित्तं ॥ तच्च उकारात्पूर्वमिति ॥ अच इति किं ॥ विश्नः ॥ प्रश्नः ॥
द्यूत्वा ॥ स्यूत्वा ॥ अभिगत्य ॥ तथाहि ॥ विश्नः प्रश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावाच्छे चेति तुक् प्राप्तः ॥ अच इति वचना
न्न भवति ॥ स्यादेतत् ॥ इहांतरंगत्वात् पूर्वमेव तुका भाव्यं ॥ नच वार्णादांगं बलीय इति शकारः स्यादिति वाच्यं ॥ यत्र ह्येकमेव निमित्ती कृत्य युग
पदांगवार्णयोः प्राप्तिस्तत्र वार्णादांगं बलीयः ॥ यथा करोतेर्लिटि णलि कृ अ इति स्थिते गोरित्यत्र सावकाशमचो ञ्णितीति वृद्धिं बाधित्वांतरंगत्वा
त्प्राप्तं यणं वृद्धिरेव बाधते ॥ प्रश्न इत्यत्र तु शस्य नङ् निमित्तं ॥ तुकस्तु छः ॥ भिन्नकालाचानयोः प्राप्तिः ॥ ननु यत्रैकस्मिन्विषये युगपच्च प्राप्तिस्तत्रैवे
यं परिभाषेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् ॥ धर्मिग्राहकमेवेति गृहाण ॥ तथाहि ॥ अभ्यासस्यासवर्णे इति सूत्रे असवर्णग्रहणमस्याः परिभाषाया ज्ञाप
कं ॥ एतच्च षष्ठे प्रथमाह्निकांते भाष्ये स्थितं ॥ तद्धि इयेष तु ऊषतुरित्यादिवारणाय नोपयुज्यते ॥ अंतरंगेण सवर्णदीर्घेण तत्र यङ्वङोर्बाधात् ॥ तौ
हि अंगसंज्ञामभ्याससंज्ञां चापेक्षमाणौ बहिरंगौ ॥ नचैवमप्यपवादत्वान्नावेवस्यातां इति वाच्यं ॥ येन नाप्राप्तिन्यायेन तयोर्यणं प्रत्येवापवादत्वात
॥ नन्वियेयेत्याद्यौ प्रवृत्तस्यापि गुणस्य इ आ ये त्यत्र प्रवृत्ताया वृद्धेश्च द्विर्वचनेचीति रूपातिदेशेनापहारे द्वित्वे च कृते सवर्णदीर्घस्यापि प्राप्त्यासोपि येन
नाप्राप्तिन्यायेन इयङुवङ्भ्यां बाध्येतेति चेत् ॥ तर्हि कृतेप्यसवर्णग्रहणे निर्विषयतापत्तिः ॥ असवर्णग्रहणसामर्थ्यात् पुनर्गुणवृद्धी सवर्णदीर्घबा

धित्वास्यातामितिचेत्॥ न॥ दृयन्नीत्यादौ चरितार्थत्वात्॥ नन्वेवं सति असवर्णग्रहणं विनापि येन नाप्राप्तिन्यायेन इयत्तीति यणो बाधने सिद्धेतन्नकुर्या
दितिचेत्॥ तर्हि सामर्थ्यादियेषेत्यादौ गुणादिप्रवृत्तिरिति फलितोर्थः॥ तथा च पुनरपि असवर्णग्रहणं व्यर्थमेव॥ अर्त्तेश्चेति सूत्रयित्वा ष्योरिति
चानुवर्त्य अर्त्तेरिकारस्य लाघवादियङि विधेये अभ्यासस्येत्युक्तिसामर्थ्ये नापि इयेषेत्यादेः सुसाधत्वात्॥ नन्वर्त्तेरिति श्तिपा निर्देशे अरियर्त्तीति
यङ्लुकि यङ् न स्यादितिचेत्॥ न ह्युरित्येवोच्यतां॥ इणो यणिति साहचर्याच्च धातुग्रहणं भविष्यति॥ अंगेन उर्विशेषणाद्वा॥ तेन अर्त्तोरमति कौंतेरत्य
र्त्तृभिरित्यादौ नातिप्रसंगः॥ नन्वेवमपि इयेषेत्यत्रेव ईषतुरित्यत्रापि इयङ् स्यादितिचेत्॥ न॥ अंतरंगेण दीर्घेण बाधइत्युक्तत्वात्॥ न चैवमि
येषेत्यत्रापि तुल्यमिति वाच्यं॥ तत्र गुणसंभावनायां विनाशोन्मुखेन निमित्तेन दीर्घाप्रवर्त्तनात्॥ वक्ष्यते हि समर्थानां प्रथमादिति सूत्रे समर्थग्र
हणमकृतव्यूहाः पाणिनीया इति परिभाषां ज्ञापयतीति॥ अत एव सोत्थिति वैस्समाणिरित्यत्र भाविन्या आद्वृद्ध्या अंतरंगस्यापि सवर्णदीर्घस्य नि
मित्तविघातादप्रवृत्तिर्माभूदिति सावुत्थिति वायीस्समाणिरित्य निष्टरूपं वारयितुं समर्थग्रहणं। परिनिष्ठितत्वं च तत्र समर्थशब्दस्यार्थः॥ कृतमपि
निवर्त्तयंतीति वा ज्ञाप्यतां॥ फलं तु तुल्यमेव॥ गौरवं परमधिकं इति दिक्॥ ततश्च इयेषेत्यादौ गुणे कृते सवर्णदीर्घाप्राप्तौ यणि प्राप्ते तस्यैवेयङ् प्रवा
दः॥ ईषतुरित्यादौ अंतरंगत्वात् सवर्णदीर्घेण बाध्यत इति असवर्णग्रहणं अनर्थकं सत् ज्ञापकमेवोक्तपरिभाषायाः॥ ननु गुणेन कथं निमित्तवि
घातः अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेस्तदवस्थत्वादितिचेन्न। दीर्घस्य पूर्वपरविधित्वेन तत्रास्मिन्कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावात्॥
पूर्वस्य वा विधौ स॥ न तु पूर्वपरयोरिति विधिग्रहणव्यावर्त्यनिरूपणावसरे उपपादयिष्यमाणत्वात्॥ सवर्णे यो विधिः सोपि सवर्णस्य विधिरिति
तत्र कर्त्तव्ये पूर्वदां तेति निषेधाच्च॥ एतेनासवर्णग्रहणे कृते स्थानिवद्भावेनेयेषेत्यत्रेयङ् न स्यात्॥ न चासवर्णग्रहणसामर्थ्यो च्छ्रीतासवर्णमा

म्रिडीयङ्प्रवर्तन्तामतीतिषत्ववदितिवाच्यं॥ तथासतिपरिभाषाज्ञापनासंभवात्॥ इयर्तीत्येकप्रयोजनायहि उश्चेतिवक्तव्येऽभ्यासस्येतिवचन
सामर्थ्याल्लब्धवंतावियङुवङोणलीव अतुसिदीर्घमपि अविशेषाद्बाधेयातामितितद्व्यावृत्त्यैवासवर्णग्रहणस्यचरितार्थत्वादितिप्रत्युक्तं॥ सवर्णपरेन
भवतीतिप्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणात्॥ तत्रचोक्तरीत्यास्थानि— वद्भावेप्रतिषिद्धे इयेषेत्यादौयण एवप्राप्त्यातदपवादत्वेननिर्णीतयोरियङुवङोरं
तरंगेणदीर्घेण ईषतुरित्यादौबाधसंभवात्॥ साचज्ञाप्यमानासमानाश्रये युगपत्प्राप्तौचेत्येवंरूपविशेषविषयैवलक्ष्यानुरोधेनेति प्राचांभावः॥
अतएवस्योन इतिसिवेरौणादिकेनप्रत्ययेवलोपापवादे ऊठिचकृतेसिऊन इतिस्थितेंतरंगत्वाद्यण् नत्वांगोप्युपधागुणः॥ व्याश्रयत्वात्॥
नचोठंबाधित्वापरत्वाद्गुणःशंक्यः॥ लघुभूनामिग्लक्षणामुपधामंगंचापेक्षमाणस्यगुणस्यबह्वपेक्षत्वेनबहिरंगत्वात्। एतन्न्यायेनविधिरि
तिसूत्रेकैयटेस्पष्टं॥ वृत्तिकारोप्येवं॥ प्रकृतमनुसरामः॥ उक्तरीत्यातुकिकृतेशादेशः॥ तथाचविश्नप्रश्नयोस्तुक्श्रूयेतैवेतितन्निवृत्तयेय
त्नांतरमास्थेयं॥ अचइत्यस्यप्रत्युदाहरणांतरंचेतिचेत्॥ सत्यं॥ अस्त्येवयत्नांतरं॥ च्छ्वोरितिसतुक्कनिर्देशस्यषाष्ठभाष्यादौस्थितत्वात्॥ सि
द्धेतत्॥ अकृतव्यूहाःपाणिनीयाः कृतंचानिवर्तयंतीतिपरिभाषाभ्यांविश्न प्रश्नयोःसिद्धौकिंसतुक्कनिर्देशेन॥ नचोक्तपरिभाषयोरनित्यत्वज्ञाप
नंनतत्फलं॥ तेनचारवाप्निनेतिसिद्धं॥ अन्यथायस्यहलइतिभाविनंलोपमालोच्यप्रागेवात्वंनक्रियते॥ कृतंचानिवर्त्येनतत्वकल्पितेकोऽत्रविप्रव
कानित्यादौचाकच् नश्रूयेतेतिवाच्यं॥ अदोजग्धिरितिसूत्रेल्यब्ग्रहणस्यप्रत्ययोत्तरपदयोरितिसूत्रेउत्तरपदग्रहणस्यचक्रमेणल्यब्लुकौ
रंतरंगबाधकताज्ञापनार्थत्वंयासिद्धांतग्रंथेषुप्रसिद्धस्यैवोक्तपरिभाषाद्वयानित्यत्वज्ञापकत्वसंभवात्॥ अथनिर्युक्तिकःसिद्धांतप्रवादेनश्चेदे
यः ल्यबुत्तरपदयोरप्राप्तविध्यर्थत्वादकृतव्यूहपरिभाषावशात् अप्राप्तेःस्पष्टत्वादितिचेत्॥ तर्हिमाभूतां ल्यबुत्तरपदग्रहावपि। अकृत

शे॰ व्यूहपरिभाषया अनित्यत्वे प्रकृतिभत्वापत्तिवचस एव ज्ञापकत्वसंभवात्॥ मास्तु वा तदपि॥ केचित्तु सोचिलोप इत्यादिनिर्देश[illegible]त्
११९ ॥तथाहि॥ कइस उइ निइदुतोः पदांतर प्रयुक्ते यणादेशे कृते आद्गुणस्य निमित्तविघातात् अकृतव्यूहा इति न्यायेन गुणो न स्यात्॥ नचासिद्धं बहि
रंगे अंतरंगं बलीयइति परिभाषाभ्यां निरस्तारः॥ रस इ इ इद मित्यादौ कृतेपि दीर्घनिमित्ताविघातेन तत्र पत्वावेदं इत्यादौ च सावकाशयोर्हृ[illegible]परिप
रिभाषयोर्येन नाप्राप्ति न्यायेनाकृतव्यूहपरिभाषाबाध्यत्वात्॥ अन्यथोपेयुषो जग्मुष इत्याद्यपि न सिध्येत्॥ एवं विभ्न इत्यत्र गुणनिषेधं कुर्वन्निर्माणं च
ङेोङि लमेवा कृतव्यूहपरिभाषां ज्ञापयेत्॥ समर्थानामिति च मास्तु॥ अत एव समर्थः पदविधिरितिसूत्रे कर्त्तव्यं च कियते समर्थानां प्रथमादिति भा
ष्यं संगच्छते॥ तस्मात्सत्यापत्ति समर्थत्वं त्यबुत्तरपदग्रहाः॥ सतुक्त्वं च पंचापिन कार्पाणी त्यवस्थितं॥ अत्रोच्यते। वार्णादांगं बलीय इति परिभा
षाया अनित्यत्वं ज्ञापयितुं सतुक्ग्रहः। तथाहि॥ समानाश्रये इति प्राच्चां ग्रंथानतुसृत्य प्रागुक्तं न तु क्षोदक्षमं॥ व्याश्रयेष्वपि बहुधा तत्स्वीकारात्॥ त
थात्वे के यटेनासिद्धवत्सूत्रे श्रुन इत्यत्र वार्णादांगबलीयस्त्वात् पूर्वैकादेशं बाधित्वा ऽल्लोप उक्तः॥ नच तत्रोभयोरकारांशे समानाश्रयत्वं अस्त्येवेति वा
च्यं॥ विभ्नःस्योन इत्यत्रापि द्धकारे कारांशसाम्येन व्याश्रयत्वोपन्यासविरोधात्॥ किंच॥ अंगस्य॥ आद्भीनद्योः॥ शीङोरुट्॥ अचः परस्मिन्॥ येनविधि
॥ उपेयिवाननाश्वान्॥ आडजादीनां॥ अजादेर्द्वितीयस्य॥ अदस औसुलोपश्च॥ सार्वधातुकमपित्॥ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः॥ स्नुक्रमोरनात्मनेपद
इत्यादि सूत्रेषु कैयटहरदत्तादि सकलग्रंथाः समानाश्रयतां क्वचिदादृत्य क्वचिदनादृत्य प्रवृत्ता इति स्पष्टमेव सिद्धांतपरिशीलनशालिनां॥ षाष्ठं भाष्ये
प्रथमान्हिकांते वार्णादांगमिति परिभाषायाः प्रयोजनान्यपि व्याश्रयसाधारणान्येव॥ तस्माद्बहिरंगपरिभाषाऽकृतव्यूहपरिभाषयोरिव वार्णादांगमि राम
त्यस्या अपि अनित्यत्वमेव शरणं॥ तच्च सतुक्ग्रहेण ज्ञाप्यते॥ नच परस्मिन्पूर्वविधावपि स्थानिवद्भावेन तुकं वारयितुं सः॥ अन्यार्थतया ऽवश्य ११९

कर्त्तव्येनाचइत्यनेनगतार्थत्वात्॥एवंचान्यार्थेक्रियमाणंसनुक्कग्रहणं अकृतव्यूहाइत्यस्याप्यनित्यतांकामंज्ञापयतु॥प्रकृतसूत्रेविभ्रइतिप्रत्युदा
हरणंतुयथाश्रुतरीत्या॥एवंस्थितेनङोङि.त्वस्यगुणनिषेधेचरितार्थत्वात् अकृतव्यूहपरिभाषायांज्ञापकांतरमास्थेयं॥तच्चप्रत्ययवचनंउत्तरपदग्र
हणंसमर्थग्रहणंवा॥तेभ्योलघुत्वाल्ल्यब्ग्रहणमेवेतितुनिष्कर्षः॥आचारक्विबंतार्थप्रत्ययग्रहणंनवममादिबाधनार्थंअप्राप्तावेध्यर्थंचोत्तरपदग्र
हणमितिहिस्थानस्थानिमपर्यंतानुवृत्तिरेवज्ञापिकेतिहरदत्तोक्तेस्तातु अंतरंगस्यापवादबाध्यत्वाद्युक्तेतिसप्तमेवक्ष्यते॥एवंचपामादंतर्गणसूत्रेविष्व
गित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेरित्यत्राकृतसंधिग्रहणमप्यनावश्यकं॥वीक्षमाणादिभ्यः कृतसंधिभ्यएवतद्धिताइतिसष्टीकरणार्थंवास्तु॥एवंस्त्रि
याः पुंवदितिसूत्रेनत्वेषापरिभाषासर्वत्राश्रीयतेइतिकैयटःसमीचीनएव॥आभात्सूत्रस्थकैयटस्तुनिमित्तापायपरिभाषाभाष्यासंमतेत्येवंरूप
आपाततः।श्लोकः श्मूठ्सूत्रेनहीदंवचनंनापिन्यायइत्येवंरूपोहरदत्तग्रंथोप्यापाततएव॥समर्थानामितिसूत्रेपरिभाषापरिष्कारस्यस्वयमेवकृतत्वात्
॥अथवाउक्तपरिभाषयोर्मध्ये कृतव्यूहपरिभाषेवलाघवादादर्तव्यानतुकृतमपीति॥गौरवादित्येवंपक्षतयाकथंचित्ग्रंथोनेयः॥फलंतुनिर्विवादं
॥ज्ञापकांतराणामपिसुलभत्वात्॥तद्यथा॥च्वावितिसूत्रंदीर्घविदधदिहज्ञापकं॥अंतरंगेहियणिकृतेप्रतीचइत्यादौकथंदीर्घस्यविषयलाभः।लौ
किकन्यायोपीहसुवचः॥लोकेहिनिमित्तमुभयविधमपिदृष्टं॥कार्यस्यस्थितौनियामकंतदनियामकंच॥आद्यंयथान्यायनयेपेक्षाबुद्धिः॥[illegible]
शेनद्वित्वनाशाभ्युपगमात्॥तथावेदांतनयेप्रारब्धस्यविक्षेपस्थितिनियामकत्वंउपाधेःस्फटिकलौहित्यादिस्थितिनियामकत्वंचप्रसिद्धमेव॥
द्वितीयंतुदंडादि॥तन्नाशेपिघटनाशादर्शनात्॥एवंस्थितेलक्ष्यानुरोधेनेहापिद्वैविध्यंकथंनभवेत्॥तथाचप्रत्ययलक्षणांतरेण निमित्तेविनश्यते
नाभावनित्यइत्यस्यक्वचिदाश्रयणंक्वचिन्नेत्येवंरूपेसिद्धांतेलौकिकद्वैविध्यव्यवहारउपष्टंभकत्वेनोदाहृतः कैयटादिभिः॥वालिसुग्रीवयोर्युध्यमा

नयोर्भंगः वता वालिनि हतेपि न सुग्रीवस्य वालितः प्राबल्यं व्यवहरंति॥ भगवत्स्महायैः पांडवैर्जये लब्धेपि पांडवानां प्राबल्यं व्यवहरंति चेतीति दिक्॥ स्यादेत
त्॥ यदि च्छ्वोः इति सतुक्कनिर्देशस्तर्हि राल्लोपे तस्यैवानुवृत्तिः स्यात्॥ तथा च हूः हुरौ हुर इत्यत्र लोपो न स्यात्॥ वितुक्कत्वात्॥ न चानुवृत्ति सामर्थ्यात्तुकं विनै
व तत्र गृह्यतां॥ राधो हिंसायां इत्यत्रात इत्यनुवृत्तेपि अवर्ण इवेति वाच्यम्॥ वकारमात्रान्वयस्यापि सुवचत्वात्॥ यत्तु सतुक्कवितुक्कौ द्वावपि द्वन्द्वनिर्दिश्ये
ते इति। तन्न। समाहारद्वंद्वे एकवचनापत्तेः इतरेतरयोगे बहुवचनापत्तेः॥ छकारयोः समासं कृत्वा वकारेणेतरेतरयोगद्वंद्वं करिष्याम इति चेत्। सोपि समाहा
रे ह्रस्वप्रसंगात्॥ यथासंख्यासंभवापत्तेश्च॥ अत्रोच्यते॥ छकारवकारयोः समाहारद्वंद्वे कृते छकारांतरस्य द्वंद्वांतरमस्तु॥ आदेशेपि शद्वयप्रश्लेषः॥ तथा
चांतरतम्याद्यथासंख्यन्यायाच्चेष्टं सिद्धं॥ अस्तु वा सतुक्कस्यैव निर्देशः॥ राल्लोपे तु सामर्थ्यात्केवलस्यान्वयः॥ न ध्याख्येति नत्वनिषेधाल्लिंगाच्च॥ मूर्त्त
इत्यत्र हि च्छ्वलोपं विना नत्वप्राप्तिरेव न संभवति॥ एवं मूर्त्तो घनः इव मूर्त्तिस्पर्शयोः श्य इत्यादिनिर्देशा अपि संगच्छंते इति दिक्॥ अस्मिन्पक्षे अच इत्य
स्य प्रत्युदाहरणं तु घूत्वा स्यूत्वेति॥ अत्र हि ऊठः स्थानिवत्त्वाद्यण् न स्यात्॥ ननु स्वाश्रयमच्त्वं भविष्यति॥ अतिदेशानां स्वाश्रयकार्यानिवर्त्तकत्वा
दिति चेत्॥ न॥ विधिग्रहणप्रयोजनकथनावसरे इह सूत्रे स्वाश्रयनिवृत्तेः सिद्धांतयिष्यमाणत्वात्॥ नन्वेवमपि योऽयं यण्विधावाश्रीयते अच् नासा
वादेशः॥ यश्चादेशः ऊडिति समुदायः नासौ यण्विधौ निमित्तमिति चेत्॥ न॥ अनुबंधानामनेकांततया एकांतत्वे प्युच्चरितप्रध्वंसितया उकार
स्यैवादेशत्वात्॥ वनिनिर्देशादभावोपि अतिदिश्यते इति वक्ष्यमाणत्वाच्च॥ एवमभिगत्येत्यपि प्रत्युदाहरणं॥ अत्र त्वनुनासिकलोपः परनिमित्त
कः तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वस्य पिति कृतीति तुङ् न प्राप्नोति॥ अच्य परस्मिन्निति किमर्थं॥ युवजानिः॥ अत्र जायाया निङः स्थानिवद्भावाद्यलोपो न प्रा
प्नोति स्वाश्रयनिवृत्तिरभावातिदेशश्च वक्ष्यत इति स्थितमेव॥ किंच॥ व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः इत्यपरनिमित्तको

लोपः वतो गर्गादित्वाद्यञ् ॥ वैयाघ्रपद्यः ॥ लोपस्य स्थानिवद्भावात्पादःपदिति पद्भावो न स्यात् ॥ वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति चेत् पादे
नेत्यादौ अतिप्रसंगः ॥ किंच ॥ पादः शतस्येति लोपवचनसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावाप्रवृत्तौ सत्यां हि पदिकेत्यादौ पद्भाववचनं चरितार्थ-
मिति कृतं तस्य सामर्थ्यं ॥ परस्मिन्निति कृते तु वैयाघ्रपद्य इत्यादौ पद्भावस्य चरितार्थतया पादे नेत्यादौ एकादेशस्य स्थानिवद्भावात्पद्भावो ने-
ति स्थितं ॥ नन्वेकादेशो नाचः किं त्वचोः तत्कथं स्थानिवत्वमिति चेत् न ॥ वर्णनिर्देशो जातिग्रहणात् ॥ अत एव श्वापसौ ॥ गौमतौ ॥ चातुरौ ॥
आनडुहौ इत्यादि सिध्यति ॥ श्रेयसोपत्यमित्यण् ॥ देविकाशिंशपादित्यवाडु दीर्घसत्र श्रेयसामित्याकारादेशः ॥ ततश्चतुर्भ्योप्यणं तेभ्य
औमत्यपे एकादेशस्यादिवत्वात् माप्तौ नुमामौ न भवतः ॥ तथा उदवाहे ॥ उदकं वहतीति कर्मण्यण् ॥ संज्ञायामुदभावः ॥ ततोऽडैप्र एकादेश-
स्यादिवत्वाद्भत्वे सति प्राप्तो वाह ऊण् न भवति ॥ ॥ पूर्वविधाविति किं ॥ नैधेयः ॥ निपूर्वाद्धाञ उपसर्गे घोः किः ॥ आतो लोपः ॥ द्व्यचः ॥ इतश्चानि-
ञः ॥ इति ढक् ॥ आकारलोपस्य स्थानिवत्वे तु सति त्र्यच्कत्वव्यपदेशेन द्व्यच्कत्वं विरुद्धत्वाद्बाध्येत ॥ नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते ॥ नन्वे-
वमपि विधिग्रहणं मास्तु ॥ पूर्वस्येति षष्ठ्या कार्ये कर्त्तव्ये इत्यर्थस्याक्षेप्तुं शक्यत्वादिति चेत् ॥ न ॥ पूर्वस्य विधिः ॥ पूर्वस्माद्विधिरिति समास-
द्वयलाभार्थं विधिग्रहणात् ॥ पंचमीसमासे उदाहरणं तु तन्वंतीत्युक्तमेव ॥ स्यादेतत् ॥ यदि पंचमीसमासोपीष्टस्तर्हि विगणय्येत्यादि कथं सि-
ध्यति ॥ ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशे कर्त्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् ॥ न चारंभसामर्थ्यं ॥ अनुगमय्येत्यादौ मित्सु चरितार्थत्वात् ॥
अत्रोच्यते ॥ पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्वमनित्यं ॥ निष्ठायां सेटीति ज्ञापकात् ॥ तथा हि ॥ तत्र सेटीति पदं न तावदनिट्व्यावृत्त्यर्थं ॥ णिजन्तत्त्व द-
संभवात् ॥ ननु संज्ञपितः पशुरित्यत्र यस्य विभाषेति इण्निषेधः संभवत्येव ॥ सनीवंतेति विकल्पितेट्कत्वादिति चेत् ॥ न ॥ यस्य विभाषेत्यत्रै-

प्रा॰कौ॰ काव्वइत्यनुवृत्तेः॥अन्यथाऽऽदरिद्रितइतीण्नस्यात् तस्मात्कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणं॥इटि कृते णिलोपो न तु ततः प्रागिति॥अन्यथाकारिचमिसा-
१२१ दौ णिलोपे कृते एकाच उपदेश इतीण्निषेधः स्यादिति सेटीति वदतो भावः॥पूर्वस्माद्धि धौ स्थानिवत्त्वे तु न प्राप्त एव निषेधः॥णिचाव्यवधानात्॥ त-
स्मात्सेट्ग्रहणमनित्यमाज्ञापयतीति स्थितम्॥तथा चाष्टमे अन्त इति सूत्रे हरदत्तः॥अनित्यः पूर्वस्माद्धि धौ स्थानिवद्भावः॥निष्ठायां सेटीति सेड्-
ग्रहणात्॥एतच्च स्थानिवद्भावप्रकरण एव व्याख्यातमिति॥यद्यपीह प्रकरणे स्वयं न व्याख्यातं तथापि न्यासकारादिभिर्व्याख्यातमिति तद्ग्र-
न्थस्यार्थः लेखकप्रमादाद्ग्रन्थभ्रंशो वा कल्प्यः॥एतेन ओः पुयणिति सूत्रे यदत्र वक्तव्यं तद्द्विर्वचने चीत्यत्रैवोक्तमिति अपि हरदत्तग्रन्थो व्याख्यातः
॥तथा च वस्वेकाच् सूत्रे कैय्यटः॥पूर्वस्मादपि विधौ वित्येतदनित्यमिति॥माधवाचार्यास्तु॥परिवृढस्य गत इत्यत्रासिद्धता मुह्याम्व्याश्र-
यत्वात्तां परित्यज्य पूर्वस्मादपीति स्थानिवत्त्वमाशंक्य प्रवेभिदय्य प्रसत्तनय्येत्यादिभाष्योदाहरणबलेन समादधुः॥यद्वा॥ल्यपि लघुपूर्वादि-
त्यनेन सामर्थ्यादन्यपदार्थस्य वर्णस्यापेक्षायां वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्व्यवधानेपि न दोष इति॥केचित्तु पंचमीसमास इहमास्त॥प्रयोजना-
भावात्॥तथाहि॥बेभिदिता॥माथितिकः॥अपीपचन् इति प्रयोजनत्रयं भाष्ये उक्तं॥तत्र बेभिदितेति तावत् अन्यथासिद्धं॥एकाच उपदेश
इत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणात्॥माथितिके पि मथितं पण्यमस्येति विग्रहे तदस्य पण्यमिति ठकि तस्येकादेशे पस्येति चेत्यल्लोपे कृते इ-
सुसुक्तांतादिति कादेशो न भविष्यति॥अनल्विधाविति निषेधेन स्थानिवद्भावासंभवात्॥ठस्येक इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकारस्य उच्चारणा-
र्थतया वर्णमात्रस्थानित्वात्॥अस्तु वा स्थान्यादेशयोरकारस्य विवक्षा॥नचैवमनल्विधित्वात्कादेशप्रसंगः॥सन्निपातपरिभाषया समाधा- राम॰
नात्॥न चापीपचन्नित्युदाहरणं॥इह हि अंते रकारस्य चङकारस्य चातो गुण इति पररूपत्वे तस्य परं प्रत्यादिवद्भावात् ञ्चिग्रहणेन ग्रहणे १२१

सतिसिजभ्यस्तेति जुस्भावः णिलोपस्यैकादेशस्य वा स्थानिवद्भावान्न भवतीति वाच्यं॥ वेत्तेर्हि लङो वानंतरो झिः संभवतीति तत्साहच
र्याद्भ्यस्तादपि लङ एव झेर्जुस्विधानात्॥ नचैवं सिचा साहचर्यात् लुङोऽपि ग्रहणमस्त्विति वाच्यं॥ विप्रतिषेधे परमिति परसाहचर्यस्य बलीय
स्त्वादिति॥ अत एव भवते र्यङ्लुङेता लुङि अवोभूवन्निति माधवः॥ पंचमीसमासप्रयोजनतया अपीपचन्नित्युदाहरतो भगवतस्तु नेह स
हचर्यनियामकतया संमतं॥ क्त्वोऽर्थग्रहणाद्विज्ञापकात् साहचर्येन सर्वत्राश्रीयते इत्युक्तं दीधीवेवीटामिति सूत्रे॥ तस्माद्यङ्लुकि अभुवो
लुङि जुसेवोचितः॥ आत इति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस्प्राप्तः तन्मात्रपरतया माधवेनैवोक्तत्वात् अभ्यस्ताश्रयस्य जुसो दुर्वा
रत्वात्॥ यदि तु लाघवादात इति नियमः सामान्यापेक्षस्तदा जुसभावे द्भ्यस्तादित्यत्॥ तथा च अवोभूवुरवोभूवदिति पक्षभेदेन रूपं लभ्यते॥
नित्यत्वेन वुकोऽगुणबाधकत्वात्॥ माधवोदाहृतमवोभूवन्निति तु चिंत्यमेव॥ अंत्यादेशस्य दुर्लभत्वात्॥ अपीपचन्नित्येतत्सिद्ध्येव पंच
मीसमासआश्रयणीयः॥ विगणय्येत्यादौ अतिप्रसंगस्य तु पूर्वोक्ता एवोद्धाराः स्मर्तव्याः इति युक्तं पश्याः॥ ननु पंचमीसमासो मास्तु इति व
दनोमते तन्वंतीत्यत्रे दृस्यादिति कुतो नोङ्गावितमिति चेत्॥ न॥ बहिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वात्॥ नच नाजानंतर्य इति निषेधः॥ अनंतरे कार्ये
विधेये यत्र क्विआनंतर्य इति कैयटेनाभ्युपगमात्॥ कथं तर्हि पंचमीसमासोदाहरणं प्रागदत्तमिति चेत्॥ हरदत्तमतेनेत्यवेहि॥ स हि यणं तरं
गे बहिरंगे वा अचोरानंतर्यमिति व्याख्यत्॥ नन्वेवं न पदांतसूत्रे द्ध्येत इति वृत्तिमुपादाय स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्याद्बहिरंगपरिभाषा
न प्रवर्त्तते इति मिश्रोक्तिर्विरुध्यते॥ बहिरंगे यणि अचोराश्रयणे न नाजानंतर्य इति निषेधादेव परिभाषाया अप्रवृत्तेः॥ किंच॥ संयोगांतस्य
लोप इति सूत्रे असिद्धं बहिरंगमिति परिभाषामाश्रित्य क्रियमाणं यणः प्रतिषेध इति वार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानमपि विरुध्येत॥ अपि...

शा॰कौ॰ तिसूत्रे उरण्रपर इति परेण चेत्कर्त्र्यर्थमित्यत्र रेफद्वयं श्रूयेतेत्युक्तं तदपि विरुध्येत ॥ रोरीति लोपसंभवात् ॥ असिद्धपरिभाषायाश्चोक्तस्थित्यानि
१२१ षेधात् ॥ किंच ॥ नधातुलोपसूत्रे प्रेद्धमित्यत्र भाष्येण संयोगांतस्येत्यत्र पण इत्यस्य प्रत्याख्यानभाष्येणापि विरोधः ॥ किंच ॥ एतदेव लोपेत्र
पचावेद्मित्यादौ अतिप्रसंगमाशंक्य बहिरंगतया स्वकृतं समाधानमपि भज्येतेति दिक् ॥ तस्माद्धरदत्तकृता व्याख्या पूर्वापरस्वग्रंथेनैव भा
ष्येण च विरुद्धेति चेत् ॥ सत्यं ॥ अतएवेमां व्याख्यां नधातुलोपसूत्रस्थवानुपादेयामवोचाम ॥ केण इत्यादिज्ञापकान्नाजानंतर्य इत्यस्यानि
त्यतामाश्रित्य वा कथंचित्समर्थनीयं ॥ स्यादेतत् ॥ कैयटमतेपि अचोरिति हित्वं विवक्षितं नव ॥ आद्ये मूलभूतज्ञापकविरोधः ॥ नहि को
सिचत्कोस्येत्यादावनंतरेषत्वविधावचोराश्रयणं ॥ द्वितीये तु मूलभूतं ज्ञापकं संभवेत् ॥ यदीण्ग्रहणं पूर्वेण स्यात् ॥ तत्तु परेणैवेति स्थितं ॥
अथ परेणेण्ग्रहणे हलोपि केसिद्धं तर्भवं तु नाम ॥ अज्ञानंतर्ये तु न गतमित्याशयः ॥ तर्ह्यस्तु कथंचिज्ज्ञापकनिर्वाहः ॥ अयज इंद्रं वरुस इंद्रं
इत्यादौ परत्वात्सवर्णदीर्घस्तद्धुवीरएव ॥ नह्यत्रासिद्धं बहिरंगमिति प्राप्नोति ॥ नाजानंतर्य इति निषेधात् ॥ नन्वंतरंगं बलवदिति परि भाषां त
रेणेदं सिद्ध्यति ॥ तथा च विप्रतिषेध सूत्रे अंतरंगं चेत्युपक्रम्य इण्ङ्शी नामाद्गुणः सवर्णदीर्घादिति प्रयोजनं पठितमिति चेत् ॥ सत्यं पठितं
किंतु बहून्यप्रयोजनानि पठित्वा असिद्धपरिभाषयैव गतार्थत्वान्नेयं कर्त्तव्येत्युपसंहृतं ॥ एतेन प्रकृतसूत्रे पङ्क्याप्रष्ठौ इत्युदाहरणदूषण
प्रस्तावे सिद्धपरिभाषां भाष्यकारैरुद्धृतामंतरंगं बलीय इत्येतदुपलक्षणतया व्याचक्षाणोपि कैयटः प्रत्युक्तः ॥ विप्रतिषेधसूत्रस्थभा
ष्यविरोधात् ॥ तस्मादिह सिद्धांततत्त्वं अन्यदेव वक्तव्यं इति ॥ उच्यते ॥ अंतरंगपरिभाषाया निरपवादत्वादसिद्धपरिभाषायास्तु नाजानंत
र्य इति सापवादत्वादुभयोरावश्यकता ॥ विप्रतिषेधसूत्रस्थं भाष्यं तु अभ्युच्चयपरमेवेति भागवृत्तिकाराः ॥ कैयटलघुविवरणादयोप्येवं १२२ ॥ राम

॥ वृद्धिविवरणकारास्तु ॥ नाजानंतर्य इति परिभाषाभ्यास्तु ॥ तज्ज्ञापकतया यत्संमतं तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यत इत्याहुः ॥ अ-
स्मिंश्च पक्षे विप्रतिषेधसूत्रस्थं नाजानंतर्य इति भाष्यमपि अनित्यत्वपरतया भंक्त्वा नेयं ॥ अन्यथा हि तत्रैवांतरंगं बलीय इत्यस्य प्रत्याख्यानं
विरुध्येत ॥ अत एव वृत्तौ नलोपः सुप्स्वरेत्यत्र वृत्रहभ्यामित्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ ह्रस्वस्येति तुक् नेत्युपक्रम्य संनिपातबहिरंगप्परि-
भाषाभ्यां गतार्थतामाशंक्य परिभाषाद्वयस्याप्यनित्यतां ज्ञापयितुं तुग्ग्रहणमित्युक्तं ॥ अत एव तत्र मिश्रैरप्युक्तं ॥ बहिरंगपरिभाषाया
अनित्यत्वात् यासेत्यत्र बहिरंगमपि त्यदाद्यत्वमंतरंगे टापि नासिद्धमिति ॥ तथा च प्रतिदीव्न इत्यादिसिद्धये प्यसिद्धपरिभाषाया अनि-
त्यत्वं स्वीकृतं ॥ अत एव चार्सू्युरिस्त्र यलोपे कार्ये ऊठ् नासिद्ध इति दिक् ॥ एतदपवादश्चाकृतव्यूहा इत्यादिः ॥ उत्सर्गापवादयोर्द्वयो-
रप्यनित्यत्वे स्थिते लक्ष्यानुरोधेनैव व्यवस्था हेतुरिति सर्वं सुस्थं ॥ स्यादेतत् ॥ पूर्वस्येति संबंधसामान्ये षष्ठी ॥ संबंधश्च द्विविधः ॥ कार्यित्वे-
न निमित्तत्वेन वा ॥ एवं च विधिग्रहणं विनैव समासद्वयस्य फलं लभ्यं विधिग्रहणे सत्यपि हि पूर्वस्य निमित्तत्वेनाश्रितादिति व्याख्येयमे-
व ॥ अन्यथा हे गौरि इत्यत्र गकारात्परस्य विधौ वृद्धेः स्थानिवद्भावादेङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः स्यात् ॥ सत्यं ॥ विधिग्रहणं योगविभागार्थं ॥ तेन पूर्व-
स्य विधौ स्थानिवदेवेति नियमात्स्वाश्रयं न्याव र्त्यते ॥ यद्वा ॥ मास्तु योगविभागः ॥ विधिग्रहणसामर्थ्याद्विधिमात्रे स्थानिवद्भावो भविष्यति ॥
शास्त्रीयेऽशास्त्रीये च ॥ तेन पटयतीत्यादौ वृध्यभावो शास्त्रीयोऽपि सिध्यति ॥ नन्वेवमपि पूर्वसूत्रादेव विधिग्रहणमनुवर्तयिष्यते ॥ सत्यं ॥ पुन-
र्विधिग्रहणात् द्वितीयो नियमः क्रियते ॥ पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवन्न तु पूर्वपरयोर्विधाविति ॥ तेन नैयतुरित्रि सिध्यति ॥ अन्यथा हि इणो यणि सि
द्विर्वचनेऽचीति यणादेशस्य स्थानिरूपातिदेशाद्द्वित्वे कृते द्वित्वकाले यणोपहारात् पुनः प्रवृत्तिवेलायां त्र्याश्रयत्वेन वार्णादांगं बलीय इत्य-

श·कौ· स्मिन्नप्रवृत्तेवर्णमात्राश्रयत्वेनांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घस्यात्॥ नचाकृतव्यूहाइतियणितिवाच्यम्॥ निमित्तविघाताभावात्॥ कृतेपियणिस्थानिवत्वे
१२३ नसवर्णदीर्घप्राप्तेः॥ ततश्चसवर्णदीर्घेकृतेंतादिवच्चेत्यनेनाभ्यासग्रहणेनग्रहात् अभ्यासह्रस्वत्वेदीर्घइणःकितीतिदीर्घत्वेकृतेदीर्घविधानसा॑म
र्थ्यादिणोयणभावेईअतुरितिस्यात्॥ सिद्धांतेतुपूर्वपरयोर्विधौस्थानिवत्वाभावान्निमित्तविघातेनाकृतव्यूहपरिभाषयेणोयणिसिद्धेरूपं॥अच॥
स्थानिवद्भावदितिवतिबलेनाभावोप्यतिदिश्यते॥उत्तरसूत्रेद्विर्वचनादिग्रहणाल्लिंगात्॥ विधिग्रहणंतुपूर्वस्यैवनतुपूर्वपरयोरितिएतदर्थमितिदिक्
इहस्थान्यादेशनिमित्तानांत्रयाणांसन्निधानाविशेषेपिस्थान्यपेक्षमेवपूर्वत्वंगृह्यतेनतुआदेशापेक्षंनिमित्तापेक्षंवा॥ वैयाकरणइत्यत्रआया
देशापत्तेः॥ तदुक्तं॥ अचःपूर्वत्वविज्ञानादैचोःसिद्धमिति॥ नन्वेवंसमाद्येत्यत्रजग्ध्यादेशप्रसंगः॥ ल्यप्ल्युपावितिपूर्वविप्रतिषेधेनणिलोपेकृते
ततःप्रत्ययलक्षणेनवृद्धौसत्यामिकद्देशविकृतस्यानन्यतयाऽदिग्रहणेनग्रहणात्॥ एवंघात्यादित्यत्रवधादेशप्रसंगइतिचेत्॥ न॥ आदिघ
स्योरपिस्थानिद्वाराऽनादिष्टादचःपूर्वत्वात्॥ ननुस्थानिनःपूर्वत्वेपिआदेशस्यकिमायातं॥ नह्यनादिष्टादचःपूर्वत्वंनामशास्त्रीयंकार्यं॥ यत्
स्थानिवदादेशइतिपूर्वसूत्रेणातिदिश्येतेतिचेत्॥ न॥ अनादिष्टादचःपूर्वत्वमुपजीव्य अचःपरस्मिन्नितिशास्त्रेप्रवर्तयितव्येस्थानिवदादेश
इत्यस्यप्रवृत्तिसंभवात्॥ तथाचाचःपरस्मिन्नितिअतिदेशएवशास्त्रीयंकार्यंतच्चपूर्वसूत्रेणातिदिश्यतइतिफलितोर्थः॥ अतएवनपदांत
सूत्रेसवर्णग्रहणंकृतं॥ अन्यथाम्नसीरल्लोपेकृतेपश्वाह्नवन्ननुस्वारोनानादिष्टादचःपूर्वइतितस्यविधौस्थानिवद्भावविरहात्सवर्णग्रहणंव्यर्थ
मेवस्यात्॥ नन्वेवंसन्त्रियकंडूतिरितिनसिध्यति॥ तथाहि॥ कंडूयतेःक्तिचिअल्लोपयलोपयोःकृतयोरल्लोपस्यस्थानिवत्वेनोवङिकृतेऊकार राम
स्यानादिष्टादचःपूर्वस्यस्थानेजातस्योवङःस्थानिवदादेशइतिस्थानिवद्भावेनानादिष्टादचःपूर्वत्वादचःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्वेनाकारेण १२३

व्यवायादूङभावेनस्थानिवत्वादेव लोपोव्योर्वलीतिवलोपाभावेनहलिचेतिदीर्घेकृतेकंडूवृतिरितिप्राप्नोति॥यत्तुयःस्थानिद्वारापूर्वउवङ्नत
स्योट्कस्यतर्हिवकारस्ययस्यचोठ्वकारस्यनसंस्थानिद्वारापूर्वइति॥तन्न॥तेस्तरितिवत्कंडूइत्यस्यकंडुवृइतिआदेशात्॥तस्यचकंडु
ऊइत्यादेशेकर्त्तव्येस्थानिवद्भावावश्यंभावात्॥उक्तंहि॥सर्वेसर्वपदादेशाइति॥अन्यथानिरायद्यात्यादिस्यादावपिस्थानिवद्भावभंगेन
मूलशैथिल्यापत्तेरिति॥अत्रोच्यते॥अनादिष्टादचःपूर्वतायाःस्थानिद्वारकत्वमनित्यं॥नपदांतसूत्रे कंडूतिरितिभाष्योदाहरणाज्ज्ञाप
कात्॥ओतोनुपसर्गेकइतिसूत्रेकविधौसर्वत्रप्रसारणि भ्योडइतिवार्त्तिकस्यतत्प्रघट्टकभाष्यस्यचपर्यालोचनयाप्येवमेवलभ्यते॥तथाचत
त्रभाष्यं॥योनादिष्टादचःपूर्वस्तत्कार्येस्थानिवत्वंहीति॥स्थानिद्वारकेतुपूर्वत्वेगृह्यमाणेसंपूर्णःप्रघट्टकएवासंगतःस्यादितितत्रैवस्फुटी
करिष्यते॥तत्रैवंप्रदर्श्यतांततः॥एतेनतितउमाचष्टेतितापयतीति हरदत्तग्रंथोपिव्याख्यातः॥तत्रह्रिणौटिलोपेकृतेतस्यस्थानिवत्वादचो
ञ्णितीतिवृध्यभावेपिअतउपधायाइतिवृद्धौआकारेकृतेतस्यस्थानिद्वाराउकारात्पूर्वत्वेनपुग्विधावकारलोपस्यस्थानिवत्वात्पुङ्नप्रा
प्नोति॥नचयस्यपुक्आकारांतस्यनासौपूर्वःपश्चपूर्वआकारोनतस्यपुगितिवाच्यम्॥एकदेशविकृतस्यानन्यतयासर्वेसर्वपदादेशाइत्यु
क्तरीत्याचाकारांतस्यापिपूर्वत्वानपायात्॥तस्मात्स्थानिद्वारकंपूर्वत्वमनित्यमित्येवहरदत्तस्यशरणं॥अत्रकेचित्॥मितापयतीत्युदाहृत्य
ध्वेव॥तथाहि॥तितउणिच्इतिस्थितेटिलोपश्चप्राप्नोत्यतउपधायाइतिवृद्धिश्च॥उभयोर्नित्ययोःपरत्वाद्वृद्धिः॥ततष्टिलोपेकृतेस्वइष्टवान
दिष्टादचःपूर्वमादंतमतुस्थानिद्वारेतिपुङ्नप्राप्नोति॥तस्माद्यपिणिचोगुणेकृतेएचिवृद्धावायादेशेतितापयतीतिभवति॥नचतितउणिच्इ
तिस्थितेअंतरंगत्वाद्गुणेअवयादेशेतितवयतीतिस्यादितिवाच्यं॥शपिहिगुणेसतिवृद्धिरेचीतिवाधेनाद्गुणस्यनिमित्तविघातस्योत्सत्ते

प॰का॰ मानत्तया कृतव्यूहपरिभाषया पूर्वमंतरंगस्यापि आद्गुणस्याप्रवृत्तेः॥ अकृतव्यूहपरिभाषाह्यंतरंगपरिभाषाया अपवाद इत्युक्तं॥ न[illegible]पिगुणे
१५ स्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादाद्गुणस्य न निमित्तविघात इति वाच्यं॥ पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवद्भावो न तु पूर्वपरयोर्विधाविरयुक्तत्वात्॥ अत
स्मात्तितायतीत्येव साधु॥ न तु तितयतिति तापयतीति वा॥ चङि तु तितताणिच्चङिति पुङिति स्थिते तेननोते ई उः सन्वच्चेति त्युत्पत्तिपक्षे अभ्या-
सस्येत्ति ह्रस्वनिषेधे टिलोपस्य चङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधात् ह्रस्वाभावे णिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वा॥ तोलोपाभावेऽपि
पूर्वविधिंप्रति स्थानिवत्त्वनिषेधात्सवर्णदीर्घे तितातदिति भवति न त्वतितापदिति॥ अत्रेदं वक्तव्यं॥ परत्वाद्वृद्धिरित्यसंगतं नित्यत्वेन टिलो-
पात्॥ न च वृद्धिर्नित्या अचः परस्मिन्निति कार्यातिदेशेन वृद्धिप्राप्तावपि लक्षणांतरेण प्राप्नुवन्ननित्य इति न्यायेनानित्यत्वात्॥ एवं च हरदत्तोक्तिः
सुष्ठ्वेव॥ किंतु अनित्यत्वेऽपि स्थानिद्वारकं पूर्वत्वमिह नेष्यते इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं चिंत्यं॥ तदेवं स्थानिद्वारकं वा स्वतो वा उभयथाप्यचः पूर्वत्व-
मिह गृह्यते इति स्थितं॥ विधीयत इति विधिरिति कर्मणि किप्रत्ययः॥ पूर्वस्येति शेषषष्ठी॥ अनुवादे परिभाषानुपस्थानात्॥ पुगाद्यागमेऽपि विधे-
ये स्थानिवद्भावः॥ अच इत्यत्र तु आदेश इति समभिव्याहारात् योग्यताबलात् स्थानिसंबंधलाभः॥ षष्ठी स्थानेयोगेत्यस्य पूर्वसूत्रेऽनुवर्त्ति-
ततस्य स्थानेग्रहणस्येहाप्यनुवृत्तेर्वेति प्रसिद्धः पंथाः॥ न्यासकारस्तु निमित्तापेक्षमादेशापेक्षं वा पूर्वत्वमित्यपि पक्षौ भाष्ये उपन्यस्तत्वात्त्वीच-
कार॥ वैयाकरणादौ तु बहिरंगयोरैचोरसिद्धत्वान्न दोष इत्याह। इदं च नाजानंतर्यपरिभाषाया बहिरंगपरिभाषाया एव वा अनित्यतेति प्रागुक्त-
मुपष्टभ्य समर्थनीयं॥ अस्मिन्पक्षे विधिरिति भावे किः षष्ठी तु अनभिहितत्वात्कर्मणीत्यपि सुस्थमेव॥ किंतु निमित्तापेक्षया पूर्वत्वे त्यदाद्यत्वस्य पा॰
स्थानिवत्त्वात् [illegible]मित्यादौ दीर्घो न स्यात्॥ ईघ्नीतीत्वस्य स्थानिवत्त्वादिगंतलक्षणो गुणो न स्यात्। देयमिति॥ तथा गुणवृद्ध्योः स्थानिवत्त्वा १२५

लुवनं लावक इत्यत्र वा वौ न स्यातां॥ हृपोरेकस्य दे यमृणे किरतौ वनेइत्यादिनिर्देशोपष्टंभेनानित्यताश्रयणं तु क्लिष्टमिति दिक्॥ पूर्वत्वं च ना
व्यधानगर्भं किंतु व्यवहितसाधारणं॥ तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाल्लिंगात्॥ चङ्परनिर्ह्रासे निषेधारंभाच्च॥ तेन पट्यति
अवधीदित्यादौ स्थानिवद्भावः सिध्यति वधादेशोऽस्त्यदंतः॥ स्यादेतत्॥ पटयतीत्यत्रांतर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य परत्वाज्जश्त्वं प्राप्नोति॥ न च
स्थानिवद्भावः॥ जश्त्वविधौ तत्प्रतिषेधात्॥ सत्यं॥ कर्मसमर्पकात्प्रातिपदिकादेव णिजुत्पत्तिर्न तु सुबंतादिति वक्ष्यमाणत्वात्॥ सुबंतात् णि
जिति पक्षेपि इष्टवदित्यतिदिष्टया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधात्॥ पटुमित्यस्यैव हि भसंज्ञा प्रवृत्तेति कथं तत्र पदसंज्ञा प्रवर्त्तेत॥ तत्र चाप्रवृत्ता
कथमंतरामेकदेशविकृते लभ्येत॥ स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यादौ हि प्रातिपदिकाण्णिजुत्पत्तिरिति पक्षे प्येषैव गतिरिति वक्ष्यामः॥ अवधी
दित्युदाहरणं तु भाष्यमते आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवंतीति पूर्वसूत्रे एवोपपादितत्वेनार्द्धधातुकोपदेशे यद्कारांतं तस्य लोप इति लोपसंभ
वात्॥ वार्त्तिकमते तु लिङीति परसप्तमीत्युक्तं॥ तथा च अत् यदित्यादावविवातो लोपो न प्राप्नोति॥ अत एवैकसूलं तत एषा पमादेश इति तन्मंदं॥ रदि
स्त्र न भवति॥ वध्यादेशे रद्धितत्त्वप्रतिषेध इति पूर्वसूत्रस्थवार्त्तिकात्॥ एवमस्व इकोबहुस्वद्वृक इत्यादौ केण आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य
स्थानिवद्भावात् ह्रस्वांतेत्यात्पूर्वमिति खकाराकारस्योदात्तो न भवति॥ किंतु॥ कपिपूर्वमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वमेव भवति॥ अचितीकः बहुचि
तीकः इत्यादौ तु चितेः कपीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावाच्चिशब्देकारस्य उदात्तता भवति॥ न चोभयत्रापि स्वरविधौ न स्थानिवदिति निषेधः शंक्यः
॥ लोपाजादेशमात्रविषयः स इति वक्ष्यमाणत्वात्॥ एवं पदं सामृद्धेति बहुभिर्वृत्तिकारैरुदाहृतत्वात् मूर्द्धाभिषिक्तमिति भाष्ये व्यवहृतं स
म्युदाहरणं साध्वेव॥ अकृतव्यूहन्यायेन प्रथमं पूर्वयणादेशायोगात्॥ नैवं कर्त्री ह्रस्वेत्यादावुदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं न स्यादिति॥

श० भा० वाच्यम्॥ स्वरविधौ व्यंजनस्याविद्यमानवद्भावेन पूर्वं यणमेवाश्रित्य तत्समाधानात्॥ न च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद्यत्वमेव नै-
१२५ निवाच्यं॥ रेफस्यादिष्टादचः पूर्वत्वात् स्थानिद्वारकस्य पूर्वत्वस्यानित्यत्वात्॥ निष्ठायां सेटीति ल्लेटग्रहणेन पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्य नि-
त्यत्वाच्च॥ तस्मान्मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणमिति पक्षो नातीव दुःष्यति॥ अत एव द्याश्रीः प्रमाणाश्रामेव प्रकृतौ स्थानिवत्त्वमिति पक्षे अकुर्व्याशा-
मलुन्याशां व्यत्यजन्याशां व्याशामित्यत्र क्रमेण ये चेत्युलोप ईहल्यघोरितीत्त्वं ये विभाषा गायोह्लीत्यात्वं च प्राप्नोतीति भाष्यवार्त्तिकयोरुक्तं
॥ यत्तु अंतरंगं बलवदिति वा असिद्धवदत्राभाषां वा आश्रित्य पद्व्यमद्येत्युदाहरणनिराकरणपरं भाष्यं तन्नु अकृतव्यूहवचसो: नित्यताभिप्राये-
ण कथंचिन्नेयमिति दिक्॥ न पदांतद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु॥ पदांतादिषु विधीयमानेषु पूर्वेण प्राप्तः स्थानिवद्भावो न
स्यात्॥ पदान्ते॥ कानिसंति॥ कौस्तः॥ इह यणावादेशयोः कर्त्तव्ययोः श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत्॥ न चानादिष्टादचः पूर्वत्वविग्रहादेव न स्थानिवदि-
ति वाच्यं॥ वाक्यादपोद्धृत्य पदानि संस्क्रियंत इति पक्षे: नादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सत्वात्॥ न हि पदांतरनिरपेक्षमेव पदमिह शास्त्रे संस्कार्यमिति नियम-
॥ पुष्पधुपपद इत्याद्यनुशासनस्यासंगतिप्रसंगात्॥ एतच्चांगसंज्ञासूत्रे कैयटेन ध्वनितं॥ केवलपदसंस्कारपक्षे अदद्रीयङ् इत्यादौ अच इति लो-
पो न स्थानिवदित्युदाहार्यं॥ विधिशब्दश्चेह न कर्मसाधनः॥ तथात्वे हि कर्मधारयो वा स्यात् शेषषष्ठ्यां तेन सह तत्पुरुषो वा॥ नाद्यः॥ विधिशब्द-
स्य क्रियाशब्दतया पूर्वनिपातप्रसंगात्॥ नांत्यः पदांतस्य कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये न स्थानिवदिति पर्यवसानेन वृक्षवइत्यत्र वलोपापत्ते:॥ इह निर्दिष्टे
पुंवद्विर्वचनादिषु अनन्वयापत्तेश्च॥ तस्माद्भावसाधन एव॥ अंतरंगत्वाच्च॥ अत एव कर्मषष्ठ्यां तेन समासः॥ प्रकीतटीत्यादौ पदसंज्ञायां कर्त्त-
व्यायां च सेविरोधे स्थानिवदेव॥ नहि स्त्यादिष्विति सूत्रेण पदस्यांतो विधीयते येन निषेधः स्यात्॥ किंतु संज्ञामात्रं॥ तत्रापि यथोद्देशपक्षे॥ज श० भा०
१२५

ष्ट्वादिकार्य्यकालत्वे पूर्वत्रासिद्धं चेति निषेधापत्तेः॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्धेतस्त्वानित्यत्वरुः प्रासः॥ बहिरंगस्यासिद्धत्वान्नेति वक्ष्यते॥
भाष्ये तु पदसंज्ञायाः पदांततां स्वीकृत्य पदे अंत इति भसंज्ञापि पदकार्यमिति चद्धेधा समाहितं॥ तत्रांत्ये षडिके वचनसामर्थ्यादिति बोध्यम्। आ
त्विकषडिकौ तु पंचमे वक्ष्येते॥ द्विर्वचने॥ सुध्युपास्यः॥ स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्यादेव बहिरंगपरिभाषापि इह न प्रवर्त्तते॥ नाज्ञानेतर्य इति निषे
धाद्धा॥ वरे इति निपातनाद्लुक् हूंहूः। वरे योजादेशः स न स्थानिवत्॥ यायावरः॥ यातेर्नित्यं कौटिल्ये इति यङ्। यश्च यङः इति वरच्॥ तन्निमित्त
को अतो लोपस्तत्र आतो लोप इटि चेत्यालोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवत्॥ नन्विह परनिमित्तकमेव नास्ति॥ आर्द्धधातुक इति विषयसप्तम्यभ्युपगमात्
॥ अत एव हि अचोयदिति सूत्रे ऽज्ग्रहणं कृतं॥ अन्यथा हलंताण्यतो विशेषविहिततया परिशेषाद्च एव यद्भविष्यति किं तेन। विषयसप्तम्यां तु दि
त्स्यं धित्स्यं इत्यादावजंतभूतपूर्वादपि यत्सिद्धये अज्ग्रहणमिति यतो नाव इत्याद्युदात्तस्सिध्यति॥ सत्यं॥ वरे ग्रहणे न परसप्तमी पक्षोऽज्ञाप्यते
॥ तथा चानुदात्तेतश्च हलादेरिति सूत्रे आदिग्रहणं कृतं॥ हलंतादिति मा विज्ञायीति॥ अस्ति च हलंतेन विशेषणस्य व्यावर्त्यं॥ जुगुप्सनो मीमां
सन इति॥ विषयसप्तमीत्वे त्विहापि अतो लोपे हलंतत्वाद्युचो भाव्यमेवेति हलंतविशेषणवैयर्थ्यात् सामर्थ्यादेवादिपरिग्रहसिद्धौ हल इत्येव ब्रूया
त्॥ एवं च यातेर्यङं नास्ति किंतु अतो लोपे य लोपं विधिं प्रति स्थानिवत्वनिषेधाद्यलोपे च या पातीति स्थिते यङ्कारलोपस्य स्थानिवत्वात् आतो लो
प इटि चेत्याकारलोपे पुनर्यलोपे यातिरिति भविष्यति॥ न च पुनराकारयकारयोर्लोपे सति क्विप्प्रत्ययमात्रं श्रूयेतेति वाच्यं॥ आल्लोपस्य स्थानिवत्वा
त्॥ अचिण्येलुङ् न्यायेनासिद्धत्वाद्वा॥ यलोपे उदाहरणान्तरमपि॥ तद्यथा॥ कंडूयतेः क्विप्॥ कंडूतिः॥ क्विन्निति तु काशिकायाः प्रमादः॥ अत्र
[illegible] नेह आवादि लकल्पसंबहुलग्रहणे वा शरणीकरणार्हे॥ भाष्यकारेणैव कंडूयतेरेवं भवितव्यमिति

। कौ॰ द्वताएतस्यापशब्दतोक्तेः॥ तस्मादपंक्तिजेवततोल्लोपयलोपौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ्॥ ततश्छ्वोः शूडित्यूठ्॥ नचोठ्यपि स्थानिवत्त्वं आदिटा
१२६ दचः पूर्वत्वात्॥ अनएकऊठः पुनरुवङ् न भवति॥ सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रितस्य स्थानिद्वारकं पूर्वत्त्वं यद्यपीह वक्तुं शक्यते भाष्यमते लोपोलुवः पोप्रूइ
त्यादौ यथा॥ तथापि स्थानिद्वारकं पूर्वत्वं क्वाचित्कमेवेति पूर्वसूत्रे एवोक्तं॥ तथातिष्ठतेर्यङ्न्तात् क्विप् अल्लोपयलोपयोस्ते स्थीतीति स्थिते अल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वादियङ्यलोपः॥ तेष्टितिः॥ तथा पेपीयतेः क्विचि अल्लोपयलोपयोरेरनेकाच इति यणि यल्लोपे कृते पेप्तिरिति भवति॥ शोतनूकरणे॥ यङ्न्तात्क्वि
चि अल्लोपयलोपाल्लोपे षु पूर्वत्रासिद्धे देति स्थानिवत्त्वनिषेधाच्छशांषइति षत्वे कृते शाष्टिरिति भवति॥ एवं चेचीयतेश्चेक्तिरिति दिक्॥ तदेवं वरेय
लोपेति नकं निमित्तं किंतु ह्रइति स्थितं॥ केचित्तु वरईइ ति ईकारं प्रश्लिष्य ईकारे परतो विधौ न स्थानिवदिति व्याचख्युः॥ तेनामलक्याः फलमामल
कं॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः इति मयट्॥ फले लुक्॥ ततो लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुक्॥ सच यस्येति लोपेन स्थानिवत्॥ पूर्वोक्तव्याख्याने तु लु
काल्लुप्तं न स्थानिवदिति वचनं करिष्यते॥ तत्र च लुप्तमिति नपुंसके भावे क्तः लुङ् न स्थानिवदिति फलितोर्थः। स्वरे॥ चिकीर्षकः॥ सनो अतो
लोपो लीतीति ककारे कारस्योदात्तत्वे कर्त्तव्ये न स्थानिवत्॥ नचलितीत्यस्यारंभसामर्थ्यं। कारके इत्यादौ सावकाशत्वात्॥ भाष्ये तु आकर्षि
क इत्युदाहृतं॥ तदापाततः॥ षलोलित्वसामर्थ्यात्। स्थानिवद्भावकृतव्यवधानेसत्यपि लित्स्वरस्य सुवचत्वात्॥ घ्नंतीत्यादौ कुत्त्ववत्॥ स
वर्णानुस्वारयो शिण्ढि। श्नसोरल्लोपोत्र न स्थानिवत्॥ अनुस्वारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वं तु स्थानिद्वारेत्युक्तं॥ यद्यपि सवर्णग्रहणमात्रेणाप्यनु
स्वारोप्याक्षेप्तुं शक्यते तथापि विशेषापेक्षं ज्ञापकं इत्यपि संभाव्येत॥ तथा च यत्र न परसवर्णप्रसंगः शिंषंतीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावनिषेधार्थमनु॰ मा॰
स्वारग्रहणं॥ अचः परस्मिन्निति सूत्रे उक्तरीत्या अभ्यासस्यासवर्णे इत्यादिषु सवर्णइति निषेधस्य लब्धावकाशतया शिंढीत्यादेरपि असि ११८

द्धापन्नेश्चेतिदिक्॥ दीर्घे॥ प्रतिदीव्ना॥ इहहलिचेति दीर्घः ल्लोपोनस्थानिवत्॥ यत्तुकाशिकायामुक्तं॥ उपधायांचेतिदीर्घइतिनत्सामादिकं॥ तथा
चउपधायांचेत्यत्रोक्तं॥ प्रतिदीम्नेत्यत्रहलिचेतिदीर्घइति॥ यद्वा॥ आचारक्विबंतात्क्विपेतिक्विपिसमाधेयं॥ नन्वेवमनुनासिकस्यक्वि झलोरिति
दीर्घःस्यात्॥ सत्यं॥ अकृतव्यूहपरिभाषयाभाविनमल्लोपमालोच्यांतरंगोपिदीर्घोनकरिष्यते॥ जग्मुषइत्यत्रइडागमनकारादेशाविवेतिबोध्य
म्॥ नतुस्थानिवत्वाभावेप्यसिद्धंबहिरंगइत्यल्लोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घोनस्यादितिचेत्॥ न॥ कृतित्तुग्विधिग्रहणेनबहिरंगपरिभाषायाअनित्यत्व
स्यज्ञापितत्वात्॥ यथोद्देशपक्षेषाष्ठीपरिभाषांप्रतिदीर्घस्यासिद्धत्वयांतरंगाभावेनपरिभाषायाअप्रवृत्तेश्च॥ जशि॥ सग्धिस्सग्धो॥ बब्धांतेहरी॥
नप्त्राहि॥ अदनंग्धिः॥ अदेःक्तिनिवहुलंछंदसीतिघस्लादेशः॥ घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः॥ झलोझलीतिसकारलोपः॥ धिसकारेसिचो
लोपइत्यस्यभाष्यकृताअनाश्रयणात्॥ वार्त्तिकमतेल्वांदसोवर्णलोपः॥ झषस्तथोरितिधत्वं॥ नचतस्मिन्कर्त्तव्येपूर्वस्मादपीतिस्थानिव
द्भावः॥ पंचमीसमासस्यानित्यतायाःपूर्वसूत्रएवोपपादितत्वात्॥ घस्यझलांजशीतिजश्त्वेकर्त्तव्येउपधालोपोनस्थानिवत्॥ समानाग्धिः
सग्धिः॥ सहस्यसःसंज्ञायामितिसूत्रात्सइतिअनुवर्त्तमानेसमानस्यछंदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति सूत्रेणसमानस्यसभावः॥ बब्धामितिभ
सेर्लोट्॥ तसस्तां॥ श्नपःश्लुः॥ अंतरंगत्वाद्द्वित्वमभ्यासकार्यं॥ ततोघसिभसोरित्युपधालोपोदिग्भागवत्॥ चरि॥ जक्षतुः॥ जक्षुः॥ घसेर्लि
ट् अतुस्उस्च॥ गमहनेत्युपधालोपः॥ खरिचेतिचर्त्वमितिनस्थानिवत्॥ अत्रवार्त्तिकं॥ स्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशोनस्थानिवदिति॥
तेनान्यःस्थानिवदेव॥ पंचभिररत्निभिःक्रीताःपचारत्नयः वेदेतुपंचारत्न्यः॥ जसादिषुछंदसिवावचनंप्राङ्णौचङ्युपधायाइतिगुणाभावे
[illegible] नित्यादिन्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरइत्याहुः॥ यद्यपिअसिद्धंवहिरंगमित्यनेनापीदंसिध्यतितथापिअकृत

५। कौ॰ हृनाएतस्यापशब्दतोक्तेः॥तस्माद्यंक्तिजेवततोल्लोपयलोपौ अल्लोपस्यस्थानिवत्वादुवङ्॥ततश्छ्वोःशूडित्यूठ्॥नचोठ्वस्यस्थानिवत्वं आदिष्टा
१२६ दचःपूर्वत्वात्॥ अतएवऊठःपुनरुवङ्नभवति॥सर्वेसर्वपदादेशाइत्याश्रित्यस्थानिद्वारकंपूर्वत्त्वंग्रन्थपीहवक्तुंशक्यतेभाष्यमतेलोपुवःपोपुरुइ
त्यादौयथा॥तथापिस्थानिद्वारकंपूर्वत्वत्त्काचित्कमेवेतिपूर्वसूत्रेएवोक्तं॥तथातिष्ठतेर्यङंतात्क्विप्अल्लोपयलोपयोस्तेष्ठीतीतिस्थितेअल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वाद्यिङ्यलोपः॥तेष्टितिः॥तथापेपीयतेःक्विअल्लोपयलोपयोरेरनेकाचइतियणिपलोपेकृतेप्तिरिभवति॥शोतनूकरणे॥यङंतात्क्वि
क्विअल्लोपयलोपाल्लोपेषुपूर्वत्रासिद्धेचेतिस्थानिवत्त्वनिषेधश्चुशांषइतिषत्वेकृतेशाष्टिरितिभवति॥एवंचेचीयतेश्चेक्तिरितिदिक्॥तदेवंवरेय
लोपेतिनेकंनिमित्तंकिंतुहृइतिस्थितं॥केचित्तुवरईइतिईकारंप्रश्लिष्यईकारेपरतोविधौनस्थानिवदितिव्याचख्युः॥तेनामलक्याःफलमामल
कं॥नित्यंवृद्धशरादिभ्यःइतिमयट्॥फलेलुक्॥ततोलुक् तद्धितलुकीतिङीषोलुक्॥सचयस्येतिलोपेनस्थानिवत्॥पूर्वोक्तव्याख्यानेतुलु
कालुमंनस्थानिवदितिवचनंकरिष्यते॥तत्रचलुमभितिनपुंसकेभावेक्तः लुङ्नस्थानिवदितिफलितोर्थः।स्वरे।चिकीर्षकः॥सनोअतो
लोपोलीतीतिककारेकारस्योदात्तत्वेकर्त्तव्येनस्थानिवत्॥नचलितीत्यस्यारंभसामर्थ्यं।कारकेइत्यादौसावकाशत्वात्॥भाष्येतुआकर्षि
कइत्युदाहृतं॥तदापाननतः॥ष्ठलोलित्वसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतव्यवधानेसत्यपिलित्स्वरस्यसुवचत्वात्॥भंतीत्यादौकुत्ववत्॥स
वर्णानुस्वारपोशिशण्ढि।श्नसोरल्लोपोत्रनस्थानिवत्॥अनुस्वारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वंतुस्थानिद्वारेत्युक्तं॥यद्यपिसवर्णग्रहणमात्रेणानु
स्वारोप्याक्षेप्तुंशक्यतेतथापिविशेषापेक्षंज्ञापकंइत्यपिसंभाव्येत॥तथाचयत्रनपरसवर्णप्रसंगः शिंषंतीत्यादौतत्रस्थानिवद्भावनिषेधुमनु॰ राम॰
स्वारग्रहणं॥ अचःपरस्मिन्नितिसूत्रेउक्तरीत्या अभ्यासस्यासवर्णइत्यादिषुसवर्णइतिनिषेधस्यलब्धावकाशतयाशिंढीत्यादेरपि असि १६६

ष्व्यापन्नेश्वेतिदिक्॥ दीर्घ॥ प्रतिदीव्ना॥ इहहलिचेति दीर्घः ल्लोपो न स्थानिवत्॥ यत्तु काशिकायामुक्तं॥ उपधायांचेति दीर्घ इति तत्सामादिकं॥ तथा
च उपधायांचेत्यत्रोक्तं॥ प्रतिदीम्ने इत्यत्र हलि चेति दीर्घ इति॥ यद्वा॥ आचारक्विबंतात्क्विब्वेति क्विपि समाधेयं॥ नन्वेवमनुनासिकस्य क्वि झलोरिति
दीर्घः स्यात्॥ सत्यं॥ अकृतव्यूहपरिभाषया भाविनमल्लोपमालोच्यांतरंगोपि दीर्घो न करिष्यते॥ जग्मुष इत्यत्र इडागम नकारादेशाविवेतिबोध्य
म्॥ ननु स्थानिवत्वाभावेप्यसिद्धं बहिरंगमित्यल्लोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो न स्यादिति चेत्॥ न॥ कृतितु ग्विधिग्रहणेन बहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्व
स्य ज्ञापितत्वात्॥ यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषांप्रति दीर्घस्यासिद्धतयांतरंगाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेश्च॥ जशि॥ सग्धिश्च॥ बब्धां तेहरी॥
तथ्यासि॥ अदनं ग्धिः॥ अदेः क्तिनि वहुलं छंदसीति घस्लादेशः॥ घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः॥ झलो झलीति सकारलोपः॥ धिसकारे सिचो
लोप इत्यस्य भाष्यकृता अनाश्रयणात्॥ वार्त्तिकमते त्वादेस्तो वर्णलोपः॥ झषस्तथोरिति धत्वं॥ न च तस्मिन्कर्त्तव्ये पूर्वस्मादपीति स्थानिव
द्भावः॥ पंचमीसमासस्यानित्यतायाः पूर्वसूत्र एवोपपादितत्वात्॥ घस्य झलां जशीति जश्त्वे कर्त्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत्॥ समानाग्धिः
सग्धिः॥ सहस्य सः संज्ञायामित्यतः सह इति अनुवर्त्तमाने समानस्य छंदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति सूत्रेण समानस्य सभावः॥ बब्धामिति भ
सेर्लोट्॥ तसस्तां॥ शपः श्लुः॥ अंतरंगत्वाद्द्वित्वमभ्यासकार्यं॥ ततो घसिभसोरित्युपधालोपादि प्राग्वत्॥ चरि॥ जक्षतुः॥ जक्षुः॥ घसेर्लि
ट् अतुस् उस् च॥ गमहनेत्युपधालोपः॥ खरि चेति चर्त्वं प्रति न स्थानिवत्॥ अत्र वार्त्तिकं॥ स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति॥
तेनान्यः स्थानिवदेव॥ पंचभिररत्निभिः क्रीताः पंचारत्नयः वेदे तु पंचारत्न्यः॥ जसादिषु छंदसि वावचनं प्राङ्णौ चङ्युपधाया इति गुणाभावे
[illegible]न्यादिवत्॥ सत्यादिप्रयोगे स्वरे [illegible]दित्यादिनापूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याहुः॥ यद्यपि असिद्धं बहिरंगमित्यनेनापीदं सिध्यति तथापि अकृत

श.कौ. न्यूहपरिभाषामाश्रित्य बोध्यं ॥ अचि नीको अखट्टकट्टत्यत्र ट्टस्थाने तस्मात्पूर्वमित्यस्य क्रमेण प्रवृत्तपरत्वीफलमिति तु पूर्वसूत्रेण कौर्ते । नचत
१२७ त्रबहिरंगपरिभाषायाः प्रसंगोस्ति ॥ किर्योर्गिर्योः व्युत्पत्तिपक्षे हलि चेति दीर्घः प्राप्तः ॥ यणः स्थानिवद्भावान्न भवति ॥ अचइ रित्यधिकारे कृजेः
क्विन्व कृगृशृपृकुटिभिदिछिदिभ्यश्चेति इः स च कित् । स्त्रचुहरदत्तेन न्यासकृता च कृग्रोरिच्चेत्युपन्यस्तं तत् क्वचि दुणादिवृत्तौ अन्वेषणी
यं ॥ वाय्वोः इह यलोपेन ॥ अस्मिंश्च वार्त्तिके स्वरग्रहणमत्र मावश्यकं ॥ किर्योर्गिर्योरिति तु उभाषायां चेति सूत्रे वृत्तिकारोक्तरीत्या उणादीनाम
नामव्युत्पत्तिपक्षालंबेनापि सिद्धं ॥ वाय्वोरिति तु बहिरंगस्यासिद्धतया सिद्धं ॥ क्विलुगुपधात्व चङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानं ॥ पूर्वत्रासि
द्धे च ॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु ॥ अस्यार्थः ॥ क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत् ॥ लवमाचक्षाणो लौः ॥ अत्र णिचि यष्टिलोपोयश्च
क्वौ णिलोपस्तदुभयं क्वौः श्रूडिति वकारस्य क्विनिमित्तेऊठि कर्त्तव्ये न स्थानिवत् एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः ॥ तथापि पपठि षिब्राह्मणकुलानीति दी
धीवेवीटामिति सूत्रे यदुदाहृतं तदपि क्वौ विधिं प्रतीति व्याख्याने एव संगच्छते ॥ क्वौ लुप्तं प्रति न स्थानिवदिति व्याख्यायां तु लौः पिपठिषी सुभयम
पि न सिद्ध्येत् ॥ णिचि टिलोपस्य स्थानिवद्भावे ऊठोसंभवात् ॥ पिपठिषतेरप्रत्यये अतो लोपे नपुंसकबहुवचने शौझल्लक्षणे नुमि कर्त्तव्ये अतोलोप
स्य स्थानिवत्वनिषेधेन नुम् प्रसंगाच्च ॥ एतच्च दीधीवेवीटामिति सूत्रे कंड्वादिसूत्रे च मिश्रग्रंथे स्फुटं ॥ कैयटोपि दीधीवेवीटामित्यत्र क्वौ विधिं प्र
तीत्यर्थो व्यवस्थितो न तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदितीत्याह ॥ अत्र व्यवस्थित इति वदता क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति पक्षो पि क्वचिदाश्रीयत एव नियमः प
रं नास्तीति सूचितं । लुप्तमिति नपुंसके भावे क्तः ॥ एवं च सख्युर्यमान् परः स्त्वं अहं इति सिद्धं । तथाहि । ख्यत्यात्परस्येति सूत्रे भाष्यं । सखीपतेः सख्युः लुनीपतेर्लून्युरि राम
ति । नत्र सखीपतेः क्विपि अल्लोपे यलोपे अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् परत्वात् क्विलोपं बाधित्वा इको यण चीति यण् स्यात् । ततो यलोपे सखोलून इति स्यात् ॥ अवस्य च १२७

कौलुमंनस्थानिवत्इतिनत्रयणंपरिजह्लारकैयटः॥तथाउगिद्चामितिसूत्रेअधातुभूतपूर्वस्यापिनुमर्थंअधातुग्रहणंइत्युक्त्वागोमत्यतेरप्रत्यये
गोमानित्युदाहृतंभाष्ये॥तत्राप्यल्लोपस्यस्थानिवत्त्वात्सर्वनामस्थानपरत्वंनास्तीतिनुम् नस्यात्॥नचाधातुग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावस्य
तव्यवायेसत्यपिनुम्स्यादितिवाच्यं॥आचारक्विवंतात्क्विबेतिक्विपिचरितार्थत्वात्॥तस्मात्कौलुमंनेत्येवशरणं॥न्तुगोमत्यतेर्गोमततेर्वाअभ
यथापिगोमानितिनसिध्यति॥अत्वसंतस्येतिदीर्घविधौअधातोरितिविशेषणात्॥सत्यं॥तत्रधातुग्रहणमसंतस्यैवविशेषणंनत्वत्वंतस्यापी
तिवक्ष्यमाणत्वान्नदोषः॥तथायेनविधिस्तदंतस्येतिसूत्रेकेवलोपिपाच्छब्दोस्ति॥पादयतेःपात्॥पद्इतिभाष्यं॥अत्रापिस्थानिवद्भावाद्यवधा
नेनपद्भावोनस्यात्॥कौलुमंनेतिसिध्यति॥अतएवपादस्यपादहस्त्यादिभ्यइतिनसूत्रितं॥प्रतिपदोक्तस्यास्यैवपदादेशोमाभूत्॥किंतुक्वि
बंतस्यापिपथास्यादिति॥एवंचपादस्यलोपइतिगुरुनिर्देशंकुर्वतासूत्रकृतैवकौलुमंनस्थानिवदितिज्ञापितं॥तच्चक्वावित्यंकंइतितुप्रकृतसूत्र
स्यस्यनेत्वंविज्ञापयतेकौलुमंनेतिभाष्यस्यार्थः॥विशब्दमाहात्म्यात्स्वत्वात्सूत्रादिभाष्याच्चेतिन्यवस्थिशब्दंप्रयुंजानेनकैयटेनध्वनितं॥पु
ष्यानाचष्टेपुष्पयति॥ततःक्विपिण्लोपेसौत्वाहोसोइतिकर्त्तव्येणिलोपोनस्थानिवत्॥तदुक्तं॥स्थानिवत्त्वंचणेरत्रकौलुमत्वात्नविद्यतेइति
॥स्थानिवत्त्वमिति॥लोपस्येतिशेषः॥णेःकौलुमत्वादित्यन्वयः॥अस्तुतर्हिकौलुमंमित्यपिनियमे॥तावतापिलवमाचक्षाणोल्लौरित्यस्यंसिद्धे
रितिचेन्न॥पिपीठिषीत्यस्यासिद्धिप्रसंगात्॥देवयतेर्द्यूरितितुइहकैयटेनयदुदाहृतंकौलुमंनेनिसिध्यतीति॥तस्यायमाशयः॥यद्यपिइ
हक्वौविधिंप्रत्यूठसिद्धः॥तथापितस्यस्थानिद्वाराअनादिष्टादचःपूर्वत्वेनणिलोपस्यस्थानिवद्भावादचोञ्णितीतिवृद्धिप्रसंगः॥तस्मात्कौलु
मंनेत्येवशरणं॥यत्तुलोपोव्योरितिसूत्रेकंडूयतेःक्वअंतात्प्रत्ययेकंडूःकंडुवाविति॥न्युत्पादयन्कैयटआह॥अल्लोपस्यस्थानिवद्भावाद्यण्॥

तस्यऊठ् ॥ नचऊठिकर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वेन प्रतिबंधः स्यादिति वाच्यं ॥ वकारस्यादिशाद्वः पूर्वत्वादिति ॥ ननु स्थानिद्वारकं पूर्वत्वमनित्यमित्याश्रित्य
॥ तद्दीत्यातुरदपूरित्यपि सुसाधमेव ॥ ननूभयथापि दयूरित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिः स्यादेवेति चेन्न ॥ बहिरंगस्य ऊठो वृद्धिं प्रत्यसिद्धत्वात् ॥ ए
वंच स्थानिवद्भावे सत्यपि न काचित्क्षतिः ॥ बहिरंगत्वेनैव सर्वसमाधानात् ॥ तस्माद्दयूरिति पक्षद्वयेपि सिध्यतीत्येव तत्त्वं ॥ नन्वेकदेशविकृतस्यानन्
न्यत्वाद्दिवऔत्स्यादिति चेन्न ॥ निरनुबंधपरिभाषया अधातुग्रहणानुवृत्तेर्वा अक्षद्यूरित्यत्र न औदिति दिवऔत् सूत्रे भाष्ये एवस्य स्पष्टत्वात् ॥ यद्यपि
उगिदचामिति सूत्रे अधातुपूर्वादित्यर्थस्तथापीह शब्दाधिकार इति भावः ॥ एतेन हलिचेति दीर्घः दीव्यतीति नाम धातुप्रकरणे कौमुदी प्रसादो
क्तस्तु कौ ॥ दिवेर्डिविरिति न्यासो हि तत्सूत्रेण डिविरिति वदन् माधवोपि दिव्यतीति ह्रस्वमेवोपजगाम ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ द्विवचनादौ तु ओः सुपी
ति यण् ॥ दयोर्दय इत्यादि खलपूवत् ॥ कंडूः कंडुवौ कंडुवइत्यादि तूवडेव ॥ संयोगपूर्वकतया यणोऽप्राप्तेरिति दिक् ॥ अत्रायं संग्रहः ॥ सख्यु
र्गोमान् परस्त्वं च कौ लुप्तस्य निदर्शनं ॥ अनित्यत्वेपि पठिषिक्कौ विधौ लोहूयोर्दपूः ॥ लुक्लुप्तं नस्थानिवत् ॥ आमलक्याः फलं आमलकं ॥ फले
लुकः अत्याख्यानपक्षेतु पंचभिः पट्वीभिः क्रीतः पंचपटुः इत्युदाहार्यं ॥ तथा पंचेंद्राण्यो अग्नायय्यश्च देवता अस्य पंचेंद्रः पंचाग्निः ङीषां संनियु
क्त आनुक् ऐकारश्च श्रूयेत ॥ नच सन्नियोगशिष्टन्यायेन निवृत्तिः ॥ परतद्धितलुक्त्रिमित्ताया ङीषो निवृत्तेः पूर्वयोरानुगैकारयोर्निवृत्तौ कर्त्त
व्यायामचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वात् ॥ ये तु पूर्वोक्तरीत्या वर ई इतीकार प्रश्लेषं कुर्वति तेषामिह लुग्ग्रहणं न कार्यं ॥ उपधात्वे कर्त्तव्ये न स्थानिव
त् ॥ तेन परिखाशब्दाच्चातुरर्थिके अणि कृते वृद्धादेश्के कृते अतः खोपधादिति पारिखशब्दाद्वोपधलक्षणे छप्रत्यये पारिखीयः सिध्यति ॥ अन्यथा उ
पधासंज्ञायाः पूर्वत्वेन तत्र कर्त्तव्यायामाल्लोपः स्थानिवत्स्यात् ॥ नन्वेवं पटयतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति चेन्न ॥ यत्रोपधासंज्ञामुपजीव्य प्रत्ययो विधित्सि

नस्लत्रैवायंनिषेध इति भाष्ये स्थितत्वात्॥ अत्रचङ्परनिर्ह्रासग्रहणमेवज्ञापकं॥ कथंतर्हि भाष्ये यलोपे सौरीबलाके त्युदाहरणंदत्वा उपधा
विधौ चेत्येवसिद्धमित्युक्तमितिचेत्॥ अनास्थया दर्मात्रंतदित्यवेहि॥ तत्रहितेनैकदिगित्यणंतान्ङीपि अल्लोपद्वयस्यापि यलोपेकर्त्तव्येस्था
निवद्भावेनिषिद्धे समानाश्रयस्याणो लोपस्याभीयत्वेनासिद्धतायां यल्लोपः सिद्ध्यतीति यलोपेनस्थानिवदित्यस्यैव सौरीत्युदाहरणं॥ अथा
त्वंनत्रलोपेउपयोगिनतुप्रत्ययविधावितिस्थितम्॥ चङ्परेणौ योह्रस्वः सचङ्परनिर्ह्रासः तत्रनस्थानिवत्॥ वादितवंतंप्रयोजितवान् अवीवद
द्वीणांपरिवादकेन॥ प्रथमणिचो लोपस्य स्थानिवत्वादनुपधा आकार इति णौ चङीत्युपधाह्रस्वो नप्राप्नोति॥ णिसामान्यग्रहणादप्येनत्सिद्धम्
इदंतूदाहरणं॥ वारिआख्यत्॥ अवीवरत्॥ नचनाग्लोपीतिनिषेधः शंक्यः॥ परत्वाद्धृद्धौसत्यांटिलोपइत्यभ्युपगमेनाग्लोपित्वाभावात्॥ अतो
रवहलककेत्यदंतनिपातनंसार्थकं॥ कुत्वेनस्थानिवत्॥ अर्चयतेरौणादिकः कप्रत्ययः॥ अर्कः॥ पाचयतेः क्तिच्॥ पाक्तिः॥ चोः कुरितिकुत्वेणि
लोपोनस्थानिवत्॥ इहसूत्रेजशत्वंकुत्वस्यैवसिद्धेविधिग्रहणंद्वद्वाश्रयेण विध्यंतरोपसंग्रहार्थं॥ नद्युत्पादनार्थंच क्विलुगित्यादिवार्त्तिकमितिनि
ष्कर्षः॥ तत्रापिकिंचङ्निर्ह्रासोप्रधानांग्रहणमावश्यकं॥ लुकईकारप्रश्लेषेणगतार्थत्वात्कुत्वस्यपूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयं॥ वजोरितिकुत्वेवा
उदाहरणमन्वेषणीयं॥ पूर्वत्रासिद्धेच॥ नस्थानिवत्॥ पाचयतेः क्तिच्॥ पापक्तिः॥ यायज्यतेर्योयष्टिः॥ पाचयतेःपाक्तिः॥ याजयतेर्याष्टिः॥ इह
लोपणिलोपौकुत्वषत्वयोर्नस्थानिवत्॥ एवंलेहयतेर्लेट्टि॥ दोहयतेर्दोग्धिः॥ वेशयतेर्वेष्टिः॥ दाशयतेर्दाष्टिरित्याद्यूह्यं॥ न्यायसिद्धंचेदं॥ अचःपर
स्मिन्नित्यतिदेशंप्रतित्रिपादीस्थस्यासिद्धतयातस्मिन्कर्त्तव्ये अतिदेशाभावात्॥ नचैवंस्थानिवत्सूत्रस्याप्यप्रवृत्तौरामइतिविसर्गोनस्यादितिवा
च्यं॥ प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशो भोभगोअघोइतिसूत्रेशग्रहणेनचनत्रवृत्तेर्ज्ञापितत्वादित्यवधेयं॥ एवंस्थितेद्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घ

श॰कौ॰ जक्षा॰ सूत्रे न पाठ्यम्॥ किंतु नपदांतवरेयलोपस्वरेष्विंत्येव पाठ्यमिति भाष्यवार्तिकयोः स्थितं॥ स्यादेतत्॥ यदि दीर्घग्रहणं त्यज्यते तर्हि सामि
१२९ केदीर्घविधौ स्थानिवद्भावः प्रसज्येत॥ तथाच चिणणमुलोरिति सूत्रे यङंतात् णिजंताद्वा णिचि तत्र चिणि अशंशामि अशामि इति यदुदाहृतं त
न्न सिध्येत्। न च दीर्घग्रहणसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावबाधः। अमेर्णिङ् सूत्रे हरदत्ताद्युक्तरीत्या चिण्णमुलोर्दीर्घ इत्यत्र कैयटाद्युक्तरीत्या चाहीडीत्ये
तस्मिन्ध्या अहेडीत्यस्य निवृत्त्या तस्य चारितार्थत्वात्॥ उच्यते। णित्वजात्यैक्यं गृहीत्वा अशामीति सिद्धं॥ अशंशामीति तु यङ्लुगंतात् णिचि भ
विष्यति॥ नहि यङ्यङ्लुकोः स्थानिवत्त्वे कश्चिद्विशेषोस्ति। येन यङ्येव साधयितुं क्लिश्येत॥ एवं च ग्राहितेंद्रत्याद्यपि सिद्धं॥ पूर्वस्मादपि विधौ स्था
निवद्भावे यणि चाव्यवधाने सति ग्रहो लिटीति दीर्घस्याप्रवृत्तेः॥ सूत्रमते तु विहितविशेषणाश्रयणाद्ग्राहितमित्यादौ न दीर्घः॥ अतएव यङंतात्तृ
चि जरीगृहीतेत्यत्र न दीर्घः॥ स्थानिवद्भावात्॥ सूत्रमते विहितविशेषणाच्चेति स्थितं॥ यङ्लुगंतात्तु तृजादाविटो दीर्घो भवत्येवेति माधवः॥ द्वि
प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धांतात् ग्रहेर्विहितत्वानपायात्॥ यङ्लुकोः नैमित्तिकतयाऽज्झलादेशनयालुकालुप्तत्वाच्च स्थानिवद्भावोपि
नास्तीति माधवस्याशयः॥ वस्तुतस्तु यङ्लुक्यपि इटो दीर्घो निष्ट एव॥ एकाचो द्वे प्रथमस्येति सूत्रे भाष्यकैयटादिपर्यालोचनया तथैव निर्णयात्
॥ तथाच तत्र ग्रहेरंगादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह॥ तृचो हि जरीगृहीत्यंगं न तु ग्रहिः विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाश्रयणमिति॥
यद्यपि तत्र यङंतं प्रक्रम्येदमुक्तं तथापि युक्तिसाम्याद्यङ्लुङंतेपि न दीर्घ इति लभ्यते॥ अतएव एकाचो द्वे इति सूत्रे हरदत्तोपि यङंते दीर्घ
माशंक्याह॥ एकाच उपदेश इत्यतो दीर्घविधावेकाज्ग्रहणमनुवर्त्तत इति॥ नह्यत्र पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्योक्तिसंभवोप्यस्ति॥ नन्वेवं ग्रहो राम॰
लिटीति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति वार्त्तिकव्याख्यावसरे स्थानिवद्भावाद्विहितविशेषणाश्रयणाद्वा यङंते दीर्घं परिहरन् कैयटो विरुध्यते॥ १२९

यङ्लुगर्थे यथाश्रुतरूपाश्रयणस्यैकाज्ग्रहणानुवर्तनस्य वा आवश्यकतया तेनैव गतार्थत्वादिति चेन्न ॥ ग्रहोलिटीत्यत्रत्यग्रंथस्य उपायस्य
उपायांतरादूषकत्वादिति न्यायेन यङंतेऽपायांतराभिधानपरत्वात् ॥ अत एव तत्र कैयट आह ॥ अन्यत्रास्य दोषस्य सम्यगुद्धृतत्वादिति ॥
एवं हि वदन् तत्रत्यपरिहारस्याव्यापकतां एकाच्सूत्रोक्तस्यैवावश्यकतां चाभिप्रैति ॥ न च यथाश्रुतरूपपक्षे गृहीतमित्यादि सिद्धेः अंगसंज्ञा
प्रवृत्तिवेलायां यथाश्रुतरूपस्यैव तत्र सत्त्वात् ॥ ग्राहितादौ तु नैवं ॥ एकाच इति समाधानं तु णिज्भिन्नविषयकमेव । तस्मात् ॥ यङ्लुङंतात् णिजं-
ताच्च यङंताच्च ग्रहेरिटः ॥ द्विधापि भावचतुष्ट्वे च दीर्घो नेति व्यवस्थितं ॥ माधवग्रंथस्तु विहितविशेषणपक्षस्य मुख्यतां पक्षांतराणामभ्युच्चयतां
च परिकल्प्य कथंचिन्नेय इति प्रतिभातीति दिक् ॥ तस्य दोष इत्यादेरयमर्थः ॥ तस्य पूर्वत्रासिद्धे चेत्यस्यास्य लत्वे दोषः ॥ अतिप्रसक्तिः । तस्मा-
त्तदर्थस्यानिवद्भावस्य प्रतिप्रसवः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ तेन वाक्यर्थे वास्यर्थे इत्यत्र स्कोरिति लोपोऽत्र ॥ निगार्यते ॥ निगाल्यते ॥ अचि विभाषेति
लत्वं सिद्ध्यति ॥ तथा माषवपनीत्यत्र णत्वं न भवति ॥ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य समासांतत्वाभावात् ॥ न चासत्यपि स्थानिवद्भावे
ङीबेव समासांतो न तु नकार इति वाच्यं ॥ ङीबुक्तेः प्रागेव समास इति द्वितीये वक्ष्यमाणत्वात् ॥ एवं स्थिते तक्ष्यतेः क्विपि तक् ॥ रक्ष्यतेस्तु
रक् ॥ इत्यादि बोध्यम् ॥ अत्र हि संयोगादिलोपे कर्तव्येऽपि लोपस्य स्थानिवद्भावान्न तत्प्रवृत्तिः ॥ संयोगांतलोपे तु स्थानिवद्भावनिषेधाद्भव-
त्येवासौ ॥ गोरट् इति तु शुद्धात् क्विपि बोध्यम् ॥ यत्तु अचः परस्मिन्निति सूत्रे दध्यत्रेति भाष्यमुपादाय कैयटे नोक्तं ॥ पूर्वत्रासिद्धे चेत्येतदत्र ना-
स्ति ॥ तस्य दोष इत्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणत्वादिति ॥ तन्न वास्तवं ॥ किंतु तत्रत्यपूर्वपक्षिणोऽभिप्रायवर्णनमा-
त्रं ॥ अत एव न पदांतसूत्रशेषे तेनैवोक्तं ॥ स्कंदयतेः स्कन् ॥ तक्ष्यतेस्तगिति ॥ यत्तु सिद्धकांडे श्चुत्वं धुट्त्वे इति वार्तिकव्याख्यावसरे कैयटे-

धा॰ वृ॰ नोक्तम्॥ मधुगितीष्यते मधुङिति प्राप्नोतिइति॥ ननु सकारोपदेशसामर्थ्यादिति बोध्यम्॥ सनुष्णोततीत्यत्र शितुगित्यस्याप्रवृत्त्या सकार
१२० श्चरितार्थ इति चेत्तर्हि क्वौ लुप्तमिति समाधेयं॥ कुस्म नोऽस्नोवेत्यत्र कूरिति माधवोदाहृतं सम्यक्। तत्र सामर्थ्यविरहेण संयोगादिलोपाप्रवृ
त्तेरिति दिक्॥ स्यादेतत्॥ इह संयोगादिग्रहणं मास्तु॥ नैवं वाक्यार्थमित्यादौ स्कोरिति लोपाप्रसक्तिः॥ स्कोः संयोगे सत्र झलो झलीत्यतो झ
ल इत्यनुवर्तते॥ तच्चोपसर्जनस्यापि संयोगेत्यस्य विशेषणम्॥ ननु प्रधानयोरपि स्कोः॥ अव्यभिचारात्॥ ततश्च झलंतो यः संयोगस्तदा
द्योः स्कोर्लोपः स्यादिति सूत्रार्थो बहिरंगतया यणोसिद्धत्वात्॥ अतएव हि दध्यत्रेत्यादौ संयोगांतलोपो न प्रवर्तते॥ तथा चाष्टमे वार्त्तिकं॥
न वा झलो लोपाद्बहिरंगलक्षणाद्धिति॥ नन्वेवमपि काष्ठतक्॥ राष्ट्ररकू इत्यादि न सिध्येद्वेति वाच्यं॥ अनभिधानात्तत्र क्विप एव दुर्लभत्वात्
॥ अनभिधानं च काष्ठशगेव नास्तीत्याष्टमिकभाष्यबलेन न्यायसाम्यान्निर्णीयत इति॥ अत्रोच्यते॥ कुस्मयतेः कूरित्यादिसिद्धये संयोगा
दीति वाच्यमेव॥ किंच॥ न कूरक्॥ इत्याद्यर्थमपि वक्तव्यं॥ न चानभिधानं॥ प्रमाणाभावात्॥ कैयटादिरुदाहृतत्वाच्च॥ न च काष्ठशगेव नास्ती
ति भाष्यं तत्र प्रमाणं॥ न्यायवैषम्यात्॥ तथा हि। काष्ठशकृस्थाते त्यत्र झल्यरोपः संयोगस्तदादेः ककारस्य लोपमाशंक्य तदुक्तं॥ तेन यत्र क
लोपप्रसक्तिस्तदभिप्रायकमनभिधानं॥ अतएव कांतेभ्यः क्विप् नेत्येवं परतया तत्व्याख्यातं॥ न च णिजंतेभ्यः क्विपि कलोपप्रसक्तिरस्ति
॥ णिलोपस्य स्थानिवद्भावात्॥ न च पूर्वत्रासिद्धे चेति तन्निषेधः संयोगादिलोपे प्रतिप्रसवस्य जागरूकत्वात्॥ तस्मात्संयोगादिग्रहणं कर्त्त
व्यमेवेति स्थितं॥ इदं त्ववधेयं॥ संयोगांतस्य लोप इत्यत्र न वा झलो लोपाद्बहिरंगलक्षणत्वादिति द्विधा सिद्धांतव्यवस्थापनात्॥ कूरिति संयोगां राम
तलोपोपि दुर्लभः॥ तेन कुस्म इत्येव भवति प्रथमपक्षे द्वितीयपक्षाभिप्रायेण तु माधवः॥ नन्वेवमपि लत्वग्रहणं व्यर्थं॥ निगाल्यत इत्यत्र सस्य १२०

पिणि लोपे प्रत्ययलक्षणे नलत्वसिद्धेः ॥ न च वर्णाश्रयत्वं ॥ धातोः स्वरूपेण तस्य येकार्यविज्ञानात् ॥ इदं च दांडिनायनादिसूत्रे भ्रौणहत्येति तत्वनि-
पातनेन ज्ञापयिष्यते ॥ किंच ॥ अंतरंगत्वादपि लत्वं स्कृत्व च मिति ॥ अत्रोच्यते ॥ तृणह इमित्यत्राचिनेत्यनुवर्तते ॥ हलीति निवृत्तं ॥ तथा च अत-
णेडित्यादि सिद्धये प्रत्ययलक्षणं नारंभणीयं ॥ किंतु नियमार्थं तदारंभ इति भाष्ये स्थितं ॥ इतरथा वृत्तिमात्रफलकं प्रत्ययलक्षणं सूत्रं वच-
त्कार्याणि तु स्थानिवत्सूत्रेण निर्वाह्याणि ॥ तत्र च प्रदीपे अंतीणिनवृत्तये अप्राधान्येनाप्यल्लाश्रयणे निषेधः स्थितः ॥ तथा चाचि प्रत्यये विधीय-
मानं लत्वं स्थानिवद्भावं विना दुर्लभमेव ॥ यदप्यंतरंग — त्वाल्लत्वं इत्युक्तं तदपि न ॥ अकृतव्यूहपरिभाषया लत्वाप्रवृत्तेः ॥ किंच ॥ उपसर्गस्या-
यतावितिसूत्रे पक्षद्वयं वक्ष्यते ॥ अयतिपरत्वं उपसर्गस्य विशेषणं रेफस्य वेति ॥ तत्राद्ये पक्षे पल्ययते इ निसि ध्यति प्लायन इति तु न सिध्येत् ॥ ए-
कादेशे कृते व्यपवर्गाभावात् ॥ उभयत आश्रये अंतादिवद्भावायोगाच्च ॥ तस्मात्तत्र स्थानिवद्भावे नैव व्यपवर्गो वक्तव्यः ॥ स च पूर्वत्रासिद्धे चेति
निषिद्ध इति लत्वे प्रतिप्रसवः सार्थक एव ॥ द्वितीयपक्षे तु पल्ययत इति न स्यात् ॥ यकारेण व्यवधानात् ॥ प्लायते इत्यत्रैव परं लत्वं स्यात् ॥ पूर्वत्रा-
सिद्धे चेति स्थानिवत्वनिषेधेन तत्र रेफस्यायतिपरस्य विघातात् ॥ कृते त्वि हलत्वग्रहणे येन नाव्यवधानन्यायेन पल्ययत इत्यत्रापि लत्वं सि-
ध्यति स्फुटं चेदं अष्टमे भाष्ये एव ॥ तस्मादिह लत्वग्रहणं कर्तव्यमेवेति स्थितम् ॥ णत्वग्रहणं तु व्यर्थं ॥ तथाहि ॥ माषवपनीति तावद्बहिरंगप-
रिभाषयापि सिद्धं ॥ न च प्रह्निणोति प्रमीणीन इत्यादि सिद्धये तदिति वाच्यं ॥ अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्स्य प्रवृत्तिं विनापि एकदेशविकृतस्यान-
न्यतया हिनुमीनेत्यस्य प्रवृत्तिसंभवात् ॥ न च ष्णांता षडिति सूत्रे वर्णितरीत्या प्रियाष्ण इत्यादिसिद्धये णत्वग्रहणमिति वाच्यं ॥ कार्यकालपक्षे
बहिरंगपरिभाषयैव तस्यापि सिद्धेः ॥ यथोद्देशपक्षस्तु न ग्रहीष्यते प्रत्याख्येयेन णत्वेन सह फलसाम्यार्थं ॥ एतेन प्रियाष्ट्र इति णत्वाभ्युपगम-

मा.को. नोन्तम्॥ मधुगितीष्यते मधुडितिप्राप्नोतिइति॥ ननुसकारोपदेशसामर्थ्यादितिबोध्यम्॥ सनुष्प्रोततीत्यत्रशितुगित्यस्याप्रवृत्तावसकार·
११० श्चरितार्थइतिचेत्तर्हि क्वौलुप्तमितिसमाधेयं॥ कुस्मनोऽस्त्रोवेत्यत्रकूरिति माधवोदाहृतंसम्यगेवतत्रसामर्थ्यविरहेणसंयोगादिलोपाप्रवृ
त्तेरितिदिक्॥ स्याद्देतत्॥ इहसंयोगादिग्रहणंमास्तु॥ नचैवंवाक्यर्थमित्यादौस्कोरितिलोपापत्तिः॥ स्कोःसंयोगेसत्रझलोझलीत्यतोझ
लइत्यनुवर्तते॥ तच्चोपसर्जनस्यापिसंयोगेत्यस्यविशेषणम्॥ ननुप्रधानयोरपिस्कोः॥ अव्यभिचारात्॥ ततश्चझलंतोयःसंयोगस्तदा
द्योःस्कोर्लोपःस्यादितिसूत्रार्थेबहिरंगतयायणोसिद्धत्वाद्धू॥ अतएवहिदध्यत्रेत्यादौसंयोगांतलोपोनप्रवर्तते॥ तथाचाष्टमेवार्त्तिकं॥
नवाझलोलोपाद्बहिरंगलक्षणाद्धेति॥ नचैवमपिकाष्ठतक्॥ राष्ट्ररकुइत्यादिनसिध्येद्देवेतिवाच्यं॥ अनभिधानात्तत्रक्विपएवदुर्लभत्वात्
॥अनभिधानंचकाष्ठशगेवनास्तीत्याष्टमिकभाष्यबलेनन्यायसाम्यान्निर्णीयतइति॥ अत्रोच्यते॥ कुस्मयतेःकूरित्यादिसिद्धयेसंयोगा·
दीतिवाच्यमेव॥ किंच॥ नकूरक्॥ इत्याद्यर्थमपिवक्तव्यं॥ नचानभिधानं॥ प्रमाणाभावात्॥ कैयटादिरुदाहृतत्वाच्च॥ नचकाष्ठशगेवनास्ती
तिभाष्यंतत्रप्रमाणं॥ न्यायवैषम्यात्॥ तथाहि॥ काष्ठशकुस्थातेत्यत्रझल्परोपःसंयोगस्तदादेःककारस्यलोपमाशंक्यतदुक्तं॥ तेनयत्रक
लोपप्रसक्तिस्तदभिप्रायकमनभिधानं॥ अतएवकातेभ्यःक्विप्नेत्येवंपरतयातत्व्याख्यातं॥ नचणिजंतेभ्यःक्विपिकलोपप्रसक्तिरस्ति
॥णिलोपस्यस्थानिवद्भावात्॥ नचपूर्वत्रासिद्धेचेतिनन्निषेधः॥ संयोगादिलोपेप्रतिप्रसवस्यजागरूकत्वात्॥ तस्मात्संयोगादिग्रहणंकर्त·
व्यमेवेतिस्थितं॥ इदंत्ववधेयं॥ संयोगांतस्यलोप इत्यत्रनवाझलोपाद्बहिरंगलक्षणत्वाद्धेतिद्विधासिद्धांतव्यवस्थापनात्॥ कूरितिसंयोगां राम
तलोपोपिदुर्लभः॥ तेनकुस्मइत्येवभवतिप्रथमपक्षेद्वितीयपक्षाभिप्रायेणतुमाधवः॥ नन्वेवमपिलत्वग्रहणंव्यर्थं॥ निगाल्यतइत्यत्रसत्य ११०

पिणि लोपे प्रत्ययलक्षणे न लत्वसिद्धेः ॥ न च वर्णाश्रयत्वं ॥ धातोः स्वरूपेण तस्य प्रत्यये कार्यविज्ञानात् ॥ इदं च दांडिनायनादिसूत्रे भ्रौणहत्येत त्वनि-
पातनेन ज्ञापयिष्यते ॥ किंच ॥ अंतरंगत्वादपि लत्वं सकृच्च मिति ॥ अत्रोच्यते ॥ तृण ह इमित्यत्र चिनेत्यनुवर्तते ॥ हलीति निवृत्तं ॥ तथा च भ्रव-
णेडित्यादिसिद्धये प्रत्ययलक्षणं नारंभणीयं ॥ किंतु नियमार्थं तदारंभ इति भाष्ये स्थितं ॥ इतरव्यावृत्तिमात्रफलकं प्रत्ययलक्षणं सूत्रं वच-
नकार्याणि तु स्थानिवत्सूत्रेण निर्वाह्याणि ॥ तत्र च प्रदीपव्येतीणिनवृत्तये अप्राधान्येनाप्यलाश्रयेणे निषेधः स्थितः ॥ तथां चाचि प्रत्यये विधीय-
मानं लत्वं स्थानिवद्भावं विना दुर्लभमेव ॥ यदप्यंतरंग — त्वाल्लत्वं इत्युक्तं तदपि न ॥ अकृतव्यूहपरिभाषया लत्वाप्रवृत्तेः ॥ किंच ॥ उपसर्गस्य-
पताविति सूत्रे पक्षद्वयं वक्ष्यते ॥ अयतिपरत्वं उपसर्गस्य विशेषणं रेफस्य वेति ॥ तत्राद्यपक्षे पल्ययते इ निसिध्यति प्लायत इति तु न सिध्येत् ॥ ए-
कदेशेरुते व्यपवर्गाभावात् ॥ उभयत आश्रये अंतादिवद्भावायोगाच्च ॥ तस्मात्तत्र स्थानिवद्भावेनैव व्यपवर्गो वक्तव्यः ॥ स च पूर्वत्रासिद्धे चेति
निषिद्ध इति लत्वे प्रतिप्रसवः सार्थक एव ॥ द्वितीयपक्षे तु पल्ययत इति न स्यात् ॥ यकारेण व्यवधानात् ॥ प्लायते इत्यत्रैव परं लत्वं स्यात् ॥ पूर्वत्रा-
सिद्धे चेति स्थानिवत्वनिषेधेन तत्र रेफस्यायतिपरस्याविघातात् ॥ कृते त्वि हलत्वग्रहणे येन नाव्यवधानन्यायेन पल्ययते इत्यत्रापि लत्वं सि-
ध्यति स्फुटं चेदं अष्टमे भाष्य एव ॥ तस्मादिह हलत्वग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति स्थितम् ॥ णत्वग्रहणं तु व्यर्थं ॥ तथाहि ॥ माषवपनीति नाव द्वहिरंगप-
रिभाषयापि सिद्धं ॥ न च प्रहिणोति प्रमीणीन इत्यादि सिद्धये तदिति वाच्यं ॥ अचः परस्मिन्निति स्त्रवस्य प्रवृत्तिं विनापि एकदेशविकृतस्यान-
न्यतया हिनुमीनेत्यस्य प्रवृत्ति संभवात् ॥ न च ष्णांताषड़िति सूत्रे वर्णितरीत्या प्रियाष्ट्न इत्यादिसिद्धये णत्वग्रहणमिति वाच्यं ॥ कार्यकालपक्षे
बहिरंगपरिभाषयैव तस्यापि सिद्धेः ॥ यथोद्देशपक्षस्तु न ग्रहीष्यते अत्यारब्ये येन णत्वेन सह फलसाम्यार्थं ॥ एतेन प्रियाष्ट्न इति णत्वाभ्युपगम-

ष्नः पदम्भंजेरीग्रंथोप्यपास्तः ॥ बहिरंगपरिभाषया अनित्यत्वेपी ह्रुतद्प्रवृत्तौप्रमाणाभावात्॥ तस्मादिहणत्वग्रहणं व्यर्थेति स्थितम्। प्रत्युतणा
त्वेस्थानिवत्त्वाभ्युपगमे बाधकमप्यस्ति ॥ तथाहि॥ अनितेरंत इतिसूत्रे ऽत इतियोगं विभज्य हेप्राण इति रूपसिद्धये परांतस्येनिप्रतिषेधं बाधि
तुमंत इतिसूत्रेणपदांतस्यानितेर्णत्वं विधीयत इत्येका व्याख्या। अंतशब्दं समीपपर्यायमाश्रित्य निप्रेत्समीपस्थो योनितेर्नकारस्तस्यणत्वंनिमि
त्तसमीपस्थस्यानितेर्णोनकारस्तस्यणत्वमिति च योगविभागं विनापि व्याख्या न द्वयं भाष्ये स्थितं ॥ तत्र प्रथमपक्षे प्राणितीत्यादौ एकेनाकारेण
व्यवधानेपि वचनसामर्थ्याण्णत्वप्रवर्त्तते द्वितीयपक्षे तु एकादेशस्यादिवद्भावाद्वेफाद्व्यवहितस्यानितेः संभवात्प्रवर्त्तने॥ पर्यनितीत्यत्र तु वर्ण
द्वयेनैकेन च व्यवायात्पक्षद्वयेपि णत्वं न प्रवर्त्तते इति स्पष्टमष्टमे॥ यदि चेहणत्वग्रहणं क्रियेत तर्हि पर्यनितीति वत्प्राणितीत्यत्रापि द्वयेनैकेन वा
वर्णेन यथासंभवं व्यवधानाण्णत्वं न स्यात्॥ न च वचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतं व्यवधानमाश्रयिष्यते वृत्रघ्न इति कुत्ववद्वेति वाच्यं। निरणि
ति दुरण्णितीत्यत्र चरितार्थत्वात्। न चैवं निर्दुरोरनितेनित्ये व ब्रूयात्॥ न त्वनितेरंत इति सामान्यलक्षणं प्रणयेत् इति वाच्यं॥ आरंत्तिर्माष्प्रिस्व हेप्रा
णीत्यत्र णत्वस्य प्रतिप्रसवार्थं निर्दुरोरित्यपेक्षया अंत इत्युक्तौ वक्षरलाघवानुरोधाच्च सामान्यलक्षणप्रणयनसंभवात्॥ तस्मादाष्टमिकभा
ष्यपर्यालोचनेनेहणत्वग्रहणं न कर्त्तव्यइतिनिर्णीयते॥ अत एव न्यूढोरस्केनेत्यत्र णत्वं न॥ अन्यथा विसर्गस्याच्त्वेन तदादेशस्य सस्य स्थानि
वद्भावाण्णत्वं स्यात्॥ इहणत्वग्रहणस्य प्रयोजनाभावस्तूक्त एव॥ ततश्च॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वयोरित्येव वाच्यम्॥ वस्कत स्कन वाच्यं॥
पूर्वत्रासिद्धे चेति हि असिद्धत्वादेवन्यायसिद्धं इत्युक्तं॥ तच्चासिद्धत्वमनित्यं॥ अधुनेतिवदमुनेति वाच्ये न मुन इत्युक्ते नेंति योगविभागात्॥ नु
टीति वाच्ये नामीति लिंगाच्च॥ अनभ्य इत्यादेरंगस्येत्यनेन प्रावृत्तौ सत्यामपि अक्षण्वत इत्यादौ हि दीर्घवारयितुं हि ना मीत्युक्तं॥ रुधादिभ्यः श्नम्

श्नान्नलोप इतिसूत्रद्वये भाष्यकैयटाद्यालोचनेनारंभसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषाया इवासिद्धत्वस्याप्यविशेषाद्बाधे प्राप्ते नामीत्युक्तिरिति
चेत्॥ न॥ कृत्तितुग्ग्रहणादिना संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सामर्थ्याद्बाध इति पक्षेप्यक्षण्वं तइत्यादौ उभयबाधे गौरवाच्च॥ तस्मान्नि
त्यताज्ञापनार्थमेव तत्॥ तेन सिद्धकांडमपि संगृहीतं भवति॥ एतेन रामो रामेभ्य इत्यादौ रुत्वस्यासिद्धत्वाद्रोरुकारस्येत्संज्ञालोपौ कथं स्यातामिति
तदपि समाहितं॥ प्रत्ययः परश्चेत्यादिलिंगाच्च॥ यत्तु अनुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रत्यसिद्धत्वेनेति॥ तन्न॥ तरुंमूलमित्यादौ हशिचे
त्यस्य व्यावृत्त्या अतोरोरित्यत्र सानुनासिकस्यैव निर्देशाभ्युपगमेन चारितार्थ्यात्॥ रामइत्यादावपि सानुनासिकश्रवणस्यापाद्यमानतया चारिता
र्थ्यस्याप्रसष्टत्वादिति दिक्॥ तेन संयोगादिलोपलत्वयोरसिद्धताविरहात्स्थानिवत्त्वं भविष्यतीति सकलेष्टसिद्धिः॥ ॥द्विर्वचनेऽचि॥ ॥रूपातिदेशोयं
॥द्विर्वचननिमित्तेऽचि योजादेशः सस्थानिवद्रूपं लभते द्वित्वे कर्तव्ये॥ चक्रतुः॥ चक्रुः॥ द्वित्वनिमित्तत्वेनाज्विशेषणादिह न॥ दुद्यूषति॥ सुस्यूषति॥ न
स्यूङ्द्वित्वनिमित्तं॥ ॥तन्वेवं चक्रतुरित्यणोपि स्थानिवद्भावो न स्यात्॥ अतुसो द्वित्वनिमित्तत्वेपि अकारस्यातथात्वात्॥ सूत्रंतु चक्रे इ
त्यादौ सावकाशमिति॥ सत्यं॥ इह निमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकत्वमाश्रीयते न तु साक्षादेवेत्याग्रहः॥ लक्ष्यानुरोधा
त्॥ किंच॥ निमित्तशब्दो नास्त्येव॥ किंतु लक्षणया वा द्विरुच्यतेस्मिन्निति द्विर्वचनमिति व्युत्पत्त्या वा द्विर्वचनमस्त्यस्मिन्निति अर्शआद्यचा वा द्विर्व
चननिमित्तं लब्धव्यं॥ तच्च प्रकारत्रयं॥ साक्षात्परंपरासाधारणे प्रयोजके सुवचं॥ एतच्च ठस्येक इति सूत्रे कैयटे स्पष्टं॥ अतएव ऊर्णोतेः सनि सनी
वंतेतीट्पक्षे विभाषोर्णोरिति ङित्वविरहे ऊर्णुनविषतीति सिद्धं॥ सनंतस्य द्वित्वविधानेपि सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन्गुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्त
व्ये स्थानिवद्भावात्॥ तदुक्तं॥ तद्भावभावितामात्रेणेह निमित्तत्वमिति॥ वस्तुतस्तु द्विर्वचनाक्षिप्तः प्रत्ययो अचीत्यनेन विशेष्यते॥ परस्मिन्निति अनु

र्त्तते॥ अमीषांमध्येदेवदत्तात्परमानयेत्युक्ते यथासजातीयेनमनुष्यांतरेणाव्यवहितः पर आनीयते॥ तथेहापि प्रत्ययांतरेणाव्यवहितः प्रयोगत्वं
ते॥ तेन द्वित्वनिमित्ते अजादौ प्रत्यये प्रत्ययांतरेणाव्यवहिते सति योऽजादेशः सस्थानिवत्स्यात् इति सूत्रार्थः॥ एवं चचक्रतुरित्यादौ नकाप्यनुपप
त्तिः॥ वक्ष्यमाणज्ञापकबलेन णिचाव्यवहिते प्रवृत्तावपि दिदवनीयिषतीत्यादौ अनेकप्रत्ययव्यवधानाद्प्रवृत्तिः॥ अपीप्यदित्यत्र वर्णव्यव
धानेपि प्रत्ययांतराभावात्प्रवृत्तिः॥ अनुवादे परिभाषानुपस्थानेपि निर्दिष्टपरिभाषाकर्त्तव्यस्य निर्वाहश्चेति बोध्यम्॥ अत एवेह परस्मिन्नित्यनु
वर्त्तत इति स्यासकारः॥ तथाहि पूर्ववचनेनेह प्रत्ययाक्षेपं वदन् णिज्भिन्नेनव्यवहिते ज्ञापकस्याप्रवृत्तिं ब्रुवन्कैयटोपि एतदभिप्रैति॥ ऊर्णुनविषतीत्
यादि सिद्ध्यर्थं तु तद्भावभाविता मात्रेण निमित्ततेति स्वीक्रियत एवेत्यवधेयं॥ नन्वेवमरिरिषतीति न सिद्ध्येत्॥ ऋधातोः सनिस्मिपूङ्रंज्व
शां सनि इतीटि कृते इसशब्दनिमित्तकस्य गुणस्य स्थानिवद्भावे अजादेर्द्वितीयस्येति इसो द्वित्वप्रसंगात्॥ इष्यते तु रिसशब्दस्यैव द्वित्वं
॥ अत्रोच्यते। नहि कार्यीनिमित्तत याश्रीयत इति दीधीवेवीटामित्यत्रोपपादितत्वान्नेह इसशब्दो निमित्तं॥ अतो न स्थानिवद्भावः॥ नन्वेवं सनेत
स्य कार्यित्वादूर्णुनविषतीत्यपि न स्यादिति वाच्यम्। मत्वर्थीयेनेनिना कार्यमनुभवत एव कार्यित्वलाभात्॥ तत्र तु द्वितीय एकाच् द्वित्वरूपं का
र्यमनुभवति॥ न तु सन्। अरिरिषतीत्यत्र तु रिसशब्दस्यैव कार्यभाक्त्वमिति वैषम्यात्॥ नन्वेवं अचीत्यस्य जेघ्रीयते दे ध्मीयते इति व्याव
र्त्यं न संगच्छते॥ घ्रीय् ध्मीय् इति द्वितीयाजवधिकस्यैकाचः कार्यितया यङोपि द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् इति चेत्॥ सत्यं॥ अधिजगे इत्येवान्
ग्रहणव्या वर्त्यमस्तु॥ तत्र हि गाङ्लिटीति द्विर्लकारकनिर्देशमाश्रित्य लावस्थायामेव गाङादेश इति भाष्य एव स्पष्टं॥ इदं च वार्त्तिकम राम
तमनुसृत्योक्तं॥ तत्र लिटि लिङित्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमात्॥ भाष्यमते तु आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवंतीत्यभ्युपगमाल्लिटीस्या १३१

द्वयोरपि विषयसप्तम्येवेत्युक्तं स्थानिवत्सूत्रे । तन्मते तु अचीत्यस्य जग्ले इत्यादि व्यावर्त्यं बोध्यम् ॥ तथा हि ॥ आदेच इति सूत्रे शीति परसप्त-
मीति पक्षे शिदिति कर्मधारयाश्रयणात् यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इत्यस्य प्रवृत्त्या आदिशितेऽन्यस्मिन्परे विधीयमानत्वं लावस्थायां क्रि-
यते ॥ अतो न स्थानिवत् ॥ न च अंतरंगत्वान्निबर्हादिषु एशि च कृते आत्वं स्यात् तथा च स्थानिवत्त्वं दुर्वारं इति वाच्यं ॥ न संप्रसारणे संप्रसारणं ह्लिटि
वयोप इति ह्लकारकनिर्देशमाश्रित्य तं च तत्रानुपयुक्तत्वादिहानुवर्त्य ह्लिटि तु लावस्थायामेवेति आत्वविधौ व्याख्यानात् । कथं तर्हि जेघ्रीयते
देध्रीयते इति भाष्यवृत्त्यादिषु प्रत्युदाहृतमिति चेत् ॥ प्रातिशाख्यरीत्येत्यवेहि ॥ तथा हि ॥ अनुस्वारो व्यंजनं चाक्षरांगं इत्युक्त्वा स्वरानंतरं व्यंजना-
न्युत्तरस्यैति तत्र सूत्रितं ॥ एवं च नेनिजत्यनेनिजुरित्यादौ एकाचः कस्य धातोः संपूर्णस्य द्विर्वचनादभ्यस्तत्वाश्रयमज्झावज्जुसादि सिध्यतु ॥ द्वि-
त्वे तु मध्यवर्तिनां हलां उत्तरांगत्वात् समाजं तमेव द्विरुच्यतां ॥ पपाद रिद्रातौ दद इति ॥ जागर्तौ जजा इति ॥ न चैतावता क्वचिद्रूपे निष्टमापद्यते येन
प्रातिशाख्यपरिभाषामुपेक्ष्य नटभार्यावद्व्यंजनानि इति चाश्रित्य दरिद्रा जागृ इत्यादि द्विरुच्येत ॥ अत एव चतुरंगं च्छ्यता वाद्ये सरलोपश्चेति सं-
गच्छते इति दिक् ॥ यदा तु पृष्ठ भाष्यवार्त्तिकरीत्या द्वितीयाजवधिक एकाच् गृह्यते ॥ गाङ् लिटीति च विषयसप्तम्याश्रीयते । अनैमित्तिकमा-
त्वं शिति तु प्रतिषेध इति वा अशितीति विषयसप्तमी वा आश्रीयते तदा जेघ्रीयते धिजगे जग्ले इति त्रिविधस्यापि व्यावर्त्यस्यासंभवाद् चीत्य-
स्य फलं किमिति विभावनीयं सूरिभिः ॥ स्यादेतत् ॥ भसेः क्सौ घस्लृभसो र्हलि इत्युपधालोपे कृते द्वित्वं माभूदित्येतदर्थमज्ग्रहणं भविष्यती-
ति चेत् ॥ सत्यसति वा द्वित्वे श्वानिति क्रतो विशेषाभावात् ॥ ननु दुकृसोऽपि विशेषः सूत्रस्य दर्शयतीति दुर्वार इति चेन्न ॥ दाविभियाणि वीर वक्षुतुद्द-
त्याद्युक्तिव द्वित्वाभावसंभवात् ॥ वक्ष्यति हि षष्ठे लिटि धातोरिति सूत्रे ॥ अनभ्यासग्रहणानर्थक्यं च छंदसि वा वचनादिति ॥ न चैवमपि पास्स्यिक-

शा·कौ· द्वित्वं स्यादेवेति वाच्यं॥ दृष्टानुविधानस्यैव छंदसि कर्त्तव्यत्वात्॥ अत एव हि उर्णोतेर्नु इत्येव सिद्धे नित्यं छंदसि इति सूत्रं निष्फलमित्यभियुक्ताः॥
१३३ लोके तु भाष्यमते कसुर्द्ध्लैभउपधालोपश्च छांदस एव तदेवं जेघ्रीयतेधिजगे जग्ले इत्येतत्सिद्धये क्रियमाणं अज्ग्रहणमेवेह रूपातिदेशत्वे प्रमा
णं॥ कार्यातिदेशपक्षे हि घ्रीगाग्लाइत्येषामेव भाव्यं द्वित्वेनेति किं तेन॥ तथा च वार्त्तिकं॥ अज्ग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्येति॥ देध्मीयते
शाशाय्यते इत्यपि जेघ्रीयते इत्यनेन समानयोगक्षेममुदाहरणं॥ ईघ्राध्मोरिति ईकारः॥ अयङ्यि क्ङितीति शीङो यङादेशः॥ अचीत्यस्य प्र
त्यासत्त्यात्पक्षे तु लस्यानुरोधादेवशब्दाधिकारमाश्रित्येह रूपातिदेशो व्याख्येयः॥ पूर्वसूत्रादच इति षष्ठ्यंतस्यानुवृत्तिरिह किमर्थेति चेत्॥ शुशु
वतुरित्यादिसिद्धये इति गृहाण॥ तथा हि॥ विभाषा श्वेरिति सूत्रं यद्यपि शुशावेत्यादौ पि सावकाशं तथापि शून इत्यादौ चरितार्थस्य वचिस्व
पीत्यस्य बाधकमेव॥ परत्वात्॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यस्य तु न बाधकं॥ श्वयत्यनभ्यासविषयकस्य विधेर्निरवकाशत्वात्॥ अत एव
विभाषा श्वेरिति सूत्रे श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति वार्त्तिकमारब्धं॥ लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे अश्वयतीनामिति पूरणीयमिति तदाशयः॥
अन्यथा हि विहितप्रतिषिद्धतया विकल्पात् शुश्वाव शुश्वियतुरित्यनिष्टमपि पक्षे प्रसज्येत॥ एवं स्थिते द्विर्वचनेचीत्यत्राच इत्यस्याननुवृत्तौ
शुशावेत्यत्र इव्याबादेशयोरिव संप्रसारणस्यापि स्थानिवद्भावः स्यात्॥ तथा च शिशाव शिशुवतुरित्याद्यनिष्टमापद्येत॥ न च संप्रसारणं त
दाश्रयं च बलवदिति निबाद्यवस्थायामेव संप्रसारणप्रवृत्तेरचीति नास्तीति वाच्यम्॥ एवमपि व्यतिशुशुवाते इत्यादौ दोषध्रौव्यात्॥ न च
विभाषा श्वेरिति लावस्थायामेव प्रवर्त्तत इति वाच्यं॥ एवमपि ईजाते ईजाथे इत्यादौ दोषतादवस्थ्यात्॥ लावस्थायां कित्वाविधाने तत्र राम·
संप्रसारणाप्रवृत्तेः॥ न च कित्त्वमपि प्रवर्त्ततामिति वाच्यम्॥ अंतरंगैस्त्विबादिभिर्बाधितत्वात्॥ किंच स्वापेश्चङीति संप्रसारणे असूषुपत् १३३

इत्तीष्यते ॥ स्थानिवद्भावे तु सति न संप्रसारण इति निषेधादभ्यासे उवर्णो न श्रूयेतेति दिक् ॥ तत्रावृत्त्यैकशेषाणामन्यतमाश्रयणादिह काला
वधारणमपि क्रियते ॥ तथा च व्याख्यातं ॥ द्वित्वे कर्त्तव्ये इति ॥ तेन चक्रतुरित्यादावुत्तरदले पुनर्यथा यथं यणादयो भवंत्येव ॥ अन्यथा प्रकृति
भाव एव स्यात् ॥ निन्यतुरित्यत्र तु प्रथमप्रवृत्तस्यापि इयङो द्वित्वकाले प्रहारात्तु नः प्राप्तोऽप्ययमनेकाच इति यणा बाध्यते ॥ यद्वा ॥ पूर्वमपी
यङ् न प्रवर्त्तते ॥ प्रकल्प्य चापवाद विषयं तत उत्सर्गोभिनिविशते इति न्यायात् ॥ यद्वा ॥ आभीयत्वेनेयङोसिद्धत्वाद्यण् भविष्यति ॥ स्यादे
तत् ॥ स्थानिवत् ग्रहणं निवर्त्य नञ् चानुवर्त्य द्वित्वनिमित्ते चि अच आदेशो न स्याद्द्वित्वे कार्ये इत्येव व्याख्यायतां ॥ एवं हि सति स्थानिव
दिति [illegible] धिकारक्लेशोपि न भवतीति ॥ सत्यं ॥ अस्मिन्नपि पक्षे नञः स्वरितत्वं प्रतिज्ञातव्यं ॥ स्थानिवच्छब्दस्य तु क्रममेव [illegible]दिति लाघवं ॥ अ
स्तु वा व्याख्या द्वयमपि फले विशेषाभावादिति दिक् ॥ नन्वेवमपि णौ स्थानिवद्वचनं कर्त्तव्यं ॥ नुनावयिषति चुस्रावयिषति तुष्टावयिषतीत्या
द्यर्थं ॥ अत्राहुः ॥ ओः पुयण्ज्यपरे इत्यत्र णिवचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्येति ॥ अस्यार्थः ॥ योतेः पूङ्प्रसनी वंतेतिस्मिपूङ्रंज्वशामिति सूत्राभ्यां इ
टि कृते यियविषति पिपविषत इत्यत्र द्विर्वचने चीति स्थानिवद्भावाद्यकारपकारयोरवर्णपरयोः परतोऽयद्यप्यभ्यास उकारो लभ्यते ॥ तस्य चे
कारादेशविधानेन ओः पुयण्सूत्रे पकारयकारग्रहणं चरितार्थं ॥ तथा च वर्गग्रहणं प्रत्याहारग्रहणं जग्रहणं च ज्ञापकं द्वित्वनिमित्तस्याचो णि
चा व्यवधानेपि स्थानिवद्भावः प्रवर्त्तत इति ॥ तं विना अवर्णपरेषु पुयण्जिषु परेषु उवर्णांतस्याभ्यासस्य दुर्लभत्वात् ॥ येन नाव्यवधानात्त्वणिचै
वैकेन हि द्वित्वनिमित्तस्याचोव्यवधानमाश्रीयते ॥ तेन निनवनीयिषतीत्यादौ न स्थानिवत् ॥ ल्युट्क्यजभ्यां व्यवधानात् ॥ एवं णिजंताल्ल्युट्
क्यचृष्टन् स्वपि न स्थानिवत् ॥ निनः वयिषतीत्यादि ॥ न हि णौ कृते [illegible]स्थानिवदिति वचनं अस्ति किं तु ज्ञाप्यमानः स्थानिवद्भावो लघ्वादेके ने

श· कौ· वव्यवधानं इत्युक्तं इह त्वनेकेनव्यवधानं स्पष्टमेव॥ यद्यप्यनूर्ध्वज्ञानादेशविशेषणत्वान्निर्दिष्टपरिभाषानोपतिष्ठते।तथापि अैद्वीत्यौपश्ले
१३४ षिकसप्तमीबलादेवतदर्थः पर्यवस्यतिईषद्विप्रकृष्टलाभेचनात्यंतविप्रकृष्टस्यग्रहणमिति बोध्यम्॥ वस्तुतस्तुपरस्मिन्नित्यनुवर्ततेइति
तत्रोपक्रमएवोक्तं।एवंचावीभवत्।अमीमवत्॥अरीरवत् अलीलवदित्यादिषु विभावयिषतीत्यादिषुच ओः पुयणितीत्वंप्रवर्त्तते॥ ज्ञापनफलंतु
यत्र ओः पुयणित्यस्याप्राप्तिस्तत्रबोध्यम्॥ तद्यथा॥चुस्नावयिषति॥उडुरिवाचरति॥उडवति॥उडवतेर्णौसन्॥उडुडावयिषति॥चङि
॥औडुडवत्॥ तुतावयिषति॥अतूतुवत्॥सौत्रोयंतुरुस्तुशमीत्यत्रनिर्दिष्टः॥ऊर्णुनावयिषति॥और्णूनवत्॥चिस्फुरोर्णावित्यात्वस्यस्था
निवद्भावात्पुस्फारयिषति।।अपुस्फरत् इत्यादिबोध्यम्॥ तुल्यजातीयापेक्षंच ज्ञापकं॥ तेनअवर्णपरेहल्येवस्थानिवत्॥ तेनाचिकीर्त्तदि
त्यादौनातिप्रसंगइतिभाष्येस्थितम्॥ यत्तुकाशिकायांपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रेवहेर्निष्ठानाण्णिचिचङि·औजढदित्युदाहृत्यक्तिन्नंतस्यतुऔ
जिढदिति उक्तं॥ तत्रैवन्यासेपिणौकृतस्यटिलोपस्यस्थानिवद्भावइतिव्याख्यातं तदुभयंभाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यं॥ अचिकीर्त्तदित्यस्यसि
द्धये अवर्णपरधात्वक्षरविषयकमेवज्ञापकमिति स्पष्टं भाष्ये॥ प्रकृतसूत्रप्रत्याख्यानपरेवार्त्तिकेअव्याप्तिरूपदोषोद्भावनपरेण ओदौदा दे
शस्यचुटुतुशरादेरित्यादिभाष्येणाप्ययमर्थो लभ्यतेइत्यनुपदमेवस्फुटीकरिष्यते॥अतएवभुष्किकाभुष्कजंघाचस्रामिमानौजिढत्तथेति
वैयाघ्रपद्यवार्त्तिकेजिशब्दएवपठ्यते॥जशब्दपाठस्तुक्वाचित्कःप्रामादिकएवेति बोपदेवो दुर्गसिंहादिसंमतिप्रदर्शनपूर्वकंकामधेनौस्था
पितवान्॥वैयाघ्रपद्यवार्त्तिकंतुपूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्यप्रयोजनसंग्रहपरं तच्चतस्मिन्नेवसूत्रेव्याख्यास्यामः॥एवंचांकपदेलक्षणेचेत्यस्य राम·
चङि·सणिकृहित्वेनांचिकदित्येवरूपंनत्वांचकदिति॥ नचैवमदंतपाठवैयर्थ्यंस्यादितिवाच्यं।तत्सामर्थ्यादल्लोपस्याप्रवृत्तौसत्यांवृद्धिपुकोस्त्र १३४

सत्तोः रं कापयतीनि रूपाभ्युपगमात्।। नचैवं सत्यं कपतीति रूपं न स्यादिति वाच्यम्।। सूचि सूत्रीत्यादिवार्त्तिके सो सूच्यते सो सूत्र्यत इत्यादिभाष्योदाह
रणेनपक्षे अल्लोपस्याभ्युपगमात्।। सूचिसूत्र्याद्योत्यदंताः।। अतएवानेकाच्त्वेन षोपदेशत्वाभावान्नषत्वं।। षोपदेशलक्षणे हि एकाच्त्वं विवक्षितं इ
ति माधवीयेस्पष्टं।। एतच्च सेगादिपर्युदासात् ष्वष्क स्विदादिसाहचर्यात् सो सूच्यते इत्यादि भाष्योदाहरणाच्च निर्णीयत इति वक्ष्यते।। एवं वाक्यशे
षं समर्थयिष्यामहे प्रार्थनाध्यवसाययोः संप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इत्यादिप्रयोगाच्चेहमानं।। तदेतत्सकलमभिसंधाय अदंतत्वं साध्यं क्यायवा अल्लोप
इत्याहुः। उक्तंच कामधेनौ।। अग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चादंतत्वप्रयोजनं।। यत्रत्वेतेन विद्येते तत्राल्लोपविकल्पनमिति।। कथयत्याद्यभिप्रायेण पू
र्वार्द्धं [illegible] यत्याद्यभिप्रायं तूत्तरार्द्धमिति विवेकः।। नन्वांचिकदित्यत्र दीर्घो लघोरिति प्राप्तेः नग्लोप इति निषेधेनाकारस्थानि [illegible] इतिचेन्न। च
ङ्परेणौ यदंगं तस्य यो भ्यास इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात्।। इहत्वंगावयवस्याभ्यासो नत्वंगस्य।। एतच्चोर्णुधातौ माधवग्रंथे स्पष्टं।। अतएव
औटिटत् इत्यादौ न दीर्घः। यत्तु दीर्घविधौ हलादेरिति विशेषणं कौमुद्यां दत्तं तन्निर्मूलं।। और्णुनवदित्यादेः सिद्धावपि सन्वल्लघुनीत्यत्र चङ्
परे इत्यंगस्य विशेषणं लघोर्न्निति मतभेदे नेष्यमाणे अचिचकासत् चचकासदिति रूपद्वयं प्यति प्रसक्तंच।। दीर्घविधौ चङ्परइत्यस्य लघुविशे
षणतामाश्रित्यार्थसिद्धकथनं नदितिवासमाधेयं। सिद्धांते तु माधवोक्तरीत्या ऊर्णावयतेरिव चकासयतेरपि दीर्घाभावः स्पष्ट एवेति दिक्।।
एतच्च सूत्रं वार्त्तिककारः प्रत्याचख्यौ।। तथाहि।। षष्ठे द्वित्वप्रकरणा [illegible] विप्रतिषेधः पठ्यते।। द्विर्वचनं यणयवायावाल्लोपोपधालोपणिलोप
किकिनोरुत्वेभ्य इति।। तथाच दध्यत्रेत्यादौ सावकाशो यण्।। चयनं चायकं लवनं लावक इत्यादौ चायवायावः।। गोदः कंबद इत्यादावाल्लो
पः म्लेपग्र इत्यादावुपधालोपः कारणाहारणेत्यादौ णिलोपः [illegible] इत्यादावुत्वं चेत्येतानि न [illegible] भिदतुरित्यादौ सावकाशो न द्वित्वेन पूर्वविप्र

श·कौ तिषेधाद्बाध्यंनेतेनचक्रतुः चिचायलुलावचिचपिश्च लुलविथ पर्पृमुः तस्थतुः जग्मतुः जघ्नतुः आटिटत् ननतुरिः जगुरिरि आदिसिद्धंमन्वेवंनि
१३५ न्यतुरितिनस्यात्॥ इयङ इह अपरिगणिततत्वादितिचेन्न॥ एरनेकाचइतियणेह भाव्यमितिभागपीयङोप्रवृत्तेः प्रकल्प्यचेतिन्यायात्॥
तस्माद्द्विर्वचनेचीतिसूत्रंविनापिसर्वंसिद्धमिति॥ भाष्यकारास्तुसूत्रमेमर्थयंते॥तथाहि॥ विप्रतिषेधस्तावदयुक्तः॥ आल्लोपादीनांनित्यत्वात्
॥द्वित्वस्यानित्यत्वेनातुल्यबलत्वात्॥ किंचपूर्वविप्रतिषेधेसर्वत्रवचनस्यारंभणीयत्वादिहतुसुतरांतथेतिक्क लाघवं॥अपिच॥ क्रियमाणम
पिवचनंयद्यंतरंगाणामपिबाधकंतर्हिनिर्भवनीयिषति इत्यादावप्यभ्यासेउकारः श्रूयेत॥ अथात्रांतरंगत्वादवादेशः॥वचनंतुनांतरंगाणां
बाधकंकिंतुनित्यानामेवेतिब्रूयाः॥ एवमपिचुस्रावयिषतिइत्यादौवृद्ध्यावादेःप्रवर्तनात्अभ्यासेइत्वंस्यात्॥ तथाचतद्बाधनायउत्त्वंविधे
यं॥ तथाचत्वयाइत्थंन्यासः कर्त्तव्यः॥उतःरस्यातः॥तिच॥ओटोदादेशस्यचुटुतुशरादेरिति॥अभ्यासस्येतिवर्त्तते॥ ओटोतोरादेशोऽस्मिन्
न्नंगेऽस्त्यसावभ्यासश्चुटुतुशरादिस्तस्ययोकारस्तस्यउत्स्यादित्यर्थः। यथा॥ चुस्रावयिषतिउड्डावयिषतितुनावयिषतिक्ष्णुनावयिषति
शुश्रावयिषतिपुस्फारयिषतिइति॥ अत्रचिस्फुरोर्णावित्यात्त्वं॥ यद्यपीहखयःशेषकृतेशरादित्वंनास्तितथाप्यभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकालेस्त्ये
वेत्यवधेयं॥ ओटोदादेशस्येतिकिं॥ चापृपूजायांविचापयिषतिखदस्थैर्येचिखदिषति॥चुटुइत्यादेःकिं॥विभावयिषति॥अतइतिकिं ऋज्जुं
भणुंकर्तुंअंसुंचारव्यत्॥आर्जिजत्॥ आणिणत्॥आर्तितत्॥ आंशिशदित्यत्रपरत्वाद्धौ सत्यांटिलोपेसणिवत्कस्यद्वित्वेकृतेमाभूत्॥अ
भ्यासस्येतिकिं॥चुटुतुइत्यादितत्त्वंगस्यातोऽविशेषणंस्यात्॥ उभयथापिदोषः॥शीतंलुनातिशीतलूः सूर्यः॥ तमाख्यातुमिच्छतिशिशी राम·
तलूपिषतीत्यत्रतकारादुत्तरस्यातउत्वप्रसंगात्॥नन्वेवमप्योजढदांचकदित्यादावभ्यासेऽकारश्रवणार्थंयत्नांतरमास्थेयमेवेतिगौरवांत १३५

रंवार्त्तिककारंभनिकुतोनापादितमितिचेन्न॥ तत्रेकारएवेष्टइत्युक्तत्वात्॥ सजातीयापेक्षंहिसिद्धांतेपित्तापकं॥ अन्यथाअचिकीर्त्तदित्यत्रा
भ्यासेः काप्यवणापत्तेः। तस्माद्वार्त्तिककृतावचनद्वयमपिकर्त्तव्यंस्यादितिस्थितं॥ तथाओःपुयण्जीतितृतीयमपिकर्त्तव्यमेव॥ पिपविषतेयि
यविषतिजिजावयिषतीत्यत्रइत्वंयथास्यात्॥ तथाहि॥ पुयुइत्यनयोःसनिइटिपरत्वाद्गुणेकृतेपूर्वविप्रतिषेधेनावादेशात्पूर्वंहित्वमितिकृत्वं
वक्तव्यमेव॥ तथाजुचंक्रम्येत्यत्रनिर्दिशत्सौत्रात्ज्जुधातोर्ण्यंतात्सनिजिजावयिषतीत्यत्रचुटुतुशरादेरित्युत्वेप्राप्तेतद्बाधनायइत्वंवक्तव्यं
॥ नचतत्रचकारमेवपठिष्यामिनतुजुशब्दइतिवाच्यं॥ गुङ्घुङ्ध्वनौ॥ आभ्यांणिजंताभ्यांचडिसनिचअजूगवत्अजूघवत्॥ जुगावयिषतिजु
घावयिषतीत्याद्यसिद्धिप्रसंगात्॥ किंच॥ दिदवनीयिषतिइत्यत्रचुटुतुशरादेरित्युत्वंस्यादितितद्वारणायवचनांतरमास्थेयं॥ अथवासन्यतइति
सूत्राद्गुणोयङ्लुकोरित्याद्यष्टसूत्र्याविच्छिन्नमपिसन्ग्रहणंमंडूकप्लुत्यानुवर्त्यसूत्रमतोक्तरीत्यायेननाव्यवधानन्यायेनणिजभिर्व्यवधाने
उत्वंनेतिसमाधेयम्॥ एवमपितुशब्दादाचोरक्विबंताद्धेतुमण्णौसत्यसतिवासन्॥ तत्रतितनविषतितितनावयिषतीत्यत्रापिउत्वंस्यात्॥ त
द्वारणायओदौदादेशस्येतिवार्त्तिकमन्यथैवव्याख्येयं॥ तद्यथा॥ अभ्यासस्येत्यवयवषष्ठी॥ ओदौदित्यादिस्तुसंबंधसामान्येषष्ठी॥ उभय
मप्यनोविशेषणं॥ तदयमर्थः॥ अभ्यासस्यावयवभूतस्तथाओदौदादेशस्ययथायथंअवयवआदेशोवायोःतस्योद्भवतिइति॥ चुस्रावयतीत्यव
यवः॥ पुस्कारयिषतीत्यादेशः॥ तथाचाद्ग्रहणमपिसार्थकं॥ अन्यथाआटिटदित्यादिसिद्धयेचाङ्परेणौयदंगंतदवयवेलघौसन्वदतिदेश
दार्जिजदित्यादौअतिप्रसंगविरहादतइतिव्यर्थंस्यादितिदिक्॥ तथाचसूत्रमतापेक्षयावार्त्तिकमतेमहद्देवगौरवमिति॥ स्यादेतत्॥ मास्तुप्र
कृतसूत्रंमाचवार्त्तिकं॥ ओःपुयणित्येतदेवज्ञापयिष्यति॥ अंतरंगंनित्यंचबाधित्वाहित्वंचमंस्यात्इति॥ ततोहित्वेकृतेयथाप्राप्तंयणा

श॰कौ॰ दिकरिष्यते॥ मैवं॥ निनवनीयिषति दिद्वनीयिषतीत्याद्यसिद्धेः॥ किंच॥ सामान्यापेक्षं ज्ञापकं विशेषापेक्षं वा॥ आद्ये अर्धचकीर्तदिति न सिध्ये-
१३६ त्॥ अंत्ये चकनुरित्यादि न सिध्येत्॥ तस्मात्सूत्रं कर्तव्यमेव॥ सुस्मूर्षयिषतीत्यादिसिद्धये ओःपुयणिति ज्ञापकमाश्रयणीयं॥ तच्च तुल्यजा-
तीयापेक्षमिति स्थितम्॥ अत एव वामनेनाद्त्ततमौजढत् इत्येतद्भाष्यविरुद्धमिति बोपदेवोपष्टंभेन प्रपंचितं प्राक्॥ वस्तुतस्तु वामनोक्तं
सम्यगेव॥ यतः॥ वोपदेवो महाग्राहग्रस्तो वामनदिग्गजः॥ कीर्तेरेव प्रसंगेन माधवेन विमोचितः॥ तथाहि॥ किं वामनोक्तो वार्त्तिकदूषणप्र-
भाष्यविरोधः॥ किं वा सजातीयविषयज्ञापकतावर्णनभाष्यविरोधः॥ नाद्यः॥ नित्यानित्ययोर्विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति दिद्वनीयिषतीत्याद्य-
सिद्धिरिति च दूषणयोर्भाष्येऽनुक्ततया भाष्यं दूषणांतराणामप्युपलक्षणमिति स्थिते औजढदित्यभ्यासे ऋकारादेशोऽपि विधेयः — स्यादिति
वार्त्तिके दूषणांतरस्यापि देयत्वात्॥ तद्देवार्त्तिकं रचनीयं॥ ओदौदादेशस्य चुटुतुशरादेरभ्यासस्यात्सनि॥ ततो ह्लोपवतो णिचो ...॥ अल्लोप-
वतौ स्याभ्यासस्य णिचोत्स्यात्॥ औजढत्॥ आंचकदिति॥ न द्वितीयः॥ यत्र द्विरुक्तौ अभ्यासस्योत्तरखंडस्याद्योजवर्णस्तत्र स्थानिवद्भा-
ति हि भाष्यस्य फलितोऽर्थः॥ अस्ति च हतशब्दस्य द्विरुक्तौ प्रक्रियादशायां उत्तरत्रावर्णः॥ ननु पुनः प्रवृत्तेन टिलोपेनापहारान्नासौ प्रयोगे सम-
वैतीति चेत्। किं ततः॥ नहि प्रयोगसमवायित्वं विशेषणं भाष्ये दत्तं॥ एवं च नुनावयिषतीत्यादौ द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां अवर्णाभावेऽपि पश्चाद्भा-
विनं तमाश्रित्य यथा स्थानिवद्भावस्तथा हतशब्दस्य पश्चात्तद्विरहेऽपि॥ अध्यजीगपत् इत्यत्र तु स्थानिवद्भावे सत्यजादितया णिच एव द्वित्वं
स्यान्नत्वाचे न द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां नापि पश्चादवर्णपरतेत्यचिकीर्तदित्यादाविव न स्थानिवद्भावः॥ एवं चोवर्णस्थानिकस्यैव स्थानिवद्भावइ- राम
तिदुराग्रहो निर्मूल एव॥ अत एव लोपः पिबतेरिति सूत्रे पीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ युकि चङि उपधालोपे च तस्य — स्थानिवत्त्वात् पाम्शब्दस्य द्वि- १३६

रुक्मिरीति वृत्तिग्रंथोपि संगच्छते॥ एवं चांचकदित्येव साधु॥ नन्वांचिकदिति॥ अंकापयति आंचीकपदित्यादि सुदूरापास्तं॥ अल्लोपस्य दुर्वारत्वात् अ
कारोच्चारणं त्वभ्यासे ऽकारश्रुत्यादिना चरितार्थं॥ यदप्यग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चेत्याद्युक्तं॥ तदपि न॥ चिंतेरिरिदित्करणेन घुषिरविशब्दे नेडित्येतत्सू
त्रस्य भाष्येण चणिज्विकल्पस्य सुस्थतया अल्लोपविकल्पस्य निर्मूलत्वात्॥ णिजभावपक्षे हि अनेकाच इत्याम्प्रवृत्त्या धातोरंतोदात्तप्रवृत्त्या चा
कारः कृतार्थः॥ अंक्यादित्यादौ नलोपप्रांतवं योपि फलमिति दिक्॥ नचैवमप्यौजढदित्यभ्यासे डकारः श्रूयेत॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यु
क्तेरिति वाच्यं॥ उभौ साभ्यासस्येति तदनित्यताज्ञापनात्॥ यत्तु पदद्विर्वचनविषयं न दिति वोपदेवः॥ तन्न॥ सुप्तिङिनिर्दुभ्यं इति सूत्रे षुपि भूतो द्वि
रुभ्यस्तत्र वार्त्तिकेन तद्भाष्येण च सह विरोधात्॥ अत एवाभ्यासे डकारं दुर्गगुप्तादयः आहुः॥ एवं च वैय्याघ्रपद्यवार्त्तिके औजढदिति पाठस्य
प्रमादिकत्वकल्पनमेव प्रामादिकं॥ जिशब्द गठस्तु क्तिना निर्णाल्यः॥ यत्तु अदंतेषु ऊनधातौ मा भवानूनिनदित्यभ्यासे इकारश्रवणेनेदं दर्वि सि
पि प्रमादप्युक्तं॥ अन्यथा हृतसंशब्दे नेडित्यत्र स्वोक्तेन सम विरोधापत्तेः॥ तस्मादूननदित्येव धातुवृत्तौ सांप्रदायिकः पाठः एवं च भाष्यकाशि
कयोरविरोध एवेति स्थिते सरस्वतीकंठाभरणादिग्रंथा अपि निर्बाधा एवेत्यवधेयं॥ यत्तु स्तौतिण्योरिति सूत्रे सिषेचयिषतीत्यत्र सिचेर्हेतुम
ण्णौ गुणे सनि इटि गुणायादेशयोः कृतयोर्गुणस्य स्थानिवद्भावात् सिच्शब्दस्य द्वित्वं इति न्यासकारेणोक्तं तत्तु उत्तरखंडे ऽक्सराभावाद्भाष्य
विरुद्धं॥ स्थानिवद्भावं विनाप्यभिमतरूपसिद्धेर्निष्फलं चेत्युपेक्ष्यं॥ एतेनौजढदपीप्यदित्यादिसिद्धये सामान्यापेक्षतां वदन् अचिकीर्षै
दित्यादिसिद्धये चानित्यतां शरणीकुर्वन् सीरदेवोप्यपास्तः॥ ॥ ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टमा
न्हिकं समाप्तम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥अदर्शनं लोपः॥ स्थाने इत्यनुवर्तते॥ नदर्शनं प्रसंगे इति॥ प्रसक्तस्यानुच्चारणं लोपसंज्ञं स्यात्॥ संज्ञाप्रदेशास्तु लोपो व्योर्वलि
त्यादयः॥ अर्थस्यैषा संज्ञा न तु शब्दस्य॥ महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्॥ नचैवं प्रदेशेष्वेव लोप इति लौकिकोऽर्थो ग्रहीष्यते॥ पशोरपत्यं दैवतेति
वत्॥ तत्किं संज्ञयेति चेत्॥ न॥ प्रसक्तस्येत्येवंरूपविशेषलाभाय सूत्रारंभात्॥ अन्यथा दधिमध्वित्यादौ तुगागमप्रसंगात्॥ अस्ति हि तत्र
क्विपोदर्शनं तच्च लोप इति प्रत्ययलक्षणापत्तेः॥ नन्वस्त्वेवं वार्तिकमते॥ भाष्यमते तु प्रत्ययलक्षणसूत्रं नियमार्थं॥ तत्कथं दध्यादौ तुक्प्र
संगः॥ स्थानिवत्सूत्रं तु नतुकं प्रतिप्रवर्तयति॥ षष्ठीग्रहणस्य तत्रानुवृत्तत्वात्॥ अतएव ग्रामणीरित्यादौ अण्कार्यं न भवति॥ तथा च भाष्ये री
त्यासंहितावसानयोर्लोकसिद्धत्वादिति वक्ष्यमाणन्यायेनेदं सूत्रं मास्त्विति चेत्॥ न॥ घटं करोति ग्रामे तिष्ठति इत्यादौ ल्यब्लोप इति पंच
म्यापत्तेः॥ अग्निमीळ इत्यादौ चादिलोप इति निघातप्रतिषेधापत्तेश्च॥ आरब्धे तु सूत्रे तत्र शास्त्रतो लोकतो वा ल्यपश्चादीनां चाप्रसक्त्वान्नो
क्तदोषः॥ ननु वार्तिकमते प्रसक्तस्येत्युक्तेऽपि ग्रामणीरित्यत्र वृद्धिः स्यात्॥ कर्मण्यणः प्रसंगसत्वादिति चेत्॥ न॥ वासरूपन्यायेन पक्षे णःसंभ
वेऽपि क्विप्यसे तेनाण्प्रसंगस्य बाधितत्वात्॥ वैकल्पिकयोरेकानुष्ठाने तस्मिन्प्रयोगे इतरानुष्ठापकशास्त्राप्रामाण्यस्य शास्त्रसिद्धत्वात्॥ ॥
प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः॥ ॥अनेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तत्तत्रावृत्त्याद्याश्रित्य तद्भावितसंज्ञा इह विज्ञायंते॥ लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययाद
र्शनं क्रमादेतत्संज्ञं स्यात्॥ संज्ञाप्रदेशा लुक् तद्धितलुकि॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः जनपदे लुबिति॥ विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानान्नान्योन्या
श्रयः॥ विशेषविहिता अप्येताः संज्ञा लोपसंज्ञां न बाधंते॥ एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावो नास्तीति कडारसूत्रे वक्ष्यमा
णत्वात्॥ प्रत्ययस्येति शक्यमकर्तुं॥ नचैवं लुक् तद्धितलुकीति विधीयमानमदर्शनं गोस्त्रियोरित्यनुवृत्तेर्गोशब्दस्यापि स्यात् इति वाच्यम्॥

गोरुपसर्ज्जनस्येति योगं विभज्य स्त्रियाः लुक् तद्धितलुकीति सूत्रे स्त्रीग्रहणस्यैवानुवर्तनसंभवात्॥ अन्यथा प्रत्ययग्रहणे कृतेपि गमेर्दौ लुक्
स्यात्॥ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् चेति लुगपि प्रकृते न भविष्यति॥ ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारात्प्रातिपदिकात्परस्य लुग्विधानात्॥ कृतेपि
हि प्रत्ययग्रहणे क्रमेः सः कंसः परान् शृणाति परशुरिति उकारसकारयोर्लुक् प्राप्त एवमेव परिहार्यः॥ न चैवं यञञोरेव लुगस्तु विधानसामर्थ्याच्च
यञञ्लुकां विकल्पः॥ वेत्यनुक्तिस्तु यञञ्भ्यां मुक्त औत्सर्गिकस्याश्रवणं मा भूदित्येवमर्थमिति वाच्यं॥ यञञ्लुकामेककालप्रतीतानामुद्दे
श्यविधेयभावासंभवात्। ट्युट्युलौ तुट् चेत्यत्र तु पूर्वकालं न नेष्यतीति अनद्यतने लङिति च ज्ञापकाद्वाक्यभेदमाश्रित्य ट्युट्युलोस्तुड्विधीयते॥ तस्मात्प्रत्य
यनिर्दिष्टत्वमेतावत् प्रत्ययग्रहणं न कर्त्तव्यं॥ स्थानिविशेषसमर्पणार्थमपि न॥ तथाहि॥ अत्रिभृगुकुत्सेत्यत्र तावत् यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यतो गो
त्र इत्यनुवर्त्तते॥ तेनात्र्यादिभ्यो यो विहितस्तस्य लुक् सिद्धः॥ जनपदे लुबित्यत्र तु ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रत्यय इत्यनुवृत्तेः॥ जनपदे विहितस्य चा
तुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप्॥ लवणाल्लुगित्यत्र प्रकृतत्वाट्ठक एव॥ सर्वत्रापि इह प्रत्यय इत्यस्य षष्ठी कल्पयिष्यते॥ तस्मादित्युत्तरस्येति॥ स्यादेतत्॥ स
र्वादेशार्थं प्रत्ययग्रहणं॥ तेन यञञोः स्वसुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यादिषु यत्रानेकाल्प्रत्ययस्तत्रालोऽन्त्यस्येति न भवति॥ तथा लवणाल्लुगित्या
द्रावादेः परस्येति न भवतीति॥ मैवं॥ ज्ञापकादेव सर्वादेशत्वसिद्धेः॥ घोर्लोपो लेटि वेति हि लोपे कृते लुग्वा दुहेति लुग्ग्रहणं ज्ञापयति। लुगादयः स
र्वादेशा इति॥ अलोऽन्त्यस्य त्वदर्शनं प्रकृते न लोपेनापि सिद्धं॥ न चैवं वैपरीत्यापत्तिः॥ असंज्ञानविरोधित्वेन लोपे ऽलोऽन्त्यपरिभाषायाः प्रवृत्तेः॥ सा
मान्येन लुमहिषयं ज्ञापकं न तु लुङ्याप्त्रविषयमिति सर्वं सिद्धं॥ स्यादेतत्॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र लुगणिञोरित्यतो लुग्ग्रहणमनु
वर्त्तते॥ न वा॥ आद्ये स्थानिनौ द्वौ आदेशास्तु लुका सह त्रयः॥ द्वितीये विषम्याद्यथासंख्याभावे एकैकस्य त्रय आदेशाः पर्यायेण स्युः॥ न तस्यागस्त्

योपिकुंडिनाः स्युः॥ कुंडिनाश्चागस्त्ययस्स्युः॥ लुङ्कक्रियमाणोऽस्त्री पकात्मवादेशइतिउभयत्रापिप्रविभक्तिमात्रंश्रूयेत॥ अथनिवृत्तंततोऽगस्त्यः
कुंडिनाइत्यत्रनकश्चिद्दोषः॥ किंतुअगस्तीनांछात्राआगस्तीयाइत्यत्रप्राग्दीव्यतीयेऽजादौप्रत्ययेविवक्षितेप्यगस्त्यादेशस्यनिषेधाभावात्
अनिवृत्तावबृद्धत्वाच्छोनस्यात्॥ प्रत्ययग्रहणेसतितुलुग्ग्रहणानुवृत्तौ आगस्त्यकौंडिन्ययोःप्रत्ययांशस्यलुग्भवति॥ अवशिष्टभागयोर्यथासं
ख्यंअगस्तिकुंडिनचौ॥ तेनागस्तयः कुंडिनाइतिसिद्धं॥ प्राग्दीव्यतीयेविवक्षितेतुगोत्रेलुगचोतिसुकिप्रतिषिद्धेनत्संनियोगशिष्टत्वादगस्त्यादे
शेपिनिवृत्ते आगस्त्यशब्दाद्वृद्धाच्छेकृतेसूर्यतिष्येतियलोपेचागस्तीयाइतिसिध्यति॥ कौंडिन्येतुनास्तिविशेषः॥ निवृत्तेपिकुंडिनजादेशेकौंडिन्य
शब्दादपिकण्वादिभ्योगोत्रइत्यणिकृतेआपत्यस्येतियलोपेकौंडिनाइत्येवभवितव्यं॥ तस्मादागस्त्यकौंडिन्ययोरित्यत्रावश्यमनुवर्त्त्यंलुग्ग्रहणं
॥ ततश्चेहप्रत्ययग्रहणमपिकर्त्तव्यमेवेति॥ मैवं॥ आगस्त्यकौंडिन्ययोरित्यत्रयस्कादिभ्योगोत्रइतिगोत्रग्रहणमनुवर्त्त्यगोत्रेयोविहितस्तस्यलु
गितिव्याख्यानेनापीष्टसिद्धेः॥ तस्मादत्रप्रत्ययग्रहणंमास्त्विहेतिस्थितं॥ ॥स्यादेतत्॥ ॥एवंसतिलोपसंज्ञयासहलुगादिसंज्ञानांतुल्यव्य
क्तिकत्वंस्यात्॥ तद्भावितस्यसंज्ञेतिचेत्॥ अविशेषाल्लोपेपितथास्यात्॥ उच्यते॥ असंजातविरोधित्वाल्लोपसंज्ञातावदर्शनमात्रस्यभवति॥ लु
गादिसंज्ञासुपरंअनेकसंज्ञाप्रणयनसामर्थ्यात्तद्भावितग्रहः॥ तेनसंज्ञासंकरोनेत्युक्तं॥ सतितुसंकरेहंतीतिशबुकिश्लाविति द्वित्वंस्यात्॥ जुहो
तीत्यत्रश्लौसतिउतोवृद्धिर्लुकिहलीतिवृद्धिःस्यात्॥ नचतत्राभ्यस्तस्यनेत्यनुवृत्तेर्यंयोतिनोनोतीत्यादाविववृद्धिर्नभविष्यतीतिवाच्यं॥ सं
ज्ञासंकरपक्षेतदनुवृत्त्यसंभवात्॥ अन्यथासूत्रस्यनिर्विषयतापत्तेः॥ नचयौतियोतिइत्यादिरवकाशः॥ संज्ञासंकरेतत्रापिद्वित्वस्यदुर्वारत्वात्॥ लोपसंज्ञानुलुगादिसंज्ञानांव्यापिकेतिउक्तं॥ तेनपंचेत्यादौप्रत्ययलक्षणंसिध्यतीतिदिक्॥ भाष्यमतेतुयद्यपिस्थानिवत्सूत्रेणपं

चेत्यादि सिद्धं ॥ तथापि सुदषष्ट्राह्मण इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या उत्तरपदाद्युदात्तत्वस्योपधादीर्घस्य च वारणाय लोपे सति प्रत्ययलक्षणं एवेति नियमो ऽवश्यं प्रवर्त्तनीयः ॥ तथा च तत्र लुकः प्रत्ययसंज्ञाख्यादत्तेन्येत्यवधेयं ॥ ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं ॥ ॥ प्रत्यये लुप्तेपि तदाश्रयं कार्यं स्यात् ॥ अल्विध्यर्थमिदमिति वार्त्तिकमतम् ॥ तथाहि ॥ अतृणेडित्यत्र तिपो हल्ङ्यादिलोपे कृते तृणह इमिति सूत्रेण विधीयमानो हलादि पित्सार्वधातुकनिमित्त इमागमोऽस्मादृच नाङ्गवति स्थानिवत्सूत्रेण तु न सिध्यति ॥ अल्विधित्वात् ॥ नन्वेवं प्रत्ययलक्षणमपि न स्यात् ॥ वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणमिति चेत् ॥ न ॥ नह्येवं रूपं वचनमस्ति ॥ किंतु प्रकृतसूत्रे प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येवास्तु ॥ यद्वा तल्लक्षणमित्यपि मास्तु ॥ स्थानिवदनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः ॥ एवं सति प्रत्ययलक्षणमित्युक्तेः फलं तत्र लभ्यते ॥ पुनः प्रत्ययग्रहणसामर्थ्याद्धि यत्कार्यं प्रति प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं निमित्ततयाश्रीयते सुप्त्वति ङ्त्वादि तदेव भवतीति लभ्यते ॥ तेन गवे हितं गोहितमित्यवादेशो न भवति ॥ तद्धि पावचूत्वमात्राश्रयणात् ॥ तस्य च प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण्यात् ॥ अथात्र न लुमतेति निषेधः ॥ तर्हि सुयशा इत्यत्र विसर्जनीयस्य सः स्यात् ॥ सुरडित्योदोस्वरि चेति चत्त्वं स्यादिति दिक् ॥ इमागमे तु हलादौ सार्वधातुक इति प्रत्यय एव प्राधान्येनाश्रीयत इति वैषम्यं ॥ तस्माद्वर्णप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणं नास्ति प्रत्ययप्राधान्ये त्वस्तीति विवेकः ॥ अनेनैव न्यायेन न धातुलोप इत्यत्र धातुलोप इति बहुव्रीहिणे वसिद्धे आर्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्तत्त्वेन निमित्तता लभ्यते ॥ तेन धिन्विकृण्व्योर्विचिलोपो व्योरिति वलोपस्य वल्निमित्तत्वान्नत्रार्द्धधातुकतया विचो निमित्तत्वाभावाद्गुणो भवत्येव ॥ तेन सुधेसुधेनौ ॥ सुधेनः ॥ सुकः ॥ सुकर्णौ ॥ सुकर्णाः ॥ इत्यादि भवति ॥ पठंति च ॥ सुधेसुधेवाविधातसुराणां सुकारणे लाघवेन श्वरामः ॥ विशेषणे ह्ययइहादि कर्तुर्वर्दै दधीतीसहि कैयटीय इति ॥ न च नोतोत्तीत्यादिव्यावृत्त्या आर्द्धधातुकग्रहणस्य सार्थक्यात्कथं सामर्थ्यमिति वाच्यं ॥ यङ्लुक्स्व्यादसत्वात् ॥

भाषाविषयत्वपक्षे तु आर्द्धधातुकग्रहणमावर्त्य सामर्थ्यमुपपादनीयं॥ नन्वेवमपि क्ङितिचेत्येतत्सूत्रस्य भाष्येण सह विरुद्धं॥ पूर्वस्मिन्योगे यदार्द्ध
धातुकग्रहणं तदनवकाशमिति तत्रोक्तत्वादिति चेत्॥ न॥ अनाश्रयणात्तथोक्तत्वादित्याहुः॥ तदुपष्टंभेनात्र विजेर्वा न भिमत इत्येव किंनस्यादि
ति चिंत्यं॥ क्विपितु ऊठ्॥ तेन धिनूः॥ धिन्वौ धिन्वः॥ कृणूः॥ कृण्वौ॥ कृण्वः इति भवति॥ सुधीः॥ सुधिनौ॥ सुधिनः सुकीः॥ सुकृणौ॥ सुकृण इत्यादि
तु न भवत्येवेत्याहुः॥ यङ्लुको भाषाविषयत्वे आर्द्धधातुकग्रहणस्य तो तो र्तीत्यत्र चारितार्थ्यात् दृष्टान्तो च मानाभावात् गुण निषेधप्रसक्त्या सुधी
सुधिनावित्येवास्तु॥ कृणोतेस्तु दीर्घे सुकीः सुकीर्णौ सुकीर्ण इत्यादि भवत्वित्यपि चिंत्यं॥ नन्वेवं परिवीरित्यत्र तु गुणदीर्घौ पर्यायेण स्यातां॥ अने
नैवोभयविधाने पौर्वापर्याभावेन विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्तेः॥ सत्यं॥ शास्त्रातिदेशस्य व्यपदेशातिदेशस्य वाश्रयणाद्दोषः॥ यद्वा॥ सति प्रत्यये यत्कार्यं
भवितुमर्हति तदेवातिदिश्यते इति परिवीयेत्यादाविव परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति न तु लुगिति कार्यातिदेशेप्यदोषः॥ भाष्यकारास्त्वा
हुः॥ तृणह इम् मर्थं तावन्नेदं सूत्रं॥ स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थत्वात्॥ न चाल्विधिरयं॥ हलीत्यस्य निवर्त्तनात्॥ न चैवं तृणहानीत्यत्रापीम्
स्यादिति वाच्यं॥ नाभ्यस्तस्याचीत्यतोऽचिनेत्यनुवर्त्तनात्॥ नाप्याशीरित्यत्र शास इदङ्हलोरितीत्वार्थमिदं॥ आशासः क्वावुपसंख्या
नेनैव सिद्धेः॥ तद्धि त्वयापि वाच्यम्॥ शास इदङ्हलोरित्यत्र शासिमात्रग्रहणमिति पक्षे नियमार्थं अशासः क्वावेव यथा स्यात्॥ अशा
स्ते इत्यादौ मा भूदिति॥ यस्माच्छासेरङ्विहितस्तस्यैवाङ्साहचर्यादित्वविधौ ग्रहणमिति पक्षे यथा आशास्ते इत्यादौ न भवति तथा क्विप्य
पि न स्यादिति विध्यर्थं॥ तस्मात्प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्षणमेवेति नियमार्थमिदं सूत्रं॥ प्रत्ययाप्रत्यययसाधारणं रूपमाश्रित्य यत्कार्यं वि
धीयते तन्निवृत्तिः फलं॥ तेन शोभना दृषदोस्य प्रासादस्य सः सुदृषत्॥ अत्र सोर्मनसी अलोमोषसी इति सूत्रेण सुशब्दात्परस्य मन्नंतस्य अ

संतस्य चोत्तरपदस्य बहुव्रीहौ विधीयमानमाद्युदात्तत्वं न भवति॥ अत्रहि लुप्तेपि जसि स्थानिवद्भावेनासंतमुत्तरपदमस्त्येव॥ किंतु असइति
[illegible]पंप्रत्ययः प्रत्ययसाधारणं॥ अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदंतविधिं प्रयोजयंतीति वक्ष्यमाणत्वात्॥ अतो नियमेनाद्युदा
त्तव्यावृत्तिः सिद्धा॥ तथाच न अप्सु भ्यामित्यत्र तोत्तरपदं भवति॥ इदंत्ववधेयं॥ न केवलं स्वरार्थमेवेदं सूत्रं॥ किंतूक्तोदाहरण एव प्राप्नुवन् अ
त्वसंतस्येत्युपधादीर्घोपि उक्तनियमेनैव व्यावर्त्त्यः॥ वार्त्तिकमते तु उक्तस्वरस्य दीर्घव्यावृत्तेश्च सिद्धये उपायांतरमन्वेषणीयमिति॥ ननु पदि
नियमार्थे सूत्रे न हि पंचेत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमिति वृत्तिः कथं योज्या॥ एवं समासत्वात् प्रातिपदिकत्वं स्नुक्रमोरिनीट्॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि
षष्ठी॥ इत्यादयोपि तत्र तत्राभियुक्तग्रंथाः कथं योज्या इति॥ अत्रोच्यते॥ योस्माकं नियमविधिः स मीमांसकरीत्या परिसंख्याविधिरिति
तावत्स्पष्टं विवरणादौ॥ तत्र दोषत्रयं स्वार्थहानिः परार्थपरिकल्पना प्राप्तबाधश्चेति॥ तच्च [illegible]गत्या सह्यत इति पक्षस्तदा नियमविधेर्निषेध
एवार्थः॥ प्रत्ययलक्षणशब्देन तद्भिन्नं लक्ष्यते॥ भवतीत्यनेन तु न भवतीति॥ तथाच स्थानेंतरतमसूत्रे भाष्यं॥ नानेनानंतरतमा निर्वर्त्त्यंते अ
पितु अनंतरतमा निवर्त्त्यंते इति॥ अत एव वार्त्तिककारोपि वक्ष्यति॥ उभयप्राप्तौ कर्मणीति प्रतिषेधः [illegible]कादिप्रयोगे प्रतिषेध इति॥ अस्मिन्प
क्षे उभयप्राप्ताविति परिशेषिता षष्ठी [illegible] क्रमेण व्याख्येयं न तु विहितेति॥ यदि तु दोषत्रयपरिहाराय [illegible]परिहारार्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रं यथाश्रु
तं व्याख्याय अत एव ज्ञापकात् स्थानिवत्सूत्रस्य प्रत्ययलोपेतरा[illegible]पकता कल्प्यते सामान्यप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विशेषतात्पर्ये हि लयापि
कल्प्यमेव॥ अन्यथा विकल्पापत्तेः॥ भादृमते न नौपशोकरोतीत्यत्र यथा॥ पदे जुहोतीत्यादिभिः [illegible]णीयविधेरिव विशेषविधिना सामान्यवि
धेः संकोचसंभवाच्च॥ न चैवं सामान्यस्य विशेष उपसंहारापत्तिः। सामान्यशा[illegible]प्रपण[illegible]त्यापत्तेः एवं तु न कश्चित्क्षणमायेनैवं पर्यनुयुज्ये

तेतिचतुर्द्धीकरणस्याग्नेयेउपसंहारोमीमांसायामभ्युपेतः॥ कल्पसूत्रकमास्तुतत्रापव्युत्थापक्षा॥ तथाचभगवताकात्यायनेनसूत्रितं॥ अविशेषाणु
मौवेति॥ एवंचसामान्यशास्त्रस्यविशेषेलक्षणयाउभयवाच्यत्वात्ययेवोपपत्तौदोषत्रयंनसोढव्यमितिपक्षस्तद्दाढ्यादुद्धृतग्रंथः सम्यगेव॥ नैया
यिकमतेतुतात्पर्यसंकोचस्थलेलक्षणानास्त्येवेतिनिर्विवादं॥ विशेषधर्मप्रकारकबोधस्योद्देश्यतायामेवतदभ्युपगमात्॥ सामान्यप्रकारकस्यवि
शेषविशेष्यकस्यापिलक्षणंविनानिर्वाहादितिसुधीभिराकलनीयं॥ नलुमतांगस्य॥ लुमताशब्देनप्रत्ययलोपेसतिप्रत्ययलक्षणमंगस्यकार्यंन
स्यात्॥ वार्तिकमतेपूर्वसूत्रप्राप्तस्यायंनिषेधः॥ भाष्यमतेतुस्थानिवत्सूत्रप्राप्तस्य॥ नियमविधिनांतात्पर्यसंकोचकत्वमात्रंनतुनिषेधकतेतिप्रागुक्त
रीत्यातुभाष्यमतेपिपूर्वसूत्रेणप्राप्तस्यायंनिषेधइत्यवधेयं॥ एवमग्रेपि। गर्गाः॥ मृष्टः। जुहुतः॥ इहयञ्शपोर्लुमतालुप्तयोरंगस्यगुणवृद्धीनभ
वतः। लुमतेतिकिं॥ कार्यते॥ हार्यते॥ णेरणिटीतिणिलोपेकृतेणिजपेक्षावृद्धिर्भवत्येव॥ अमार्ट॥ हल्ङ्यादिलोपेनित्यत्वात्कृतेपिवृद्धिः॥ अंगस्येति
किं॥ पंच॥ सप्त॥ अत्रांगस्येतिस्वर्यते॥ तेनांगाधिकारोगृह्यते॥ स्वरितेनाधिकारइतिवचनादितिवार्तिककाराः॥ भाष्येतुइदंदूषितं॥ तथाहि॥ एवं
सतिउक्त्वामेत्यत्रातोहेरितिहेर्लुकिकृतेक्रमःपरस्मैपदेष्वितिदीर्घोनस्यात्॥ तथाजिगमिषेत्यत्रगमेरिट्परस्मैपदेष्वितीण्नस्यात्॥ तथाविवृ
त्सेत्यत्रनवृद्भ्यश्चतुर्भ्यइतीण्निषेधोनस्यात्॥ तस्मान्नलुमतेत्यत्रनांगाधिकारःप्रतिनिर्दिश्यते॥ किंतुलुमतालुप्तेप्रत्ययेयदंगंतस्यांगंअनांगंच
सर्वंप्रतिषिध्यतइति॥ नचैवमुक्तदोषतादवस्थ्यमितिवाच्यं॥ उक्त्वामेत्यत्रलुप्तंपरस्मैपदं॥ तदपेक्षस्यायदंगंशाबंतेनतस्यदीर्घोविधीयते॥ किंतु
क्रमेः॥ सतुशपंप्रतिअंगंनतुलुप्तंप्रतीतिनिषेधाप्रवृत्तौप्रत्ययलक्षणेनदीर्घप्रवृत्तेः॥ एवंजिगमिषविवृत्सेत्यत्रापिइटोविधिप्रतिषेधौभवतए
व॥ सोहिलुमतालुप्तेपरस्मैपदेयदंगंसन्नंतंतस्यनक्रियेतेकिंतुसकारादेःप्रत्ययस्य॥ सचांगंनेतिस्पष्टमेव॥ स्यादेतत्॥ पक्षद्वयेपिञ्नित्यादि

निर्त्यकितः पथिमथोः सर्वनामस्थाने इतिनिसूत्र्याविधीयमानाः स्वराः लुकिकृतेपि प्राप्नुवंति॥ तथाहि॥ गर्गाः॥ विदाः॥ यञञोर्लुक्॥ उष्ट्रग्रीवाः
गाइवेप्रतिकृनाविति कनोदेव पथादिभ्यश्चेतिलुप्॥ ततोञ्नित्यादिरित्याद्युदात्ततामाप्नोति॥ तथा अत्रेरपत्यानि अत्रयः॥ इतश्चानिञइति
ढकोत्रिभृगुकुत्सेत्यादिनालुक्॥ ततः कितस्त[illegible] तस्यांतउदात्तो भवतीत्यंतउदात्ततामाप्नोति॥ साहिप्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणात्तद्धितांतस्य
विधीयते॥ नचसिद्धांतेपि फिट्स्वरेणांतोदात्ततया भाव्यमेवेति वाच्यम्॥ राशदिभ्यांत्रिप्॥ अदेस्त्रिनिश्चेत्युणादिसूत्रेणत्यदेश्चकारानुकृ
ष्टेत्रिप्प्रत्ययेतस्यपित्वेनानुदात्तत्वात् आद्युदात्तोत्रिशब्दः॥ तथाचप्रयुज्यते॥ अत्रेरिवशृणुतंपूर्व्यस्तुतिं॥ यथाशृणोरत्रेःकर्माणिकृण्वतइति
तथाढकोलुक्यपक्षेप्याद्युदात्त एवप्रयुज्यते॥ अत्रीणांस्तोममद्रिवः॥ अत्रीणांशृणुतंहवमिति च॥ त्रिन्प्रत्ययांतस्तु अंतोदात्तोनकारांतश्चेत्यन्य
देतत्॥ सोपिप्रयुज्यते॥ दूरेवाये अंतिवाकेचिदत्रिणइति॥ तथापंथाः प्रियोयस्यपथिप्रियः पथिप्रियः॥ सुपोधात्विति सोर्लुकि पथिमथोः स
र्वनामस्थानेइत्याद्युदात्ततामाप्नोति॥ नह्येषासूत्री अंगाधिकारस्था॥ येननलुमतेति निषेधः प्रवर्त्तेत[illegible] नाप्येतदूस्त्क तोंगस्यकार्यं॥ सुप्तिङंतमि
तिपदसंज्ञावदुक्तस्वराणांप्रत्ययकार्यत्वात्॥ नन्वस्तुकितइतितथा॥ इतरत्तु द्वयंञ्नितिसर्वनामस्थाने इतिसप्तमीनिर्देशाद्धस्तुतोंगस्यकार्यं
भवत्येवेति चेत्॥ न॥ ञ्निदंतस्यादेरित्या[illegible]क्रमेणप्रत्ययांतस्यैवतद्विधानात्॥ सौ वर्ण्यः सप्तम्यर्थे [illegible]दंतसप्तम्यइति सिद्धांतात्॥ एतच्चभीह्रीभृ
हुमदजनधनदरिद्राजागरांप्रत्ययात्पूर्वंपितीति पूर्वग्रहणेन ज्ञाप्यतइति तत्रैवभाष्येस्पष्टम्॥ अतएवोपोत्तमंरितीत्युदात्तत्वमाहवनीयइ
त्यादौरिदंतस्योपोत्तमेनीशब्दस्येकारेप्रवर्त्तते चङ्यन्यतरस्यामिति च चङंतं[illegible]॥ नचैवं [illegible]सीत्युदात्तत्वंशसंतस्यस्यात्तथाचषट्त्रिं
श्चचतुरः कल्पयंतइत्यादौ चतुरइति पदं मध्योदात्तमिष्यमाणं नसिद्ध्येदिति वाच्यम्॥ [illegible]शसग्रहणसामर्थ्यात्तदंतसप्तमीत्वबाधात्॥ स

नरथाहि उडिदंपदाद्यप्पुमैरैद्युचतुर्भ्य इत्येव ब्रूयात्॥ तत्रहि असर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्तेरशासएव भविष्यति॥ षड्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति ह
लादेः सिद्धांतेप्युदात्तविधानात्॥ नचैवं स्वरविधिषु षष्ठ्येव निर्दिश्यतामिति वाच्यम्॥ रितश्चेडः इत्याद्यपेक्षयारितिचङीत्युक्तावर्द्धमात्रालाघ
वसंभवेन सप्तमीप्रयोगादिति॥ अत्रोच्यते॥ अंगाधिकारनिर्देशपक्षे तावदुक्तदोषपरिहाराय वार्त्तिकमारभ्यते॥ लुमतिप्रतिषेधे एकपदस्वरस्यो
पसंख्यानं। सर्वामंत्रितसिज्लुक्स्वरवर्जं प्रयोजनं त्रिनिकित्स्वराः॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकीति॥ अस्यार्थः॥ लुमतिलुमत्संज्ञया प्रति
पादिते दर्शने यः प्रतिषेधः तस्मिन् एकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्योपसंख्यानं॥ प्रत्ययलक्षणेनकार्यमप्येकपदस्वरो न भवतीत्यर्थः॥ पदद्वयाश्र
यस्तु स्यादेव॥ यथा दधितिष्ठतीत्यत्र पदस्य पदादित्यधिकृत्य विहितस्तिङ्ङतिङः इति निघातः॥ अत्र दधीत्यस्य पदसंज्ञार्थं प्रत्ययलक्षणमपे
क्ष्यते॥ तथा इह तिष्ठत्यादौ तिङ् तत्वलाभायापि॥ नन्वेवं सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न स्यात्॥ तथा॥ सर्पिरा गच्छ सप्त आगच्छतेत्यत्र आमंत्रितस्यचे
तिषाष्ठमाद्युदात्तत्वं न स्यात्॥ तथा माहिम्ना नां माहिधानामित्यत्रादिः सिचोन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वं न स्यादित्यत आह॥ सर्वेत्यादि। इदं स्व
रत्रयं विहाय स्वरांतरे प्रतिषेध इत्यर्थः॥ नच सर्वस्तोम इत्यत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पदद्वयस्वरोयमिति वाच्यं॥ सर्वस्य सुपीति यदा
द्युदात्तत्वं तस्यैवत्यनेन प्रकृतिभावमात्रं कर्त्तव्यं॥ तथा च तत्प्राप्तिरवश्योपपादयितव्येति भावात्॥ नच सर्पिः शब्दस्यामंत्रितस्वरं विनाप्या
द्युदात्तता लब्धुं शक्या। अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिछर्दिभ्य इत्यौणादिके इसिप्रत्यये कृते नोदात्तत्वात्॥ अव्युत्पत्तिपक्षेपि फिट्स्वरेण तथा
त्वात्॥ नचनब्विषयस्येत्याद्युदात्तः॥ अनिसंतस्येति पर्युदासात्॥ केयटे तु सर्पिः शब्दस्य घृतादित्वं किमर्थं कल्पितमिति चिंत्यं॥ ननु सप्त
शब्दः सप्यशूभ्यां तुट्चेति कनिनंतो व्युत्पादितः॥ तथा च नित्त्वादाद्युदात्तः॥ अव्युत्पत्तिपक्षेपि तथैव॥ न्नः संख्याया इति वचनादिति चेत्।

न॥२भयथापिघृतादित्वेनांतोदात्तत्वात्॥ तथाचप्रयुज्यते॥ समसुंजंतिरूपमेकचक्रमिति॥ इहसिज्लुग्ग्रहणंमास्तु॥ गातिस्थेत्यत्रसिज्ग्रहण
सामर्थ्याल्लुकिस्वरःसिद्धः॥ अन्यथाहिलाघवार्थं चुरेवलुकं विदध्यात्॥ एवंह्यभूदपादित्यादिसिद्धयेऽस्तिसिचोपृक्त इत्यत्रसकारांतरप्रश्लेष
कुशोपि नाश्रयणीयइति॥ नचचुर्लुकि आतइतिसूत्रे विध्यर्थमेवस्यान्नतुनियमार्थं तथाचतत्रलङ् निरूत्तयेचुर्लुकीतिवक्तव्यं स्यादितिविपरी
तगौरवापत्तिरितिवाच्यं॥ ङितइत्यनुवृत्त्यैवलटोव्युदस्तत्वात्॥ तस्मात्सर्वामंत्रितस्वरवर्जमिस्यैवआवश्यकं॥ वार्त्तिकारंभस्यप्रयोजनमाह।
प्रयोजनमिति॥ त्रिनिशब्दयोरिकारउच्चारणार्थः॥ सुटृतिथोरितिवत्॥ एतेस्वरानिवर्त्यमानतयाप्रयोजनमित्यर्थः॥ प्रयोजनांतरमाह। पथिम
थोरिति॥ तदेववचनबलेनत्रिसूत्र्या अतिव्याप्तिरुद्धर्तव्याइतीहसूत्रेस्थितम्॥ वस्तुतस्तनितदर्थवचनं क्रियते॥ ज्ञापकबलेनैवविहागगार्ड
त्यादेःसिद्धत्वात्॥ तथाचसंज्ञायामुपमानमितिसूत्रेवार्त्तिकं॥ उपमानस्याद्युदात्तवचनंज्ञापकं अनुबंधलक्षणेस्वरेप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्ये
ति॥ अस्मिंश्चपक्षेपथिमथोःसर्वनामस्थानेलुमताल्लुप्तेप्रत्ययलक्षणंनभवतीति वचनमेवकर्त्तव्यं॥ नह्ययंअनुबंधलक्षणःस्वरः॥ येनोक्तज्ञाप
नबलेनवार्येत॥ नचस्वरमात्रविषयंज्ञापकमितिवाच्यं॥ आमंत्रितस्वरसिजलुक्स्वरयोरपिप्रसंगात्॥ नचैवमपिसप्तमीनिर्दिष्टेस्वरेप्र
त्ययलक्षणंनभवतीतिज्ञाप्यतामितिवाच्यं सर्वस्तोमइत्यत्राद्युदात्तासिद्धिप्रसंगात्॥ यद्वा॥ अस्तुसप्तमीनिर्दिष्टस्वरविषयकमेवज्ञापकं॥ स
र्वस्यसुपीत्यत्रतुसुपीतिसप्तमीमपनीयसुपइतिषष्ठीपाठ्या॥ तथाचपथिस्वरार्थवचनंनारंभणीयं। त्रिचित्किस्वरार्थंतु भयथापिनारंभणीयमि
तिसर्वंसुस्थं॥ पक्षद्वयमपीदंसंज्ञायामुपमानमितिसूत्रेभाष्यकारैःस्पष्टमुक्तं॥ वेद्यं निर्गलितोऽर्थस्त्रिसूत्र्यांशंकितस्यातिव्याप्तिदोषस्यवचने
नोद्धारमापातत उक्त्वा ज्ञापकेनेष्टसिद्धिरितिनिष्कर्षोप्रेक्षितइति॥ एतच्चसमाधानं भाष्येनिर्दिश्यतेइतिपक्षद्वयवस्तुनोगम्यत्वार्थं

श·कौ· तिनिष्कृष्टपक्षेपि तुल्यं॥ अतएव संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे भाष्यकारैः पक्षद्वयसाधारण्येनैवोक्तं ज्ञापनं वार्तिकं योजितं॥ प्रकृतसूत्रभाष्यकैयटयो
१४२ स्तु निष्कृष्टपक्षे उक्तदोषप्रसंग एव नास्तीति लभ्यते॥ तत्रेत्थमाशयमभियुक्ता वर्णयंति॥ ज्ञापकं द्विविधं॥ सामान्यापेक्षं विशेषापेक्षं च॥ तत्र प्र
दाभीह्रीत्यत्र पूर्वग्रहणेन यत्र सप्तम्यर्थपक्षे तदंतग्रहणपक्षे च फलभेदः तत्रैव सोवर्यः सप्तम्यास्तदंते सप्तम्य इति ज्ञाप्यते॥ यथाभीह्रीत्यत्रै
व पूर्वग्रहाभावे तदंतस्य कार्यित्वे प्रत्ययानां भ्यादीनामुदात्तइत्त्वं लोत्यपरिभाषया प्रत्ययांतस्यैवोदात्तः स्यात्॥ सप्तम्यर्थाश्रयणे तु प्रत्ययम
पहाय भ्यादीनामेवोदात्तः स्यात् इति स्पष्टः फलभेदः॥ तथापो न्तम इति॥ चड्यन्यतरस्यामित्यत्रापि॥ ञ्नित्यादिर्नित्यं पथिमथोः सर्वनाम
स्थान इत्यादौ तु नास्ति फलभेदः॥ तदंतस्य हि कार्यित्वे प्रकृत्यादेरेवोदात्तत्वं ञ्निदादिपूर्वस्यापि कार्यित्वे तथैवेति॥ तथा च तत्र सोवर्य इत्यस्या
प्रवृत्त्या तदंताकार्यित्वादुक्तदोषस्याप्रसंग एवेति॥ संज्ञायामुपमानमित्यत्र भाष्यकैयटादिग्रंथास्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य योजयि
तव्या इति॥ अनय इत्यत्र तु स्वरो न भवति॥ लुकि कृते कार्यिणोऽभावात्॥ प्रत्ययलक्षणं हि यदन्यस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपेपि भवति॥ न तु प्रत्य
यस्यैव यत्कार्यं तदपि॥ न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतग्रहणं स्यादिति वाच्यं॥ येन विधिरिति सूत्रेणैव तल्लाभस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥ विशेष
णविशेष्यभावे च कामचारात्॥ नन्वेवमपि स्थानिवत्सूत्रेण स्यादेवोदात्ततेति चेत्। न। लोपस्याभावरूपतया तदीयांतस्य तदुदात्ततायाश्चाबाधा
त्॥ अतएव हि अभूदित्यादौ लुप्तस्य सिचो नेट्। न ह्यभावस्य भावो वपवः संभवति॥ भाष्यमते ऽनल्विधाविति निषेधाच्च॥ क्विब्विजादीनां तु नेड्व
शीतीणि निषेधोप्यस्तीति दिक्॥ वस्तुतो यदंगमिति व्याख्यानाद्राजपुरुषइत्याद्यपि निर्बाधं॥ भसंज्ञायां निषेधेनाल्लोपाभावात्॥ सुबंतत्वप्रयु राम·
क्तपदसंज्ञया नलोपाच्च॥ तथा अहदीतीत्यत्र रेफोपि सिद्धः॥ सुपीति निषेधो हि वस्तुनोंगस्य कार्यमिति नेह प्रवर्तते॥ अंगाधिकारनिर्देशे १४२

तुग्वर्जितासी॥ अत एव अन्होरविधौ इति वचनमारभ्यते॥ न चासुपीति वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणेनासुपीति निषेधो नेति वाच्यं॥ दीर्घाहानिदा
घ इत्यादौ हल्ङ्यादिलोपेपि रेफापत्तेः॥ एतेनासुपीति पर्युदासमाश्रित्याहर्ददातीत्यत्र दाधातोः सुब्भिन्नस्य सत्वाद्रेफ इत्यपि कल्पनमपास्तं॥
दीर्घाहानिदाघ इत्यत्रातिप्रसंगात्॥ यद्यपि रुत्वरत्वयोरसिद्धतया पूर्वं नलोपे कृते अकारस्यैव रुत्वरत्वे प्राप्नुत— स्तथापि रुत्वरत्वयोर्विधेयेन लो
पो नेष्यते॥ रुत्वरत्वोभयारंभसामर्थ्यात्॥ न च संबुद्धौ नलोपनिषेधाद्धे अहर्गच्छ हे दीर्घाहो निदाघेत्यत्र चरितार्थता॥ एवमपि रूपरात्रीति रुत्वस्य
वैयर्थ्यापत्तेः॥ न ह्यकारस्य रौ रे वा विशेषोस्ति इति दिक्॥ स्यादेतत्॥ परमवाचा परमगोदुहा परमलिहा परमदंडिना परमदिवा परमकुमार्येत्यत्रां
तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्योत्तरखंडस्य पदसंज्ञा स्यात्॥ ततश्चचोः कुः दादेर्धातोर्घः हो ढः नलोपः प्रातिपदिकांतस्य दिव उत् इको सवर्णे शाक
ल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येते विधयः प्रसज्येरन्॥ न च भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधः॥ भिन्नावधिकत्वात्॥ भसंज्ञा हि समस्तस्य प्राप्ता॥ पदसंज्ञा तूत्तरखंड
स्य॥ अत्र भाष्यं॥ भसंज्ञासूत्रे सुप्तिङंतमिति सूत्रात् सुबंतमित्यनुवर्त्तनीयं॥ तदयं सूत्रार्थः॥ यजादौ असर्वनामस्थाने परे यस्मात्प्रत्ययविधिस्त
था भूतः पूर्वः समुदायो भसंज्ञो भवति॥ तदवयव— —सुबंतं यद्यस्ति तर्हि तदपि भसंज्ञं स्यात्॥ यचादावकंतर इति॥ इह च समुदायस्य भसंज्ञा प्र
धानशिष्टा॥ अवयवस्य त्वन्वाचयशिष्टा॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेतिवत्॥ तेन राज्ञ इत्यादौ सुबंतावयवाभावेपि भवति सुबंतावयवसत्वे तु समु
दायस्य चेत्युभयोरपि भवतीति विवेकः॥ नन्वेवमपि परमवाचौ परमवाच इत्यादौ भत्वाभावात्पदकार्यं स्यादेवेति चेत्॥ न॥ तत्र भत्वाभावेप्यसर्व
नामस्थाने इति पदसंज्ञानिषेधात्॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इत्यत्रापि हि सुबंतमित्यनुवर्तते॥ [illegible] प्रतिषेधश्चायं॥ तत्सामर्थ्यादनंतरस्य वि
धिर्वेति न्यायो नाश्रीयते॥ तदयमर्थः॥ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वः समुदायः पदं न स्यात्॥ तदवयवभूतं सुबंतं च पदं न स्यादिति॥ तत्र समुदाय

श·कौ· स्यस्वादिष्विति प्राप्ता अवयवस्यनुसुबंतमिति प्राप्तापदसंज्ञा नेन निषिद्धेति पक्षमवाचावित्यादि सिद्धं॥ नन्वेवं सुवाक् सुराजेत्यादौ कुत्वादि न स्या
१४३ त्॥ सावपि समुदायस्यावयवस्य च प्राप्तयोर्द्वयोरपि पदसंज्ञयोर्निषेधादिति चेन्न॥ असर्वनामस्थान इत्यत्रोत्तरसूत्राद्यचीत्यपकृष्य यजा
दौ सर्वनामस्थाने उभयविध पदसंज्ञानिषेधात्॥ सो हि द्विधापि पदसंज्ञा भवत्येव॥ नन्वेवं श्रूयमाणे सौ पूर्वस्य पदसंज्ञा स्यात् इति चेत्॥ इष्टा
पत्तेः॥ नन्वेवमेचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ इति सूत्रे भद्रं करोषि गौरित्यत्राति प्रसंगवारयितुं पदांतग्रहणं कर्त्तव्यमिति
वार्त्तिककृता वक्ष्यमाणं विरुध्येत॥ क्रियमाणेपि पदांतग्रहणे दोषता दवस्थ्यादिति चेत्॥ न॥ तत्रांतग्रहणमात्रं कृत्वा वाक्यस्यटेरित्यतो व
क्यग्रहणमनुवर्त्यवाक्यांतस्येति व्याख्यानसंभवात्॥ तदेवं समासचरमभागस्य पदसंज्ञा यजादौ क्वापि नास्तीति स्थितम्॥ क्वचिन्निषेधा
त्क्वचित्तु भत्वेन बाधादिति विशेषः॥ नन्वेवं दूरान्मुक्तमित्यादावलुङ् न स्यात्॥ होतापोतारावित्यत्रानङ् न स्यात्॥ उत्तरपदे तद्विधानादिति चेत्॥
न॥ उत्तरपदशब्दस्य समासोत्तरावयवे रूढत या पदसंज्ञाविरहेपि तत्प्रवृत्तेः॥ सर्वत एव चेयं रूढिः॥ तेन होतृपोतृ नेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमानां
मुत्तरपदत्वाभावात्ततः पूर्वपदस्यानङ् नेति दिक्॥ नन्वेवं दधिसेचौ दधिसेच इत्यत्र सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधो न स्यादिति चेत्॥ न॥ पदादादिः
पदादिः तस्य षत्वं नेति व्याख्यानात्॥ न चैवं रामेषु हरिष्वित्यत्रापि निषेधः स्यादिति वाच्यम्॥ स्वादाविति या पदसंज्ञा तामुपजीव्य पदादेर्नैतिनिषे
धाप्रवृत्तेः॥ एतच्च सात्पतिषेधेन ज्ञाप्यते॥ उक्तं च मंदादादेर्नेत्येव व्याख्यानं न तु पदस्यादेरिति॥ तथा सति गतिकारकोपपदानां इति सुबुत्पत्तेः प्रा
गेव समासे दधिसेगित्यादौ षत्वस्य दुर्वारतापत्तेः॥ नन्वेवमपि बहुसेचौ बहुसेच इत्यत्र षत्वं स्यादेव॥ बहुचोऽपदत्वेन षत्वप्रतिषेधाप्राप्तेरि राम
तिचेत्॥ सत्यं॥ वचनमेवेह कर्त्तव्यं॥ बहुच् पूर्वस्य नेति॥ अत्रायं सूत्रन्यासः। सातेः सः षत्वं न स्यात्॥ ततः बहुच् पदाभ्यां॥ अभ्यामुत्तरस्य १४३

सस्यषत्वंनस्यादादिग्रहणंनकर्त्तव्यं॥तस्मादित्युत्तरस्येत्येवसिद्धेः॥तदिदंबहुजग्रहणमादिग्रहणेननिमातव्यमिति॥वार्त्तिकेतुउत्तरपदत्वे
चापदादिविधावितिवचनेनैवपरमवाचेत्यादिसाधितं॥उत्तरस्यसमासोत्तरभागस्यपदत्वेकर्त्तव्येलुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणंनस्यात्॥अतो
नकुत्वादि॥पदादिविधौप्रत्ययलक्षणंस्यादेव[illegible]नषत्वनिषेधाद्धिसेचेत्यादिसिद्धिः॥अस्मिंश्चपक्षेप्राक्सुबुत्पत्तेःसमासोत्रनाभ्युपगंतव्यः
॥धनक्रीतेत्यादिसिद्धयेतस्यानित्यतायावक्ष्यमाणत्वात्॥कैयटस्त्वाह॥दध्नःसेचावितिविग्रहेषष्ठीतिसमासः नत्वयमुपपदसमासः।सोप
पदात्तुविज्नास्ति॥अनभिधानात्॥अतोदधिषेचावित्यादिनभवत्येव॥अस्मिन्नपिपक्षेबहुच्पूर्वस्यचेतिवचनंकर्त्तव्यमेव॥कृतेहिबहुचिविशि
ष्टस्यार्थवत्त्वेनप्रातिपदिकत्वेसुपोलुकिचकृतेपुनर्विशिष्टात्सुबंतरमुत्पद्यतेइत्यर्थवत्सूत्रेवक्ष्यते॥तत्रांतर्वर्तिनींविभक्तिमाश्रित्यप्राप्तंपदृ
त्वंतत्कृत्वादौकर्त्तव्येमाभूत्॥षत्वनिषेधएवयथास्यादिति॥ अत्रायंनिष्कर्षः।पूर्वसूत्रेएवस्थित्वाउत्तरपदत्वेचपदादिविधौ॥बहुच्पूर्वस्य
चेतिपाठ्यं।पदादिविधावेवप्रत्ययलक्षणंभवतिनतुपदांतविधावितिनियमार्थंचेदंवचनद्वयंइतिव्याख्येयं।एवंचनञ्नकर्त्तव्यइतिलाघ
वं॥अस्मिन्पक्षेसोपदत्वंनास्ति॥प्रागुक्तकुसृष्टेरभावात्।तदेतत्सहृदयमभिप्रेत्यहलङ्याब्भ्यादिसूत्रेभाष्यकारैरुक्तं॥अथसावपिपदंभव
ति॥एवमप्युभयतःपाशारज्जुरिति॥ननुअंगाधिकारग्रहणपक्षेवक्तृतोंगस्येतिपक्षेचाभूवन्नित्यत्रजुसप्राप्नोतीतिचेत्॥सत्यं॥आतइति
नियमान्नभवति॥ननुदेवदत्तंयाजयांचकारेत्यत्रलुकंबाधित्वापरत्वान्निबादिषुकृतेषुआमइतिवेषांलुकिप्रत्ययलक्षणेनतिङंतत्वादा
मंतस्यनिघातःस्यात्ततःपरस्यचनस्यादितिचेन्न॥लावस्थायामेवयेनाप्राप्तिन्यायेन[illegible]दीन्बाधित्वालुक्प्रवृत्तेः॥तदुक्तं॥आ
मिलिलोपात्तस्यचानिघातस्तस्माच्चनिघातइति॥ननुदेवदत्तोयुष्मत्पुत्रइत्यादौषष्ठ्यंतस्यविधीयमानायुष्मदस्मदोरादेशाःप्राप्नुवंतीतिचेन्न

सत्यं॥स्यग्रहणान्नभवंति॥नचविभक्तौ परतः पूर्वभागमात्रस्यमाभूत्किंतुविभक्तिविशिष्टस्येत्येतदर्थंस्यग्रहणंस्यादितिवाच्यं॥षष्ठीचतु
र्थीहितीयानामितिनिर्देशेनापिगतार्थत्वात्सर्वस्यपदस्येत्यनुवृत्तेश्च॥तस्माद्विभक्तिलोपेकृतेमाभूदित्येतदर्थमेवस्यग्रहणं॥अवस्थानंहि
श्रूयमाणास्वेवभवति॥यद्वा॥तिष्ठतिरत्रनोवर्त्तते॥यथासमयेतिष्ठसुग्रीवेति॥समयंमाहासीरित्यर्थः॥तथाचापरित्यक्तविभक्तिकयोरि
त्युक्त्याश्रूयमाणविभक्तिकत्वंस्पष्टमेवलभ्यते॥इदंत्ववशिष्यते॥वस्तुतोंगस्येतिसिद्धांतेचिणोलुगितितल्लोपेकृतेहनिणिङादेशस्त्न
स्युः॥अवधिभवतादस्युः॥अगायिभवताग्रामः॥अध्यगायिभवतानुवाकइति॥लुङिपरतोह्येतेविधीयंतेइतिचेत्॥मैवं॥लुङियदार्द्ध
धातुकंतत्रहनिणिङादेशविधानात्॥तस्माद्वस्तुतोंगस्येति पक्षोनिर्दोषइतिस्थितं॥ अचोंत्यादिटि॥ अचइति निर्द्धारणेषष्ठी॥जातौएक
वचनं॥अचांमध्येयोंत्यस्तदादिशब्दरूपंटिसंज्ञंस्यात्॥टितआत्मनेपदानांटेरेरित्यादयः॥पचते।पचेतेइत्यादि॥अंतेभवोंत्यः
॥दिगादित्वाद्यत्॥अंत्यआदिर्यस्येतिबहुव्रीहिः॥नित्यसापेक्षत्वात्समासः॥ ॥अलोंत्यात्पूर्वउपधा॥ ॥अंत्यादलःपूर्वोवर्णउपधा
संज्ञःस्यात्॥उपधागुणः।चेतति॥च्योतति॥ वर्द्धतइत्यादि॥ननुपूर्वस्याविशेषितत्वाच्छासिधातोशाइतिसमुदायस्यसंज्ञास्यादितिचेत्॥अ
स्तु॥नैवं शासइदङ्हलोरितीत्वंस्यात्इतिवाच्यं॥अलोंत्यपरिभाषयाइष्टसिद्धेः॥स्यादेतत्॥नानर्थकेलोंत्यविधिरनभ्यासविकारेष्विति
निषेधः प्राप्नोति॥इहचविभर्त्तीत्यत्रभृञामित्॥अंत्यस्ययथास्यादित्येतदर्थमनभ्यासविकारेष्वित्युक्तं॥विकारोनामवर्णात्मकआदेशः॥
अतएवदेहीत्यत्रलोपःसर्वादेशएवभवतीति॥अत्रोच्यते॥नतावदेषापरिभाषासूत्रकृतःसंमता॥ तस्यलोपइतिसूत्रेञिटुडूनांसर्वलोपा
र्थंतस्यग्रहणात्॥नापिभाष्यकारस्यसंमता॥एतत्प्रयोजनानामन्यथोपपत्तेर्भाष्येउक्तत्वात्॥तथाहि॥ अव्यक्तानुकरणस्येतितावदंत्यादे

शोनभवति॥ नाम्रेडितस्यांत्यस्यतुवेतिज्ञापकात्॥ इतरथाह्याम्रेडितस्यवेत्येवब्रूयात्॥ घ्वसोरेद्धावित्यत्रापिलोपोयीतिप्रकृतेपुनर्लोपग्रहण
सामर्थ्यात्सर्वादेशः॥ तथाचेत्थंसूत्रन्यासः॥ घोरभ्यासस्यलोपः॥ लोपशब्दांतरस्यानुवृत्त्यासर्वलोपःस्यात्॥ अस्तेश्चैत्॥ अस्तेर्घोश्चेद्भवतिह्या
विति। अथवालोपश्च इतिछेदः॥ संज्ञायांकृतोऽनुबंधः संज्ञिनिफलतियथाङ्मुटि॥ भाष्येतुहिशकारकौनिर्देशइत्युक्तं। तत्रलोपइतिभिन्नंपदम्।
श इत्यस्यउपदेशएवइत्संज्ञा॥ तत्फलंतुप्रयोगे॥ सर्वत्रानुबंधानांकाकादिवदनवयवीभूयैवव्यावर्त्तकत्वादितिभावः॥ अस्मिन्नपिपक्षेझलि
परेयः संयोगः तदादित्वात्सोर्लोपेएकशकारकएवपाठः सुवचः॥ स्पष्टार्थअनउपधालोपिनइत्यादावकारस्येवेहापिसकारस्यलोपोमास्त्वितितुभा
ष्याशयः॥ आभ्यामित्यादौहलिलोपइतिसूत्रेणाक्कारस्येदमइदोविधीयमानोलोपोपितर्ह्यंत्यस्यस्यादितिचेन्न॥ अनाप्यकइतिसूत्राद्त्रि
त्यनुवर्त्यतस्यहलीतिसप्तम्याःषष्ठींप्रकल्प्य अनएवलोपविधानात्॥ तथाचतत्रालोंत्यपरिभाषयानकारलोपेअतोगुणइतिपररूपेचकृते ।
आभ्यामेषामित्यादिसिद्धं॥ अत्रलोपोभ्यासस्येतिसूत्रेप्यत्राभ्यासत्वाश्रयेनतुतदेकदेशइतिव्याख्यानादत्रग्रहणसामर्थ्यात्सर्वलोपः॥ यद्यपिस
नीत्यपेक्षितंददौदधौइत्यादिवारणाय॥ सादावितिचजिज्ञपयिषतीत्येतद्वारणाय॥ प्रकृतयोपिपिपक्षतीत्यादिवारणाय॥ विषयोप्यपेक्षितः
मुचोऽकर्मकस्यगुणोवेतिमुमुक्षतिगामित्यादिवारणायतथापीदंसर्वमनुवृत्त्यैवसुलभमितिसर्वलोपार्थमेवात्रग्रहणंबोध्यम्॥ नन्वेवमपिवि
भाषाभवद्भगवद्घवतामोच्चावस्येतिवार्त्तिकेनविधीयमानओकारोंत्यस्यस्यादितिचेन्न॥ वस्येतिसिद्धेअवस्येतिगुरुकरणसामर्थ्यात्सर्वादे
शसिद्धेः॥ तस्मान्नानर्थकइतिपरिभाषानिष्फलासूत्रभाष्यासंमताचेतिस्थितम्॥ एवंचशासेःशाशब्दस्योपधात्वेपिशिष्टइत्यादिसिध्यति॥
संयोगोपधग्रहणंकृञर्थमित्यादिव्यवहारश्चास्मिन्पक्षेसंगच्छतेइतिदिक्॥ यद्वा अवध्यवधिमद्भावः सजातीयानामेवेत्युत्सर्गः॥ लोकेत्व

श. कौ. मीषांब्राह्मणानामंत्यात्पूर्वमानयेत्युक्ते एकएव अंत्यादव्यवहितं पूर्वआनीयतेनतुसमुदायः॥एवंचेहाप्यलः अव्यवहितपूर्वोलेवसंज्ञीनतुस
१४५ मुदायः॥नवान्यवहितोल्॥संयोगोपधव्यवहारस्तुभाक्तः॥अवयवधर्मस्यसमुदायेउपचारात्॥एवंस्थितेअल इतिजसंतमपिसुवचंध
जात्याख्यायामितिबहुवचनं॥पूर्वइत्यपिजसंतं॥अंत्योप्यलेवसाजात्यालभ्यते॥यद्वा॥अलइतिनिर्धारणेषष्ठी॥जातौचैकवचनं॥अलां
मध्येंऽत्यात्पूर्वइत्यर्थः॥तथाचेहालइतिजसङसिङस्वितिपक्षत्रयमपिस्थितं॥ तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्य॥सप्तमीनिर्देशेषुपूर्वस्यैवका
र्यंस्यात्तच्चनिर्दिष्टेऽव्यवहितोच्चारितेसतीत्यर्थः॥निशब्दोनैरंतर्यैदिशिरुच्चारणक्रियः॥निरंतरंदिष्टेनिर्दिष्टः॥नियमार्थमिदंसूत्रं॥तथाहि
॥इकोयणचीत्यत्राचीतियस्यचभावेनभावलक्षणमितिसप्तमी॥अश्रूयमाणक्रियत्वाच्चांतरंगस्यास्त्यर्थस्यलाभः॥तेनाचिसतियण्भवती
त्यर्थः॥यद्वागंगायांघोषइतिवदौपश्लेषिकेऽधिकरणेसप्तमी॥तत्रसत्त्वंपरस्येवपूर्वस्यापिसंभवति॥एवमुपश्लेषोपि॥तत्रयुगपदेकस्य
कार्यित्वनिमित्तत्वयोरसंभवाद्दध्युदकंमध्विदमित्यादौइकारोकारयोःपर्यायेणयण्प्राप्तः॥पूर्वस्यैवेतिनियम्यते॥तथा॥अग्निचिदत्रेतिव्य
वहितस्यापियण्प्राप्तः अनंतरस्यैवेतिनियम्यते॥ननुगवित्ययमाहेत्यादौस्वरूपपदार्थकतामितिशब्दःकरोतितथाइहापि॥एवंचत
स्मिन्नणीत्यत्रैवेयंपरिभाषाप्रवर्त्तेत॥अस्तिहितत्रव्यवच्छेद्यं॥हेयौष्माकीण अस्मभ्यंदेहिहे अस्माकीनयुष्मभ्यंददामीत्यादौस्व
जण्भ्यांपरस्याभ्यादेशप्रसंगसत्वात्॥सत्यं॥इतिकरणःपदार्थविपर्यासकृत्। लोकेऽर्थपरतायाऔत्सर्गिकत्वात्तत्रशब्दपरतांकरोति॥
शास्त्रेतुविपरीतं॥किंच॥यदितस्मिन्नणीत्यत्रैवेयंप्रवर्त्तेततर्हितत्रैवपूर्वग्रहणंकुर्यात्॥तस्मान्नेदंतस्मिन्नित्यनुकरणं॥किंतुअन्विह
लीत्यादिसकलसंग्रहार्थस्वतंत्रस्यसर्वनाम्नोयंनिर्देशः॥तस्यापत्यंतत्रभवइत्यादिवत्॥ तस्मादित्युत्तरस्य॥ पंचमीनिर्देशेषुउत्त राम १४५

रस्यैवकार्यंस्यात्तच्चाव्यवहितोच्चारिते॥ तिङ्ङ्तिङः॥ अग्निमीळे॥ इहनभवति॥ ईडेऽग्निं॥ इहकारकविभक्तेरसंभवाद्दिग्योगलक्षणापंच
मी॥ तत्रदिक्शब्दोऽध्याह्रियमाणोऽन्तरशब्दवत्पूर्वशब्दोऽप्यविशेषात् अध्याह्रियेत॥ व्यवहितोपिचगृह्येन॥ तथाचउत्संस्याता इत्यत्राप्युः
स्यास्तंभोरित्यस्यप्रसंगः॥ तदेवंपूर्वसूत्रमेतत्सूत्रंचेतिद्वयमपिनियमार्थमितिस्थितं॥ तथाचवार्त्तिकं॥ तस्मिंस्तस्मादितिपूर्वोत्तरयोर्योगः
विशेषान्नियमार्थंवचनंदध्युदकंपचत्योदनमिति॥ इहापितस्मादितिस्वतंत्रस्यसर्वनाम्नोनिर्देशः प्राग्वत्॥ नत्वनुकरणं॥ तथाहि सतिपद्यं
पितस्मान्नुड्ढिहलइत्यत्रातआदेरितिदीर्घात्पूर्वस्यागस्यासंभवात्संयोजनाभावान्नैतत्परिभाषोपस्थितिस्तथापितस्माच्छसोनःपुंसित
स्मान्नुडचीतियोगरूपेस्यात्॥ उच्चरतआनुपरुभत्रेगौरनश्वइत्यादेर्व्यावर्त्यस्यतत्रसंभवादितिदिक्॥ स्यादेतत्॥ एतत्सूत्रंनियमार्थमस्तु
॥ पूर्वसूत्रमपिऔपश्लेषिकसप्तमीपक्षेनियामकमस्तु॥ सत्सप्तमीपक्षेतुनियामकत्वमयुक्तं॥ षाष्ठभाष्यकैयटविरोधात्॥ तथाहि॥ श्ना
न्नलोपइत्यत्रभाष्यं॥ नैषापरसप्तमी॥ कातर्हिसत्सप्तमीक्ङितिसतीति॥ तथातत्रैवकैयटः॥ कथंपुनःसंभवत्यांपरसप्तम्यांसत्सप्तम्याश्रयितु
मुक्ता॥ यथेष्टंवाक्याध्याहारादद्दोषः। क्ङितिसतीत्येवहिविज्ञायमानेपौर्वापर्यानाश्रयणान्नास्तितस्मिन्नित्यस्याःपरिभाषायाउपस्थानं॥
यदात्वौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमीतदाकिंपूर्वस्यकार्यं अथपरस्येत्यनियमेनियमायपरिभाषोपस्थानमिति॥ अत्रोच्यते॥ षाष्ठग्रंथस्यप्र
कृतमात्रपरत्वाद्विरोधः॥ तथाहि॥ श्नान्नलोपइतिसूत्रेशकारवतोग्रहणंमास्तुनादित्येवास्तुइतिप्रश्नेनंदनाइत्यादावतिप्रसंगइत्युत्तरितं॥
अनिदितामित्यस्यानुकर्षणेतुहिनस्तीत्यत्रनस्यात्॥ ततःक्ङितीत्यनुवर्त्यश्नममेवक्ङितमाश्रित्यहिनस्तीत्यत्रलोपोस्त्वितिशंक्यते॥ यदि
चास्यामवस्थायांतस्मिन्नितिपरिभाषोपतिष्ठेत -- तदानंदमानादौचानशोङित्वाल्लोपःप्रवर्त्तेत॥ श्नमःशित्करणंचानर्थकंस्यात्॥ तद्धिशित्वा

शा·कौ त्सार्वधातुकतया ङित्त्वमिममेवाश्रित्य हिनस्तीत्यत्र नलोपे क्रियमाणे सार्थकं नत्वन्यथा ॥ नन्वार्द्धधातुकसंज्ञानिवृत्त्या शित्त्वं सार्थकं ॥ नस्यां हि
१४६ सत्यामनक्ति भनक्ति इत्यत्र लोपः स्यात् ॥ रुणद्धि भिनत्तीत्यत्र गुणः स्यात् ॥ तृणेढीतीडागमः स्यात् ॥ नेड्वशीति तु न प्रवर्त्तते अकृत्त्वादिति चेन्न ॥
श्नमः पूर्वभागस्यानंगत्वेनोक्तविधीनामप्राप्तेः ॥ कथमनंगतेति चेत् ॥ इत्थं ॥ प्रत्ययविधौ यत्पंचमीनिर्दिष्टं धातोः प्रातिपदिकादित्यादि तदादि त
स्मिन्प्रत्यये परतोंगमिति हि सूत्रार्थः ॥ इह तु यत्पंचमीनिर्दिष्टं रुधादिभ्य इति नास्मात्प्रत्ययः परः ॥ यस्माच्च परः पूर्वभागान्नासौ तस्मिन्विधी-
यमाने पंचम्या निर्दिष्टः ॥ अत एव भिनत्तीत्यादावतो दीर्घो यञीति न प्रवर्त्तते ॥ न च श्नसोरल्लोप इत्यत्र विशेषणार्थं शित्करणं स्यादिति वाच्यं ॥ न सो-
रल्लोप इत्युक्तेऽपि दोषाभावात् ॥ नन्वेवं नांतास्त्योर्ग्रहणं स्यात् ॥ तथा च कनेर्यङ्लुकि चकांत इत्यत्रापि स्यादिति चेन्न । सिद्धांतेऽपि श्नप्रत्ययसांत-
योर्ग्रहणापत्तौ वस्त इत्यादावतिप्रसंगसाम्यात् । साहचर्यात् प्रत्ययधात्वोर्ग्रहणमिति तु तुल्यं । ननु नसोरल्लोप इत्युच्यमाने यत्र नप्रत्ययस्य क्ङि-
त्यानंतर्यं तत्रैव भविष्यति यत्न इवाचरतः यत्नतः क्षमनत इति ॥ मैवं ॥ अनुवर्तमानेन सार्वधातुकग्रहणेन प्रत्ययो विशेष्यते ॥ तथा च विध्यसंस्प-
र्शान्निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितौ निमित्तसप्तमी ॥ सार्वधातुकनिमित्तस्य नप्रत्ययस्यास्ते श्नाल्लोपः क्ङित्यनंतर इति ॥ ननु चातउत्सार्वधातुक इ-
ति सूत्रे सार्वधातुकग्रहणं प्रत्याख्यातमिति चेन्न ॥ सति शित्त्वे प्रत्याख्यानात् ॥ तदेवं श्नमः शित्त्वकरणसामर्थ्यात् क्ङितीति सत्सप्तम्यामपि प-
रिभाषा नोपतिष्ठत इति स्थितं । पूर्वपक्षत्वाद्नास्य यथान्यासोक्तमिति वा वर्णनीयं । इह सूत्रद्वये षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षोऽपि भाष्ये स्थितः ॥ तथा हि ॥ षष्ठी
स्थानेयोगेति सूत्रात् षष्ठीत्यनुवर्त्तते सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्याव्यवहितस्य षष्ठी स्यात् ॥ पंचम्यर्थनिर्देशे उत्तरस्याव्यवहितस्य षष्ठी स्यादिति ।
तत्र इकोयणचीत्यादौ सूत्र एव षष्ठीश्रवणान्नांतरषष्ठीमनूद्य पूर्वस्यानंतरस्यैषा न तूत्तरस्य न वा पूर्वस्यापि व्यवहितस्येत्येतावन्मात्रमुच्यते ॥

आनेमुगित्यादौतु षष्ठ्या अश्रवणात्सापि प्रकल्प्यत इति विशेषः ॥ साचानियतयोगत्वात् स्थानषष्ठी यस्य चस्थानषष्ठी तस्यैव कार्यनियम इति
सोप्यर्थात् सिद्ध्यति ॥ यत्र तूभयनिर्देशस्तत्रोभयं तावन्न प्रकल्पकं कार्यित्वनिमित्तत्वयोरेकत्र युगपदसंभवात् ज्ञापकाच्च ॥ तथा चैकः पूर्वपर
योरिति सूत्रे कैयटः ॥ सूत्रद्वयप्रमाणत्वाद्द्वे भवेतां प्रकल्पिके षष्ठ्याविभक्ती तेनात्र ज्ञापनार्थत्वमाश्रितमिति ॥ नच पर्यायेणोभयकल्प
नम् ॥ अतुल्यबलत्वात् ॥ तथाहि ॥ आनेमुगित्यत्र सप्तमी निरवकाशा सा पूर्वत्र चरितार्थाया अतोयेय इति पंचम्याः षष्ठीं कल्पयति ॥ एवमी
दास इति सप्तम्याः ॥ तथा तास्यनुदात्तेत्सूत्रेऽभ्यस्तसिजर्थं सार्वधातुके इति सप्तमी निर्देशं वक्ष्यति साच सप्तम्युत्तरत्र चरितार्थेति त
स्या एव षष्ठी कल्प्यते ॥ तथा वह्लो लोप इत्यत्र बह्वोरिति पंचमी अकृतार्थाया इष्ठस्य यिट्चेति सप्तम्याः षष्ठीं कल्पयति ॥ अतएव भूच्च बहोरिति
पृथक् षष्ठी निर्देशः ॥ तथा गोतोणिदिति पंचमी सर्वनामस्थान इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति ॥ गोशब्दस्य णित्वे प्रयोजनाभावाच्च ॥ नच तिष्ठे
ति गौरित्यादौ पूर्वस्य वृद्धिः फलमिति वाच्यम् ॥ गोशब्दं प्रति तिष्ठतेरनंगत्वात् ॥ एवं प्रायेण पंचम्या अकृतार्थतेति भाष्ये स्पष्टं । आमि सर्वनाम्नः सु
डित्यत्रापि पंचम्यनवकाशा ॥ आमीति सप्तमी तूत्तरार्थं तयासावकाशा ॥ यदि तु इह आदित्यनुवृत्तया पंचम्या सामानाधिकरण्यं संपाद्य सर्व
नाम्न इति पंचम्यपि कृतार्थेति ब्रूयात्तर्हि यथोद्देशपक्षाश्रयणेन परत्वात्तस्मादित्युत्तरस्येति भविष्यति । तदुक्तं । उभयनिर्देशे परत्वात् पंचमी
निर्देश इति ॥ वस्तुतस्तु नेह सामानाधिकरण्यम् ॥ वर्णाश्रमेतराणामित्यस्य सिद्धये सर्वनाम्नो विहितस्येति व्याख्यानात् ॥ येषांतेषामित्या
द्यर्थं मकारात्परस्येति व्याख्यानाच्च ॥ दीर्घाज्जसि तुग्भवतीत्यत्र तु षष्ठ्याः स्थाने पंचमी ॥ तेन दीर्घस्यैव तुग्भवति न तु ह्रस्वकारस्य सुराज्ञ्यो
येति निर्देशश्चेह लिंगं ॥ अन्यथा हि रवरिचेति चर्त्वेन सुराज्ञायेति चकारद्वयं निर्दिशेत् ॥ प्रत्ययविधौ तु पंचमी न प्रकल्पिका ॥ षष्ठ्या अनुवादे

निभक्तित्वात्॥ अप्रसिद्धस्य चानुवादासंभवात्॥ तत्राप्रियमाणप्रसंगेन नियमकारिण्याः परिभाषाया अप्रवृत्तेश्चेति दिक्॥ स्वं रूपं शब्दस्या
शब्दसंज्ञा॥ शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना॥ अग्नेर्ढक्॥ आग्नेयं॥ आङो यमहनः॥ आयच्छते। आहते॥ इह अग्नि
आङ् यम हन् एषामेतत्सूत्रोपात्तानां प्रयोगसमवायिनस्त एव संज्ञिनः। अशब्दसंज्ञेति किम्॥ उपसर्गे घोः किः। दाधाभ्यो यथा स्यात्॥
घुधातोः शब्दार्थान्मा भूत्। शब्दः शब्दशास्त्रम्॥ तत्र संज्ञेति सप्तमीसमासः॥ न तु शब्दस्य संज्ञेति॥ कर्मकरणमित्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रह
णापत्तेः॥ स्यादेतत्॥ रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन तदेव ग्रहीष्यते॥ प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वादंतरंगत्वान्नियतोपस्थितिकत्वा
च्च॥ अर्थो हि प्रतीतौ संबंधग्रहणमपेक्षते असाधारणश्च। पर्याये ऽपि प्रत्यायनात्॥ बहिरंगश्च। पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वात्॥ अनियतोपस्थि
तिकश्च अनुकरणदशायामप्रतीतेः। तत् किं रूपग्रहणेनेति चेत्॥ अत्राहुः। इह शास्त्रे अर्थोऽपि विवक्षितो रूपंवदिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणं॥ तेना
र्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति उपपन्नं भवति॥ ततोक्तज्ञापकादर्थो ग्राह्यः स्वं रूपमिति वचनाद्रूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणं॥ तेन काशे कुशे इत्य
त्र शे इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति॥ एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातं॥ तथाहि॥ आरभ्यमाणेऽपि सूत्रे पशुरपत्यं देवता प्राचः उदंचो भरता इत्यादयस्ताव
ल्लोकवदर्था एव गृह्यंते॥ अग्नेर्ढगित्यादौ तु शब्द एव ग्रहीष्यते॥ अर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्याभावात्॥ ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकाराच्च॥ उपसर्गे
घोः किरित्यादौ घुधातुस्तु न ग्रहीष्यते॥ दाधाघ्वेत्यारंभात्॥ उक्तं हि॥ व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचित् इति॥ अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा
पि व्रश्चादिसूत्रे राजिं पठित्वा पुनर्भ्राजिपाठात्सिद्धा न्यायसिद्धा च॥ अग्नेर्ढगित्यादौ हि शब्दविशिष्टस्यार्थस्योत्सर्गत उपस्थितौ विशेष्ये कार्य
बाधाद्विशेषणीभूते शब्दे प्रवर्तमाने कार्यमुपस्थितार्थोपहितमेव न त्वनर्थके ऽपि॥ अर्थस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेणोपपत्तौ सर्वात्मना

त्यागायोगात्॥ गौणमुख्यन्यायोप्येतन्मूलः गौणस्य प्रथमतोऽनुपस्थितेः एतेनाभिव्यक्तपदार्थायेइत्यपि व्याख्यातम्॥ तस्मान्न्यायत एव सकल
निर्वाहे सूत्रं नारंभणीयमिति॥ ननूत्तरत्र चतुःसूत्र्यामनुवृत्तये स्वरूपमित्यवश्यं वाच्यमेवेति चेन्न अनुवृत्तेरनावश्यकत्वात्॥ तथाहि॥ अणुदि
त्सूत्रेणावतः स्वस्यापि स्वसावर्ण्यादेव सिद्धं॥ कथमन्यथा अवत्तमित्यत्र झरो झरीति लोपः॥ तत्र व्यक्तिभेदात् सावर्ण्यमिति चेत् इहापि बोध्यबोधक
व्यक्त्योर्भेदात्॥ तथा तपरस्तत्कालस्येत्यत्रापि॥ आदिरंत्येनेत्यत्रापि आदिग्रहणावृत्त्या सिद्धम्॥ आहृतौ लिंगं तु नादिचीत्यादि। येन विधिरित्य
नुवार्तिककारस्तस्य चेति वक्ष्यत्येव। वस्तुतस्तु तदपि न वाच्यम्॥ व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धेः॥ अप्रातिपदिकेनेति तु तत्रैव प्रत्याख्यास्यामः॥ अ
त एव येन विधिस्तदाद्यंतत्वे प्रयोजनमित्याद्यंतवत्सूत्रस्थं वार्त्तिकं संगच्छते इति दिक्॥ सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थं॥ अत्र सिदित्युपलक्षणं किं
चिल्लिंगमसमासज्य इत्थं लिंगा विशेषाणां संज्ञेति वक्तव्यं तच्च लिंगं वृक्षादावासंजनीयमित्यर्थः॥ एवमग्रेपि। तेन विभाषा वृक्षमृगेति सूत्रे विशेषाणा
मेव ग्रहणात् प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधा इति सिध्यति॥ पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थं। चकारात्तद्विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणं॥ स्वेपुषः॥ रैपोषं पुष्ट
॥ अश्वपोषम्॥ स्वपोषं॥ ज्ञित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्॥ सभा राजामनुष्यपूर्वा इनसभम्॥ ईश्वरसभं॥ नेह राजसभा। हरिश्चंद्रसभा। पर्यायेण
यो वक्ति स हि पर्यायवचनः॥ न च स्वस्य स्वेन सह विकल्पः॥ नापि सामान्यविशेषयोर्भिन्नप्रकारकबोधजनकतया तुल्यार्थताभावात्॥ तुल्यार्था
स्तु विकल्पेरन्निति न्यायात्॥ इनशब्दो राजशब्दपर्याय इत्यादिव्यवहारस्तु भीमो भीमसेन इतिवत्॥ झित्तस्य तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थं। प
क्षिमत्स्यमृगान् हंति। मात्सिकः॥ शाफरिकः। पर्यायवचनानां न। अनिमिषान् हंति। मीनस्येष्यत इति भाष्यं॥ मैनिकः॥ मृगपक्षिणोस्तु यन्निर्दे
शः कर्त्तव्यः॥ तेन स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणमिति व्याख्यातारः॥ इह दृष्टांतो राजादौ च न्यायेनैवाभिमतं सिध्यतीति तत्रैव वक्ष्यते

इतरत्तुसर्ववाचनिकमेवेत्यवधेयं॥ अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययः॥ अत्राण् परेण णकारेणेत्युक्तं॥ अणुदिच्चसवर्णस्यसंज्ञास्यात् विधीयमानं विना
चकारात्स्वरूपस्य। अस्यच्वौ। शुक्लीस्यात् मालीस्यात्॥ एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य॥ चिक्यतुः निन्यतुः॥ ऋदोरप्॥ यवः स्तवः लवः पवः॥ उरण्रपरः कर्त्ता किरति॥ नचैवं ऋदोरप् ह्रस्वांतेभ्यः कृञादिभ्योपिस्यादितिवाच्यं॥ दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः अन्त्येवमपि अष्टन आविभक्तावित्यस्य सवर्णग्रहो दुर्वारः॥ नहितत्रापि सामर्थ्यं। ह्रस्वोच्चारणेह्यर्धमात्रिकस्यमात्रिकएवस्यादिति दीर्घग्रहणस्य उभयार्थतोपपत्तेरितिचेन्न। अप्रत्यय इतिनिषेधात्॥ दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्णग्राहकता नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्च॥ ननुदीर्घश्चेदनणस्तर्हि काररकोहारक इत्यादौ रपरत्वं नलभ्येतेतिचेत् अत्रांतोसि॥ नहि दीर्घः क्वाप्यणग्रहणेननोपस्थाप्यंत इति ब्रूमः किंतु ग्रहणकशास्त्रेतदुपजीव्येषु वर्णोपदेशादिषु च इतरत्र तु वाक्यापरिसमाप्तिन्यायानवतारादस्त्येवाणग्रहणेन ——— दीर्घग्रहणमितितत्वम्॥ उदित् कुहोश्चुः। चकार। जगाद॥ अप्रत्ययइतिनिषेधस्तु उगित्सुनप्रवर्त्तते॥ उगित्करणसामर्थ्यात्॥ अतएवाहुः॥ भाव्यमानोणसवर्णान्नगृण्हातीति। तुक् लुक् नुक् वुडादयस्तु नोदितः। प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः इत्यभ्युपगमात्॥ अप्रत्ययइतिकिं॥ विधीयमानानां प्रत्ययागमादेशानां सवर्णग्राहकत्वं माभूत्॥ अतइञ् आर्द्धधातुकस्येट् भुषो वुक्। अम् संबुद्धौ इदमइश् इहहि सर्वत्र उपदेश इतिवचनात् सूत्रांतर्गतेष्वेव इआदिशब्देषु इत्संज्ञा प्रवर्त्तते॥ लोपस्तु तत्रानुपूर्व्या बाधितोपि पदस्वरूपपर्यालोचनायां प्रवृत्तः॥ ततः स्वंरूपमिति संज्ञाबलात् जायमानापदार्थोपस्थितिरनुबंधविनिर्मुक्तस्यैव भवति॥ तथाच उपस्थापकस्याणत्वात् तत्सवर्णग्रहणं प्राप्तं निषिध्यतइतिउचितं॥ अतएव चतुर्दशसूत्र्यां उच्चारणार्थस्याकारस्येवेत्संज्ञकानामपि णकारादीनां लोपः। अकारस्य च पदपर्यालोचनायामेवलोपश्च बलवत्तर इतिन्यायेनापहारादितरांतर्भावेणैव संज्ञा प्रवर्त्तत इतिसिद्धांतः।

इदं चालोंत्यात् पूर्वउपधेति सूत्रेतस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यत्र च कैयट ग्रंथे स्पष्टम्॥ इट् अकः इको चीत्यादौ सानुबंधाद्विभक्तिस्तु प्राथमिकबोधेवि-
शिष्टस्य विषयतया तस्यैवार्थवत्त्वमादाय॥ अन्योहि पश्चादुपतिष्ठते न तु प्रयुज्यत इति कथं तत्रोविभक्तिः क्रियतां॥ इत्संज्ञाकार्यं तु आनर्थक्या-
त्तदंगेष्विति न्यायेन प्रत्याय्येप्रवर्त्तते॥ विभक्त्यर्थान्वयोप्येवं॥ दृष्टंहि ङमुडादावुपस्थापके कृतस्य लिंगस्य तद्बोध्येफलप्रवर्त्तकत्वमित्ति दिक्॥
स्यादेतत्॥ उक्तरीत्या उदोष्ठ्यपूर्वस्येति सौत्रे उच्छब्दे प्रवृत्तादित्संज्ञालस्येतितत्स्वरं प्रवर्त्तयेदिति चेत्॥ सत्यं। अतएवैतत्समाधानायपूर्वा-
चार्यैः पराक्रांतमिति गृहाण॥ कथं तर्हि एओङ्सूत्रेतद्दूषणापप्रवृत्तमिति चेत्॥ तत्कालावधारणे न कृतार्थस्य तकारस्यानुबंधांतरवैयर्थ्यादिति
गृहाण॥ अतएव वैयाकरण इत्यत्रऐच् श्वितस्वरो न भवति पचस्वेति शपोप्येवं॥ नद्याभ्यामिति सूत्रे अचः परस्य ह्व इत्यत्र च ऐजचोष्मकारस्य प्रत्या-
हारे उपस्थयात्॥ यद्वा॥ इन्निशादिष्वपि मास्तु सूत्रांतर्गतेष्वित्संज्ञा किंतु फलप्रत्यासत्तेः पदार्थेष्वेव सास्तु॥ नैते उपदिष्टा इति चेन्न ते फलं-
भाज इत्तितुल्यम्। सामर्थ्यात्परंपरासंबंधे फलमिति चेत् संज्ञापितत्रैवास्तु सामर्थ्यादिति तुल्यम्। उपदेशेंत्यत्वं हि प्रायोगिकेष्वसंभवात् वतश-
त्यापकनिष्ठमानुपूर्वीसाजात्यादाश्रीयते॥ न चैतन्नपरेष्वस्ति। प्रत्याय्येतकाराभावादिति दिक्॥ प्रकृतमनुसरामः॥ भाव्यमानोप्युकारादेशः सवर्णा-
न्गृह्णाति॥ ऋत उदिति तपरकरणाल्लिंगात्॥ तेनामुना अमूभ्यामित्यत्र ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः सिद्ध्यति। न चैवं सनाशंसेत्सु प्रत्ययोपिसवर्णा-
न्गृह्णात्विति वाच्यम्॥ आदेशविषयकं ज्ञापकमित्युक्तत्वात्॥ यद्वा॥ अदसोसेरिति सूत्र एव उश्च ऊश्चेति समाहारद्वंद्वोस्तु॥ अतएव सोर्लुकानि-
र्देशः कृतः अतएव च ऊदुपधाया इति सूत्रे गोह इति विकृतनिर्देशं प्रत्याख्यातुं भाष्यकारैरुकारांतरप्रश्लेष उक्तः॥ नन्वेवमपि अकः सवर्ण इत्यत्र अ-
कारो ह्रादशानां ग्राहकोस्तु॥ अण्त्वादस्तु च स एव इकारादीनामपि ग्राहकः आदिरंत्येनेत्युक्तेः। ईकारादयस्तु कथं ग्राह्याः। नहि तद्वाचकः सं-

ब्दस्तस्मिन्सूत्रेउपात्तोस्ति॥ ननुअकृशब्देनइकारादयोप्युपस्थिताइतिचेत्तर्हि वाक्यार्थेऽन्वियंतु नाम॥ पदार्थसंसर्गस्यवाक्यार्थत्वात्॥ ननुतेपि
स्वार्थोपस्थापकाः। अनुच्चारितत्वादित्युक्तम्॥ अतएवऋचंवेत्तीत्यादौशब्दविशेषंवेत्तीत्येवार्थोनतुतदर्थंवेत्तीति। तदुक्तंवार्त्तिककृता॥ तत्रप्रत्या
हारग्रहणेसवर्णाग्रहणमनुपदेशात्ह्रस्वसंप्रत्ययादितिचेदुच्चार्यमाणसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनमिति॥ शब्दस्याप्रतीयमानस्य। अवचने
। अर्थाप्रतिपादकत्वमित्यर्थः॥ अत्रोच्यते॥ प्रत्याहारग्रहणेसर्वत्रस्ववाच्यवाच्येनिरूढालक्षणादीर्घोज्झलिचेतिज्ञापकात्॥ प्रथमयोःपूर्वसवर्ण-
इत्यत्रहिअकइत्यनुवर्त्तते॥ नचाकृशब्दवाच्योदीर्घोस्तियोस्यनिषेधस्यविषयःस्यात्॥ नन्वाकारोस्तीतिचेत् न। नादिचीत्यनेनैवतत्रनिषेधसि
द्धेः॥ प्यक्ष्सीनामित्यादिनिर्देशाअपीहलिंगं॥ नन्वेवमिकोयणचीतिसूत्रेईदातोर्ग्रहणंनस्यात्॥ युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात्॥ तथाचसुद्ध्युपास्यःदध्यान
येत्यादिनसिद्ध्येदितिचेन्न॥ सतितात्पर्येयुगपद्वृत्तिद्वयस्यस्वीकारेबाधकाभावात्॥ इहचाणनद्याइत्यादिनिर्देशानांतात्पर्यग्राहकत्वात्॥ यदितु
प्राचांमतेप्रश्लेषवशाद्युगपद्वृत्तिद्वयंनाभ्युपेष्यतर्हिइहईदातोरपिइगच्छब्दयोर्लक्षणेवास्तु॥ स्ववाच्यह्रस्ववाच्यत्वाविशेषात्॥ स्ववाच्यतापि
परमस्तीत्यन्यदेतत्॥ नन्वेवमपिशरीरमित्यादौशकारस्यस्थानसाम्याद्यकारादेशःप्राप्नोति। इकारवाच्योदीर्घःतत्सवर्णश्चशकारइतितस्या
पिइग्ग्रहणेनग्रहणात्॥ तथाशीतलमित्यादावपियणप्रसंगः॥ दीर्घःपरंनभवति॥ अकृशब्दवाच्यतायाःदीर्घेविश्रांतत्वात्तत्संबन्धग्रहेमाना
भावादिति॥ अत्रोच्यते॥ भवेदयंशकारस्ययकारादेशरूपोदोषः॥ यदिस्ववाच्यसवर्णलक्षणंवदेम॥ वयंतुस्ववाच्यवाच्येसत्येवब्रूमः॥ नच
ईकारःशकारस्यवाचकः॥ दीर्घाणामणत्वेनसवर्णाग्राहकतायाअसकृदावेदितत्वात्॥ भाष्यमतेतुअज्झलोःसावर्ण्यमेवनास्तीत्युक्तं॥ तद
यमिहनिर्गलितोर्थः॥ अकारोष्टादशानांसंज्ञा॥ एवमिदुतौ॥ ऋलृइत्येतौपर्यायशब्दौत्रिंशतःसंज्ञे। ऋलृवर्णयोःसावर्ण्यस्योपसंख्यातत्वात्

ऋलृक्सूत्रे ऋरयक इति प्रकृतिभावदर्शनेन ज्ञापितत्वाच्च॥ नच तुल्यव्यक्तिकसंज्ञाद्वयप्रणयनवैयर्थ्यं तदर्थमिह सूत्रांतराप्रणयनात्॥ एच स्त्र
ह्रस्वदीर्घप्लुतानां संज्ञाः॥ यवला ह्रयोः रहौ तु स्वस्यैवेति॥ यद्यपि हकार आकारस्य संज्ञेति भ्रमं तथापि तत्परिहाराय नाज्झलावित्यत्रैव यत्नः कृतो न वि
स्मर्तव्यः॥ वार्त्तिककारास्तु इहाण्ग्रहणं प्रत्याचख्युः॥ तन्मते स्यच्चावित्यादौ जातिनिर्देशात् सिद्धम्॥ अनुवाद्यविशेषणस्य च ह्रस्वत्वस्य ग्रहे
कत्ववद् विवक्षा॥ विधिप्रदेशे तु पश्वेकत्ववद्विवक्षेति सर्वेष्टसिद्धिः॥ यद्यप्यस्मिन् पक्षे ऋकारेण लृकारग्रहणं दुःसाधं तथापि ऋलृक्सूत्रोक्तरी
त्या समाधेयमिति दिक्॥ ॥ तपरस्तत्कालस्य॥ तः परो यस्मात् स च तपरः। नात् परोपि तपरः द्विविधोप्ययं स्वसमानकालस्य ग्राहकः स्यात्॥
तेन अत् इत् उत् इति षण्णां संज्ञाः। वृदिति द्वादशानां। अत एवोपसर्गादृति धाताविल्यत्र सावर्ण्यात् लृवर्णग्रहणं तपरत्वाद् दीर्घेनेति सिद्धांतः॥
पंचमीसमासोदाहरणं तु वृद्धिरादैजिति। इह संज्ञायां कृतेतात्परत्वं संज्ञिनोः फलति ङमुट् ष्टित्वमिवेत्युक्तम्॥ परंपरासंबंधेन लाक्षणिकस्य स्व
रू कृतेति पक्षे तु न कश्चिद्दोषः। अदेङ्गुण इत्यत्राप्येवं सिद्धं॥ तत्र तकारस्योभयार्थतया सामर्थ्यविरहात्॥ यदि तु ऊकालसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्याणुदि
त् सूत्रे शब्दसंज्ञायामित्यनुवर्तते॥ यदि वा कार्यकालपक्षमाश्रित्य भाव्यमानत्वादेव सवर्णग्रहणं वार्यते॥ तदा वृद्धिसूत्रे तपरकरणं स्पष्टार्थं
॥ इह तु पंचमीसमासो नाश्रयणीयः॥ अत एव शास्त्रांते अदिति भाष्यं संगच्छते॥ गुणा भेदका इति पक्षे तु वृद्धिसूत्रे न परकरणमुभयार्थं॥ गुणां
तरयुक्तस्य ग्राह्यत्वात्॥ भेदकत्वे ज्ञापकं तु अणुदित्सूत्रस्थमण्ग्रहणमिति हलसूत्र एवोपपादितं। तथाभूतत्सूत्रस्थं तत्कालस्येति पदमपीह
ज्ञापकं। अन्यथा हि स्वस्यरूपस्येत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन॥ न च सावर्ण्याल्लृवर्णग्रहणार्थं तत्॥ एवं हि तत्रैव लृग्रहणं कुर्यात्॥ ऋति ऋ वेति विहि
ते रेफद्वयमध्यं वोच्चारयेत्॥ आ इत्येव सिद्धे तोदीर्घो यञीति सूत्रे दीर्घग्रहणमपीह लिंगमिति दिक्॥ अत एवैतत्सूत्रं भाष्यादौ द्वेधा व्याख्यातं

विध्यर्थं नियमार्थं वेति ॥ तथाहि ॥ अणितिनानुवर्त्तते ॥ तेन आकारादावनणि तत्कालानां सवर्णानां गुणभेदेप्यनेन ग्रहणं ॥ अतोभिस ऐसि
त्यादौ तूभयप्रसंगे परत्वादस्यैव प्रवृत्तिः ॥ ननु संज्ञानां बाध्यबाधकभावो नेत्युक्तमिति चेत् ॥ सत्यं । अविरोधे फलभेदे च भवत्येव समावेशः इ
ह तु विरोध एवास्ति ॥ अष्टादश ग्राह्याः षड् ग्राह्या इति हि विरुद्धं । संख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वात् ॥ अत एव वृद्धादेर्घ इति सूत्रे
हि प्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यमिति वार्त्तिकं संगच्छत इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु नेह संज्ञासूत्रद्वये संख्योपात्ता येन विरोधः स्यात् किंतु अतोभिस इत्या
दौ तपरकरणसामर्थ्याद्बाध्यबाधकभावोनुमीयत इति तत्त्वं ॥ वस्तुतस्तु तकारविशिष्टयसंज्ञानत्वण्मात्रं । न तत्कालस्येति तच्छब्दस्तु विशेष्य
मात्रं परामृशति ॥ न तु विशिष्टं ॥ तदुच्चारणकालसदृशे लक्षणा तु प्राचां मतेप्यस्त्येव । सर्वनामपदेपि सत एवाकारवंतीयं तत्त्वमसीत्यादौ लक्ष
णायाः पूर्वोत्तरतंत्रयोः स्थितत्वात् ॥ तथा च टिघुभाद्यंतर्गतात्पदादिह पदैकदेशत्वेनानर्थक्याद्ग्राहकताप्रसंग एव नास्ति । विधत्तु तत्तिरप्येवं स
ति संगच्छते ॥ वृद्धिसूत्रे अत्राकारः प्रयोगस्थैराकारैरर्थवानिति हरदत्तग्रंथस्तु प्राचां रीत्यानेतव्य इति दिक् ॥ सोयं विध्यर्थता पक्षः । यदा तु भ
णित्यनुवर्त्तते तदा नियमार्थमिदं तपरेण तत्कालस्यैवेति गुणानाम भेदकत्वादनणस्तु न कश्चिद्दोषः ॥ अस्मिंश्च पक्षे तत्कालग्रहणं शक्यमकर्त्तुं
अणग्रहणानुवृत्तिश्चानावश्यकी तपरः स्वरूपस्यैवेति नियमेनापीष्टसिद्धेः ॥ दिव औदित्यत्र तपरकरणं स्वरार्थं न तु कालावधारणार्थं भाव्यमा
नतया सवर्णग्रहणाप्रसक्तेः ॥ तथा च स्वरितः प्रयुज्यते । द्यौः पितः पृथिवि मातरध्रुगिति । पृथिवी उत द्यौरित्युदात्तप्रयोगस्तु द्योशब्दस्य बोध्यः
औदच्च घेरित्यत्र तु मुखसुखार्थं तपरकरणं ॥ व्याख्यानात् ॥ तेन सन्निधाने अग्नावित्यादौ तितस्वरो नेति हरदत्तादयः । यत्तु न विभक्तौ तुस्मा इ
त्यत्र जपादित्यादिभिरुक्तं ॥ इटोदित्यत्रायं निषेधो न भवति ॥ इदमस्थमुरित्युकारानुबंधकरणादनित्यत्वादस्येति । तदभ्युपगमवादमात्रं

नित्वरप्रसंगाद्युनकेशपत्तिः॥ भसीयतवराधसइत्यादावंतोदात्तश्रवणात्॥ तस्मादिटोदित्यपिमुखसुखार्थस्तकारः॥ एतदुद्रहुवचनेउक्तंतद्र
स्यादिष्यप्येवमितिदिक्॥ वस्तुतस्तुदिवऔदित्यत्राप्येवमेवहलःस्वसनधर्मिणोनुदात्तेकृतेउदात्तस्वरितयोर्यणइत्येवस्वरितसिद्धेः। स्यादेतत्। द्रुता
मध्यमाविलंबिताचेतितिस्रोवृत्तयः॥ तदुक्तं॥ अभ्यासार्थेद्रुतावृत्तिःप्रयोगार्थेतुमध्यमा। शिष्याणांतूपदेशार्थेवृत्तिरिष्टाविलंबिनेति॥ तास्वक्रमेण
त्रिभागाधिकाः॥ तथाहि॥ द्रुतवृत्त्यायस्यांऋचिपठ्यमानायांनवपानीयपलानिस्रवंतितस्यामेवऋचिमध्यमवृत्त्यापठ्यमानायांद्वादशविलंबितायांतु
षोडश। एवंस्थितेयदिसूत्रकृद्विलंबितायांतपरकरणमकार्षीन्मध्यमायांद्रुतायांवातर्हिवर्णांतरेणपाठकालेऽतोभिसऐस्नस्यात्॥ कालावधार
णेनदीर्घप्लुतयोरिववर्णांतरस्यापिवारणादिति॥ तथाचवार्तिकं॥ द्रुतायांतपरकरणेमध्यमविलंबितयोरुपसंख्यानंकालभेदादिति॥ अतएवनिपा
ननान्मध्यशब्देह्रस्वइतिसंहितासंज्ञासूत्रेकैयटः॥ अत्रसिद्धांतंवार्तिककाराएवाहुः॥ सिद्धंतुअवस्थितावर्णावक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयोवि
शिष्यंतइति॥ अस्यार्थः॥ व्यंजकीभूतोध्वनिर्यद्यपिबहुकालानुवर्ती॥ तथापिकश्चिन्मात्रापर्यंतमेवाभिव्यनक्ति॥ तदुत्तरकालोपहितस्तुस्व
यमेवानुवर्ततेनतुपरमभिव्यनक्ति॥ यद्वा॥ ह्रस्वस्यव्यंजकोध्वनिर्वृत्तित्रयेपिमात्राकालएव। मध्यमविलंबितयोःप्रथमगृहीतध्वन्यनुनिष्पादि
नाततोन्यूनकालेनध्वन्यंतरेणाभिव्यक्त्यंतरजन्यतेअभिव्यंग्यस्तुनभिद्यते॥ एवंदीर्घव्यंजकोपिसर्वत्राद्योध्वनिर्द्विमात्रएव॥ अनुनिष्पादीतु
ततोन्यूनइत्याद्यूह्यं। व्यंग्यास्तुस्वतएवपरस्परविलक्षणाः॥ एतच्चसर्वंकैयटेनध्वनितं॥ तस्मादुच्चारणभेदेषांमात्राकालंप्रतीयते वर्णास्तुनित्याए
व। वर्णोत्पत्तिपक्षेतुतद्वदनुनिष्पादीदूरादपियात्यः कश्चिद्ध्वनिरवश्याभ्युपेयः॥ तस्यैवकालभेदाद्वृत्तित्रैविध्यं। वर्णास्तुवृत्तिभेदेप्येकरूपाएव कैश्चि
द्व्यक्तयएवास्याध्वनित्वेनप्रकल्पिताइतिपक्षेतुकालरूपोपाधिविशेषावच्छिन्नस्यैवव्यक्तित्वमितिदिक्॥ उक्तंचभाष्ये। ध्वनिःस्फोटश्चशब्दा

नांध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते॥ अस्ये महांश्च केषांचिदुभयं तत्स्वभावत इति॥ अस्यार्थः॥ शब्दो हि धा व्यंजको व्यंग्यश्च॥ शब्दानां व्यंग्यानां व्यंजक
त्वेन संबंधी यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते। तदुभयं व्यंग्यव्यंजकरूपं केषांचिद्देवताल्वादिव्यापारजन्यानामेव न तु भेर्यादिजन्यानामपि।
कुतः। स्वभावतः। कारणवैलक्षण्यात्॥ अत्र उभयमिति भावप्रधानो निर्देशः॥ उभयरूपत्वे तात्पर्यः॥ ॥आदिरंत्येन सहेता॥ अंत्येनेता सहोच्चा
र्यमाण आदिर्वर्णो वर्णसंघो वा मध्यगानां संज्ञा स्यादादेः स्वरूपस्य च॥ वर्णो यथा अल्॥ संघातस्तु कुञ्॥ इह हि अभूततद्भावे कुभ्यस्ती
तः कुञो द्वितीये तिञकारेण प्रत्याहारः॥ आद्यंतौ तावदवयवौ॥ ताभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते॥ तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात् तदवय
वेषु संज्ञा वक्तरं ती मध्यमेषु विश्राम्यतिन त्वाद्यंतयोः संज्ञारूपांतर्भावेण तयोः पाराथ्यनिर्णयात्॥ अतः स्वं रूपमित्यनुवर्त्तते॥ स्वं रूपं चादेरेव गृ
ह्यते नांत्यस्य अप्राधान्यात्॥ अंत्येनेति ह्यप्रधाने तृतीया तेनैद् ध्यत्रेत्यादौ केवल एव यकारः प्रवर्त्तते न णकारसहित इति कैयटादयः॥ अत्रेदं वक्तव्यं
। प्रत्याहारेष्वाद्या वाचकास्तत्र ग्रहणकशास्त्रं सावकाशमिति ग्रहणकशास्त्रस्य भाष्यादिपर्य्यालोचनया वाचकत्वं तावदाद्यवर्णे विश्रांतं अंत्यस्तु
तात्पर्यग्राहकः सह ग्रहणात्तु विशिष्टा हि भक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकांतरवैषम्यमिति स्थितम्। इत्थं अंत्यस्येत्संज्ञया पत्ते तस्य कथं संज्ञित्वप्रसक्तिः। अ
न्यथा जादिसंज्ञानामपि णकारादावतिप्रसक्तेः क उद्धारः। किंच॥ अस्तु विशिष्टस्य यण्संज्ञा तथापि द्ध्यत्रेत्यत्र यण्शब्दापादनं असंगतमेव
न्यायसाम्येन इक्शब्दस्यैव स्थानित्वप्रसक्त्या इकारस्य स्थानित्वासंभवात्॥ अंत्येनेति किम्॥ सुडिति तृतीयैकवचनावयवेन माभूदिति
इत्तिकाराः। टाङसिङसामित्यादिनिर्देशेन टकारेण पूर्वांत इति निर्णयादिति भावः॥ नन्वेवमपि टकारांतस्य संघस्य टाटकारांत्यो भवत्येवेति
चेत्॥ न। व्यवहितांत्यताविरहात्॥ इह हि अंत्यत्वप्रयुक्ताय स्येत्संज्ञा तेन प्रत्याहार इति सुडनपुंसकस्यत्रेहारदत्तः॥ नचैवं प्रत्याहारासि

दिः लणसूत्रे ऽनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्यादन्त्येनापि प्रत्याहारात्॥ इदं तु वक्तव्यं॥ औटष्ठित्वस्यानन्यार्थत्वयातेनैव मुट् प्रत्याहारः॥ प्रत्यासत्तेश्च॥
तथा चान्त्यग्रहणं मोऽस्त्विति॥ अत्रेदं समाधानं॥ मध्यमेनेतासहितं आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको मा भूत्॥ एवं अन्त्येन सहितो मध्यमः पूर्वेषां संज्ञा
मा भूदित्यादि ग्रहणं। इतेति किम्। रप्रत्याहारो यथा स्यात्॥ स हि अनन्त्येनापि अनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्याद् भवतीत्युक्तम् न चैतदित्वेत्यस्य
विरहे लभ्यते॥ नवीनास्तु सहासमंताद्दएतीति सहेतामध्यमो वर्णः स्वरूपमिति चानुवर्तते॥ अन्त्येनादिः अण् इत्यादि संज्ञको भवतीत्यर्थः॥ आ
द्यंतसमभिव्याहाराच्च। सहेतामध्यमो वर्णो लभ्यते॥ वृद्धिगुणादिसंज्ञास्विवेहापि सामानाधिकरण्यात् संज्ञात्वावगतिः॥ अस्मिंश्च व्याख्या
ने हलंत्यमित्यत्रेतरेतराश्रयशंकापि नास्तीत्याहुः॥ आद्यंतावयवद्वारा समुदायानुकरणे [illegible] रत्नपे इदम्॥ येनविधिस्तदंतस्य॥
विशेषणं तदंतस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य॥ एरच्॥ चयः॥ जयः॥ अयः॥ ओरावश्यके॥ अवश्यलाव्यम्॥ इह येनेति करणे तृतीया न तु कर्त्त
रि रुद्योगलक्षणषष्ठ्याबाधितत्वात्॥ विधिरिति हि कर्मणि किप्रत्ययः॥ तेन कर्मणोऽभिहितत्वाद् उभयप्राप्ताविति नियमस्य नायं विषयः॥ कर
णं च परतंत्रं कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वात्॥ एवं चेह तृतीयया पारतंत्र्यं लक्ष्यते सुबविभक्तौ न लक्षणेति नैयायिको दोषस्तु निर्मूलः॥ न च व्युत्प
त्यनुशासनवैयर्थ्यापत्तिरमूलम्। तिङ्स्वपि तस्य तुल्यत्वात्॥ रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे लक्षणायास्त्वयापि स्वीकारात्॥ अत एव प्रयाजशे
षेण हवींष्यभिघारयतीत्यत्र प्रयाजशेषं हविष्षु क्षारयेदिति मीमांसका व्याचख्युरिति दिक्। न चैवं जित्वादौ इकारादीनां पारतंत्र्यं धात्वादीनां च
स्वातंत्र्यं क्षप्रादीनामिव तस्यादीनामिव च स्वरूपतः संभवति किंतु वैवक्षिकम्॥ तेन विशेषणमप्रधानं तच्चात्रातं तस्य विशेष्यस्य संज्ञेति फलितं॥
विशेष्यसन्निधौ च विशेषणत्वं भवति सन्निधिस्तु क्वचित् साक्षान्निर्देशेन यथा इदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति द्विवचनस्य क्वचिदधिकारात्। यथा एरजि

शा॰कौ॰ त्यत्र धातोः क्वचिदाक्षेपाद्यथा इकोझलित्यत्र सनाधातोः। इकोयणचि एचोयवायाव इत्यादौतु न कथंचिदपि विशेष्य सन्निधिः अतोभेदं प्रवर्त्तते॥
१५२ स्यादेतत् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यत्र ओष्ठ्यपूर्वकत्वं धातोरेव विशेषणं स्यान्न तु ऋकारस्य सहि विशेषणत्वात् इदेतस्य संज्ञा॥ संज्ञा च संज्ञिनं प्रत्या
यति॥ न तु स्वयं विशेषणादियोगमनुभवति ततश्च संकीर्णमित्यादावतिव्याप्तिः॥ पूर्त्तमित्यादावव्याप्तिश्च एवमुतश्च प्रत्ययादित्यत्राप्यसंयो
गपूर्वत्वमंगस्य प्रत्ययस्य वा विशेषणं स्यान्न तूकारांतस्य ततश्चाश्नुहीत्यादावतिव्याप्तिः विशेषणं च यद्यंगस्य तदा न स्तृणुहि इत्यादावतिव्या
प्तिः अथ प्रत्ययस्य तर्हि स्तृणुहीत्यादि सिध्यतु अश्नुहीत्यादौ तु दोष एव वति॥ अत्राहुः। गुणप्रधानभावसापेक्षेयं संज्ञा तथा च उतश्च प्रत्ययादित्या
दौ विशेषणसंबंधवेलायां गुणभावास्फुरणात्तमनुभूय पश्चाद्विशेष्यसंबंधे विशिष्टासंज्ञा भवति॥ इहहि विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं॥ न तु विशेष्ये वि
शेषणमिति। व्याख्यानात्॥ अत एव न विशिष्टे वैशिष्ट्यं नाप्येकत्र द्वयमिति दिक्॥ तथा च वार्तिकं॥ येन विधिस्तदंतस्येति चेत् ग्रहणोपाधीनां तदं
तोपाधितामसंगः। सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादिति। ग्रहणोपाधीनां गृह्यमाणविशे[illegible]समतानामोष्ठ्यपूर्वत्वादीनामित्यर्थः॥ य
थेष्टत्वादित्यनेनेदं दर्शयति चतुर्विधेषु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेषु मध्ये विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमेवेह संमतं न त्वितरत्त्रिकं व्याख्यानात् लस्यानुरोधा
च्च॥ इह सिद्धांताभिमतं विशेषणविशेष्यभावं स्फुटीकर्तुं बहूनि वार्त्तिकानि प्रवृत्तानि॥ तद्यथा समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः। द्वितीया श्रितेत्यादौ श्रि
तादयो विशेष्यास्तद्विशेषणं च सुप् एवं नडादिभ्यः फगित्यादौ नडादिविशेष्यं प्रातिपदिकं विशेषणमिति फलितोर्थः॥ एतेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
न तदन्तविधिर्नास्ति — स्यपि व्याख्यातं तस्याप्युदाहृतप्रतिषेधसमानविषयकत्वस्य दिवउत् सूत्रे कैयटादिभिरुक्तत्वात्॥ अत एव गोस्त्रियोरि राम
ति सूत्रे गोंतं यत् प्रातिपदिकमिति व्याख्यातं॥ एतेन शेषोघ्यसखीत्यादौ ग्रहणवतेति प्रतिषेधसंचारयंतो हरदत्तादयः प्रत्युक्ताः। प्रकृतमनुसरामः॥ १५२

॥श्रितादयो विशेष्याद् इत्युक्तम्॥ तेन द्वितीया श्रितेति समासः कृष्णश्रित इत्यत्रैव भवति न तु कृष्णं परमश्रित इत्यादावपि॥ तथा नडादिभ्यः फक्॥ नाडायनः नेह सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः॥ अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः॥ ननु कृष्णं परमश्रित इत्यत्र समासप्राप्तिरेव नास्ति॥ अत्र हि समासात् सुब् विहितः तेन श्रितान्तं सुबन्तमेव न भवति॥ अत्र कैयटहरदत्तौ॥ संबुध्यन्तमुदाहर्तव्यं कृष्णं परमश्रितेति एतद्धि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं भवति श्रितान्तं च श्रूयते इति॥ स्यादेतत्॥ सिद्धान्ते श्रितादीनां विशेष्यत्वे पि तत्र सुबन्तत्वं बाधितम्॥ न चात एवान्यथानुपपत्त्या श्रितादिशब्दानां तत्प्रकृतिके लक्षणेति वाच्यं॥ संबुध्यन्त एवमुख्यार्थपुरस्कारेणावकाशलाभात्॥ तथा च कृष्णश्रितमित्यादि न सिध्येदिति॥ उच्यते॥ समासतद्धितप्रकरणे सर्वत्र श्रितादीनां नडादीनां च तत्तत्प्रकृतिके लक्षणेव रव द्वाक्षेपेन दीभिश्च त्यादौ [illegible] बाधात्॥ न हि तत्र संबुध्यन्तता संभवति॥ पूर्वकाले के त्यादौ संबुध्यन्तता संभवे पि एकविभक्ताविव्यादि सौत्रनिर्देशो न सिध्येत्॥ तस्मात् सामान्यापेक्षज्ञापकबलेनैकरूप्याय सर्वत्र तत्तत्प्रकृतिके लक्षणेति स्थिते इह त्यभाष्यवृत्त्योः कैयटहरदत्तकृतं भंक्त्वा व्याख्यानमनादेयमित्यवधेयं॥ अस्यापवादमाह॥ उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति॥ उगिता वर्णेन च प्रातिपदिकं विशेष्यत इति फलितोर्थः॥ महान्तमतिक्रान्ता तिमहती उपसर्जनत्वाद्गौरादिलक्षणस्य ङीषो भावे उगिदन्तत्वान् ङीप्। वृहन्महतोर्गौरादित्वं नास्तीत्यपि केचित्॥ पुनश्चैतत्॥ महते सौभगायेत्यादौ विभक्ते रुदात्तत्वसिद्धये शतुरनुम इति सूत्रे नद्यजाद्युदात्तत्वे वृहन्महतोरुपसंख्यानमिति वार्तिकस्यारभ्यमाणत्वान्ङीपोप्युदात्तत्वसिद्धेः॥ अतद्वन्॥ दाक्षिः॥ न चेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः॥ अस्यापत्यं इः कामइत्यत्र चरितार्थत्वात्। न चैवमिञो ञित्त्वं व्यर्थं स्यादिति वाच्यं॥ बाह्वादिभ्यश्चेत्यत्र यथापर्यं वृद्ध्याद्युदात्ताभ्यां च वितार्थत्वात्॥ नन्वेवमपि औपगविरित्यादावेव स्यान्न तु दाक्षिरिति॥ अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेन्न॥ वर्णग्रहणे अर्थवत्परिभाषाया अप्र॥

शा॰कौ॰ त्तेः॥ तथाचैतत्सूत्रशेषे वार्त्तिकं॥ अलैवानर्थकेनेति॥ अत एव संघातेनार्थवतैव॥ तेन स्त्रियापह्नुतीपङ् इहैव भवति॥ स्त्रियौ परमस्त्रियौ ने
१५३ ह शस्त्र्यौ शस्त्र्यः। तथा सहनपूषार्यम्णां शौ सौ चेत्यत्र हन् इत्यत्र संघातग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं न तेन प्लीहानावित्यादौ शौ सौ चेति नियमाप्रवृत्तेः दीं
र्घः सिध्यति उदस्थास्तंभोरित्यत्र वा पदांतस्येत्यतः पदग्रहणानुवृत्तिपक्षेपि उदेव विशेष्यः॥ अननुवृत्तौ तु न काचित्क्षतिः॥ उभयथाप्यनर्थक
स्याग्रहणान्नेह गर्मुत्स्थास्यति गर्मुत् सुवर्णं तृणयोः॥ ननु शस्त्र्यौ प्लीहानावित्यत्र प्राप्तिरेव नास्ति पदांगाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति वच
नात्महीदं तन्नापि तदुत्तरपदमिति चेत्॥ सत्यं॥ पदांगाधिकार इति वचनसत्त्वे तथैव किं त्वेतद्दूषितं भाष्ये सौत्रेण तदंतविधिनैव गतार्थत्वात्॥ अं
तएषपरमश्वासावतिमहांश्चेति विग्रहे परमातिमहानिति सिध्यति वचनाश्रयणे तु नैतत्सिध्येत्॥ अतिमहच्छब्दस्य महदुत्तरपदत्वेप्यनंगत्
त्वात्॥ परमविशिष्टस्यांगत्वेपि महदुत्तरपदत्वाभावात्॥ सौत्रेण तदंतविधिना तु सांतमहत इति दीर्घ उगिल्लक्षणो नुमागमश्च इह सिध्यति। नचेह
ग्रहणवतेति निषेधः शंक्यः॥ समासप्रत्ययविधौ इत्यनेन सह समानविषयः स इत्युक्तत्वात्॥ एतेन वृषेर्जन्मजरसः परंसुचि ब्रह्मणः पदमुपेतु
मिच्छतामिति भारविप्रयोगो व्याख्यातः॥ अलैवेत्यस्यापवादः पठ्यते भाष्ये॥ अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदंतविधिं प्रयोज
यंतीति॥ अन् राज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन इन् दंडीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन अस् सुपया इत्यर्थवता सुश्रोता इत्यनर्थकेन मन् सुशर्मेत्यर्थ
वता सुप्रथिमेत्यनर्थकेन। एतच्चेणः षीध्वमिति सूत्रेंगग्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धं॥ परिवेविषीध्वमित्यत्र हि षीध्वं
शब्दस्यानर्थकत्वादेवाग्रहणे सिद्धे किं तन्निवृत्त्यर्थेनांगग्रहणेनेति दिक्॥ सूत्रस्योदाहरणांतराण्याह वार्त्तिककारः॥ प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसं राम
ज्ञायां॥ अन्वर्थसंज्ञयाक्षिप्तः संज्ञी सर्वादिभिर्विशिष्यते इति फलितोर्थः॥ उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणं। भयंच आढ्यादपश्चेति हूहूः॥ तेनरवच्च १५३

प्रकरणेमेघर्त्तिभयेषु कृञ इति सूत्रे वाक्यं भित्वा उपपदेन मेघर्त्ती विशेष्येते भयेन तु उपपदं यदि तु भयाढ्यशब्दयोर्द्वंद्वं कृत्वा आदिशब्देन बहुव्रीहिः
क्रियेत ततः क्षेमप्रियमद्रेष्वप्युपपदं विशेष्येत सिद्धांते तु क्षेमादयः उपपदेन विशेष्यंते भयंकरः अभयंकरः आढ्यंकरणं स्वाढ्यंकरणं। ङीप्प्रतिषेधे स्व
स्रादिग्रहणं। स्वसा परमस्वसा।। अपरिमाणबिस्ताद्ग्रहणं च। प्रतिषेधप्रयोजनमित्यनुवर्त्तते। द्विगुना सन्निधापितमुत्तरपदं बिस्तादिभिर्विशे
ष्यते इति भावः। द्विबिस्ता द्विपरमबिस्ता द्व्याचिता। द्विपरमाचिता। दितिः। दैत्यः आदित्यः। दित्यदित्यादित्येति सूत्रे अदितिग्रहणं न कर्त्तव्यं परमदित्यादिभ्य
स्त्वनभिधानान्न भवतीति भावः। रोण्या अण्। रौणीति सूत्रेण चातुरर्थिकः आजकरोणः।। सैंहकरोणः।। तस्य च। तस्य चेति वक्तव्यं।। उक्तानां व
क्ष्यमाणानां च सर्वेषामयं शेषः।। तथा चेह सूत्रे स्वंरूपमित्यनुवर्त्तते इति फलितोर्थः। ननु व्यपदेशिवद्भावेन रौण इति सिद्धमिति चेन्न।। व्यपदेशिव
द्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति भाष्यकाराः। यद्यपि रोणीशब्दो न प्रातिपदिकं तथापि अप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिंगवि
शिष्टस्यापि ग्रहणात् स्त्रीप्रत्ययान्तेऽपि व्यपदेशिवद्भावो नास्तीति भावः।। यथा कथंचित् प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टग्रहणमिति क्लिष्टया प्रसू
त्रे वक्ष्यते।। ननु यदि तु स्वरूपे त्युच्यते स्वरूपग्रहणं चानुवर्त्यते तर्हि व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यस्य निर्विषयत्वं स्यादिति चेन्न।। सूत्रांता
ट्ठक् दशांताड्ड इत्यादि सावकाशत्वात्।। न च तत्रांतग्रहणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावो न भविष्यतीति वाच्यम्।। समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध
इत्येतद्बाधेनांतग्रहणस्य चरितार्थत्वात् ज्ञापकसिद्धेयं परिभाषा। पूर्वात्तसपूर्वादिनिरिति वक्तव्ये पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति योगविभागश्चेह ज्ञा
पकः। वस्तुतस्तु भस्त्राम्यादाविव सूत्रांता ट्ठक् दशांताड्ड इत्यादावपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेण सिद्धे अंतग्रहणसामर्थ्यमपि सूपपाद
मिति परिभाषाश्रयणं व्यर्थम्।। न चैवं गोकुलमित्यत्र ह्रस्वः स्यादिति वाच्यं।। उपसर्जनं योगो शब्दस्तदंतस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वविधानात्।।

श·कौ सन्निधानात्स्वप्रातिपदिकं प्रत्येव विशेषणताश्रयणात्॥ गोशब्दे च तदभावात्॥ अतएव राजकुमारीपुत्र इत्यत्र न ह्रस्वः॥ उपसर्जनं यत् स्त्रीप्रत्य
१५४ यांतं तदंतं तस्य प्रातिपदिकस्येत्यत्रापि सन्निधानाश्रयणात्॥ एषैव तवापि गतिः न ह्युक्तपरिभाषेह संभवति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति ग्र
हणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिव उत्सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वात्॥ एवं च पूर्वादिनिरिति योगविभागो व्यर्थः
किं बहुना पूर्वादिनिरित्यत्र तदंतग्रहणसंभवात् सपूर्वाच्चेति सूत्रं व्यर्थं व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धे तस्येति प्रकृतवार्त्तिकमपि न कर्त्तव्यं॥ स्वंरूपमिति
तु भागे प्रत्याख्यातमिति दिक्॥ रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ॥ न द्वहतीति यत्॥ रथ्यः परमरथ्यः॥ सीत्यं परमसीत्यं क्षेत्रं। सीतया संमितमित्यर्थः॥ नौवयोध
र्मेति यत्। हलस्य कर्षो हल्यः। मतजनहलात्करणजल्पकर्षेष्विति यत्॥ यद्विधाविति किं। हलसीराट्ठगिति ठग्विधौ तदंतग्रहणं मा भूदिति कैय
टः॥ अत्रेदं वक्तव्यं। हलसीराट्ठगिति द्विः पठ्यते तस्येदमित्यधिकारे तद्वहतीत्यधिकारे च तत्रोभयत्रापि तदंतविधिरिष्ट एव आद्यस्य प्रागदीव्यतीय
त्वाल्लुक्॥ द्विहलः अपरस्य प्रवणं॥ द्वैहलिकः॥ स्पष्टं चेदं चतुर्थे हरदत्तग्रंथे। युक्तं चैतत्। रथाद्यत् तद्वहतीति रथशब्दस्य द्विरुपादानमेतदर्थमिति
भाष्ये प्रयुक्तत्वात्॥ वहत्यधिकारस्य रथहलयोरुपादानसामर्थ्याल्लभ्यो हि तदंतविधिरविशेषादुभयत्रापि स्यादेव॥ नन्वेवमिह यद्विधावित्यसंगतमिति
वाच्यम्। तस्योपलक्षणत्वात्॥ यद्वा॥ रथाद्यदिति सूत्रे रथाद्रथांगे इति वद्वाढरीत्युक्तौ तत्प्रकारकशाब्दबोधस्योपपादयितुं शक्यत्वेपि हलग्रह
णेन तदुपपादनस्य वक्तुमशक्यत्वेन हलग्रहणे न तदंतविधिः। अस्तु वा संख्यापूर्वपदस्यैवेति कैयटाशयः। तस्मै हितमिति प्रकरणे शरीरावयवाद्यदिति
सूत्रे रथाच्चेति वार्तिकं॥ तत्राप्ययं तदंतविधिर्बोध्यः॥ यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति॥ हलसीराशब्दाभ्यां साहचर्याच्चतुर्थाध्यायविहित एव यति तदं राम·
तविधिमाहुरिति। तत्राहुरिति अस्वरसोद्भावनं॥ असमासे निष्कादिभ्य इत्यसमासग्रहणेन तस्मिन्प्रकरणे विशिष्यापि तदंतविधेर्ज्ञापितत्त १५४

यासाहिंचर्याश्रयणेपि तदंतविधेर्दुर्वारत्वादित्यवधेयम्॥ सुसर्वार्द्धे दिक्शब्देभ्यो जनपदस्य। सुपांचालकः। सुमागधकः॥ सर्वपांचालकः अर्द्ध
पांचालकः अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञ्॥ सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्येत्युत्तरपदवृद्धिः दिक्शब्दः॥ पूर्वपांचालकः॥ अपरपांचालकः पूर्ववद्वुञ्॥
दिशोमद्राणामित्युत्तरपदवृद्धिः॥ ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानां ऋतुवाचिनः शब्दाद्योवृद्धिमान् वृद्धिनिमित्तं प्रत्ययः तद्विधाने अवयवानां पूर्वपद
स्येति शेषः॥ तदंतविधिरिह वाचनिक एव॥ शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत् पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः॥ तत्रभवं पूर्वशारदं संधिवेलाद्यृतुन
क्षत्रेभ्योण्॥ अवयवादृतोरित्युत्तरपदवृद्धिः॥ वृद्धिमदिति किं॥ प्रावृषएण्य इत्यत्र तदंतविधिर्माभूत्॥ तेन तत्र ऋत्वणेव भवति पूर्वप्रावृषमिति॥ अव
यवानां किं। पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशारदिकमित्यत्राण् न भवति किंतु कालाट्ठञेव भवति तत्र हि यथाकथंचित् कालवाचिनो गृह्यंते न तु रूढ्यैवेत्य
र्थः॥ उत्तरत्र संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेण विशेषणात्॥ अत एव सायंप्रातिकः॥ पौनःपौनिक इत्यादि सिद्ध्यति। ठञ्विधौ संख्यायाः॥ द्वेषष्टी परिमाणम
स्येति विग्रहे तद्धितार्थेत्यनेन समासे कृते आर्हादिति ठक् न भवति संख्यायास्तदंतविधौ सति संख्यां तादृपि ठक्प्रतिषेधात्॥ तेन प्राग्वतेरिति ठञ् भव
ति। अध्यर्द्धपूर्वेति लुक् न भवति॥ सोस्यांशवस्नभृतय इत्यतः सोस्येत्यनुवर्तमाने तदस्य परिमाणमित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थस्य समर्थविभक्तेश्च नि
र्देशात्। पुनर्निर्देशो न हि प्रकृतालुक्संबद्धाह्लक्षणमिदमिति सूच्यते॥ यद्वा॥ अनुवर्तमानेन सोस्येत्यनेन सहितं परिमाणसंख्याया इत्येतता
वत् प्रत्ययं विधत्ते न तस्य लुकि कृते पुनस्तदस्य परिमाणमिति वचनसामर्थ्यात् स्वार्थे तज्जातीयः प्रत्ययः तस्य विधानसामर्थ्यात् द्विगुनिमित्त
त्वाभावाद्वा लुङ् न भविष्यति॥ एतच्च वृत्तिकारमतमाश्रित्योक्तम्॥ भाष्यकारमते तु तमधीष्ट इति सूत्रेण भूतार्थे प्रत्ययं कृत्वा द्विषाष्टिक इत्यादि
साध्यं न ह्यत्राध्यर्द्धेति लुक्प्राप्नोति अनार्हीयत्वात्॥ यद्यपि तमधीष्ट इत्यत्र कालादिति वर्तते तथापि कालेसंख्येये वर्तमानात् षष्टिशब्दादुत्पत्तिर्नविरु

शा॰कौ॰ ध्यतेरमणीयादिभ्यस्त्वनभिधानान्न भवति। परिमाणार्थे तु लुकुदुर्वारः॥ तथाहि॥ प्राग्वतेष्ठञिति ठञ् तदर्हतीत्यतः प्राक् तेन क्रीतमित्येवमाद्यर्थे यास्तेषु भ
१५५ वति॥ अर्हत्यर्थे च॥ ततःपरेपि येर्था वर्त्तयतीत्यादय आकालिकडाद्यंतवचनेइत्येवमंतास्तेष्वपि भवति॥ एवंच ठञ् आर्हीयानार्हीयार्थसाधारणत्वेपि प
रिमाणार्थस्य तदर्हतीत्यतः प्राङ्निर्देशात्तत्रोत्पन्नष्ठञ् आर्हीय एव। नचतदस्येति पुनरुपादानमात्रेणार्हीयत्वमपगच्छति। नहि काको वाश्यत इत्यार्ही
यत्वं निवर्त्तते किंच यद्यार्हीयत्वं निवर्त्तेत॥ तर्हि जीवितपरिमाणादन्यत्रापि लुङ् न स्यात्॥ द्वौ निष्कौ परिमाणमस्य हि निष्कः नच हि त्रिपूर्वान्निष्कादिति
वचनस्याभावात् स्यौर्गितिकाच्यं॥ परिमाणातिरिक्तेष्वार्हीयार्थेषु बहुवचनस्य सावकाशत्वात्॥ तस्माद्यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिमसौ भूतो भवती
त्रिंशमधीष्टो भृत इत्येवमादिर्हि प्रा ष्ठिकः साधनीयः॥ तदस्येति तु त्यक्तव्यम्। सोस्येत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरिति स्थितम्। धर्मान्नञः॥ धर्मं चरति धार्मिकः॥ अ
धर्मं चरति आधर्मिकः॥ अधर्माच्चेत्येतन्न वक्तव्यं पदांगाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च प्रयोजनं। इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु। इष्टकचितं॥ प
क्वेष्टकचितं। इषीकतूलेन मुंजेषीकतूलेन। मालभारी॥ उत्पलमालभारी॥ इहोत्तरपदाधिकारे प्रयोजनस्योदाहरणात् पदांगेति पदशब्द उत्तरपदपर
इति कैयटादयः॥ अतएव परममहत् परिमाणमित्यत्र परममहतो द्रव्यस्य परिमाणमिति षष्ठी तत्पुरुषः॥ सामानाधिकरण्ये हि आन्महत इत्या
त्वं स्यादित्युदयनाचार्या व्याचख्युः॥ यत्तु तत्रैव वर्द्धमानेनोक्तम्। पदांगाधिकार इत्यत्र केवलपदाधिकारो गृह्यते न तूत्तरपदाधिकारः॥ अन्यथा इ
ष्टकेषीकामालानामित्यत्र पुनस्तदंतविध्युपसंख्यानं व्यर्थं स्यात्॥ तथाच परममहत्परिमाणमित्यत्र कर्मधारयपक्षेप्यात्वप्रसक्तिर्नास्त्येवेति
तदेतदनवहिताभिधानं। इष्टकेषीकेत्यस्य प्रयोजनत्वेनोदाहरणात्॥ उपसंख्यानांतरस्य गगनकुसुमायमानत्वात्॥ तस्मादाचार्योक्तमेव सं तम॰
म्यक्॥ एतेन सततनैशतमोवृतमन्यत इति भारविप्रयोगे ओजःसहोंभस्तमसस्तृतीयाया इत्यलुक् कुतो नेत्याशंक्य वर्द्धमानोक्तरीत्या उत्तरप १५५

दाधिकारे तदुत्तरपदग्रहणं नास्तीति दुर्घटवृत्तिकारोक्तिरप्यपास्ता ॥ यदपि ओजः सहइति सूत्रेहरदत्तेनोक्तं ॥ ओजः प्रभृतीनामुत्तरपदाक्षिप्तं पूर्वपदं प्र
ति विशेष्यत्वादुत्तितदपि वार्तिकविरोधादुपेक्ष्यं । विशेष्यविशेषणभावनिर्णयार्थैव इहत्यवार्त्तिकानां प्रवृत्तिरितिकेवट वदेवस्वयमपि व्याख्यातत्वा
त् ॥ भारविमर्योस्त्वित्थं समाधेयः ॥ वृत्तंवृत्तिः नैशं तमसो वृत्तमिति षष्ठीतत्पुरुषः ॥ नपुंसके भावे क्तस्य योगे शेषविवक्षायां षष्ठी ॥ ततः सततं नैशतमो
वृत्तं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः ॥ यद्वा । वृतु वर्तते प्रजर्थैकविधान [illegible] इति भावे कः सततं नैशतमसो वृत्तं वृत्तिर्यस्मिन्न् इति प्राग्वत् ॥ अंगाधिकारे प्रयोज
नान्याह ॥ प्रयोजनं महदप्स्वसृनप्तृणां दीर्घविधौ ॥ महान् परमश्च महान् आपस्तिष्ठंतिस्वापः ॥ नपूजनादिति समासांतनिषेधः ॥ नन्वेवमपि [illegible]
पसर्गेभ्योप ई दितीकारः प्राप्नोति न तत्पसमासांतः । पेनऋक्पूरित्यप्रत्यय इव निषेध्येत इति चेत् सत्यं ॥ द्व्यंतरुपसर्गेभ्य इत्यत्राप इति कृतसमासां
[illegible] नुकरणं प्रथमांतं । अन्हो । दंतो सिन्निषद्व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमा । इहत्यं स्वाप इति भाष्यं चास्मिन्व्याख्याने प्रमाणमित्यवधेयं । स्वसारौ परमस्व
[illegible] परमन [illegible] पि दस्मरस्य ह्यानड होनुम् । पद्भावः प्रयोजनं । द्विपदः पश्य केवलस्योदाहरणं तु पादयतेरप्रत्ययः पात्पदः पदे [illegible] । इह
कौतु [illegible] णिलोपो [illegible] त् ॥ उत्तरपदाधिकारे तु पादश [illegible] विशेष्यमेव । तेन पादस्य पद्राज्यातिगोपहतेष्विति पद्भावः पादेनोपहतं पदोपहत
मित्यत्रैव भवति इह तु न स्निग्धपादेनोपहतं स्निग्धपादोपहतमिति । उत्तरसूत्रेप्येवं तेन पद्यस्यतदर्थे हिमकाषिहतिषु चेति पद्भाव इहैव भवति ॥ पादेन
षतीति पत्काषी इह तु न परमपादकाषी । यस्तु परमपत्काषीति प्रयोगः स परमश्चासौ पत्काषी चेति विग्रहेण समाधेय इति भाष्ये कैयटयोः स्थितम् ॥ यू
पेषयं अतियूपं अति [illegible] पम् । अस्थ्ना परमास्थ्ना अनड्वान् परमानड्वान् ॥ द्युपथि मथि पुंगोसखिचतुरनडुत्त्रिग्रहणं । द्यौः सुद्यौः पंथाः सुपंथाः ॥ नपूज
नादिति समासांताभावः मंथाः परममंथाः ॥ पुमान् परमपुमान् गौः सुगौः ॥ सखा सुसख्या सखायौ सुसखायौ ॥ चत्वारः परमचत्वारः अनड्वाहः

श॰कौ॰ परमानड्वाहः। त्रयाणां परमत्रयाणां॥ भाष्येतु परमपंथाः परमगौरित्युदाहृतम्॥ नत्रसमासांतापत्तिः॥ नपूजनादिति निषेधस्तु नास्ति स्वतिभ्यामिवेति व
१५६. क्ष्यमाणत्वात्॥ अतस्तत्र काचित्कोयमपपाठ इति कैयटः॥ समासांतविधेरनित्यतया वा समाधेयं॥ यद्वापरमुदाहरणांतरमित्यर्थः॥ अपंथा अगौ
रित्यत्र नञ्तत्पुरुषात्‌ पथो विभाषेति साधुत्वं यत्तु परमसखा याविति पठितं भाष्ये तत्र बहुव्रीहि र्बोध्यः। गौणनङ्‌णित्वेइष्यते एव अस्थ्याद्यनङ्
त् एतच्च मिदर्वोस्त्यादि त्वत्र हितीयाश्रितेत्यत्र चस्पष्टं। अनुद्युस्तो वरुणइंद्र सखा आग्नेयादि मरुत्सखेत्यादि प्रयोगाश्चैवमेव संगच्छंते एते नञ्ये
संज्ञा स्त्रैलेशो भवः सस्वो[illegible]सुसखिरित्युदाहरन् हारदत्तस्याभ्यासकारश्चापास्तः॥ त्रेस्त्रय इति तु त्रिशब्दार्थसमवेतसंख्याद्यभिधायि[illegible]मि
मत इति व्याख्याना[illegible]भवतिप्रियत्रीणां अतित्रीणां प्राधान्ये तु स्यादेव परमत्रयाणामित्याहुः। अत्र व्याख्याने प्रमाणं मृग्यं। इह त्वदंगाधिका
(ई)र्तिन कर्त्तव्यं। तदंतग्रहणे नैवेष्टसिद्धेरित्युक्तं न विस्मर्त्तव्यं॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्‌ स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणं। इह प्रत्ययाक्षिप्तस्य धा
तुप्रातिपदिकान्यतरस्य वक समुदायस्य प्रत्ययेन विशेषणात्‌ तदंतविधिर्लभ्यते॥ अंगसंज्ञासूत्रे यस्मात्‌ प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये इति योगं वि
भज्य परिभाषात्वेन व्याख्यानादंशांतरलाभः॥ इदं च संज्ञाविधौ न प्रवर्त्तते सुप्तिङंतं पदमिति ज्ञापकात्॥ उत्तरपदाधिकारेपि न प्रवर्त्तते त्वदर्थ
स्य तल्लेखयदणलासेष्विति सूत्रे लेखग्रहणाज्ज्ञापकादिति वक्ष्यते अस्यापवादमाह। प्रत्ययग्रहणे चापंचम्या इति। यत्र पंचम्यंतं प्रत्ययस्य विशे
षणं न तत्र तदंतग्रहणं नेत्यर्थः॥ यथा रदाभ्यां निष्ठातइत्यत्र। तेन तृषत्तीर्णेत्यत्र तृधातोस्तकारस्य निष्ठांतप्रत्ययवपवीभूतस्य नत्वं न भवति। इह
मघट्टके संज्ञाविधावुत्तरपदाधिकारे रदाभ्यां स्यना सीलतुटोरित्यादौ च प्रत्ययो विशेष्यतयाश्रीयते इतरत्र तु विशेषणतयेति फलितोर्थः॥ राम॰
नदिदं सकलं सूत्रेणैव सिद्ध्यति इति स्थितम्॥ सौत्रस्य तदंतविधेर्वाचनिकमपवादमाह॥ वार्तिककारः। यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे। अ १५६

चिश्नुधात्विति इयङ्‌ वङ्‌ च यथेह भवति श्रियौ भ्रुवाविति एवमिहापि सिध्यति श्रियः भ्रुवइति। तदंतविध्यभावादुत्तरपदादिविधिः अतो विशेषणेनैव॥ वृद्धि
र्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं॥ यस्य समुदायस्यावयवानामचां मध्ये प्राथमिकोऽज् वृद्धिसंज्ञकः स वृद्धसंज्ञकः स्यात्। आम्रगुप्तीयः॥ वृद्धाच्छः॥ अचामि
ति जातौ बहुवचनं नेनद्वयोरपि भवति॥ शालीयः। एकस्यापि भवति व्यपदेशिवद्भावात्॥ ज्ञाब्राह्मणी तस्या अयं ज्ञीयः। वा नामधेयस्य। पौरुषे
यं नाम तस्य वृद्धसंज्ञा वा स्यादित्यर्थः॥ उभयत्रविभाषेयं॥ देवदत्तासी नाम प्राप्ते वा मदेवादीनां च प्राप्ते आरंभात्॥ देवदत्तीयाः॥ देवदत्ताः॥ विधायमू
र्त्तिकपटेन वामनीमिति श्रीहर्षः॥ गोत्रोत्तरपदस्य च। नित्यं वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति शेषः॥ कंबलचारायणीयाः ओदनपाणिनीयाः घृतरौढीयाः॥ कंबल
प्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्याद्यर्थः॥ पणनं पणः॥ घञर्थे कविधानमिति कः॥ सोऽस्यास्तीति पणी। पणिनो गोत्रापत्यं पाणिनः। अण्। गाथिविद
थिकेशिगणिपणिनश्चेति प्रकृतिभावः॥ ततो यूनीञ्॥ पाणिनिः॥ स्यादेतत्। ण्यक्षत्रियार्षञितइति सूत्रेणेह इञो लुक् प्राप्नोति॥ आर्षाद्यून्युत्प
न्नस्येति चेन्न॥ आर्षग्रहणेन ऋष्यंधकेति सूत्रविहितस्य ऋष्यण एव ग्रहणात्॥ अस्य च औत्सर्गिकत्वात्॥ यद्वा॥ पाणिनशब्दो यौगिको [illegible]
गरूढः लुग्विधौ तु रूढस्यैव ग्रहणं॥ एतच्च शास्त्रांते एकशेषनिर्देशाद्भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति वार्तिकनिर्देशाद्दासीपुत्रस्य पाणिनेरिति भाष्य
कारव्यवहाराच्च निर्णीयते॥ नन्वेवमपि पाणिनेः छात्राः पाणिनीया इति न सिध्यति॥ वृद्धाच्छं बाधित्वा इञश्चेत्यणः प्रसंगात्॥ न च छे विवक्षिते यूनि
लुगिति इञो लुकि सति न यमिञन्तइति वाच्यं। प्रत्ययलक्षणेन इञन्तत्वानपायात्॥ अत्राहुः॥ इञश्चेत्यत्र कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यतो गोत्रग्रहणमनु
वर्त्तते तच्च पूर्वसूत्रप्रवृत्तस्वर्यते तेनापत्याधिकारादन्यत्वेन प्राप्तं लौकिकं गोत्रं विहाय गोत्राधिकारो गृह्यते स्वरितेनाधिकार इति वचनात्॥ कण्वा
दिश्च गर्गाद्यंतर्गणः॥ ततो गर्गादिभ्यो यञिति विधीयमानो यञ् पारिभाषिक एव गोत्रे भवति तत्राप[illegible]धिकारसत्वात्॥ तेन इञश्चेत्यत्रापि पारिभा

शा·कौ· षिके गोत्रे पइञ्तदंताच्छेषेण इत्यर्थः फलितः॥ यद्वा लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कण्वादिसूत्रे ग्रहणं न गृह्यते स च पारिभाषिके विहितत्वात्तस्यैव
१५७ प्रत्यायकः॥ एवं चार्षाधिकारादिञश्चेत्यत्रापि तथा॥ पाणिनिरिति तु यूनि इञ् न तु गोत्रे तेनाणो प्राप्ते निर्बाधः छ प्रत्यय इति स्थितम्। रूढस्यापत्यं रौ
ढिः। अत इञ्॥ अनंतरे गोत्रे वा। न चैवमिञश्चेत्यण्प्रसंगः॥ न ह्यचः प्राच्यभरतेष्विति निषेधात्॥ स्यादेतत्॥ यदि गोत्रोत्तरपदस्य वृद्धसंज्ञा विधीयते
॥ तर्हि पिंगलकाण्व्यस्य छात्राः पैंगलकाण्वा इत्यत्र वृद्धाच्छः स्यात्॥ इष्यते तु कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण्। सत्यं। अत एवापरितोषादुक्तं वार्तिककृता
॥ गोत्रांताद्वा समस्तवदिति॥ शैषिकाधिकारे प्राग्दीव्यतोणित्यत्र वा इत्थमतिदेशः कर्त्तव्य इत्यर्थः॥ अपत्याधिकारादन्यत्वाच्च। लौकिकगोत्रस्येह
ग्रहणं [illegible] न पाणिनीया इत्यादि सिद्ध्यतीति भावः। किमविशेषेण नेत्याह। जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्ज्जम्॥ कतशब्दो गर्गादिः॥ जिह्वाच [illegible]
[illegible] तस्य छात्रा इत्यर्थे णेव भवति जैह्वाकाताः हारितकाताः॥ त्यदादीनि च॥ एतानि वृद्धसंज्ञानि स्युः॥ त्यदीयं॥ अदसीयम्॥ इदमीयं। किमीयं॥ त्वादाय
निः। मादायनिः॥ उदीचां वृद्धादिति फिञ्॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमावादेशौ॥ एङ् प्राचां देशे॥ यस्याचामादिरिति [illegible] इकप्लुत्यानुवर्त्तते॥ एङ् यस्या
चामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्यात् देशाभिधाने। एणीपचनीयः। गोनर्दीयः॥ भोजकटीयः॥ एङिति किम्। आहिच्छत्रः। कान्यकुब्जः। विधेयसंज्ञासंबंधबलेनाप्यस्या
पि भक्त्युच्चारणाच्च प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं। व्यवस्थितविभाषा चेयं। तेन कोडदेवदत्तशब्दयोः प्राग्देशवाचिनोर्न वृद्धसंज्ञा तेन कौडो देवदत्त इत्य
णेव भवति॥ प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तशब्दस्य भवत्येव वृद्धसंज्ञा ततः काश्यादित्वाद्वृद्धलक्षणौ ठञ्ञिठौ भवतः॥ शैषिकेष्विति वक्तव्यं। सेपुरिकी से
पुरिका। स्कौनगरिकी स्कौनगरिका। सेपुरं स्कोनगरं च वाहीकग्रामौ। तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ भवतः शैषिकेष्विति वचनादपत्ये वृद्धलक्षणः राम·
फिञ् न विकारे च नित्यं वृद्धेति मयण् न। तदेवं कुणिमतं भाष्यमतं चानुसृत्य प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थमिति व्याख्यातं। जयादित्यस्तु प्राचि देशे ये संति ते प्रां १५७

च॰ पुरुषास्तेषां यो देशः तदभिधाने इति व्याचख्यौ ॥ प्राचामित्यस्य च भूपमाणदेशविशेषणत्वे संभवति अध्याहर्तव्येन मतेनेत्यनेनान्वयो न कल्प्य इति तस्याशयः ॥ अस्मिन्पक्षे वाहीकग्रामे दैवदत्त इत्यत्र कौड इत्यत्र वा वृद्धत्वाद्वठञ्ञिठौ न भवत इति स्पष्टं ॥ किंतु सैपुरिकीत्यादि भाष्योदाहृतं वचनेनैव साधनीयं स्यादिति दिक् ॥ देश इति किम् ॥ गोमती नाम प्राग्देशनदी तत्र भवा मत्स्याः गौमताः ॥ देशग्रहणेन नदी न गृह्यते नदीदेशोऽग्रामा इति पृथगुपादानाल्लिंगात् ॥ प्रागादिदेशविभागस्त्वित्थम् ॥ शरावती नाम नदी ॥ उत्तरपूर्वाभिमुखी तस्याद्दक्षिणपूर्वस्यां दिशि व्यवस्थितो देशः प्राग्देशः ॥ उत्तरापरस्यामुदग्देशः ॥ उक्तं च ॥ प्रागुदंचौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा ॥ विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावतीति ॥ अमरसिंहोप्याह ॥ शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तर इति ॥ अमरव्याख्यातारस्तु ऐशानीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमाभिगामिनी शरावतीति वदंति ॥ उभयमते प्रागुदकुस्वरूपेन विवादः ॥ वाहीकदेशस्तु प्रागुदग्बहिर्भूतः ॥ बहिषष्टिलोपो यञ् चेति व्युत्पादनादिति विवरणम् ॥ तच्चिंत्यम् ॥ अव्ययात्त्यबिति सूत्रे काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठाविति वार्तिकव्याचक्षणेन भगवता शाकलनाम्नो ग्रामस्योदीच्यवाहीकोभयरूपताभ्युपगमात् ॥ नत्रहरदत्तादिभिस्तथैवानुवादाच्च ॥ तस्माद्वाहीको देशविशेषद्त्येव न तत्वं ॥ तथा च कर्णपर्वणि ॥ पंचानां सिंधुषष्ठानामंतरं ये समाश्रिता ॥ वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेदिति ॥ एतेन धर्मबहिर्भूतत्वाद्वाहीका इत्युक्तं भवति ॥ शतद्रुर्विपाशा इरावती वितस्ता चंद्रभागेति पंचनद्यः सिंधुनदस्तु षष्ठः तन्मध्यदेशो वाहीक इति तद्व्याख्यातारः ॥ मुसलस्तरंतुत त्रैवदर्शितं ॥ वहिकश्च वहीकश्च विपाशायां पिशाचकौ ॥ तयोरपत्यं वाहीका नैषा सृष्टिः प्रजापतेरिति ॥ एतच्च विवेचनं वाहीकग्रामेष्वप्येतादावुपपाद्यते इति सर्वसुस्थम् ॥ ॥ इति श्रीविद्वन्मुकुटरत्नस्य लक्ष्मीधरसूरेः सूनुना भट्टोजिभट्टेन कृते शब्दकौस्तुभे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे नवममाह्निकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥ ॥ वाराणसीप्रसादस्य नियोगेन प्रयत्नतः ॥ काशीसंस्कृतमुद्रायामंकितोयं शिलाक्षरैः ॥ १ ॥ श्रीकाशीजी मे ज्ञानवापी के पूर्व फाटक पर महाराज शिवलाल दुबे जी के मकान मे छपी जिनको लेना होय उनको इस कार्य के संपादक श्री बाबू वाराणसीप्रसाद जी के पास या कचौरी गली मे [illegible] ईश्वरीप्रतापसिंह के दुकान पर मिलेगी ता॰ ३ अगस्त स॰ १८७६ ई॰

॥ इतिश्रीशब्दकौस्तुभस्यनवान्हिकंसमाप्तम् ॥